

CASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIŠJE

REVIEW FOR HISTORY AND ETHNOGRAPHY

NARODNI MUZEJ SLOVENIJE

S

40/2005

39 (497.4)

200581973.3/4

costas d

3-4

CASOPIS
ZA ZGODOVINO IN
NARODOPIŠJE

MARIBOR
LETNIK 76
NOVA VRSTA 41

2005

Fotografija na naslovnici:
Prihod prvih partizanov v Maribor, 10. maj 1945, Foto Slovenija, avtor posnetka: Marjan Pfeifer.
Hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije v Ljubljani.

Izvlačke prispevkov v tem časopisu objavlja »Historical – Abstract«
Abstracts of this review are included in »Historical – Abstract«

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPIJSJE

Review for History and Ethnography

Letnik 76 - Nova vrsta 41

3-4. zvezek

2005

IZDAJATA

UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

MARIBOR 2005

**CASOPIS
ZA ZGODOVINO IN
NARODOPISJE**
REVIEW FOR HISTORY AND ETHNOGRAPHY

IZDAJATA UNIVERZA V MARIBORU IN ZGODOVINSKO DRUŠTVO V MARIBORU

ISSN 0590-5966

UREDNIŠKI ODBOR - EDITORIAL BOARD

dr. Janez Cvirn, dr. Darko Friš, Miroslava Grašič, mag. Jerneja Ferlež,
dr. Walter Lukan (Avstrija), dr. Janez Marolt, dr. Dragan Potočnik,
dr. Franc Rozman, mag. Vlasta Stavbar, dr. Ljubica Šuligoj,
dr. Igor Žiberna in dr. Marjan Žnidarič

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK - CHIEF AND RESPONSIBLE EDITOR

dr. Marjan Žnidarič
Zgodovinsko društvo v Mariboru
Muzej narodne osvoboditve Maribor
Ulica heroja Tomšiča 5
SI - 2000 Maribor
telefon: 02 235 26 03
fax: 02 252 73 94
e-mail: marjan.znidaric@muzejno-mb.si

D 197

OHK - Zgodovina

14v. št. 32761/2006

D 197/2005

39

43000032761,3/4

UNIVERZA V LJUBLJANI - FF
COBISS

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.
Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva
in navedbo vira.

IZDANO Z DENARNO POMOČJO
Ministrstva za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo Republike Slovenije
in Mestne občine Maribor

<http://www.muzejno-mb.si>

KAZALO - CONTENTS

Jubileji – Anniversaries

Marjan Matjašič: JUBILEJ AKADEMIKA PROFESORJA DOKTORJA JOŽETA MLINARIČA	309
--	-----

Razprave – Studies

Damijan Guštin: DRUGA SVETOVNA VOJNA IN MESTO SLOVENIJE V NJEJ The Second World War and Slovenia's Position in It.....	311
Marjan Žnidarič: PARITZANSKE ENOTE IN ZAVEZNIKI V SEVERO- VZHODNI SLOVENIJI V ZADNJIH MESECIH VOJNE Partisan Units and the Allies in North-Eastern Slovenia During the Last Months of the War.....	331
Avguštin Malle: PARTIZANSKI ODPOR V DNEVNIH POROČILIH 13. SS- POLICIJSKEGA POLKA OD MARCA 1944 DO KONCA VOJNE Partisan resistance in daily reports by the ss 13. Police Regiment, from March 1944 until the end of the war.....	347
Risto Stojanovič: KRATEK ORIS (PRE)RAZPOREJANJA IN AKTIVNOSTI NEKATERIH ENOT NARODNOOSVOBODILNE VOJSKE SLOVENIJE (NOVS) OZIROMA TEDANJE JUGOSLOVANSKE ARMADE (JA) PO UMIKU IZ KOROŠKE V AVSTRIJI V DRUGI POLOVICI MAJA 1945 Short draft of (re)arrangement and activities of certain units of the NationalLiberation Army of Slovenia, i.e. of the then Yugoslav Army after pull-out by from Carinthia in Austria, in latter half of May, 1945....	361
Marjan Linasi: KAJ NAM JE PRINESLO LETO 1945? What did the Year 1945 Bring Us?	369
Božo Repe: ODNOS DO DOGODKOV OB KONCU VOJNE V ZAVESTI SLOVENCEV The Stance Towards Events at the End of the War	385
Zdenko Čepič: ČAS SPREMINJANJ: DEJSTVA NOVEGA PO 2. SVETOVNI VOJNI PRI NAS A Time of Change: Facts of the New after the Second World War in Our Environment.....	399
Matejka Križan: KATOLIŠKO GIBANJE NA SPODNJEM ŠTAJERSKEM V DOBI TABOROV The Catholic movement in lower Styria in the period of camps	411
Ljerkica Bizilj: SLOVENEK O DRUGI SVETOVNI VOJNI The Newspaper <i>Slovenec</i> on the Second World War	429
Marjan Žnidarič: OKUPATORJEVO ŠOLSTVO NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM (1941-1945) The Ocupier's Schooling in Slovenian Styria	443
Danijela Trškan: MUZEJSKE PEDAGOŠKE DEJAVNOSTI IN POUK ZGODOVINE V REPUBLIKI SLOVENIJI Museum Pedagogic Activities and Instruction of History in the Republic of Slovenia	451
Dragan Potočnik: POUČEVANJE ZGODOVINE V LUČI OBLIKOVANJA STRPNE DEMOKRATIČNE DRUŽBE Instruction of History in the Light of the Formation of Tolerant Democratic Society	461

Boža Grafenauer Bratož: SPLAVARSTVO SKOZI OBJEKTIV DRUŽINE ŠARMAN	
Rafting through the Lenses of the Šarman Family.....	471
Peter Simonič: MARIBORSKO MASKIRANJE V TRANZICLJI	
Maribor Masquerading during Transition.....	491
Sonja Dežman: HALOŠKI SOCIALNI MOTIVI V DELIH LITERATNIH USTVARJALCEV, POVEČINI S PTUJSKEGA	
Haloze Social Motifs in the Works of Men of Letters, Mainly from the Ptuj Area.....	501
Branislava Vičar: RAZLIKE PRI UPOVEDENOSTI ZVRSTNO RAZLIČNIH TIPOV BESEDIL ANTONA ŠERFA	
Differenecees at the Verbalisation of Genre-Different Type Texts by Anton Šerf.....	517
Vida Sruk: POJMOVANJE REVOLUCIJE JOSÉJA ORTEGE Y GASSETA	
José Ortega y Gasset's Comprehension of Revolution.....	527
Zapisi – Notes	
Alojz Krivograd: OTROŠKI SPOMINI NA PRVE DNI MAJA 1945.....	551
Ocene in poročila – Reviews and Reports	
Marjan Toš, SAŠO RADOVANOVIČ: MARIBORSKE ULICE	565
Marjan Žnidarič, DIETER BLUMENWITZ: OKUPACIJA IN REVOLUCIJA V SLOVENLJI (1941-1946).....	567
Marjan Toš, ZAVEZNIŠKI LETALCI V CERKVENJAŠKI ZGODOVINI	569
Marjan Toš, MAISTROV ZAVRH 2005.....	570
Marjan Toš, 210 PORTRETOV ZNANIH IN MANJ ZNANIH JUDOV VSEGA SVETA.....	571
Marjan Toš, PO SLEDEH JUDOVSKJE ZGODOVINE IN KULTURE V VARAŽDINU.....	573

JUBILEJI - ANNIVERSARIES

JUBILEJ AKADEMIKA PROFESORJA DOKTORJA JOŽETA MLINARIČA

Jože Mlinarič se je rodil 13. marca 1935 v Mariboru. Domači so se preživljali z vrtnarjenjem na 33 arov veliki družinski vrtnarji. Kot sam pove, je hvaležen staršem, da so mu privzgojili delavnost, vztrajnost in temeljitost, ki so ga krasile skozi vso akademsko kariero. V Mariboru je obiskoval osnovno šolo in klasično gimnazijo, kjer je tudi maturiral. Leta 1954 je na filozofski fakulteti najprej nameraval študirati arheologijo, a se je zaradi spleta okoliščin odločil za študij klasičnih jezikov.

Po maturi se je torej lotil študija klasičnih jezikov na Filozofski fakulteti v Ljubljani, kjer je leta 1961 diplomiral iz klasičnih jezikov, leta 1969 pa je kot izredni študent diplomiral še iz zgodovine.

Že kot absolvent klasičnih jezikov je začel poučevati latinščino, nemščino in zgodovino na gimnaziji na Ravnah na Koroškem. Kot srednješolski profesor je med leti 1962 in 1965 poučeval na gimnaziji v Novem mestu. Leta 1965 ga je v arhivu Dolenjskega muzeja kot arhivarja zaposlil direktor Janko Jarc, kjer je delal do leta 1971.

Dr. Jože Mlinarič se je leta 1971 zaposlil v Pokrajinskem arhivu Maribor, leto kasneje je opravil arhivski strokovni izpit, leta 1973 pa izpit za arhivskega svetovalca. Do odhoda na pedagoško fakulteto je v Pokrajinskem arhivu vodil oddelk za starejše gradivo, nastalo pred letom 1850. Na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani je leta 1977 obrnil doktorsko disertacijo z naslovom Srednjeveški latinski epos Vita Mariae metrica – tekstno kritična, historiografska in literarna analiza.

Med arhivsko službo v Pokrajinskem arhivu Maribor je akademik dr. Jože Mlinarič pričel za zgodovino Maribora z zelo pomembnim projektom zbiranja in izdajanja srednjeveških listin in drugega arhivskega gradiva od 12. do 18. stoletja. Doslej je med leti 1975 in 2005 izšlo že trideset zvezkov Gradiva za zgodovino Maribora. Leta 1985 je bil habilitiran za rednega profesorja.

Akademik dr. Jože Mlinarič je med letoma 1990 in 2002 predaval kot redni profesor za zgodovino fevdalizma in pomožne zgodovinske vede na oddelku za zgodovino Pedagoške fakultete Univerze v Mariboru. Šestega junija 1995 je postal izredni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti, za rednega člana SAZU pa so ga izvolili 7. junija 2001.

Leta 2003 je postal zaslužni profesor Univerze v Mariboru. Njegovo znanstvenoraziskovalno in pedagoško delo je veliko pripomoglo k rasti in ugledu Univerze v Mariboru, kot je dejal rektor Univerze v Mariboru prof. dr. Ivan Rozman, in je z zlatimi črkami zapisano v zgodovino mariborske univerze.

Svoja zgodnejša raziskovalna prizadevanja je akademik Mlinarič posvetil raziskovanju gospodarske zgodovine Dolenjske v obdobju fevdalizma. Raziskovalne rezultate je objavil v razpravah in samostojnih publikacijah, kot sta Kostanjeviško gospostvo po urbarju leta 1625 in Topografija posesti kostanjeviške opatije 1234-1786.

Nadalje je intenzivno raziskoval zgodovino starejših samostanov na Slovenskem in objavil pet temeljnih monografij: Kartuzija Pleterje 1403-1595, izšlo 1982, Kostanjeviška opatija 1234-1786 in Jurklošter 1170-1505, izšlo 1991, ter Stiška opatija 1136-1784, izšlo 1995. Dr. Jože Mlinarič se posveča tudi raziskovanju dominikanskega reda na Slovenskem. Leta 1995 je izšla monografija Marenberški dominikanski samostan 1251-1782 in kartuzija Bistra, izdana pri založbi Družina leta 2001. Akademik prof. dr. Jože Mlinarič je nedvomno ne samo dober, marveč največji in najboljši poznavalec zgodovine samostanov na Slovenskem. Papež Janez Pavel II. ga je odlikoval s priznanjem, z viteštvom papeža Gregorja Velikega, za delovanje na področju zgodovinopisja, predvsem za raziskovanje zgodovine samostanov na Slovenskem.

Akademik prof. dr. Jože Mlinarič je doslej ustvaril bibliografijo 250 enot. Zraven obsežnih knjig je napisal številne razprave, študije, strokovne članke, ocene in druga strokovna besedila.

Za svoj znanstveni opus je akademik profesor dr. Jože Mlinarič doslej prejel številna priznanja, med njimi leta 1988 nagrado Kidričevega sklada in Glazerjevo listino mesta Maribor, 1998 je prejel zlato plaketo Univerze v Mariboru. Leta 2003 mu je mesto Maribor podelilo Glazerjevo nagrado za življenjsko delo.

Pomen in vrednost znanstvenega dela akademika dr. Jožeta Mlinariča je najboljše ocenil profesor Janko Jarc, ustanovitelj in prvi direktor Dolenjskega muzeja, človek, ki je odločujoče vplival na Mlinaričevo strokovno pot. Ob izidu dela Kostanjeviška opatija 1234-1786 »je v strokovnih krogih dolgo odmevala izjava profesorja Janka Jarca, ustanovitelja in prvega direktorja Dolenjskega muzeja, da je to največje delo na Slovenskem po Valvasorjevi Slavi Vojvodine Kranjske.«¹

Marjan Matjašič*

* Marjan Matjašič, muzejski svetovalec, Muzej narodne osvoboditve Maribor, SI-2000 Maribor

¹ Radio Slovenija, Val 202, Nedeljski gost, akademik dr. Jože Mlinarič. S profesorjem Jožetom Mlinaričem se je v mariborskem studiju pogovarjal urednik Stane Kocutar.

RAZPRAVE - STUDIES

DRUGA SVETOVNA VOJNA IN MESTO SLOVENIJE V NJEJ*

Primerjalna analiza

Damijan Guštin**

UDK 94(100:497.4)"1941/1945"

GUŠTIN, Damijan: Druga svetovna vojna in mesto Slovenije v njej. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 3-4, str. 311-330

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Druga svetovna vojna je v spopadu dveh vojnih koalicij zajela večino prebivalstva in površine planeta in je najbolj razsežna vojna v zgodovini. Ker sta vojni koaliciji odločali z vojaškimi sredstvi, v kakšno smer se bi razvijal svet, je bila tudi močno idejno in ideološko podprta in zato še bolj nepopustljiva. Avtor v članku sintetično obravnava najpomembnejše vidike druge svetovne vojne v svetovnem merilu (vzroki, oblike in razsežnosti vojne, oblikovanje dveh koalicij) in jih primerja z različnimi vidiki in razsežnostmi vojne na Slovenskem, kjer je vojna enega od manjših evropskih narodov potegnila v najrazličnejše, pogosto močno nasprotujoče si razmere, zaradi česar je znotraj okupiranega naroda prišlo do močne notranje delitve, obenem proporcionalno najmočnejših evropskih odporiških gibanj, da večskalnega pojava kulturne in notranje oborožene spopada (bratomorne, državljanske vojne).

UDC 94(100:497.4)"1941/1945"

GUŠTIN, Damijan: The Second World War and Slovenia's Position In It., Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 311-330

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The Second World War, being a conflict of two war coalitions, covered the majority of the population and area of the planet and was the most extensive war in history. As the War coalition decided by military means, regarding the direction of the world development, it was also ideatically and ideologically well supported, thus even more insisting. The author treats synthetically the most important aspects of the Second World War in global dimensions (causes, forms and dimensions of the war, the establishment of two coalitions), comparing them two various aspects and dimensions of War in Slovenia, as the War pulled of one of the lesser European nations into most varied, often very contrasting situations, owing to which, inside the occupied nation, a strong internal division came about: one of the major European resistance movements to the multi-strata phenomenon of collaboration and internal armed conflict (fratricidal, civil war).

* Referat s posveta Konec druge svetovne vojne na Koroškem, Prevalje, 13. 5. 2005.

** Dr. Damijan Guštin, docent, znanstveni sodelavec, Inštitut za novojšo zgodovino Ljubljana, SI-1000 Ljubljana

Druga svetovna vojna je skupno poimenovanje za vrsto vojaških kampanj in z njimi povezanih vojaških spopadov in vojaško-političnega dogajanja v šestih letih od 1. septembra 1939, ko se je začela z nemškim napadom na Poljsko, do 1. (2.) septembra 1945, ko je bila na ameriški ladji v Tokijskem zalivu podpisana brezpogojna vdaja Japonske silam Združenih narodov. V enovito vojno jih družijo ne le kontinuiran potek, temveč udeleženci – dve veliki vojni koaliciji, ki sta se bojevali za dve viziji svetovnega reda. Svojeja je poskušala vsiliti z nasilnimi sredstvi in vojno tudi začela trojna zveza Nemčije, Italije in Japonske. Brez dvoma je to največja vojna, ki jo je človeštvo do sedaj izvedlo - angažiranih je bilo 61 držav s 98 % površine sveta, v oboroženih spopadih pa 40 držav z okoli 20 % površine, ne da bi upoštevali oceana in morja.¹ Vsaka od kampanj,² ki so že same po sebi imele razsežnosti vojne, je v vojno vpletla nove dele sveta. Težišče vojne se je sicer še nahajalo v Evropi, še posebej izrazito v prvi polovici vojne, vendar je spopad ZDA in Kitajske z Japonsko od leta 1942 presegel evropskega po vključenih silah in tudi zajeti površini oziroma prebivalstvu.

Kot je za vojne značilno – vsaj po Clausewitzevi opredelitvi vojn³ -, pa druga svetovna vojna ni imela le vojaških vsebin, pač pa je bila tudi medsebojno součinkujoči zbir ideoloških, političnih, gospodarskih in družbenih spopadov, ki si vsak zasluži svojo posebno obravnavo, vsi skupaj pa potrjujejo totalnost vojne.⁴

I.

Druga svetovna vojna je bila vojna za prerazdelitev svetovne moči v krogu devetih velesil (Velike Britanije, Francije, Nemčije, Italije, Sovjetske zveze, Kitajske, Japonske in Združenih držav Amerike), ki pa je bil hkrati ideološki spopad nacizma (fašizma) s preostalimi starimi velesilami (zahodnimi demokracijami) in najpomembnejšo socialistično državo Sovjetsko zvezo. Drugačen pa je značaj vojne v Aziji, kjer je pomenila predvsem boj za celinsko prevlado med Japonsko, ZDA in Kitajsko (kjer je hkrati potekala še državljanska vojna), ter obema kolonialnima velesilama, Veliko Britanijo in Francijo, medtem ko je Sovjetska zveza vse do poletnih dni leta 1945 situacijo v Aziji le budno motrila.

Vojna je zaradi kombinacije vojaških spopadov v vseh treh dimenzijah prostora – na kopnem, na morjih in v zraku – ter zaledne mobilizacije, izpostavljenosti prebivalstva vojaškim operacijam, katerih primarni cilj je v nekaterih primerih bilo, ter ideološke zagrizenosti vojne, postala t.i. totalna vojna. Prav dimenzija totalnosti je bila tista, ki je bistveno ločila drugo svetovno vojno od svoje predhodnice ter je znova opredelila prakso in teorijo vojne.

Ideološke zgradbe vojne, ki je tudi notranje mobilizirala prebivalstvo različnih političnih in nazorskih opredelitev, tudi skozi močno in nasilno propagando, ne gre podcenjevati; pomenila je temeljno spodbudo k oblikovanju revanšistične politike, ki so ji sledile Nemčija, Italija in tudi Japonska (ki je sicer bila v prvi svetovni vojni med zmagovalkami), in pomeni tudi pomemben generator te politike. Vendar je bil protiversajski revanšizem tudi le ena od ideoloških preoblek vojne. Nemčiji in tudi Italiji ni šlo za povrnitev pozicij iz klasičnega obdobja evropskih kolonialnih imperijev izpred prve svetovne vojne, pač pa na novih temeljih utemeljeno prevlado v Evropi, Daljnem vzhodu oziroma v italijanskem primeru v Mediteranu.

Nacizem je bil sistem, ki je temeljil na zanikanju evropskega razvoja

¹ Druga svetovna vojna. Ljubljana, Mladinska knjiga, 1981, 1, str. 8.

² Kampanja, največji sestavni del vojne, sestavljena iz vrste vojaških operacij. Glej Anton Žahkar: Marsova dediščina : temelji vojaških ved. Ljubljana 2003.

³ Carl von Clausewitz: O vojni. Ljubljana 2004. Toda primerjaj kritiko Clausewitzewega razumevanja vojne v John. Keegan: Zgodovina vojskovanja. Ljubljana 2005, str. 33-94.

⁴ Prim. Ljubica. Jelušič: Vojna. Enciklopedija Slovenije 14, U-We. Ljubljana 2000, str. 315-316.

Jugoslovanska vojska je ob umika 7. aprila 1941 popoldan porušila glavni most v Mariboru. Hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor.

upoštevanja posameznika in človekovih pravic, na rasni, torej spet krvni skupnosti naroda proti skupnosti državljanov. S tega vidika je močno v temelju ogrožal evropske demokracije, ki so v večstoletnem razvoju vzpostavile takšne ureditve; ogrožal pa je, čeprav na drugačen način, tudi boljševiški (komunistični) sistem, ki je temeljil na skupnosti posameznika v družbeni proizvodni skupini, dejansko pa je naslonil idejo na kolektivnega hegemonu, povezanega v eno politično strukturo, v boljševiško / komunistično partijo – čeprav sta hkrati imela sistema zaradi totalitarne družbene organizacije tudi veliko podobnosti. Ideološki spopad se je torej dogajal v trikotniku in ne le med totalitarizmom in demokracijo. Dva od teh, zahodne demokracije in boljševiška država, pa sta se res povezala v boju proti najbolj ogrožujočemu – nacizmu - in temu je morala slediti tudi ideološka konstrukcija svetovne vojne, v kateri je ena stran drugo označevala za morilski, vzhodni boljševizem in vladavino židovske plutokracije, druga pa nacizem za morilski sistem. Takšna medijska postavitev je vzdržala do konca vojne in zmage, kmalu nato pa sta se obe zmagoviti strani razšli in celo opredelili svoje nadaljnje sožitje v napetem razmerju, ki je preraslo v štiridesetletno »hladno vojno«, bojevano tudi s propagandnimi sredstvi.⁶

Vprašanje pa je, zakaj sta se povezala prav zahodna demokracija in boljševizem: zgolj iz geopolitičnih interesov in vojnega stanja, v katero ju je potisnil isti napadalec, torej Nemčija, ki ju je ogrožal s svojim ekspanzionizmom ali iz globljih socioloških vzrokov. Najbrž gre za zmes vseh treh vzrokov, saj je napadljivost Nemčije in njenih dveh 'žsoosnic' ogrožala svet, vsako državo nekoliko drugače. Zveza dveh tako različnih držav, kot sta bili Velika Britanija in Sovjetska zveza, je bila mogoča le v skrajni ogroženosti obeh.

Proklamirani vojni cilji zahodnih demokracij, zapisani v atlantski listini avgusta 1941, so utemeljili možnost te povezave, saj je dokument obljubljal ob obrambni vojni (obe podpisnici ne težita k širjenju svojih posesti) obnovitev ide-

⁶ Prim. Dušan Nečak: Hladna vojna. Ljubljana 1999.

alov iz časov po prvi svetovni vojni, torej enakopravnost v mednarodnih odnosih, svobodno trgovino ter polno suverenost vsaki državi v izbiri njenega političnega sistema, v odnosih med državami pa – po zmagi nad nacizmom - izločitev sile kot sredstva mednarodne politike. To zadnje je lahko pomenilo nadaljevanje dogovorjenega omejevanja vojne, lahko pa tudi radikalno izločitev vojne kot sredstva v mednarodnih odnosih. Atlantska listina je tako omogočila oblikovanje široke obrambne koalicije.⁶

II.

Vojna je v letu 1939 ponovno postala **sredstvo za izboljšanje svojega položaja v svetovnem redu** predvsem za eno stran, stran trojnega pakta, in njegova je tudi odgovornost, da je svet zdrsnil v vojno že v naslednji generaciji za prvo svetovno vojno. Ostale velesile so se vojni izogibale na različne načine, evropske zahodne z defenzivno in Nemčiji, pa tudi Italiji popuščajočo politiko (višek je ta politika dosegla v Münchenskem sporazumu o delitvi češkoslovaškega ozemlja), ZDA z izolacionizmom, - ki je sicer pomenil odmik od Evrope in ne tudi Azije - Sovjetska zveza z doziranim sodelovanjem z Nemčijo, ker se je bala, da je dogovor v Münchnu uperjen zoper njo. Vendar je takšno taktiziranje povsem spremenila s svojo pripravljenostjo, da podobno prestopi meje mednarodnega prava z zahtevami po delu finskega ozemlja (zaradi česar je tudi direktno napadla Finsko), vključitve treh suverenih baltičskih držav in delitve ozemlja Poljske, s čimer je otežila ne le svoj položaj velesile, pač pa tudi položaj antifašizma kot gibanja. Poznejše analize so pokazale, da je bila takšna politika vesil zgrešena, saj je nemškega »vodjo« Adolfa Hitlerja osebno, glede na osebnostno strukturo, spodbodla k vojni.⁷ Velika Britanija je pomoč vsaki državi, ki bi se čutila ogroženo v svoji neodvisnosti, ponudila prepozno, da bi vojno bilo mogoče ustaviti. Druga svetovna vojna je prav zato tudi vojna, ki je imela ob svojem začetku jasno opredeljeno le eno stran, zvezo napadalcev Protikominternski in Trojni pakt; prisiljeni v obrambo pa so svojo vojaško-politično zvezo, Združene narode, ustvarili šele med samo vojno.

Vojna je tudi pomenila končno potrditev razpada sistema kolektivne varnosti, ki jo je inavguriral predsednik ZDA Woodrow Wilson na pariški mirovni konferenci po prvi svetovni vojni, dopolnil pa Briand - Kelloggov pakt o izogibanju vojni. Društvo narodov je naletelo na hude težave že v prvih krizah zgodnjih tridesetih let; oslabil ga je že ameriški izolacionizem. Zlomil se je v napadu nemške in italijanske ofenzivnosti in njunih namernih rušitev sistema, na katerega ostali, omejeni tudi s pojmovanjem državne suverenosti kot najvišje mednarodnopravne vrednote, niso našli ustreznega odgovora.⁸

Kakšne so bile možne **pozicije malih držav**, kot je bila Jugoslavija, in še manjšega naroda, kot je bil slovenski? Slovenci so stopili v drugo svetovno vojno kot narod, razdeljen v štiri države, s tem da je matični jugoslovanski del obsegal okoli 70 % etničnega ozemlja in prebivalstva. Že s tem, da niso bili nacija, v svojo državo organiziran narod, so o svoji vlogi v vojni lahko le skrajno malo odločali sami. Vrh tega sta dve od slovenskih manjšin živeli v državah, ki ju je vezal Trojni pakt, tretja pa v državi, ki je bila sovražna Kraljevini Jugoslaviji, državi slovenske matice. V obeh državah Trojnega sporazuma je bila manjšina podrejena močnemu raznarodovanju in asimilaciji.⁹ Vse to kaže skrajno zaostren in protisloven

⁶ Atlantic Charter. www.yale.edu/lawweb/avalon/avalon1.htm; Druga svetovna vojna, 1, str. 283-284.

⁷ Prim. Ian Kershaw: Hitler 1936-1945: Nemesis. London, Allen Lane, Penguin, 2000; Walter Charles Langer: Hitlerov psihološki profil: psihološka analiza Adolfa Hitlerja, njegov život i legenda. Beograd, MVTC, 2003.

⁸ Kamil Krofta: La Tchécoslovaquie et la crise de la sécurité collective. Prague, Orbis, 1938.

⁹ Prim. Milica Kacin Wohinz: Fašistični programi raznarodovanja Slovencev in Hrvatov v Juljski krajini. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 22, 1982, 1-2, str. 151-167; Tone Zorn: Priključitev Avstrije

položaj, v katerega je vojna postavila slovenski narod. Ta je bil zato izpostavljen velikemu pritisku, ki je meril na njegovo podreditev in raznaroditev in v tem mu ni mogla pomagati niti matična jugoslovanska država.

Jugoslavija je po dolgem izogibanju vojni svoj zvezdni trenutek doživela s protislovno pozicijo konec marca 1941, ko je vstopila v trojni pakt in iz njega dva dni pozneje dejansko izstopila, kar kaže, kako je pritisk velesil krivil na določenih trenutkih svoje manj močne pristaše. Njeno ožje mednarodno varnostno zavarovanje, malo antanto, je uničila že nemška ekspanzija na Češkoslovaško. S porazom Francije je izgubila še svojo najpomembnejšo zaveznico med velesilami.¹⁰ Malim sta v splošnem ostajali dve poti, prikloniti se taborom - odločitve so bile pogojene tudi z geostrateško lego, ne le s preferencami vladajočih elit - ali se izločiti v nevtralno pozicijo in poskušati ostati izven vojne. Takšna izbira je bila težka in postopna.

Avstrija je brez odpora, in vsaj pri delu prebivalstva tudi z navdušenjem, sprejela vlogo dela velike nemške države - namen nemške nacionalne elite iz leta 1918, ko ga je prepovedala zmagovita Antanta, se je uresničil. Češkoslovaška je izginila s političnega zemljevida že pred vojno in kot v starih časih habsburškega Svetega rimskega cesarstva nemške narodnosti se je Češka spremenila v protektorat. Kakšno ponižanje za tiste, ki so največ prispevali k razpadu Avstro-Ogrske leta 1918! Ostala je Slovaška, majhna nova država, prva od vrste filonemških zaveznic v srednji in južni Evropi. Nemčija je pregazila Dansko, Norveško, Belgijo in Nizozemsko, Jugoslavijo in Grčijo. Za Slovaško so se nklonile in pridružile Trojnemu paktu Madžarska, Romunija, Bolgarija, še bolj podobna ji je bila Neodvisna država Hrvaška. Na evropskem vzhodu ni bilo enako, Nemčija se preprosto ni odločila za kakršnekoli ozemelske ali nacionalne koncesije slovanskim državam zahodno od Rusov (celo ne Ukrajincem, ki jim je Nemčija 1917 omogočila ustanoviti svojo državo) in niti ne baltskim narodom, ki so neodvisne države izgubili le leto pred nemško okupacijo.¹¹ Zaverovanost v »nemški življenjski prostor« je bila premočna, da bi zmogli politično navesti države ali narode k kolaboraciji v svojem novem redu, čeprav te ni bilo malo.

Slovinci so iskali svoj položaj na politični ravni, ne državniški. Opciji sta bili v videnju politični sil le dve; vezati se na Nemčijo ali vezati se na Italijo. Eno in drugo je imelo svoje realne prednosti in slabosti. Pri SLS je prevladala nemška opcija; vrh v tem iskanju in hkrati konec je bil poskus, da bi nemško vojsko prepričali, da zasede Slovenijo, ki se je končal v Celju 12. aprila 1941.¹² Zgodilo se je najhujše, vpliv obeh velesil je bil z razdelitvijo ozemlja uravnovešen, za slovenski narod pa je zmaga sil osi pomenila konec tudi navidezne enotnosti nacionalnega prostora, saj je meja med območjema obeh okupantk tekla sredi etničnega ozemlja, Prekmurje, historično ogrski prostor, pa se je moralo vrniti v madžarsko orbito.¹³

Vsi trije okupanti so se tudi namenili čim prej ozemlje anektirati, mu torej spremeniti za - z njihovega vidika daljše, če ne za vedno, obdobje - državno-

nacistični Nemčiji in koroški Slovenci. V: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana, Celovec 1984, str. 47-49.

¹⁰ Velimir Terzić: Slom Kraljevine Jugoslavije 1941 : uzroci i posledice poraza. Knj. 1. Beograd, Ljubljana, Titograd, 1982.

¹¹ Christopher Ailsby: Hitler's Renegades : Foreign Nationals in the Service of the Third Reich. Staplehurst, Spellmount, 2004 (dalje Ailsby, Hitler's Renegades), str. 116-149; Božo Repe: Baltiške države med drugo svetovno vojno in primerjava s Slovenijo. V: PNZ 37, 1997, št. 2, str. 235-246; Tomaž Žbogar: Baltiške države v 2. svetovni vojni. Diplomsko delo, Ljubljana 2001.

¹² Janez J. Arnez: SLS : Slovenska ljudska stranka Slovenian people's party 1941-1945. Ljubljana - Washington, Studia Slovenica, 2002; Dr. Marko Natlačen o svojem delu med 6. aprilom in 14. junijem 1941. V: PNZ, 41, 2001, 1, str. 117-147; Bojan Godčša: Odnos SLS do vprašanja rešitve državno-pravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo. V: PNZ, 41, 2001, 2, str. 77-104.

¹³ Tone Ferenc: Okupacijski sistemi na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1997; isti, Le système d'occupation des nazis en Slovenie. V: Les systèmes d'occupation en Yougoslavie 1941-1945. Belgrade 1963, str. 47-133.

pravno pripadnost, s čimer bi ostali vsi trije deli naroda kvečjemu manjšini v okviru dveh velikih držav in ene manjše. Toda o statusu manjšine niti ni bilo govora, saj je nemški okupator izrecno zastavil cilj prebivalstvo ponemčiti v petih letih, italijanski je izenačitev politične in narodnostne meje načrtoval v nekaj generacijah, madžarski pa še prej.¹⁴ Gotovo pa ni bilo s strani držav okupantk nobenega dejanja, ki bi merilo na kakršnokoli teritorialno ali etnično avtonomijo Slovenije, če ne štejemo posebnega statusa Ljubljanske pokrajine (zaradi nepodelitve državljanstva moški prebivalci niso postali vojni obvezniki, drugačni organi upravljanja, dvojezičnost) in namigov leta 1944, da bi se v okviru bodoče nemške Evrope mogla ustvariti slovenska avtonomna enota, ki pa bi po (starem) velikonemškem razumevanju slovenskega etničnega teritorija obsegala le bivšo Kranjsko.¹⁵

III.

Druga svetovna vojna je bila **vojna gigantskih vojaških operacij**, saj je bil temeljni namen vojne zmagati v oboroženem spopadu in le to je določalo njen izid. Te so po prostoru in udeleženih silah bile do tedaj še ne doseženih razsežnosti in končna potrditev zamisli množične armade.

Velesile so v vojno pritegnile večji odstotek prebivalstva kot v prvi svetovni vojni, do 20 % moške delovne populacije, k temu je dodati še nekaj odstotkov v vojno vključenih žensk, predvsem v vojni industriji, a tudi v oboroženih silah. Nemčija je že pred vojno uvedla racioniranje delovne sile in vpoklicane vojake postopoma nadomeščala s starejšimi, le malo pa ženskami, saj je nacistični družbeni red o ženski mislil predvsem kot o materi, torej tisti, ki bo s pogostim rojevanjem otrok nadomestila vojne izgube in omogočila zapolniti velike prostore na vzhodu. Zato pa je Nemčija začela uvažati delovno silo iz okupiranih držav, od 1942 izrabljati tudi delovno silo množice interniranih v koncentracijskih taboriščih in vojnih ujetnikov. Nadomestila je s tujimi »prisilnimi delavci« kar okoli 20 % delovne sile. Nasprotno je Velika Britanija ženske pritegnila v vrsto vojaških, paravojaških in civilnih služb, da je lahko sprostila del moških za vojaštvo (Ženska prostovoljna služba, civilna zaščita, protiletalska obramba, domača vojska (Land Army), vojna industrija, javne službe;) 1,5 milijona skupaj.¹⁶ Podobno je bilo v Sovjetski zvezi, kjer je krčevita obramba terjala sodelovanje mnogih žensk pri utrjevalnih delih, selitvi industrije, v kmetijstvu in tovarnah, v vojaških službah. Še v ZDA je v vojno industrijo prišlo 2,3 milijona ženskih delovnih moči, medtem ko je tedaj bilo v vojski in mornarici 68.000 bolniških sester in 100.000 pripadnic pomožnih vojaških sil (Women's Auxilliary Army Corps) in še okoli 100.000 žensk v ženskih prostovoljnih silah za nujno (Women Accepted for Volunteer Emergency Service) in v rezervi obalne straže¹⁷. Celotna Kanada je pritegnila v vojno industrijo 261.000 žensk in več kot 43.000 v vojaške formacije, še okoli milijona pa jih je delalo v različnih službah, kjer so nadomestile moške.

Še obilnejše so bile v vojsko pritegnjene množice moških. Sovjetska zveza je v času vojne mobilizirala 22 milijonov vojakov, Nemčija 10,2 milijona, ZDA 16,1 milijona, Kitajska 17,2 milijona, Velika Britanija s kolonijami skoraj 11 milijonov in Japonska skoraj 10 milijonov vojakov. Skupaj so sile trojnega pakta pritegnile v vojaško službo 26,3 milijona vojakov in sile Združenih narodov 78 milijonov.¹⁸

¹⁴ Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968; isti, Fašisti brez krinke : dokumenti 1941-1942. Maribor 1987.

¹⁵ Prim: Tone Ferenc: »Gospod Visoki komisar pravi...« : sovel za ljubljansko pokrajino : dokumenti. Ljubljana 2001.

¹⁶ Brenda Ralph Lewis: Women at war : the women of World war II, at home, at work, on the Front Line. London, The reader's digest Book, Amber Books Ltd, 2002, str. 23.

¹⁷ Prav tam, str. 15.

¹⁸ Prav tam, str. 16.

¹⁹ Gajko Miljanić et al: Vojna istorija : udžbenik za vojne akademije. Beograd 1980 (dalje Miljanić, Vojna istorija), str. 296-297.

Povečevanje armad na osnovi splošne vojaške obveze, ki se je začel že v drugi polovici 19. stoletja, je doseglo svoj vrh. Seveda pomemben del vseh vojakov nikoli ni došel na bojišče, saj so vojske zaradi svoje kompleksnosti in tehnične zahtevnosti potrebovale vedno večji del vojakov v pripravi vojskovanja, za bojiščem, v službah in logistiki. Tako je bilo v ameriški vojski ki v osnovnih kopenskih bojnih enotah le tretjina vojakov, v službah okoli 37 % in v letalstvu 22 %, medtem ko je mornarica z marinci štela še nadaljnjih 3,9 milijona vojakov, tako da so vse oborožene sile ZDA konec vojne imele pod orožjem skoraj 12 milijonov vojakov.²⁰ Nemčija je po ocenah konec vojne dočakala s 7,8 milijona vojakov pod orožjem, največji obseg pa je nemška vojska, Wehrmacht, dosegla leta 1943, ko je štela v vseh treh rodovih 9,5 milijona vojakov.²¹

Ena od najbolj vidnih značilnosti druge svetovne vojne je bila povezava in vključitev okupiranega prebivalstva v nemške in v manjši meri italijanske in japonske vojne napore. V tem oziru je takšna vključitev pomenila močan preskok v razumevanju vojnega prava, ki je nalagalo okupantom, da so s prebivalstvom postopali v okviru doseženih vojnopravnih norm, da se prebivalstvo ne prisiljuje v svoje vojne napore, da je okupacijačasno pravno stanje.²² Spriči tega je bilo prebivalstvo z državnimi zakonskimi ukrepi prisiljeno v različne oblike sodelovanja z državnimi oblastmi, bodisi kot državljani ali v posebnih pravnih statusih. Tipična oblika takšnega sodelovanja je bilo obvezno in prostovoljno služenje v nemških, italijanskih in japonskih vojaških enotah. Zlasti nemški okupator je to uvedel v Avstriji, Luksemburgu, v priključenem delu Francije, v Sloveniji. Postopno so uspeli vzpostaviti enote, ki so sodelovale v nemških vojaških operacijah, skoraj iz vseh okupiranih dežel, prostovoljci pa so prišli tudi iz nevtralne Španije (Plava legija). Pri tem so nemške oblasti velik del tistih, ki je bil iz različnih vzrokov pripravljen podpirati vojne cilje Nemčije, usmerile v Oboroženo SS. Tako so nastale poleg germanskih elitnih divizije kozakov, bosenskih muslimanov, Albancev, Italijanov. Drugi del vojakov pa je deloval v posebnih kolaborantskih vojaških in policijskih formacijah, od katerih je bila najpomembnejša Ruska osvobodilna armada.²³ Podobne so bile različne oblike delovne službe, zlasti v korist Nemčije (prostovoljno, prisilno, internirani iz koncentracijskih taborišč, vojni ujetniki).²⁴

Materialna vojaška sredstva in doktrine, ki so prvič zaobjele in združile v bojnem delovanju vsaj dve komponenti bojevanja, bodisi letalstvo in kopensko vojsko ali letalstvo in mornarico ali celo vse tri komponente, letalstvo in mornarico in kopensko vojsko v velikih izkrcavalnih operacijah, so dala vojskam možnosti velikega gibanja v prostoru. Nemška vojska je v Sovjetsko zvezo prodrla skoraj 1000 km v globino, Rdeča armada nato skoraj 1500 km proti jugozahodu in zahodu; na 1500 km globine se je gibala najbolj samosvoja vojna v Severni Afriki. Japonska mornarica je operirala v prostoru 6000 km od svojih obal, ZDA celo več kot 10.000 km od ameriških obal, na evropskem bojišču in na Pacifiku in južnoazijskem prostoru. Zato so vojaške operacije zajele in prizadele razsežna območja v Evropi, Aziji in severni Afriki.²⁵

Razvoj oborožitve in oborožitvenih sistemov je dosegel nesluten pospešek; vanj je bila načrtno pritegnjena znanost. Za sile Osi je pomenil zgodnejši, predvo-

²⁰ I. C. B. Dear, Shelby Stanton: USA : Armed forces. V: C: B: Dear (ur.) The Oxford Companion to World War II. Oxford, Oxford University Press, 2001 (dalje Oxford Companion to WW II), str. 929-938.

²¹ Prav tam, str. 369-376; Philippe Mason: Die deutsche Armee : Geschichte der Wehrmacht 1935-1945. München, Herbig, 1996-2001.

²² Prim. Ivan Tomšič: Vojno in nevtralnostno pravo. Ljubljana 1942-XX, str. 11-83.

²³ Allsby, Hitler's Renegades , str. 40-169.

²⁴ Tone Ferenc: Izgnanci kot cenena delovna sila nemškega rajha. V: Zgodovinski časopis 25, 1971, 1-2, str. 47-59.

²⁵ Prim. Theodore Ropp: War in the Modern World. New revised Edition. Baltimore, The John Hopkins University Press, 2000, str. 314-382; Miljanić, Vojna istorija, str. 298-302.

jni zagon oboroževanja seveda veliko prednost, ki so jo izgubile šele sredi vojne, ko je masovna proizvodnja orožja v ZDA in deloma Sovjetski zvezi prevladala. Vendar je Nemčija višek v obsegu vojne proizvodnje dosegla šele v letu 1944. Seveda se je razvijanje in proizvodnja orožja prilagajala doktrinam. Tako je Nemčija posvetila težišče razvoja in proizvodnje tankom in bliskovito vojno podpirajočim letalom – jurišnikom in lovcem ter na morju podmornicam; ZDA vojnim ladjam, izkrcevalni tehniki in letalstvu, bombniškemu in lovskemu, Sovjetska zveza oklepnim vozilom (izdelali so 40.000 tankov T-34) in topništvu.²⁶ Vojske so se med vojno močno zmelanizirale (prednjačila je ameriška vojska), motorni pogon pa je povsem izpodrinil živinsko vleko. Klasična pehotna orožja so doživljala hitre izpopolnitve, bolj se je uveljavila brzostrelka in polavtomatska puška. Topništvo se je izrazito specializiralo, povečalo kalibre in doseg, tako na morju kot na kopnem, kjer so razcvet dosegli samovozni protitankovski topovi, t.i. lovci tankov. Nova oblika topništva - po uporabi – je bilo raketno topništvo; njegova najbolj znana oblika t.i. katjuša je bila prvič uporabljena v boju že julija 1941.²⁷ Med letalstvom so največ pozornosti zbujali za takratne razmere veliki, čeprav ne tehnično zahtevni, težki bombniki. Največji, B-29 superfortress, ki je komaj uveden v enote dočakal konec vojne, je imel nosilnosti že nad 61 ton orožja ob doletu nad 5000 km. ZDA so izdelale nad 300.000 letal, le 15 % manj kot Velika Britanija, Sovjetska zveza in Nemčija skupaj. Največji tehnični dosežek, ki pa je bil šele omejenega pomena, je bila uvedba reakcijskega motorja v pogon letal, s čimer se je povečal njihov doseg in hitrost.²⁸ Vojaška industrija je v drugi svetovni vojni lažje prenesla šok množične porabe orožja in municije kot v vojni četrstoletja pred tem. Zagotavljala je dovolj orožja in municije na obeh straneh, tudi za ceno iskanja novih in izvirnili poti nabave strateških materialov in njihove porabe. Za najuspešnejšo se je izkazala ameriška industrija; ko se je preusmerila v vojno proizvodnjo, je bruhala tolikšne količine orožja in vojaškega materiala, da je presegla vse ostale in postala glavni dobavljaec orožja ne le svoji vojski, pač pa tudi Veliki Britaniji in Sovjetski zvezi – tej v najbolj kritičnem obdobju 1941-1943.²⁹

Za drugo svetovno vojno je značilna velika **raznolikost vojaških operacij**. Vojske so izvajale tako klasične vojaške operacije kopenske vojske, operacije tipa blitzkrieg, operacije letalstva, kot je bilo strateško bombardiranje Nemčije in Japonske, pa tudi bitka za Anglijo, v prenosih težišč bojevanja in odpiranju novih bojišč so pomembno vlogo odigrale pomorsko desantne operacije, tako vršne kot podmorske.

Bliskovita vojna (Blitzkrieg) je bila najbolj izrazita operativna značilnost prve polovice vojne. Nemška vojska jo je izdelala že pred vojno. Temeljala je na integraciji oklepnih sil, jurišnega letalstva in pelote v skupaj delujoč sistem, vse z namenom, da ne dovoli nastanka klasične fronte, pač pa bojišče raztegne v globino. Kljub njenemu poznavanju med tujimi vojaškimi praktiki je Nemčija presenetila z njeno izvedbo tako poljsko, francosko in celo sovjetsko vojsko, ki je sama gojila podobno doktrino »globoke bitke«. Prav bliskovita vojna je bila tista vojaška prvina, ki je prinašala Nemčiji velike vojaške uspehe tako proti Poljski, Franciji in Sovjetski zvezi.³⁰

Za bojujočimi se vojaki je bila vojna predvsem vojna znanstvenikov. Najbolj izrazito se je to pokazalo v prizadevanju izdelati novo orožje daleč presegajoče klasična eksplozivna telesa. Projekt Manhattan je združil ameriške in

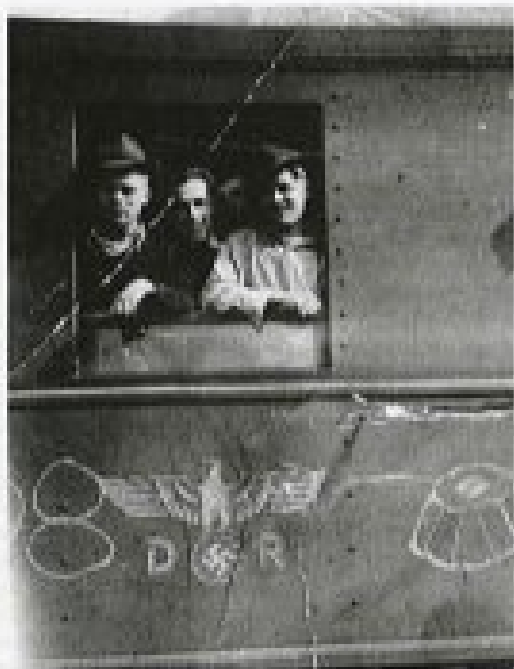
²⁶ Matjaž Bizjak: Obdobje strahu, taktičnih novosti in tehnične inovativnosti. V: Druga svetovna vojna / Obramba, posebna izdaja, junij 2005, str. 4-11.

²⁷ Smrtna pesem Katjuše. V: Druga svetovna vojna / Obramba 2005, str. 39

²⁸ Boris Knific, Marko Malec: Letalstvo druge svetovne vojne. V: Druga svetovna vojna / Obramba 2005, str. 55, 56.

²⁹ Oxford Companion to WW II, str. 920-923; prim. Alan S. Milward: Der Zweite Weltkrieg : Krieg, Wirtschaft und Gesellschaft 1939-1945. München, DTV, 1977.

³⁰ Len Deighton: Munjeviti rat. Zagreb, Centar za informacije i publicitet, 1981.

Odhod prisilnih mobilizirancev v nemško vojsko, železniška postaja Celje, 13. 10. 1942. Hrani Muzej narodne osvobodilne Maribor.

britanske jedrske fizike in še vrsto drugih znanstvenikov, udeleženi je bilo kar okoli 6000 in končno privedel tudi do uspešne izdelave in preizkusa atomske bombe. Predsednik ZDA je odobril tudi njeno dvakratno uporabo proti Japonski, s čimer je skrajšal vojno.³¹ Za vojni uspehi pa so morda bolj zaslužni znanstveniki, ki so z dekodirnim strojem Ultra ustvarili stalen vir pravočasnih in zanesljivih informacij o namerah in delovanju nasprotnika. Stroj in večtisočglava skupina v Bletchey Parku so poleg tega napovedali dobo elektronskih računalnikov in velikih prisluškovalnih sistemov.³² Nemški znanstveniki so izdelali prvo stratosfersko raketo A4, ki pa je bila le malo učinkovita kot bojno orožje, saj je njenih 998 kg razstreliva lahko povzročilo le lokalni učinek, čeprav je veljala za poglavitno povračilno orožje (V-2).³³ Vrsto drugih v vojni uporabljenih orožij so zgradili znanstveniki na podlagi že znanih in novih znanstvenih odkritij, od izboljšave radarjev in uvedbe različnih vrst radarjev, sonarjev, magnetnih min in torpedov nove vrste, raketnih izstrelkov, reaktivni letalski pogon, ki je odprl pot nadzvočnim hitrostim.³⁴

Slovenska dimenzija vojaškosti vojne je bila v njenih proporcih podobno totalna, slovensko ozemlje in ljudje so prestregli del vsakega od najbolj značilnih dogajanj. Najprej jo je v štirih dneh pohodila nemška in pozneje tudi italijanska vojska v aprilskem napadu na Jugoslavijo. Izgube in prizadetost družbene infrastrukture je bila relativno majhna, še najhujše so bila uničena pomembnih mostov in viaduktov.³⁵

³¹ Stephane Groueff: Manhattan Project : the untold story of the atomic bomb. With photographs. London, 1967; The Oxford Companion to World War II, str. 54-59.

³² Jure Soklič: Vloga kriptografije v času II. svetovne vojne. Diplomsko delo, Ljubljana 2002.

³³ Alfred Price: V-weapons. V: Oxford Companion to WW II, str. 978-980.

³⁴ Prim, Ronald W. Clark: Vojni zmagovalci. Ljubljana 1983.

³⁵ Zdravko Klanjšček et al: Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945 (dalje Narodnoosvobodilna vojna 1941-1945), str. 33-48; prim, Velimir Terzić: Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, 1, str. 195-234.

Slovenija pa je še poleti 1941 postala prizorišče enega od najbolj močnih in intenzivnih odporiških gibanj v Evropi, delujočega v jugoslovanskem okviru. Gverilsko odporiško gibanje je sredi vojne, po italijanski kapitulaciji 8. septembra 1943, preraslo v veliko odporiško vojsko, ki je s svojim bojevanjem preseгла gverilsko taktiko in poskušala z manevrskim bojevanjem (»partizansko taktiko«) okupatorju iztrgati nekatere predele slovenskega ozemlja, druge pa je izpostavila s svojo bojno dejavnostjo nevarnosti uničenja. Zlasti to velja za strateške železnice na smeri Maribor-Zidani Most – Zagreb, Zidani Most – Ljubljana – Trst in Beljak-Gorica-Videm. Te niso bile toliko pomembne za okupatorjevo obvladovanje slovenskega ozemlja, pač pa predvsem kot dragoceni dostopi na italijansko fronto in balkansko fronto, kjer je nemška vojska branila dostope v srednjo Evropo oz. v Nemčijo samo.³⁶ Zato je manevrski boj prinesel veliko uničenje infrastrukture, kar je še poglobilo zavezniško bombardiranje industrijskih objektov in mest, predvsem Maribora.³⁷

V oboroženih enotah odporiškega gibanja se je borilo daljši ali krajši čas okoli 75.000 Slovencev. Kot vojaki treh sil trojnega pakta pa so morali Slovenci prispevati prav tako visok odstotek vojakov, vsaj okoli 80.000 vojakov v nemško (iz avstrijske Koroške, Štajerske in Gorenjske ter jugoslovanske Koroške), italijansko (iz Julijske krajine oz. Primorske) in madžarsko armado (iz Prekmurja). K tem sodelujočim lahko prištejemo še okoli 25.000 sodelujočih v slovenskih kolaborantskih enotah italijanskega in nemškega okupatorja (MVAC in treh domobranskih formacijah). Vojna na Slovenskem ni imela značilnosti velikih frontnih operacij, vendar pa je pomenila stalno, dolgotrajno in občutno obremenitev okupatorjev. Zaradi njega je bilo bolj obremenjeno tudi prebivalstvo, tako zaradi vzdrževanja partizanske vojske, izpostavljenosti vojaškim operacijam, predvsem pa zaradi protipartizanskega boja, saj je bil eden od njegovih najpomembnejših ciljev z nasiljem odvrniti prebivalstvo od sodelovanja z odporiško partizansko vojsko. Le občasno je bojevanje doseglo tudi večjo intenzivnost, predvsem v obdobjih, ko so okupatorji pripravili obsežne protipartizanske operacije; najbolj izraziti sta italijanska poletna ofenziva, v kateri je angažiral štiri divizije in bojno skupino enakega ranga za čas štirih mesecev in je zajela med potekom okoli 3500 km² ozemlja.³⁸ Bolj intenzivna, a krajša je bila nemška jesenska ofenziva od 25. septembra do novembra 1943, ko je nemška vojska v manj kot dveh mesecih z deli štirih divizij (ok. 45.000 vojakov) pregledala oz. sukcesivno operirala na okoli 8.000 km² ozemlja.³⁹ Obakrat je njeno delovanje bilo usmerjeno tudi proti civilnemu prebivalstvu (številni pobiti in internirani) in materialnim dobrinam prostora; uničene so bile mnoge hiše in tudi celotne vasi, izropano premoženje prebivalstva. V letu 1944 je nemška vojska izvedla vrsto manjših operacij, ki so zajele po nekaj sto km² ozemlja in so trajale od nekaj dni do dveh tednov. V tem času so nemške enote, ki so za to uporabljale tudi domobranske in druge kolaborantske enote, poskušale odriniti partizanske enote od najpomembnejših komunikacij in jim prizadejati čim večje izgube, da bi zavrle njeno bojno delovanje. Nasprotno pa je tudi partizanska vojska izvajala bojne posege, v katerih je zaradi načina razporeditve okupatorjevih sil poskušala odstraniti predvsem utrjena oporišča, ki so nadzorovala njej pomembna območja, uničiti strateške komunikacije (v pomoč zavezniškom) in obvladati prostor, ki ji je bil pomemben kot območje poplavljanja.⁴⁰

³⁶ Prim: Marjan Žnidarič: *Železničarji in železnice pod nemško okupacijo v nekdanji Ljubljanski pokrajini 1943-1945*. Ljubljana 1996; Marjan Žnidarič: *Železničarji in železnice v času okupacije in narodnoosvobodilnega boja na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana 1990.

³⁷ Marjan Žnidarič: *Bombni napadi na Maribor in druge kraje slovenske Štajerske*. V: *Borec* 1976, št. 6-7, 8-9, 10.

³⁸ Tone Ferenc: *Ljudska oblast na Slovenskem: 1941-1945*, I, Ljubljana 1991, str. 387-537.

³⁹ Tone Ferenc: *Kapitulacija Italije in narodnoosvobodilna borba v Sloveniji jeseni 1943*. Maribor 1967.

⁴⁰ *Narodnoosvobodilna vojna 1941-1945*, str. 619-672, 687-799.

Prav ob koncu vojne, spomladi 1945, je bilo slovensko ozemlje prizorišče najhujše faze vojne, saj so v fazi »sklepni operacij« bili na slovenskem ozemlju prisotni kar deli osmih vojsk. Osnovno zamisel, ki je vodila k vojaškim operacijam v Sloveniji, je bila zamisel o dvokrilnem prodoru dveh armad JA, ki bi ga sklenili s kleščnim manevrom na zahodnih in severnih slovenskih etničnih mejah, s čimer bi dosegli dva strateška cilja, osvoboditev vseh slovenskih pokrajin ter zajetja nemške vojske in - kar je bilo še pomembnejše - kolaborantskih formacij: četnikov, ustašev in vojske NDH ter slovenskih domobrancev. Takšna operacija je povzročila v začetku maja koncentracijo več kot pol milijona vojakov in beguncev predvsem na Štajerskem in Koroškem ter vse iz tega izvirajoče probleme.⁴¹

III.

Vojna je v Evropi izstopala po močni idejni, celo ideološki razklanosti. Mnogi zgodovinarji označujejo drugo svetovno vojno tudi kot evropsko državljansko vojno, spopad med dvema poloma v evropskih državah, ki je vodil k notranjemu spopadu v večini evropskih narodov s tako intenzivnostjo, da jo vsaj v prenesenem pomenu lahko označimo za državljansko vojno.⁴² Hobsbawm govori celo o značilnostih, kot so jih imele nekdanje verske vojne.⁴³ Ločnice so potekale predvsem med fašizmom (nacizmom) in protifašizmom, ki je bil -različno interpretiran - idejni povezovalni gradnik vojne zveze Združenih narodov. Izrazile so se tudi v problematizaciji vsakega sodelovanja z okupacijskimi silami na ideološki osnovi in zaradi vključitve v nemški in italijanski družbeni in svetovni red. Vsak od bojujočih se taborov je zgradil lasten ideološki sistem, ki je bil prebivalstvu tudi nakazan z vsemi sredstvi propagande.

Ločnica med obema ideološkima sistemoma ni potekala le med vojskujočimi se državami, pač pa tudi na okupiranih ozemljih. Izrazilo se je tudi kot polarizacija in spopad med tistimi, ki so pristajali na okupacijo, in tistimi, ki so se ji upirali. Posebej jo je pospeševalo hkratno opredeljevanje med komunističnimi strankami in protikomunizmom. Ideološko manj ali bolj utemeljeno sodelovanje z okupatorji je dobilo široke dimenzije. Takšnega sodelovanja je bilo več tam, kjer sta nemški in italijanski okupator kolaboracijo želela; to pa je bilo predvsem na zahodu, kjer je lahko nastalo več prosočnih režimov. Na vzhodu, na Poljskem in v Sovjetski zvezi, z izjemo baltičskih narodov, nemški okupator sodelovanja sploh ni iskal do obdobja, ko je vojno začel izgubljati. Prvi, ki je nastopil kot satelitski »nacionalni rešitelj« na Norveškem, general Vidkund Quisling, je dal pojavu tudi ime, kvizlinštvo. V tak niz je mogoče uvrstiti tudi Francoisa Pierra Laval, pa Anteja Pavelića, pa pozneje generala Andreja Vlasova, Milana Nedića v Srbiji.⁴⁴

Slovenija je to dvojno ideološko ločnico močno občutila in v njej participirala. Ideološkega sodelovanja z okupacijskimi silami je bilo malo (nemška manjšina, nekatere skrajne skupine), veliko pa sodelovanja, ki je temeljilo na sodelovanju iz protikomunističnih opredelitev.⁴⁵ Slovenska medvojna stvarnost je

⁴¹ Tone Ferenc: Sklepne operacije za osvoboditev Slovenije. V: Osvoboditev Slovenije 1945 : referati z znanstvenega posvetoovanja v Ljubljani. Ljubljana 1977, str. 11-135; prim. Završne operacije za osvobodjenje Jugoslavije 1944-1945. Beograd 1957.

⁴² Prim. Claudio Pavone: Italijanska ndležba v drugi svetovni vojni in otporništv kot državljanska vojna. V: PNZ, 40, 2000, št. 1, str. 160-167.

⁴³ Eric J. Hobsbawm: Čas skrajnosti : svetovna zgodovina 1914-1991. Ljubljana 2000, str. 281.

⁴⁴ Quisling, Vidkun. V: Oxford companion to WW II, str. 716; E. Pogun: Petain, francoska država in »nacionalna revolucija«. V: Enciklopedija druge svetovne vojne, str. 362-363.

⁴⁵ Prim. Tone Ferenc: Die Kollaboration in Slowenien. V: Okkupation und Kollaboration (1938-1945). Berlin-Heldelberg, Hueutig Verlagsgemeinschaft, 1994, str. 337-348; Tamara Griessner-Pečar: Razdvojeni narod : Slovenija 1941-1945 : okupacija kolaboracija državljanska vojna revolucija. Ljubljana 2004, str. 201-319.

bila tudi močna ideološka propagandna bitka, na eni strani za protifašistični odpor, na drugi za sodelovanje v novem evropskem redu, kjer je bil zlasti močan Rupnikov krog.⁴⁶

V Sloveniji je bila paleta **kolaboracije** zelo široka. Sprva je z nemškimi silami sodelovalo domače nemško prebivalstvo, nekateri pasivno, drugi zelo aktivno, tudi do sodelovanja v vojni proti matični državi med enajstdnevno aprilsko vojno. V veliki meri je to bilo posledica trdne vpetosti manjšine v nemške politične in obveščevalne vrste.⁴⁷ Od slovenskega prebivalstva je nemški okupator, potem ko je odstranil njegovo intelektualno in vodilno gospodarsko plast, pričakoval sodelovanje ali vsaj neupiranje sistemu totalnega ponemčenja. To je vključevalo tudi sodelovanje v nemških vojnih naporih, sprva v pripravljalnih polvojaških organizacijah (Wehrmannschaft, Karntner Landmannschaft), nato pa v obliki obveznega, na vsiljenem nemškem državljanstvu slonečem služenju v redni nemški vojski.⁴⁸

Na italijanskem okupiranem območju Ljubljanske pokrajine je italijanski okupator sprejel sodelovanje v boju proti odporniškemu gibanju šele poleti 1942. Sodelovanje v boju so slovenske sile ponudile zaradi boljših možnosti samoočrambe pred fizično odstranitvijo (val nasilja na osvobojenem območju je poleti štel okoli 600 oseb), deloma pa zaradi cilja, da se odstrani odporniško gibanje, ki je ogrozilo njene dotedanje politične pozicije. Vaške straže, ki so tvorile veliko večino enot Prostovoljne protikomunistične milice v okviru italijanske vojske, so v letih 1942-1943 opravljale predvsem defenzivno vojaško službo zapiranja prostora partizanskim enotam, saj so bile razporejene v okoli 65 postojank.⁴⁹

Tri domobranske formacije, ki jih je razvil nemški okupator na območju, ki ga je okupiral za Italijo jeseni 1943 oziroma na enem delu območja, ki ga je smatral za del nemške države, so dobile podobne naloge, vendar so jih opravljale bistveno bolj aktivno, kar velja predvsem za Slovensko domobranstvo v Ljubljanski pokrajini, kjer je tvorilo pomembno operativno silo v boju proti partizanski vojski.⁵⁰

IV.

Vojni cilj napadalcev v svetovni vojni je bil **nov evropski red**, ki ni imel le politične konotacije, temveč tudi geopolitične. Nemški okupator si je želel močno povečane lastne države, enako tudi italijanski in tudi preureditev okolice v niz satelitskih ali šibkejših prijateljskih držav. Spričo tega iskanja življenjskega prostora na vzhodu, na Balkanu in Sredozemlju, sta obe državi že sproti, prepričani v svoj prav in zaničujoč mednarodno pravno ureditev, že med vojno začeli prekrjati državopolitično sliko Evrope. Jugozahodna četrtina Poljske je bila spreminjena v generalno guverniijo, Češka v protektorat, Francija je bila dejansko razdeljena v dve polovici, Jugoslavija je bila razdeljena med okupatorje in novo državo NDH. Od vseh teh držav je Nemčija anektirala ali nameravala anektirati

⁴⁶ Mojca Šorn: Idejni in politični nazori Rupnikovega kroga. V: PNZ 43, 2003, 1, str. 65-74.

⁴⁷ Tone Ferenc: Nemci na Slovenskem med drugo svetovno vojno. V: »Nemci na Slovenskem. 1941-1955 : izsledki projekta. Ljubljana 1998, str. 99-144.

⁴⁸ Tone Ferenc: Wehrmannschaft v boju proti narodnoosvobodilni vojski na Štajerskem. V: Letopis Muzeja narodne osvoboditve LRS v Ljubljani, 2, 1958, str. 81-156; Jože Dežman, Jože Puklavec, Marjan Žnidarič: Nemška mobilizacija Slovencev v drugi svetovni vojni. Celje 2001.

⁴⁹ Boris Mlakar: Vaške straže ter prostovoljna protikomunistična milica. V: Mati-domovina Bog. Ljubljana 1999, str. 8-10; Griesser-Pečar, Razdvojeni narod, str. 253-278.

⁵⁰ Boris Mlakar: Slovensko domobranstvo 1943-1945 : ustanovitev, organizacija, idejno ozalje. Ljubljana 2003, str. 147-266; Boris Mlakar: Domobranstvo na Primorskem (1943-1945). Ljubljana 1982; Monika Kokalj Kočevar: Gorenjska samozaščita. V: Mati-domovina-Bog. Ljubljana 1999, str. 28-41.

⁵¹ Michael Burleigh: The third Reich, str. 407-567.

*Vlak, ki so ga zažgali borci Bračičeve brigade 21. 4. 1944 v Paški vasi.
Hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor.*

dele ozemlja, sledili sta ji z enakimi dejanji Italija in Madžarska.⁵¹

Enakega prekravanja je bila deležno tudi slovensko etnično ozemlje. Lega na obrobju nemškega življenjskega prostora je Nemčiji omogočala in terjala neposredno vključitev v nemški državni prostor, najbrž vsega slovenskega prostora, ki je bil na poti »mostu do Jadrana«, a zaradičasne geopolitične delitve in miru v koaliciji tudi razdeljen med oba glavna sodelujoča, delček je dobila Madžarska. Slovenski narod ni bil edini s takšno usodo; delil je usodo Čehov in Poljakov, pa tudi Francozov, Ukrajincev in Belorusov. Celo linje, ni šlo le za prekravanje ozemelj, pač pa za uničenje naroda. Eden redkih narodov, ki naj bi izginil kot nacionalna skupnost, ne pa kot posamezniki, s fizičnim uničenjem, je bil slovenski, to je bila distinkcija, ki jih je ločila od Judov, Romov, deloma Poljakov.⁵²

Poskus Nemčije, da iz rasnih razlogov odstrani iz Evrope Jude pa tudi Rome, je eden od najbolj krvavih značilnosti nacistične ideologije in evropskega novega reda, ki ga je vojna omogočila radikalizirati do množičnega neselektivnega poboja celotne dosegljive judovske populacije. Ti končna rešitev, dogovorjena junija 1942, je povzročila okoli 6 milijonov mrtvih civilnih prebivalcev tako v Nemčiji kot v večini zasedenih držav: Poljske, Francije, Belgije, Nizozemske, Jugoslavije, Češkoslovaške in Madžarske.⁵³

V.

Praviloma se v drugi svetovni vojni del prebivalstva in politično-državnih

⁵² Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji 1941-1945, str. 731-800.

⁵³ Burleigh, The Third Reich, str. 568-662.

elit okupiranih držav ni sprijaznil z okupacijo ne glede na mednarodno pravo, ki je v tem primeru močno zaostajalo za novo prakso. Pojav **odporniškega gibanja** v okupirani Evropi mnogi povezujejo z ideološko komponento vojne, vendar pa močno kaže tudi mnogo bolj aktiven odklonilen odnos ljudi do vojne kot od usode dane neizogibnosti. Močno pacifistično gibanje iz dvajsetih let v Evropi je dobilo svoj nasledek v odporištvu. Vsekakor pa je bil nacistični-fašistični red tako iritanten, da je že v tridesetih letih rodil nasprotno gibanje, **antifašizem**, katerega najmočnejši vir je bila politična levica, vendar povezana s širokimi plastmi ljudstva in celo meščanskimi strankami, ki jih je pritegnila v različne oblike »ljudskih front« kot načina političnega blokiranja vpliva nacistične oz. fašistične ideje.⁶⁴ Marsikje so bile nekdanje ljudske fronte po začetku vojne naravna osnova odporištvu, ki pa je imelo še drugi močan vir – nacionalno občutenje, nacionalizem. Mnogi so v odporištvu pristali zaradi načina, s katerim je nacistični in fašistični režim nastopal proti njihovim narodom, iz ranjene nacionalne pripadnosti, globoko občutene ogroženosti naroda, kot npr. general Charles de Gaulle.⁶⁵

Odporniška gibanja so v tako skrajno zaostrenih razmerah nastala tako v luči represiranih vzhodnih območjih kot na zahodu, kjer je nemški okupator vzpostavljaval blažje okupacijske režime, prav to pa kaže njihovo univerzalnost. Intenzivnost odpora in njegove oblike so bile zelo različne; gibala se je od pasivnega odpora do samoosvoboditve z vojaškimi sredstvi. Na zahodu, v Belgiji, Nizozemski pa tudi Norveški, se je odporištvu osredotočilo na pasivni odpor in propagando, od akcij pa predvsem sabotažne, na cilje, ki jih je določalo samo, bodisi pa na cilje, ki so jih določale posebne službe, predvsem Velike Britanije, npr. Special Operation Executive (SOE). Sodelovanju s posebnimi službami se niso izogibala niti druga odporiška gibanja, pa čeprav so hkrati avtonomno vodila svoje vojaške akcije.⁶⁶

Prevladujoča oblika akcij pa je bila gverilsko bojevanje, saj je edino omogočalo uspeh proti dobro organiziranim in močnim nemškim, italijanskim in japonskim okupacijskim silam. Močno oborožene odporiške enote in celo vojske so nastale v Poljski, Jugoslaviji, Grčiji, Albaniji, Franciji in po letu 1943 tudi v Italiji. Zanje je bilo značilno kombiniranje gverilskih metod boja, kjer je bilo pomembno predvsem dolgoročen učinek povzročitve dovolj velike škode okupacijskim enotam, in večjih vojaških operacij, ki pa so bile značilne prav za zadnje leto vojne, ko so mnoge odporiške vojske poskušale z lastnimi močmi osvoboditi svoje dežele. Med najbolj znanimi je npr. varšavska vstaja poljske Armije krajowe, bolj uspešna pa npr. boji za osvoboditev vzhodnega dela Jugoslavije, seveda ob sodelovanju Rdeče armade. Odporiške je tako vojni dalo novo razsežnost. Njegov vojaški prispevek k vojni zmagi Združenih narodov je zadeval predvsem sabotaže in oviranje prometa na strateških železnicah, bi pa bil laliko večji, če bi zavezniška poveljstva v načrtovanju operacij bolj upoštevala njihove sposobnosti. Celotna Rdeča armada, ki je imela neposreden nadzor nad partizanskimi silami za fronto, je dolgo podcenjevala njihov učinek.⁶⁷

Novo razsežnost pa so močno podpirali tudi politični vidiki odporištvu. Prav odporiška gibanja so dala nov politični pomen in tudi novo vlogo vladam, ki so se umaknile nemški in italijanski okupaciji po večini pod britansko varstvo. Toda še bolj so odporiška gibanja spremenila politično sliko v okupiranih državah, so pa hkrati relativizirala njihov pomen, saj po večini niso neposredno vodile ali nadzorovale odporiških gibanj. Zaradi sodelovanja v odporu je zrastel

⁶⁴ Peter Vodopivec: Moč in nemoč ideje in politike ljudske fronte. V: PNZ 41, 2001, 2, str. 31-42.

⁶⁵ M. Baudot: Odporiško gibanje. V: Enciklopedija druge svetovne vojne, str. 334-338; isti, Odporiško gibanje v Franciji, prav tam, str. 338-341.

⁶⁶ Prav tam; M. R. D. Foot: SOE. V: The Oxford Companion of WW II, str. 793-796; prim. Dušan Biber: Zavezniške in sovjetske misije ter obveščevalne službe v NOB. V: Borec 43, 1990, 1-3, str. 77-138.

⁶⁷ Baudot, Odporiško gibanje, str. 336-337; Keith Sword: Poland: Resistance. V: The Oxford Companion of WW II, str. 703-705; Beogradska operacija. Beograd 1964.

pomen komunistov in sploh sodelujočih v odporu, s čimer se je začela spreminjati tudi dotedanja politična geometrija, kar pa je rodilo tudi prve politične iskre. Toda nasprotje med sodelujočimi v odporu in tistimi, ki so mu nasprotovali bodisi iz političnih ali načelnih razlogov, se je stopnjevalo in ponekod privedlo do notranjega spopada in celo državljanske vojne, kot npr. na Poljskem, v Italiji, Grčiji in Jugoslaviji.⁵⁸

Zaradi boja z okupatorji in boja teh z odporniškiimi silami se je močno povečala stopnja nasilja nad civilnim prebivalstvom. Represija, policijska in vojaška, je bila pomemben vzvod ohranjanja ravnotežja v okupiranih državah. To je bilo toliko laže, ker je mednarodno vojno pravo pripadnike odporniškega gibanja komaj predvidelo, oziroma so bile določbe o njih skrajno pomanjkljive. Pravzaprav do leta 1944 jih je nemška in prej tudi italijanska okupacijska oblast uvrščala med notranje probleme, med pojav oboroženih tolp.⁵⁹

Z represijo nad civilnim prebivalstvom in protipartizanskim bojem je nemška oblast uspevala gibanja marsikje močno brzdati. Poljsko odporniško gibanje, ki je nastopilo prvo v Evropi, je nemška vojska dvakrat skoraj zatrla, leta 1940 in 1944. Odporniška gibanja so bila stalno razpeta med vprašanje, koliko izvajati oborožene akcije in sabotaže proti okupacijskim oblastem ter s tem izzvati represije nad lastnim prebivalstvom. To dilemo so reševala zelo različno, od pasivizacije in pripravljanja organizacije za odločilni trenutek vstaje do vztrajanja pri boju.⁶⁰

Slovensko odporniško gibanje, ki je premagovalo tri okupacijske meje, kar pomeni tudi povsem različne pogoje delovanja, je vzniknilo takoj po okupaciji in je njegov začetek sovpadel tudi z napadom na Sovjetsko zvezo, kar je bilo zunanji povod za začetek oboroženega boja. V okviru jugoslovanskega je pripadalo tipu odporništvā, ki je vztrajalo pri takojšnjem aktivnem odporu, tudi za ceno represije. Odporniška politična organizacija Osvobodilna fronta slovenskega naroda je skrbela za politično aktivacijo in mobilizacijo širokega sloja, oboroženo odporništvō, organizirano v partizanskih enotah, pa je poskušalo z oboroženimi akcijami dejansko uničevati živo silo okupatorjev kot tudi komunikacije in ostale resurse, ki jih je prevzel okupator. V rasti in tudi dejavnosti oboroženih enot je bilo slovensko odporniško gibanje – enako kot vse jugoslovansko – med najuspešnejšimi sploh, saj je v drugi polovici vojne vzpostavilo partizansko vojsko, ki je obsegla okoli 2% prebivalstva. Moč jugoslovanskega odporniškega gibanja in ugodne mednarodne razmere so mu omogočile že med vojno priznanje kot sodelujočemu v zavezniški koaliciji in v kompromisu z emigrantsko vlado dejanski prevzem oblasti v državi – v vzhodnem delu že jeseni 1944, v zahodnem ob koncu vojne maja 1945.⁶¹

V zatiranju odporniškega gibanja na Slovenskem so okupatorji uporabili podobne metode. Enako kot na Poljskem, v okupirani Sovjetski zvezi, na Balkanu, v Franciji in Italiji, je bilo podvrženo množičnim aretacijam in brutalnim policijskim preiskovalnim postopkom, množičnemu interniranju v koncentracijskih taboriščih obeh okupatorjev, množičnemu ubijanju med vojaškim čiščenjem odpornikov in ob njem. Možno je celo reči, da so bile po deležu takšne oblike med najbolj intenzivnimi v evropskem merilu: do 8 % začasno zaprtega prebivalstva, 3 % interniranega v koncentracijskih taboriščih, okoli 5 % pobitega od vsega prebivalstva. Le Poljska pa nekatere jugoslovanske pokrajine in zahodni predeli Sovjetske zveze so doživeli hujšo represijo, ki je bila tudi bolj brutalna (100 ubitih za ubitega nemškega vojaka, na Slovenskem običajno 10).⁶² V zatiran-

⁵⁸ Prim. Claudio Pavone: Italijanska udeležba v drugi svetovni vojni in odporništvō kot državljanska vojna. V: PNZ 40, 2000, 1 (Zbornik Milice Kacin Wolinz), str. 159-168.

⁵⁹ Prim. Tomšič, Vojno in nevtralnostno pravo; str. ; Damijan Guštin: Vprašanja oboroženega odpora 1941. V: PNZ 41, 2001, 2, str. 123-141.

⁶⁰ Resistance. V: The Oxford Companion of WW II, str. 737-738; Baudot, Odporniško gibanje, str. 334-338.

⁶¹ Prim.: Vlado Strugar: Jugoslavija 1941-1945. Ljubljana 1980; Metod Mikuž: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji. I-V. Ljubljana 1960-1973; Narodnoosvobodilna vojna 1941-1945; Jerca Vodušek Starič: Prevzem oblasti 1944-1946. Ljubljana 1992.

⁶² Tone Ferenc: Okupatorjevo nasilje. V: Bili so uporni. Ljubljana 2003, str. 13-26; Damijan Guštin: Prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih. Doktorska disertacija, Ljubljana 1998.

ju odporništvu in vsakega nasprotovanja sploh je v nemški, italijanski in japonski represivni politiki dobilo koncentracijsko taborišče. Vsaj v nemškem in italijanskem primeru so izvirala iz predvojnega časa, ko so bila sredstvo notranje represije (še v veliko večjem obsegu pa sovjetska taborišča), v vojnem času pa so se spremenila v množične uničevalnice ljudi, z edinim razločkom, da so jih nemške oblasti internirane od 1942 poskušale prej izkoristiti kot delovno moč. Še posebno obliko so dobila uničevalna taborišča za Jude.⁶³

VI.

Vojna je bila nepopustljiva, pač posledica ideološke zaostrenosti, boja za osnovne vrednote. Združeni narodi so se zarekli že v srednjem delu vojne, da ne bodo sprejeli ničesar drugega kot zgolj **brezpogojne vdaje** nasprotne strani, medtem ko je Nemčija vojno želela bojevati do zmage v zadnjem trenutku, ko naj bi ji pomagala že »božja previdnost«, vsaj v obliki čudežnih orožij. Edino res čudežno orožje pa so skonstruirali Američani, bila je to kvalitativno za razrede hujše orožje za množično uničenje, prva atomska bomba. Tako se je vojna vlekla več časa kot v klasični teoriji vojne, ko bi Nemčija in Japonska že vsaj leto dni prej lahko ocenili, da izgubljata in iskali možnosti za premirje. Tako je Nemčija kapitulirala šele tedaj, ko je bil Adolf Hitler, prvi mož režima in države, simbolna figura z absolutno politično močjo že mrtev, ko je bila že osvojena nemška prestolnica in je bila okupacija celotnega državnega ozemlja že neizogibnost nekaj tednov, če ne dni. Tudi Japonska se je vdala šele, ko je ugotovila, da zmore v bombardiranju z atomskimi bombami izgubiti prebivalstvo in gospodarsko moč, ne da bi mogla karkoli ukreniti proti temu, čeprav je tedaj bila njena vojska še v mnogih okupiranih območjih. Brezpogojna vdaja 7. maja z veljavnostjo ob 8. zvečer oziroma 9. maja zgodaj zjutraj je zgolj končala vojno. Bojev, ki so bili namenjeni pridobivanju prednosti in modusov, je bilo še v naslednjih dneh več. V Poljani pri Prevaljah smo imeli zadnji boj z nemškimi sodelavci sicer 14. maja 1945.⁶⁴

VII.

Posledice mnogokomponentnosti vojne, razvoja in ubojnosti orožij in tudi intenzivnosti vojne so bile **velike smrtne izgube**. Vojaške enote in vojske so imele sprva v kampanjah bliskovite vojne le malo žrtev, bila je to »čista vojna«, ki pa se je na vzhodni fronti poleti 1941 spremenila v klavnico, po obsegu in strukturi podobna tisti na zahodni fronti v prvi svetovni vojni – le ujetih vojakov je bilo veliko. Najprej je sovjetska Rdeča armada doživela velike izgube, med katerimi so bili največja kategorija ujeti. Toda tudi nemške sile so imele nezanemarljive izgube, celo primerjalno bolj prizadevajoče, saj je izgubila do zimske sovjetske kampanje okoli tretjino vojakov.⁶⁵ V drugi polovici vojne pa je nemška armada imela tako hude izgube, da sta vojski dejansko krvaveli, vendar je sovjetska država lahko lažje nadoknadila velikanske vojaške izgube, kar je bilo skupaj z izboljšano materialno podprtostjo podlaga za stalno ofenzivno dejavnost Rdeče armade od zmage pri Kursku poleti 1943 dalje.

Po ocenah naj bi padlo v vojni (ali umrlo v ujetništvu) okoli 19 milijonov

⁶³ Prim. Wolfgang Sofsky: Die Ordnung des Terrors : das Konzentrationlager. Frankfurt, S. Fischer Verlag, 1993; Carlo Spartaco Capogreco: I campi del duce : l'internamento civile nell'Italia fascista : (1940-1943). Torino, Einaudi, 2004.

⁶⁴ Druga svetovna vojna, 3, str. 308-356; Risto Stojanović: Koroška v vrtincu dogodkov ob koncu druge svetovne vojne v Evropi : ob 60-letnici osvoboditve Slovenije in sklepnih vojaških operacij na Koroškem. Ravne 2005.

⁶⁵ Alan Clark: Barbarossa : the Russian German Conflict : 1941-1945. London, Phoenix Press, 2000.

Med bombardiranjem glavne železniške postaje u Mariboru je bila Kopitarjeva ulica v njeni neposredni bližini skoraj popolnoma uničena. Hruvi Muzej narodne osvoboditve Maribor.

vojakov; kar 9 milijonov mrtvih naj bi imela Rdeča armada (kar 41 % vseh utobiliziranih), 4 milijone pa Nemčija (40 % mobiliziranih).⁶⁶ Tudi slovenska partizanska vojska je imela le malo manjši odstotek padlih glede na udeležene v njenih vrstah, okoli 37 %.

K temu je šlo še za obojestransko maščevalno znašanje nad vojnimi ujetniki. Da je pomrlo v nemški taboriščih okoli 2,8 milijona ujetnikov iz vrst Rdeče armade in še po vojni umrlo v sovjetskih vojnih taboriščih okoli milijon nemških vojakov, se sliši kot slaba šala, saj dosega mrtve v boju na medsebojni fronti. Precejšnje število vojnih ujetnikov, ki so jih zahodni zavezniki pustili umreti v ujetniških taboriščih, je tako le še dodatek k temu protislovnemu pojavu.⁶⁷ Vojne ujetnike so vojskujče se države nareč imele v velikih številih. Nemčija je npr. ujela več sto tisoč poljskih, 1,8 milijona francoskih in belgijskih ter nizozemskih vojakov, jugoslovanskih in grških, sovjetskih in tudi milijon italijanskih vojakov so jeseni 1943 odvedli v ujetniška in koncentracijska taborišča.⁶⁸ Z vojnimi ujetniki so ravnali diferencirano, dejansko so jih delili v tri kategorije (zahodne, ostale, sovjetske), jim za njihovo delo plačevali tri različne mezde. Izven običajnega statusa vojnih ujetnikov so smatrali politični kader v Rdeči armadi (pobijanje političnih komisarjev), posadke bombnikov nad Nemčijo in pripadnike odporniških gibanj, ki so jih predajali v koncentracijska taborišča. Toda tudi Sovjetska zveza je naperila proti lastnim vojakom, ki bi se predali,

⁶⁶ Vojna Istorija, str. 296-297.

⁶⁷ R. Lacour: Vojni ujetniki. Enciklopedija druge svetovne vojne, str. 453-455; Stalins Kriegsgefangene : ihr Schicksal in Erinnerung und nach russischen Archiven. Graz, Stuttgart, Stocker, 1997; James Bacque: Der geplante Tod : deutsche Kriegsgefangene in amerikanischen und französischen Lagern : 1945-1946. 2. Izd. Frankfurt, Berlin, Ullstein, 1994.

⁶⁸ I militari italiani internati dai Tedeschi dopo l'8 settembre 1943 (ur. Nicola della Sanja). Firenze, Giunti Marzocco, 1986.

odlok, s katerim jih je v času najhujše nevarnosti 16. avgusta 1941 razglasila za izdajalce in z njimi tudi tako postopala, tudi po koncu vojne.

Totalnost vojne se odraža tudi v velikih izgubah civilnega prebivalstva. Prebivalstvo je bilo izpostavljeno pobojem in tudi posledicam vojaških operacij tako pogosto, da so njegove smrtno žrtve dosegale okoli 60 % vseh izgub – vendar z velikimi razlikami; od ZDA, ki so imele izgube med nevojaki le simbolične, do takih držav, kjer so bile izgube velikanske: Poljska (skoraj 6 milijonov ali 17 % predvojnega prebivalstva), Sovjetska zveza (ocena 11 milijonov), Kitajska (9 milijonov), Jugoslavija (ok. 700.000).⁶⁹ V Sloveniji je bilo civilnih žrtev okoli 37 % vseh.⁷⁰ Civilno prebivalstvo pa ni bilo žrtev zaradi vojaških operacij – čeprav so se te dejansko razširile tudi na zaledje predvsem s povečano globino bojevanja in predvsem z bombardiranjem mest in industrijskih obratov. Poglavitne izgube med civilnim prebivalstvom so bile na vzhodu, kjer so nemške posebne enote – včasih ob asistenci Wehrmachta – izvajale obsežne očiščevalne in protiparti-zanske akcije, ki so pomenile smrt tisočev in celo deset tisočev civilistov. Poseben primer je bil oblegani Leningrad, kjer je za lakoto in v bojevanju umrlo milijon prebivalcev. V drugi polovici vojne je bilo žrtev tudi civilno prebivalstvo Nemčije in Japonske, podvrženo sistematičnemu t.i. strateškemu bombardiranju; največje izgube so bile v Dresdnu, Hamburgu, Kölnu, Tokiu, Hirošimi in Nagasakiju.⁷¹

Med okoli 80.000 žrtvami slovenskega naroda je bilo okoli 30.000 civilnih, tako zaradi nasilja okupatorjev kot posledica osvobodilnega gibanja in zavezniških bombardiranj. Slovenija se ne more primerjati z izgubami večjih držav, ki seveda kažejo predvsem na intenzivnost vojne in ostrino bojevanja po absolutnih številkah, relativno pa gotovo, saj je njen delež med višjimi v Evropi in svetovnem merilu, okoli 6 % predvojnega prebivalstva, le malo manj od Sovjetske zveze in zaostaja le za Poljsko.⁷²

Mnogo in to na najrazličnejših straneh je bilo izgub v vojaških uniformah. Padlo je vsaj okoli 28.000 pripadnikov NOV in PO Slovenije (skupaj s prekomorci), okoli 3000 pripadnikov kolaborantskih enot, izgube okupatorjev oz. tujih vojsk je mogoče le oceniti na okoli 10.000. V uniformah italijanske, nemške in madžarske vojske, kamor so bili vpoklicani, je padlo še vsaj 11.000 Slovencev, ob upoštevanju koroških Slovencev pa okoli 15.000. Tako velike izgube odporniškega gibanja tudi kažejo, da je bilo življenje borca ena od dejavnikov, ki jih je to oz. pripadniki sami izpostavili, da bi presegli pomanjkanja drugih dejavnikov oboroženega boja. V takem kontekstu je tudi izvensodni poboj okoli 14.000 oseb odporniškemu gibanju nasprotne strani, po večini pripadnikov kolaborantskih enot neposredno po koncu vojne.⁷³

Sklep

Zmagovalci druge svetovne vojne so sledili podobni zamisli o varovanju miru kot so sledili zmagovalci prejšnje svetovne vojne, vendar so ga dosledneje izvedli, pa čeprav v težjih okoliščinah. Za garanta svetovnega miru in njihove zmage so osnovali novo svetovno organizacijo, Organizacijo združenih narodov, ki je torej povzela ime vojne koalicije. V njenem okviru so poskušali ustvariti red,

⁶⁹ Vojna istorija, str. 296-297.

⁷⁰ Tadeja Tomiňsek Rihlar, Mojca Šorn: Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje (april 1941-januar 1946). V: Zbornik Žrtve vojne in revolucije. Ljubljana 2005, str. 19.

⁷¹ Franz Kurowski: Der Luftkrieg über Deutschland. Düsseldorf, Wien, Econ Verlag, 1977; Igor Miličič: Zavezniška strateška letalska ofenziva proti nacistični Nemčiji 1942-1945 v slovenskem časopisju. Diplomsko delo. Ljubljana 2003.

⁷² Tadeja Tomiňsek Rihlar, Mojca Šorn: Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje (april 1941-januar 1946). V: Zbornik Žrtve vojne in revolucije, str. 21.

⁷³ Prav tam, str. 19.

ki bi ne dovoljeval ogroziti miru, posledično tudi ne njihove zmage. V ta kontekst je sodilo tudi ukrepanje proti povzročiteljem vojne. Posameznike, vključno z najvišjimi dosegljivimi nemškimi in japonskimi vojaškimi in političnimi voditelji, so postavili pred sodišča, tudi posebej osnovana sodišča, ki so zapolnila praznine v mednarodnem pravu, na novo so opredelili zločin proti človeštvu. Sodbi v Nürnbergu in Tokiu sta jasno obsodili in sankcionirali početje državnega vrha Nemčije in Japonske, povsem pa so izpustili italijanskega; Italija se je medtem prelevila v »sobojevnico«. Ne glede na to pa je bilo sporočilo, ki so ga udejanili zmagovalci vojne, jasno: vojna se mora omejiti in (vsaj poraženim) preseganja običajnega vojnega prava, še bolj pa poskus odstranitve narodov ali posameznih skupin se ocenjuje za zločin proti človeštvu in pozneje zločin genocida. Narejen je bil velik korak k omejitvi vojne, ki ga je dokončala OZN s prepovedjo vojne, razen obrambne. Drugo pomembno sporočilo svetu je zadevalo nacizem: označen je bil za zločinski politični sistem, kar je njegovo avtoritarno strukturo pomembno omejilo, celo zaustavilo tovrsten razvoj v svetu, potrjena je bila vsaj načelno spet deklaracija o pravicah človeka, pa čeprav jih socialistični režimi, nastali v vojni in po njej, niso zares spoštovali in ne upoštevali.

Damijan Guštin

DER ZWEITE WELTKRIEG UND DIE STELLUNG SLOWENIENS IN DIESEM KRIEG

Zusammenfassung

Der Zweite Weltkrieg, der größte Krieg in der Geschichte der Menschheit, war ein stark idealistisch und ideologisch geprägter Krieg. Es handelte sich vor allem um die Konfrontation militärischer Mittel, sowohl konventioneller als auch innovativer, die direkt vor dem Krieg und gleichfalls während des Krieges einen neuen technologischen als auch doktrinären Fortschritt brachten. Der Krieg zwischen den Achsenmächten (Dreibund) und der während des Krieges gebildeten Koalition der Vereinten Nationen, weitete sich auf drei Kontinente und zwei Weltmeere aus, am Krieg waren außerdem Länder von zwei weiteren Kontinenten beteiligt.

Den Militäreinheiten gehörten 60 Millionen Menschen an. Aufgrund der Gefahr, die Faschismus und Nazismus für die bürgerliche demokratische Ordnung und auch für den sozialistischen Staat darstellten, war der Krieg ideologisch und propandamäßig extrem verschärft, was den Charakter und die Form der Kriegsoperationen beeinflusste. Diese haben mit ihrer Form und ihren Dimensionen den Zweiten Weltkrieg als totalen Krieg definiert. Die Kriegsentscheidungen fielen an drei Kriegsschauplätzen: an der deutsch-sowjetischen Front in Osteuropa, am Westpazifik und schließlich in Westeuropa. Entscheidender Faktor im militärischen Sieg der Vereinten Nationen war die bessere material-technische Ausrüstung, die zahlenmäßige Übermacht und die zumindest gleichwertige Entschlossenheit, in den Sieg alle zur Verfügung stehenden Kräfte und Möglichkeiten einzusetzen. Die Ausdauer, mit welcher in diesem Krieg gekämpft wurde, entspricht den großen Verlusten an Soldaten und Zivilisten. Der Zweite Weltkrieg ist ein Krieg, in dem mehr Zivilisten als Soldaten ums Leben kamen – rund 19 Millionen Soldaten und 31 Millionen Zivilisten. So mussten einzelne Heere den Verlust von rund 40% aller mobilisierten Soldaten vermelden. Die so angestiegene Zahl toter Zivilisten ist die Folge einer geänderten Kriegsform, in dem die Zivilbevölkerung zeitweise auch das Ziel militärischer Operationen war (z.B. in den strategischen Bombardements), der Gewalt des

Antipartisanen- und Antiwiderstandskampfes sowie der Gewalt, die aus den Rassendoktrinen des Nazismus hervorgeht, ausgesetzt war. Als besonders grausam sind hierbei die Versuche der Vernichtung der jüdischen Bevölkerung in Europa zu erwähnen, wobei die deutsche Obrigkeit etwa sechs Millionen Juden in den Ghettos und den Vernichtungslagern umbrachte.

Die politischen und militärischen Verhältnisse, in denen der Krieg stattfand, führten zu einer sehr auffallenden Erscheinung der Widerstandsbewegungen, die die Verhältnisse der militärischen Kräfte beider Militärbündnisse veränderten. Noch mehr änderte sich aber das politisch und gesellschaftliche Bild in den besetzten Gebieten – die Polarisierung innerhalb der Bevölkerung, hervorgerufen durch den Antipartisanenkampf, zu dessen wichtigsten Bestandteilen die grenzenlose Gewalt gegenüber der Zivilbevölkerung zählte, aber auch aufgrund unterschiedlichster Definitionen zum Widerstand überhaupt.

Slowenien wurde durch den Zweiten Weltkrieg stark betroffen. Zunächst die Randgebiete, woher auch Slowenen deutscher und italienischer Staatsbürgerschaft in den Krieg einberufen wurden. Auf gleiche Weise wurden seit 1942 auch Wehrpflichtige auf deutschem besetztem Gebiet in den Krieg gezwungen. Zweieinhalb Jahre nach Kriegsbeginn wurde Slowenien Opfer des Überfalls auf Jugoslawien, Opfer der Besatzung, die sich auf allen drei Besatzungsgebieten in eine vollzogene oder geplante Annexion umwandelte, was die Beseitigung einer jedweden staatsrechtlichen oder autonomen Einheit bedeutete. Der Annexionismus wurde von einer starken Assimilierung begleitet, die die besondere slowenische Nationalität beseitigen sollte. Ein solches nationales Schicksal gehört zu den radikalsten, was die Achsenmächte in Europa anstrebten. Es zählte gleichfalls zu den bedeutendsten Motivationselementen, die die starke und aktive Widerstandsbewegung anspornten, die als Teil der jugoslawischen Widerstandsbewegung kontinuierlich bis Kriegsende tätig war. Der Annexionismus wurde von einer starken Assimilation begleitet, die auch die besondere slowenische Nationalität beseitigen sollte. Ein solches nationales Schicksal zählt zu den radikalsten, beabsichtigt von den Achsenmächten in Europa. Das war auch eines der bedeutendsten Motivationselemente, das die Widerstandsbewegung, die als Teil der jugoslawischen bis zum Ende des Krieges kontinuierlich arbeitete, sehr stark und tatkräftig anregte. Beeinflusst wurde die Widerstandsbewegung aber auch von der inneren Polarisierung, die von der Ablehnung des Widerstands zum Bürgerkrieg führte, in welchem die Gegenseite der Widerstandsbewegung militärisch mit den Besatzungsmächten zusammenarbeitete beziehungsweise sich ihnen anschloss. Der Vergleich deckt auf, dass der Zweite Weltkrieg die Ärmsten des slowenischen Volkes besonders betroffen hatte. Gleichzeitig wird aufgedeckt, dass Slowenien bezüglich der Kraft des Widerstandes wie auch der Intensität des Bürgerkrieges eines der Ausschlaggebendsten Völker war, das an diesem Krieg beteiligt war beziehungsweise gezwungen war, mitzuarbeiten.

PARTIZANSKE ENOTE IN ZAVEZNIKI V SEVEROVZHODNI SLOVENIJI V ZADNJIH MESECIH VOJNE*

Marjan Žnidarič**

UDK 94(497.4)"1945"

ŽNIDARIČ Marjan: Partizanske enote in zavezniki v severovzhodni Sloveniji v zadnjih mesecih vojne. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 3-4, str. 331-346

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtor obravnava delovanje partizanskih in zavezniških enot na območju severovzhodne Slovenije v zadnjih tednih druge svetovne vojne. Na tem območju je takrat prišlo do ene največjih koncentracij vojaštva na slovenskem ozemlju sploh. Na območju slovenske Koroške pa je hila 15. maja 1945 tudi zadnja bitka druge svetovne vojne v Evropi.

UDC 94(497.4)"1945"

Marjan Žnidarič: Partisan Units and the Allies in North-Eastern Slovenia During the Last Months of the War. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 331-346

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The author treats the actions undertaken by Partisan and Ally units in the area of North-Eastern Slovenia during the last weeks of the Second World War. In this area, at the time, one of the greatest concentrations of the military came about, on Slovenian territory in general. In the area of Slovenian Carinthia on 15 May, 1945 the last battle of the Second World War in Europe took place.

* Referat s posveta Konec druge svetovne vojne na Koroškem, Prevalje, 13. 5. 2005

** Dr. Marjan Žnidarič, muzejski svetnik, direktor Muzeja narodne osvoboditve Maribor, SI-2000 Maribor.

Zaradi svoje lege in poteka širših vojaških operacij je severovzhodna Slovenija postala že jeseni 1944 za okupatorja frontno zaledje, v zadnjih mesecih vojne pa, podobno kot Primorska, prizorišče velikih vojaških koncentracij in operacij. Zato je za zadnje obdobje vojne značilen tudi povečan okupatorjev vojaški pritisk in nasilje, ki je takrat doseglo svoj drugi vrh. Od novembra 1944 do marca 1945 so potekale velike okupatorjeve ofenzive od Kozjaka do Save in začasno potisnile enote 4. operativne cone v defenzivo. Do nje je prišlo delno tudi zaradi povelja o umiku vseh operativnih enot 4. operativne cone na Dolenjsko in potem ko si je večina enot 4. operativne cone mesec dni zaman prizadevala preiti Savo.

Po utrditvi nemške fronte na Štajerskem in preboju nemške fronte v Sremu ter na Dravi sredi aprila 1945 so enotam 4. operativne cone dovolili ostati na njihovem operativnem območju. Takrat je bilo tudi že jasno, da bo do dokončnega obračuna z okupatorjem prišlo na slovenskih tleh. To se je v zadnjih dneh aprila in v prvi polovici maja 1945 na območju Štajerske in Koroške tudi zgodilo.

Ker do odhoda enot 4. operativne cone na območje 7. korpusa ni prišlo, so le-te v zadnjih tednih vojne prešle v učinkovito ofenzivo proti okupatorjevim prometnicam in postojankam, izvedle so številne uspešne akcije, ob koncu vojne pa kot najsevernejši del Jugoslovanske armade veliko pripomogle k uspešnim zaključnim operacijam na Štajerskem in Koroškem.¹

Na območju severovzhodne Slovenije je ob koncu vojne prišlo do ene največjih koncentracij vojaštva na slovenskem ozemlju sploh. Tu sta aprila in v začetku maja 1945 potekali dve evropski fronti, vzhodna in jugovzhodna. Medtem ko je vzhodna le za krajši čas oplazila severovzhodni rob slovenskega ozemlja, se je jugovzhodna fronta konec aprila in v začetku maja cela premaknila na slovensko Štajersko in Koroško. Tu so bile tri jugoslovanske armade, bolgarska armada, glavnina nemške armadne skupine E z različnimi kvizlinškimi enotami in glavnina nemške armade z vzhodne fronte ob Muri in Dravi.

Levji delež pri preprečitvi umika poražencev iz Jugoslavije v Avstrijo, kjer so se želeli predati zahodnim zaveznikom in ne sovjetski ali jugoslovanski armadi, so v zaključnih operacijah na Štajerskem in Koroškem opravile enote slovenske partizanske vojske pod vodstvom štaba 4. operativne cone. Te enote so bile: 14. divizija s Tomšičevo, Šercerjevo, Bračičevo, Šlandrovo in Zidanškovo brigado, Prekmurska brigada, 3. brigada Vojske državne varnosti, Lackov, Kozjanski, Kamniško-zasavski, Koroški in Kokrški odred ter Prekmurska, Haloška, Prleška in Lacijeva četa. Skupno torej 16 slovenskih partizanskih enot, različnih velikosti in z različno bojno močjo, poleg njih pa še tri armade JA (3., 1. in 2.), bolgarska armada in delno tudi Rdeča armada. Ozemlje, ki ga je pokrivala 4. operativna cone, je bilo za okupatorja zelo občutljivo zaradi pomembnih komunikacij (cest in železnic) iz severa proti Jadranskemu morju in iz vzhoda oziroma jugovzhoda proti severozahodu. Na tem območju so se križale najkrajše poti iz Podonavja in Balkana proti Padski nižini ter iz srednje Evrope proti Sredozemlju. Občutljivost tega prostora se je še povečala koncem marca 1945 z zlomom nemške fronte na Madžarskem. Ker je literature o poteku zaključnih operacij veliko, največ in najpodrobneje sta o tem pisala dr. Tone Ferenc in Franci Sterle, bom v prispevku na kratko predstavil samo bistvene značilnosti oziroma aktivnosti tistih enot, ki so v zaključnih vojnih dogajanjih aprila in maja 1945 prešle prek ozemlja severovzhodne Slovenije na Koroško. V obravnavo je zajeto območje med avstrijsko – jugoslovansko mejo na sever in Celjem na jugu.²

¹ Tone Ferenc, *Osvoboditve severovzhodne Slovenije in poslednji boj na Poljani*, Ljubljana 1985, str. 6 (navajam: Ferenc *Osvoboditev severovzhodne Slovenije*); Isti, *Sklepne operacije za osvoboditev Slovenije*, v: *Osvoboditev Slovenije 1945*, Ljubljana 1977, str. 133 - 134 (navajam: Ferenc, *Sklepne operacije*); Marjan Žnidarič, *Severovzhodna Slovenija v osvobodilnem boju 1941 - 1945*, v: *Severovzhodna Slovenija v bojih za svobodo*, Ljubljana 1999, str. 46 (navajam: Žnidarič, *Severovzhodna Slovenija*)

² Žnidarič, *Severovzhodna Slovenija*, str. 47 - 48; Enciklopedija Slovenije, 11, Ljubljana 1997, str. 106 - 108

Štirinajsta divizija

Štirinajsta divizija je imela nalogo napadati sovražnikove postojanke in prometnice ter tako ovirati sovražnikov umik iz Jugoslavije, v zadnjih dneh vojne pa z likvidacijo sovražnikovih postojank v Dravogradu in v Črni preprečiti njegov umik k Britancem na avstrijsko Koroško. Čeprav do zavzetja postojank v Dravogradu in Črni ni prišlo, so enote 14. divizije 6. maja 1945 krenile proti notranjosti Koroške. Njihovo operacijsko območje je bilo med Dravogradom in Celovcem. Tako je postala 14. divizija prva divizija zavezniških vojska, ki je prišla na Koroško.

Ker se je po končanih vojaških operacijah štab 3. armade JA z zavezniki sporazumel o umiku svojih enot s Koroške onstran saintgermainske meje, je 19. maja 1945 sledilo povelje štaba 14. divizije, da se njene enote umaknejo na položaje v Radlje, Dravograd, Poljano, Črno in Šoštanj, in sicer: Zidanškova brigada na območje Radelj, da na Dravi zavaruje prehode in prepreči prehod morebitnim sovražnikovim skupinam v Avstrijo, Šlandrova brigada prevzame skladišča 14. divizije v Dravogradu, Bračičeva brigada nadzira položaje na območjih Poljane, Mežice, Prevalj in delno Mislinjske doline, Šerčerjeva brigada nadzira območje med Mežico in Črno, Tomšičeva brigada pa položaje od Šoštanja proti Črni. Štab divizije je v povelju posebej poudaril, da morajo brigade svoja območja očistiti razkropljenih sovražnikovih skupin. Od 19. maja dalje je 14. divizija spadala v sestavi 3. Jugoslovanske armade.

Brigade 14. divizije so se v dneh 23. in 24. maja 1945 z dotodanjih položajev premaknile skozi Radlje in čez Radeljski prelaz na širše območje Ivnika na avstrijskem Štajerskem, kjer so začasno opravljale nadzorne naloge v sovjetski okupacijski coni. To se je zgodilo po kupčiji Stašina z zahodnimi zavezniki, ki je obenem pomenila dokončno izgubo vojaško in politično priborjene Koroške. V tem času je štab divizije pričel z reorganizacijo svojih enot. Številčno ne prevelike, za partizansko bojevanje prilagojene ter operacijsko okretne brigade je bilo potrebno okrepiti ter jih prilagoditi mirnodobnim razmeram. Demobilizirati je bilo treba rudarje, železničarje, prosvetne delavce in pripadnike drugih poklicev, ki so bili v tistem času nujno potrebni drugod. Odpustili so tudi nekaj žensk, starejših in mlajših borcev, fizično nezmožnih oseb ter tujih državljanov. Ukinili so Bračičevo in Zidanškovo brigado, z njunimi borci pa okrepili Šlandrovo in Šerčerjevo ter delno tudi Tomšičevo brigado. Enote reorganizirane 14. divizije so ostale na območju Ivnika do sredine junija 1945, nakar je popolna 14. divizija v sestavi 3. armade JA krenila v Vojvodino.

Štirinajsta divizija je v zaključnih operacijah za osvoboditev daleč preseгла slovenski okvir. V bojih z nemškimi in kvizlinškimi silami je dosegla uspehe, s kakršnimi se ne more pohvaliti nobena druga enota takratne JA podobne velikosti in moči. Njene brigade so bile izkušene in prekaljene v vseh oblikah vojskovanja, v njenih enotah je prevladoval pravi bojni duh. Svoje uspehe pa je dosegla tudi zato, ker je v zaključnem obdobju vojne operirala ravno na stičišču sovražnikovih poti za umik in se je v usodnem trenutku znašla v žarišču najpomembnejših dogajanj.¹

Tomšičeva brigada

Po določitvi operativnih območij posameznim enotam 4. operativne cone 13. aprila 1945 je Tomšičeva brigada delovala na območju Spodnje Savinjske doline, Paškega Kozjaka, Celja in Slovenskih Konjic. Že v noči na 9. april 1945 je

¹ Mirko Fajdiga, Bračičeva brigada na Štajerskem, Koroškem in Gorenjskem, 2. knjiga, Maribor 1994, str. 680 – 681, 686 – 687 in 690 (navajam: Fajdiga, Bračičeva brigada); France Strle, Veliki finale na Koroškem, Ljubljana 1976, str. 9 – 10 (navajam: Strle, Veliki finale)

odšla na območje St. Andraža, Paškega Kozjaka in Lindeka, kjer je imela več hudih bojov s sovražnikom. Vrhunec teh spopadov je bilo zavzetje Vojnika v noči na 17. april 1945. Po bojih na vznožju Paškega Kozjaka ter v okolici Žalca in Šoštanjja je Tomšičeva brigada v začetku maja krenila na Koroško, kamor je že pred njo odšla Šercerjeva brigada.

Od 4. do 6. maja je zagrizeno, a zaman, napadala močno utrjeno nemško postojanko v Črni na Koroškem. Nato je odšla proti Železni Kapli, kjer je 8. maja zjutraj uničila postojanko Ukrajincev, popoldne pa se je zapletla v hude boje pri Žitari vasi in pri tem utrpela velike izgube. V noči na 9. maj 1945 je brigada zavzela nemško postojanko St. Lipš v Podjuni, nakar je vkorakala v Sinčo vas in Pliberk. Od tod se je podala proti Ravnam in Dravogradu, ki ga je osvobodila 10. maja zjutraj in s tem ostalim enotam 14. divizije zavarovala desni bok. Tu je razorožila veliko Nemcev in Kozakov, imela pa je tudi spopade z ustaši. Dne 13. maja je s pomočjo 7. vojvodinske brigade pri Poljani razorožila 104. nemško lovsko divizijo in dele drugih nemških enot, ki se niso hotele vdati. Naslednji dan je pri Poljani skupaj s Šlandrovo brigado napadla in zadrževala ustaše, ki pa so partizanske položaje obšli in se prebili na Libuško gmajno. Obe strani sta v tem spopadu utrpeli velike izgube. Tudi še naslednji dan, 15. maja 1945, je imela Tomšičeva brigada skupaj s Šlandrovo in Zidanškovo na tem območju z ustaši hude boje, v katerih je bilo zajeto skoraj 50.000 sovražnikovih vojakov. Po umiku s Koroške so Tomšičevo brigado 21. maja 1945 navdušeno sprejeli v Šoštanjju, kjer je izvedla pravo vojaško paradu. Ob koncu vojne je brigada imela 906 borcev in starešin.⁴

Šercerjeva brigada

Po neuspelem preboju na Dolenjsko v marcu 1945 in po nekaj resnih spopadih s sovražnikovimi enotami na območju Tuhinjske, Savinjske in Šaleške doline (največja akcija je bila napad na tovarno usnja v Šoštanjju 11. aprila) v začetku aprila je štab 4. operativne cone Šercerjevi brigadi določil operativno območje za zaključne operacije med Šnichelom nad Mozirjem in Črno ter do železniške proge Dravograd – Šoštanj.

V tem obdobju je brigada v noči na 15. april napadla okupatorjevo oporišče v Podgorju v Mislinjski dolini, v Dovžah pa sovražnikovo kolono. Sovražnikovo kolono so šercerjevci napadli tudi naslednji dan pri Mislinji in istega dne v Šaleku porušili cestni most. Dne 18. aprila je brigada napadla sovražnika na cesti pri Gorenju, se 21. aprila v Šnichelu nad Mozirjem spopadla z bojno skupino Luetgering, v noči na 24. april napadla in uničila nemško postojanko pri cerkvi v Šentvidu nad Zavodnjani ter pri tem zaplenila veliko orožja, streliva in vojaške opreme, 25. aprila iz Škalskih Cirkovc pregnala nemško policijsko enoto (okrog 250 mož), v noči na 28. april neuspešno napadla obnovljeno nemško postojanko pri Hudi Luknji.

Konec aprila je Šercerjeva brigada krenila na območje Pameč, kjer je 2. maja 1945 prejela naročilo Glavnega štaba JA za Slovenijo oziroma štaba 4. operativne cone, naj z ostalimi enotami cone takoj odide na Koroško proti Celovcu in Beljaku ter obenem skuša onemogočiti umik nemške in kvizlinške vojske. Na svojem pohodu v notranjost Koroške se je Šercerjeva brigada spopadla z branilci okupatorjeve postojanke v Dravogradu, ki je bil predviden za enega glavnih prelodov za umik 2. nemške tankovske armade in levega krila nemške vojske z jugovzhodne fronte v Avstrijo. Dravograjsko postojanko je nemška vojska ubranila, nakar so Šercerjevo brigado poklicali v Mežiško dolino napadat postojanko v Črni. Ker napad ni uspel, je brigada po navodilih Glavnega štaba nadaljevala svoj prodor v notranjost Koroške, da bi bila v Celovcu in Beljaku pred Britanci. Pred

⁴ Domicili v slovenskih občinah, Ljubljana 1981, str. 748 – 753 (navajam: Domicili)

Prihod Prekmurske brigade v Maribor, 10. maj 1945 zjutraj, na konju je komandant 3. bataljona Igo Založnik. Hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor.

Šercerjevo sta prodirali Tomšičeva in Bračičeva brigada. Na svojem pospešenem pohodu mimo Železnec Kaple je Šercerjeva brigada spotoma 9. maja 1945 zavzela Velikovec in vasi do Šentvida na Glini, vmes pa še razoroževala nemške in kvizlinške enote ter postavila tudi partizansko stražo ob vojvodskem stolu na Gosposvetskem polju. Šercerjeva hrigada je od slovenskih enot najgloljše vdrla v severni del Celovške kotline in na črti Celovec - Velikovec - Grebin - St. Andraž ustavila, zadržala, razorožila ali zavrnila več velikih sovražnih grupacij, ki so jih pozneje lahko zajete in razorožile druge enote 4. operativne cone in JA.

Dne 19. maja 1945 je bila Šercerjeva hrigada skupaj z drugimi enotami 14. divizije vključena v 3. jugoslovansko armado, istega dne pa so se odločili, da se umakne jugoslovanska vojska iz avstrijske Koroške. Šercerjeva brigada se je prek Črnc, Mežice in Žerjava odpeljala v Radlje in čez Radeljski prelaz v Ivnik na avstrijskem Štajerskem, od tam pa je sredi junija 1945 odšla v Vojvodino. Oh koncu vojne je imela hrigada 788 horcev in starešin.⁵

Bračičeva brigada

Prvo operativno območje Bračičeve brigade po odločitvi, da enote 14. divizije ostanejo na Štajerskem, je bilo na Pohorju. Dne 8. aprila je uničila postojanko 611. bataljona deželnih strelcev pri Iludi Luknji, se nato premaknila na jugovzhodno Pohorje, kjer je 16. aprila na cesti pri Prelogah napadla nemško kolono in pri tem zajela nemškega generala dr. Konrada Heidenreicha. Dne 19.

⁵ Jože Marolt, *Šercerjeva brigada*, Ljubljana 1993, str. 386 – 412; Ferenc, *Osvoboditev severovzhodne Slovenije*, str. 7 – 12; Domicili, str. 400 – 401

aprila 1945 se je Bračičeva brigada spopadla z nemško enoto v Prihovi, naslednji dan pa pregnala sovražnikovo enoto iz Šmartnega na Polhorju. V naslednjih dneh je brigada izvedla nekaj zelo uspešnih napadov na cesto in železniško progo Maribor – Celje ter nekaj nemških postojank. Njen največji uspeh v tem obdobju je bilo zavzetje sovražnikove postojanke na Križnem Vrhu, ko je brigada zaplenila veliko orožja.

S Pohorja je tudi Bračičeva brigada v začetku maja 1945 krenila na Koroško, kjer je najprej napadla močno utrjeno nemško postojanko v Žerjavu in jo 6. maja zavzela ter nato hitro prodirala proti Železni Kapli in Borovljam. Ker se enote nemške vojske in njihovih zaveznikov tudi po objavljeni kapitulaciji niso hotele predati in so skušale izsiliti umik do zahodnih zaveznikov, je bila glavna naloga Bračičeve brigade med 9. in 12. majem 1945, da na območju Železna Kapla – Galicija – Borovlje, torej med Karavankami in Dravo na avstrijskem Koroškem, razorožuje sovražnikove enote.

Ob pomoči Koroškega odreda je 10. in 11. maja 1945 na širšem območju Borovelj preprečevala umik močnim nemškim in slovenskim domobranskim enotam, ki so se prebijale prek Ljubelja in Drave. V teh krvavih spopadih pri Borovljah je brigada utrpela hude izgube. V noči na 13. maj je Bračičeva brigada prispela do Celovca. S Koroške se je umaknila 19. maja 1945 proti Sobotam, Sv. Ožboltu, Travniku in Ivniku (23. 5.). V začetku junija je prišlo do združitve s Šlandrovo in delom Zidanškove brigade, v drugi polovici junija pa je brigada bila premeščena v Vojvodino. Ob koncu vojne je Bračičeva brigada imela 947 borcev in starešin.⁶

Šlandrova brigada

V zadnjem obdobju svojega delovanja je bila Šlandrova brigada 8. aprila 1945 skupaj z Zidanškovo brigado vključena v 14. divizijo. Takrat so razpustili skupni operativni štab obeh brigad, ki je več kot osem mesecev usklajeval njuno delovanje (nekaj časa tudi Kamniško – zasavskega odreda) in je imel nekatera določila divizijskega štaba. Sredi aprila 1945 je štab 14. divizije Šlandrovi brigadi dodelil operativno območje med Kamnikom, Gornjim Gradom, Mozirjem, Trojancami in Domžalami, kjer naj bi mobilizirala in izvajala akcije na cestah, hkrati pa se izogibala frontalnim bojem.

V pravo ofenzivo je brigada prešla šele z napadom na Zagorje v začetku maja 1945, ko se je predala prva velika sovražnikova enota v osrednji Sloveniji. V tej akciji se je brigada prvič v letu 1945 dobro oborožila in opremila, hkrati pa se je z mobilizacijo (pretežno z rudarji) v Zagorju številčno okrepila. Iz revirjev se je brigada napotila v Gornjo Savinjsko dolino, kjer je zaustavila nemško motorizirano kolono s 25 tovornjaki. S temi tovornjaki je Šlandrova brigada 10. maja 1945 postala motorizirana enota. Še istega dne se je odpravila proti Celju in med potjo po Savinjski dolini razorožila več sovražnikovih enot in zaplenila še nekaj vozil.

Šlandrova brigada je bila prva partizanska enota v Celju, zato jo je prebivalstvo pozdravljalo kot osvoboditeljico. Na celjskem območju je bil položaj zlasti zaradi nepopustljivosti in drznosti ustašev, ki so se hoteli na vsak način oboroženi prebiti na Koroško, nekajkrat zelo kritičen. V dveh dneh in pol so šlandrovci na območju Celja razorožili blizu 20.000 pripadnikov sovražnikovih enot.

Potem ko so 12. maja 1945 prišle v Celje enote 1. armade JA, je Šlandrova brigada odšla za glavnino 14. divizije proti Koroški. Tam je skupaj z Zidanškovo in Bračičevo brigado dobila nalogo zastražiti prehode prek Drave in sovražnikovim kolonom preprečiti nadaljnjo pot globlje v Avstrijo. Kljub temu da je na območju Labota imela nekaj težav z britanskimi enotami, je zadnje naloge uspešno izpolnila. Zadnji boj so šlandrovci bojevali z ustaškimi enotami 14. maja

⁶ Fajdiga, Bračičeva brigada, str. 677 – 683 in 707 – 708; Domicili, str. 57

1945 ob cesti proti Mežici. V naslednjih dneh so na območju Pliberk – Dobrla ves – Grebinj zbirali vojaški material in orožje. Toda 19. maja se je morala jugoslovanska partizanska vojska po dogovoru z zavezniki umakniti južno od stare jugoslovansko avstrijske meje. Štab brigade je 27. maja svojo enoto razpusil in iz šlandrovcev in borcev Bračičeve brigade je bila ustanovljena nova brigada Slavka Šlandra, ki je začela opravljati vojaške naloge v mirnodobskih razmerah, se nato mesec dni zadrževala na območju Ivnika v današnji Avstriji, nakar je bila premeščena skupaj z drugimi enotami 14. divizije v Vojvodino. Ob koncu vojne je Šlandrova brigada imela 625 borcev in starešin.⁷

Zidanškova brigada

Po hudih udarcih, ki so jih brigadi v zimski ofenzivi zadale okupatorjeve enote, se je Zidanškova brigada marca in aprila 1945 zopet konsolidirala. Vanjo se je vključilo večje število mobilizirancev, v drugi polovici marca 1945 je pridobila rusko četo, ki se je kmalu razvila v bataljon. V marcu 1945 se je Zidanškova brigada kar štirikrat poskušala prebiti prek Save na območje 7. korpusa, a brez uspeha. Zadnji poskus je bil 1. aprila 1945. V začetku aprila pa so enote 14. divizije in operativnega štaba Zidanškove in Šlandrove brigade dobile dovoljenje, da ostanejo na Štajerskem.

Zadnje obdobje Zidanškove brigade se je pričelo 8. aprila 1945 z njeno vključitvijo v 14. divizijo in ukinitvijo skupnega operativnega štaba s Šlandrovo brigado. S takšnim ukrepom je glavni štab želel doseči enotno in učinkovito operativno povezovanje brigad na Štajerskem in njihovo usposobitev za izvajanje nalog v času zaključnih operacij za osvoboditev. Ze 9. aprila 1945 so brigado reorganizirali in z uspešno mobilizacijo proti koncu aprila je brigada ponovno imela tri bataljone. Ena najuspešnejših akcij brigade v tem obdobju je bil drzno in uspešno izveden vdor v nemško postojanko na Vrnskem 1. maja 1945. V tem napadu je brigada zaplenila toliko orožja in opreme, da je skoraj povsem zadovoljila potrebam neoboroženih, slabo obločenih in obutih borcev. Neposredno po tej akciji se je brigadi priključil 1. bataljon Kokrškega odreda. S to okrepitevijo se je brigada razširila na pet bataljonov.

V tem času je brigada nadaljevala z mobilizacijo, rušila je komunikacije ter napadala sovražnikove patrolje in manjše enote. S pridobljenim orožjem in opremo je oborožila nove borce. V prvih dneh maja 1945 je bilo v petih bataljonih že prek 700 borcev. Na poti z Moravškega v Savinjsko dolino in od tod prek Celja in Maribora na Koroško je Zidanškova brigada razorožila več tisoč sovražnikovih vojakov ter zaplenila velike količine orožja in vojaške opreme. Največ vojaškega plena, tudi motorna vozila, je dobila na Ljubnem in v njegovi okolici. Dne 10. maja 1945 se je brigada s tovornimi in osebnimi avtomobili odpeljala proti Celju in še istega dne prispela v Maribor. Od enot 4. operativne cone je Zidanškova brigada prva prispela v Maribor, kjer je predstavnikom Rdeče armade oddala ruski bataljon in s štirimi bataljoni nadaljevala pot po Dravski dolini proti Celovcu, kamor je prispela 12. maja 1945. Na Koroškem je Zidanškova brigada skupaj s Šlandrovo in Bračičevo brigado dobila nalogo zastražiti prehode prek Drave in sovražnikovim umikajočim se kolonom preprečiti umik v notranjost Avstrije.

Borbena pot Zidanškove brigade se je končala 15. maja 1945 z dokončno vdajo nemških in kvizlinških enot na Koroškem. Na borbenih položajih je brigada ostala še do 28. maja 1945. Dan zatem je štab brigade v Ivniku enoto razpusil, njene borce in starešine pa razdelil po drugih enotah 14. divizije, ki jo je nato čez mesec dni Vrhovni štab JA premestil v Vojvodino.⁸

⁷ Miroslav Stiplovskec, Šlandrova brigada, Ljubljana 1971, str. 662 – 701; Marjan Žnidarič, Šlandrova brigada, Maribor 2003, str. 26 – 28

⁸ Mirko Fajdiga, Zidanškova brigada, Ljubljana 1975, str. 650 – 711; Marjan Žnidarič, Zidanškova brigada, Maribor 2004, str. 27 – 30

Tretja brigada Narodne obrambe

Po 3. decembru 1944 se je enota imenovala 3. brigada Narodne obrambe. Tudi ta enota je med sklepnimi operacijami odigrala pomembno vlogo. Med njenimi najtežjimi nalogami v tem obdobju je bil napad na Löhrove skupine armad 7. maja 1945 pri Slovenskih Konjicah, kjer je brigada uspešno zajela umikajoče se kolone Nemcev, ustašev in vlasovcev ter se z njimi bojevala na nož. Takrat je osvobodila tudi Slovenske Konjice, nato pa se je bila prisiljena začasno umakniti pred sovražnikovo premočjo. Prvi bataljon brigade je maja 1945 sodeloval tudi pri osvoboditvi Ilirskoga Trbovelj in Zagorja, peti bataljon brigade pa je bil ustanovljen v Prekmurju po njegovi osvoboditvi aprila 1945. Tretji in peti bataljon brigade sta sodelovala tudi pri osvobojanju Maribora.⁹

Prekmurska brigada

Na pobudo člana delegacije SNOS in člana Glavnega štaba NOV in PO Slovenije Lada Ambrožiča - Novljana je bila 7. maja 1945 popoldne v Murski Soboti ustanovljena Prekmurska brigada, ki je bila najmlajša operativna enota NOV v Sloveniji, po številčnem stanju, ki je nihalo od 1.600 do 1.800 borcev, pa ena največjih. Večino brigade so sestavljali Prekmurci. V brigado je bil vključen slovenski bataljon, ki je prišel s sremske fronte, in borci Kozjanskega odreda, ki so po enomesecnem pohodu prišli z Bohorja prek Hrvaškega Zagorja in Medimurja na pomoč Prekmurju. Poveljstvo sovjetske vojske v Murski Soboti je brigado oborožilo z orožjem okupatorskega izvora. Prvotno so brigado nameravali uporabiti skupaj s sovjetskimi enotami za zavarovanje Prekmurja, toda razmere na Štajerskem in Koroškem so zahtevale, da se Prekmurska brigada nemudoma vključi v sklepnne operacije, v katerih je delovala na širokem območju od Ljutomer preko Ptuja in Maribora do Dravograda ter razorožila številne sovražnikove enote.

Iz Murske Sobote je Prekmurska brigada krenila 8. maja 1945 zjutraj proti Ljutomeru, kamor je prispela ob štirih popoldne. V Ljutomeru je brigada ostala kakih enajst ur in ob treh zjutraj 9. maja krenila proti Ormožu in Ptuju, kamor je prišla istega dne okoli 18. ure. Precej težav ji je povzročal prehod prek rečice Pesnice, ker je bil most porušen. Ptuj je bil ob prihodu Prekmurske brigade že zatrpan z bolgarsko vojsko, ki je prišla tja pred Prekmursko brigado. Tako brigada kot prebivalstvo Ptuja je imelo z bolgarskimi enotami precej težav. To je bil tudi glavni razlog, da je 3. četa 1. bataljona Prekmurske brigade ostala na Ptuju in pomagala pri ustanovitvi komande mesta. Ostali del brigade je nadaljeval pot proti Mariboru, kamor je prispel 10. maja zjutraj. Prekmurska brigada je bila ob svojem prihodu v Maribor edina partizanska enota v mestu, zato je bilo navdušenje prebivalstva toliko večje, saj so ljudje po štirih letih vojnih grozot že težko pričakovali svojo partizansko vojsko.

Tretji bataljon brigade je ostal v Mariboru, kjer je pomagal vzpostavljati red in varnost prebivalstva, obenem pa urejati odnose z bolgarsko vojsko, ki nikakor ni doumela, da je na slovenskem in ne na nemškem ozemlju. Prvi bataljon prekmurske brigade je nadaljeval pot proti Celju, da bi pomagal pri razoroževanju nemških in kvizlinških enot, ki so se nagrnadile med Celjem in Dravogradom. V Celje je prispel 12. maja popoldne. Na poti se je le s težavo prebijal skozi ustaške vrste. Pri Grobelnem je moral celo sprejeti oboroženi spopad, da si je izsilil nadaljevanje poti. Aktivnost Prekmurske brigade v Celju je znatno pripomogla, da je razorožitev sovražnikov potekala hitreje, s tem pa se je zmanjševala nevarnost ob Dravi, kamor so silile sovražne enote, da bi se umaknile v Avstrijo. Drugi bataljon

⁹ Drago Vresnik, Tretja brigada Vojske državne varnosti - narodne obrambe, Ljubljana 1988, str. 298 - 338; Domicili, str. 700

Pogajanja pri Šoštanju 9. maja 1945. Na desni strani načelnik štaba 4. operativne cone Petar Brajovič. Hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor.

brigade pa se je odpravil proti Dravogradu z nalogo, da pomaga ostalim enotam 4. operativne cone preprečiti umik nemške vojske in njenih zaveznikov prek Drave v Avstrijo. Zasedel je položaje na južnem bregu Drave in zaprl dostop sovražniku do dravograjskega lesenega mostu.

Po dvajsetih dneh samostojnega delovanja so se bataljoni Prekmurske brigade na ukaz štaba 4. operativne cone 30. maja v Radljah zopet združili, nakar se je brigada premaknila prek državne meje v Avstrijo in se ustavila v Ivnikih ter bila nato približno po 10 dneh razpuščena. Del moštva in vodstvo brigade je bilo vključeno v enote 14. divizije.¹⁰

Lackov odred

V zadnjih dveh mesecih vojne se je Lackov odred ves čas zadrževal na Kozjaku severno od Drave. V tem času je imel več spopadov z nemškimi enotami, v noči na 12. marec 1945 pa je izvedel uspešno preskrbovalno in vojaško akcijo v Št. Juriju blizu Št. Pavla v Labotski dolini v Avstriji.

V aprilu 1945 se je glavnina Lackovega odreda ves čas zadrževala na Kozjaku. Njegove enote so hodile v napade in akcije v dolino Drave in Čakave ter v Slovenske gorice. Poleg obveščevalnega voda, čete za zvezo ter minerske skupine sta bila pri 1. in 2. bataljonu v aprilu ustanovljena specialna voda, ki sta izvedla več drznih akcij. Po 27. aprilu 1945 je bil ustanovljen še 3. bataljon, v katerega je štab odreda vključil madžarske vojake, ki so prešli na partizansko stran oziroma so se predali Lackovemu odredu. Tudi aprila 1945 so enote Lackovega odreda bojevale nekaj večjih bojev, tako na primer pri Sv. Pankraciju

¹⁰ Mitja Hribovšek, *Prekmurska brigada*, Ljubljana 1975, str. 84 – 227 (navajam: Hribovšek, *Prekmurska brigada*); Domicili, str. 470 – 471; Franček Majcen, *Prekmurska četa med Muro in Rabo*, Murska Sobota 1994, str. 200 – 203 (navajam: Majcen, *Prekmurska četa*)

7. 4., v Gradišču 13. 4., Zgornji Kapli, Radljah ob Dravi 22. 4., v Murskem Dolu v noči od 25. na 26. 4. itd.

Konec aprila se je odred bojeval pri Svetem Duhu na Ostrem Vrhu, kjer je odbil Nemce, ki so ga napadli. Od 5. do 7. aprila 1945 so bile enote Lackovega odreda na Lamprehtovem in na Breznem Vrhu. Na tem območju je prišlo 6. maja 1945 do večjih bojev z nemškimi kolonami, ki so napadale odred. Zadnje večje boje so enote Lackovega odreda bojevale na Radeljskem prelazu, kjer so se zapletle v hude spopade s sovražnikom, ki se je umikal proti Radljam. Dne 10. maja 1945 je Lackov odred krenil v dolino Čakave na avstrijski strani ter zasedel Ivnik, Travnik, Gornji in Spodnji Osek, Arvež, Lučane, Glinico in Lipnico. V krajih, ki jih je odred zasedel, je vzpostavil komande mest. Od 12. do 14. maja 1945 so bile enote Lackovega odreda razporejene od Ivnika do Šentilja v Slovenskih goricah, dne 15. maja pa so se zbrale v Zgornji Kungoti, kjer je bil 3. bataljon razpuščen. Dne 16. maja je bil odred že v Mariboru, kjer so ga nato 22. maja 1945 v celoti razpustili.¹¹

Kamniško-zasavski odred

Tudi Kamniško-zasavski odred je v sklepnih operacijah v sestavo enot 4. operativne cone opravil pomembno vlogo pri osvobodanju zasavskih revirjev in pri varovanju zaledja Celja, ko se je tam mimo valilo ogromno nemškega vojaštva in bežečih se kvizlinških enot. Kamniško-zasavski odred je takrat postavil zasede pri Šempetru in Latkovi vasi v Savinjski dolini ter južno od Celja proti Laškemu.¹²

Kozjanski odred

V prispevku ga omenjam zato, ker je po ukazu štaba 4. operativne cone 5. aprila 1945 odšla glavnina odreda s Kozjanskega v Prekmurje z nalogo, da pride v stik z Rdečo armado in pomaga pri organiziranju vojaške oblasti v zaledju. Po napornem pohodu, dolgem več kot 600 km, je odred nalogo izpolnil in maja 1945 organiziral vojaška poveljstva v Prekmurju ter dal kadrovsko osnovo za ustanovitev Prekmurske brigade in za ustanovitev 5. bataljona 3. brigade Narodne obrambe. S tem je odred dejansko prenehal obstajati. Omeniti pa je vredno tudi Kozjanski odred, ki je nastal 20. aprila 1945 v Panečah pri Henini iz skupine 50 borcev starega Kozjanskega odreda, ki je ostala na Kozjanskem, in močnega priliva novih borcev. Ta odred je sodeloval tudi pri osvoboditvi Celja.¹³

Prekmurska četa

Prekmursko četo so ustanovili na podlagi sklepa konference aktivistov OF za Prekmurje ob koncu januarja 1945 v Motvarjevskem gozdu. Jedro čete so sestavljali aktivisti OF in domačini, nikoli pa ni štela več kot 30 borcev. Četa je izvedla nekaj uspešnih oboroženih akcij (na primer: v Gančanih 27. januarja, v Brezovici 22. februarja, v Nedelici 28. februarja, v Bukovici 1. marca, v Strehovcih 3. marca, v Motvarjevskem gozdu 4. marca 1945). V teh spopadih je imela četa tudi nekaj izgub. Zaradi nenehnega in nevarnega okupatorjevega zasledovanja se

¹¹ Milan Ževart, Lackov odred, Maribor 1973, str. 19 – 20; Isti, Lackov odred, Maribor 1988, str. 320 – 414, Marjan Žnidarič, Lackov odred (zloženka), Maribor 2002

¹² Domicili, str. 288 in 772

¹³ Tomaž Teropšič, Kozjanski odred, 1, Maribor 1993, str. 271 – 319 in 2, str. 60; Domicili, str. 31 – 32

*Zbor Tomšičevce brigade pred odhodom na Koroško, 8. maj 1945.
Iz zbirke Muzeja narodne osvoboditve Maribor.*

je četa razdelila v dve skupini. Ena je krenila na Ravensko, da bi nadaljevala boj proti okupatorju, jedro čete pa se je usmerilo na Goričko in od tam v Porabje. Prišli so do Sakalovcev, oddaljenih okoli 30 km od državne meje. To je bila naj-severnejša točka, do katere so prišli slovenski partizani. V Sakalovcih se je četa 21. marca 1945 spopadla z Madžari, nato pa se znova umaknila na Goričko.

Ko je Prekmurska četa iz radijskih poročil izvedela, da je Rdeča armada prebila nemško obrambno linijo pri Blatnem jezeru, se je odločila, da bo šla Sovjetom naproti. Na pot je odšlo devet borcev. V dneh osvobajanja Prekmurja je Prekmurska četa 1. aprila 1945 prišla v Hodoš, kjer je na poštnem poslopju izobesila jugoslovansko zastavo s peterokrako zvezdo. Večina borcev Prekmurske čete se je v dneh med 3. in 5. aprilom 1945 zbrala v Murški Soboti in se takoj lotila nalog, ki so jih čakale v osvobojenem Prekmurju. Četa, ki je v preteklih treh mesecih častno opravila svoje naloge, je z osvoboditvijo v resnici nehala obstajati. Največji uspeh Prekmurske čete je bil v njenem animiranju prekmurskega prebivalstva za OF in odporniško delovanje.¹⁴

Haloška četa

Ustanovljena je bila 10. aprila 1945 v Haložu. Zadrževala se je na območju zahodnih Halož, v okolici Bošfenka, Jelovic, Planjskega, Košice, Dolene in Doklec. Jedro čete je predstavljalo deset do dvanajst borcev, ki so se ukvarjali z mobilizacijo, sprejemali v svoje vrste domače prostovoljce, pa tudi ubežnike iz nemške vojske. V času enomesečnega delovanja je Haloška četa uspela poslati na Pohorje prek 70 novincev, večinoma Slovencev, poleg njih pa tudi nekaj Poljakov, Rusov in Avstrijcev. Konec aprila 1945 je bilo v Haloški četi okrog 20 borcev. V času umika nemške vojske prek Ptujkega in Dravskega polja, zlasti 7. in 8. maja 1945, je četa celo izvedla nekaj napadov na nemške kolone in ovirala njihovo

¹⁴ Majcen, Prekmurska četa, str. 76 – 172; Ilribušek, Prekmurska brigada, str. 54 – 67; Domicili, str. 281 – 282

hitro napredovanje. Dne 10. maja 1945 je Haloška četa prispela na Ptuj, kjer je s pomočjo 3. čete 1. bataljona Prekmurske brigade vzdrževala v mestu red in disciplino ter pomagala pri mobilizaciji.¹⁵

Prleška četa

Med zadnjimi in najmanjšimi partizanskimi enotami (za mnoge je sploh vprašljivo, ali jih lahko za take sploh štejemo), ki so se pojavile v dneh osvoboditve na območju severovzhodne Slovenije, sta bili Prleška in Lacijska četa.

Sodelavci osvobodilnega gibanja in aktivisti OF iz Ljutomera in okolice, ki so želeli pomagati pri osvobajanju Prlekije, so se 8. maja 1945 zbrali pri Francu Vrblu v Vidanovcih pri Ljutomeru in ustanovili majhno partizansko skupino, v kateri je bilo 45 mož. Imenovali so jo Prleška četa. Partizani, oblečeni večinoma v nemške uniforme, so takoj pričeli akcijo za osvoboditev Ljutomera in okolice. Iz Vidanovcev je Prleška četa 8. maja 1945 krenila proti Ljutomeru in se med polhodom spopadla z bolgarsko enoto na Kamenščaku. Šele, ko so Bolgari ugotovili, da so napadli partizane, so prenehali streljati, na srečo pa ni bilo žrtev. Na pohodu je četa razorožila osem Nemcev in dva Romuna. Ljutomer je bil osvobojen 8. maja 1945, vanj pa so še pred prihodom bolgarskih enot vkorakali borci Prleške čete in Prekmurske brigade.¹⁶

Lacijska četa

Podobno kot na ljutomerskem, so tudi na radgonskem območju pohiteli s pripravami na osvoboditev. V Policah pri Gornji Radgoni so prve dni maja 1945 ustanovili partizansko enoto, ki so jo imenovali Lacijska četa in je imela 45 mož. Četo so poimenovali po komandirju Francu Mulcu – Lacijski. V četo so bili vključeni tudi nekateri nemški vojni ujetniki. Četa je sodelovala pri osvobajanju Gornje Radgone in okolice. V Gornjo Radgono je Lacijska četa prispela brez boja 9. maja 1945 dopoldne.¹⁷

Razmere na vzhodnem in jugoslovanskem bojišču so se marca in aprila 1945 naglo spreminjale. Odločilna faza za območje severovzhodne Slovenije se je pričela potem, ko sta Rdeča in bolgarska armada 29. marca 1945 začeli ofenzivo med Blatnim jezerom in Dravo in potisnili fronto 2. nemške tankovske armade do nemške obrambne črte na slovenskem Štajerskem. Deli sovjetske armade so do 4. aprila 1945 osvobodili Prekmurje, 1. bolgarska armada in oddelki Rdeče armade pa vse Medjimurje. Pričakovanja, da bosta Rdeča in bolgarska armada po preboju fronte ob Muri in Dravi osvobodili vzhodni del slovenske Štajerske, so bila le kratkotrajna. Verjetno so slonela na Stalinovem povelju z dne 1. aprila 1945, da mora Rdeča armada najpozneje 10. ali 12. aprila zavzeti Maribor, Gradec in Bruck na Muri, kar pa se ni zgodilo, kljub poskusom prebiti fronto pri Gornji Radgoni, Veržeju in Bolfenku pri Kogu.

Ker se je Rdeča armada usmerila bolj proti avstrijskemu ozemlju, bolgarska vojska sama ni mogla zlomiti nemškega odpora na liniji Gornja Radgona – Ljutomer – Ormož. Tako je bilo treba za odločilni napad na okupatorja v tem delu Slovenije počakati na pomoč enot Jugoslovanske armade (3. in 1. armade JA), ki pa so se na slovenskih tleh pojavile šele med 8. in 11. majem 1945.¹⁸

¹⁵ Vida Rojic, Ptuj v hoju za lepše tlini, Maribor 1960, str. 80; Hribovšek, Prekmurska brigada, str. 118 – 122

¹⁶ Drago Novak, Prlekija 1941 – 1945, Ljubljana 1987, str. 308 (navajam: Novak, Prlekija)

¹⁷ Novak, Prlekija, str. 309

¹⁸ Ferenc, Osvoboditev severovzhodne Slovenije, str. 5 – 6, Isti, Sklepne operacije, str. 119; Hribovšek, Prekmurska brigada, str. 69 – 108

Zidaniškova brigada na koroškem maja 1945. Hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor.

3. Jugoslovska armada

51. vojvodinska divizija, v kateri so se na slovenskem ozemlju bojevale 7., 8. in 12. vojvodinska brigada ter topniška brigada. Enote 51. divizije so 9. maja 1945 pri Borju prekoračile Dravo, prišle še isti večer na Ptuj in že naslednji dan, 10. maja, v Maribor, kjer pa se je divizija zadržala predolgo in zato zamujala s svojimi prihodovi na območje Dravograda. Tja sta njeni 7. in 8. brigada prišli šele 12. maja, 12. in topniška brigada pa dan zatem.

36. divizija je ravno tako potiskala umikajočega se sovražnika v smeri Ptujja in Maribora, od koder se je 11. maja 1945 odpravila proti Koroški in v Dravogradu skupaj z enotami 51. in 14. divizije vodila srdite boje za preprečitev sovražnikovega umika v Avstrijo.

12. divizija je prodirala iz Ivanca na Hrvaškem prek Dravskega polja in nato proti severu ter po dolini Pesnice proti avstrijski meji. Dne 14. maja 1945 je prek Radelj prišla na območje Pliberka in s severne strani obkolila sovražnikove enote.

40. divizija je prodirala iz Lepoglave proti Ptujski Gori.

16. divizija se je iz Krapinskih Toplic usmerila proti Rogaški Slatini, kauror je prispela 10. maja. Naslednji dan je najprej pri Podplatu razbila močno ustaško domobransko skupino in prišla še istega dne do Slovenskih Konjic, od tam pa proti Vojniku, da bi presekala sovražnikovim enotam uporabo ceste Celje – Maribor. Dne 14. maja 1945 so 16. divizije s tovarnjaki prepeljali iz Celja prek Ljubljane in Jezerskega na položaje zahodno od Pliberka za sklenitev obroča okrog sovražnikovih enot na tem območju.

17. divizija je 9. maja zasedla Krapino, prišla naslednji dan na območje Rogaške Slatine, kjer je 11. maja v ostrem spopadu razbila nemško kolono in se takoj napotila proti Slovenski Bistrici in nato prek Vitanja proti Zgornjemu Doliču in dalje proti Koroški.

Med enotami **1. armade JA**, ki so v svojih zaključnih operacijah posegle na območje, ki ga obravnavamo, so bile: **11. in 5. divizija**, ki sta preganjali sovražnika na relaciji Tuhej – Šmarje pri Jelšah – Celje, kamor sta prišli 13. maja. Istega dne sta na območje Sentjurja, Celja in Šoštanja prišli še **39. in 45. divizija 1. armade JA**, ki sta prišli iz Zagreba; prva prek Brežic, Pilštajna in Šentjurja, druga pa iz Klanjca proti Celju. Medtem ko so 15. maja 1945 deli 51., 17. in 36. divizije razoroževali sovražnikove enote pri Dravogradu, so ostale enote 3. armade JA napadale sovražnika na območju Črne in Mežice.

Na območju, ki ga obravnavam, je v dneh po že uradni kapitulaciji nacistične Nemčije od neslovenskih enot Jugoslovanske armade sodelovalo 6 divizij (51., 36., 12., 40., 16. in 17.) 3. armade JA in 4 divizije (5., 11., 39. in 45.) 1. armade JA. Enote slovenske 4. operativne cone pa so ves ta čas delovale znotraj obkoljevalnega obroča, ki se je postopoma sklepal z vzhoda, zahoda in na koncu tudi s severa okrog sovražnikovih enot na Štajerskem in Koroškem.¹⁹

Zavezniki

Od zavezniških vojska so se na obravnavanem območju aprila in maja 1945 pojavile enote sovjetske Rdeče armade in bolgarske otečestveno-frontovske armade.

Sovjetske enote, ki so aprila 1945 na območju Prekmurja prešle prek slovenskega ozemlja, so spadale pod **3. ukrajinsko fronto** pod poveljstvom maršala Fjodorja Tolbuhina. Pod njegovim poveljstvom so bile tudi enote **1. armade bolgarske vojske**. Prve sovjetske enote so se v Prekmurju pojavile 30. marca 1945 in v nekaj dneh osvobodile celotno Prekmurje. V Mursko Soboto so 30. aprila 1945 vkorakali pripadniki 320. sovjetske strelske divizije **27. armade**, ki se je že 5. aprila umaknila proti Porabju. Njene položaje je še istega dne prevzela **57. armada**, ki je od 12. aprila inela svoj štab v Puconcih, kamor je prišel tudi komandant general Šahorin. 57. sovjetska armada je ostala v Prekmurju do konca vojne. Na svojem prehodu iz Madžarske v Avstrijo sta Prekmurje prešli tudi **26. in 5. sovjetska armada** ter **5. konjeniški korpus**. Regularne sovjetske enote niso prešle prek Mure na slovensko štajersko stran.²⁰

1. bolgarska armada je s svojima **12. in 16. divizijo** po osvoboditvi Medjimurja pri Središču prešla na slovensko Štajersko in nato proti zahodu prodirala v treh smereh, in sicer: Ljutomer – Radgona, Ljutomer – Lenart – Cmurek in Ormož – Ptuj – Maribor. Na tej poti bolgarske enote niso naletele na resnejši odpor, sodelovale so pri osvobajanju Ormoža, Ptuja in Maribora ter se v zadnjih dneh vojne udeležile tudi bojov na Koroškem (na dravograjskem sektorju).²¹

Ko govorimo o bolgarski vojski na slovenskih tleh, je potrebno omeniti, da so z njo bile velike težave, čeprav ji vojaških sposobnosti ne gre odrekati. Še posebej so se bolgarske enote izkazale pri obrambi dravograjskih mostov. Na vsakem koraku pa se je tej vojski poznalo, da se je tako rekoč čez noč prelevila iz Hitlerjevega zaveznika v njegovega nasprotnika oziroma v zaveznico Rdeče in Jugoslovanske armade. To se je odražalo zlasti v njenem odnosu do slovenskega prebivalstva in njegovega premoženja. Slovensko prebivalstvo se je Bolgarov celo bolj balo kot Nemcev. Zelo pomanjkljiva je bila disciplina bolgarske vojske, saj so se posamezne skupine odvajale od svojih enot ter ropale in kradle po slovenskih vaseh in domovih, bile vsiljive do žensk, niso spoštovale slovenskih organov ljudske oblasti. Še posebej agresivni so bili Bolgari, kadar so prišli do alkoholne

¹⁹ Oslobojilački rat naroda Jugoslavije 1941 – 1945, Beograd 1958, str. 644 – 647; Vojna enciklopedija, 7, Beograd 1965, str. 596

²⁰ Majcen, Prekmurska četa, str. 175 – 176; Novak, Prlekija, str. 292 – 293; Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941 – 1945, Ljubljana 1976, str. 982 (navajam: Narodnoosvobodilna vojna)

pijače. Ker so razpolagali z nemškimi zemljevidi, si dolgo niso dali dopovedati, da niso na nemškem ozemlju. Da so bili Bolgari ob koncu vojne po svojem obnašanju nekoliko čudni, pa tudi nevarni zavezniki, priča dejstvo, da so pri Dravogradu celo napadli 1. bataljon Tomšičeve brigade, v samem Dravogradu pa aretirali celoten štab 3. bataljona Tomšičeve brigade.²⁰

Enote 4. operativne cone, katerih udarno jedro je bila 14. divizija, so ob koncu druge svetovne vojne delovale kot samostojna operativna skupina JA, ki je bila prek Glavnega štaba JA za Slovenijo podrejena Generalštabu JA. Po številu borcev in oborožitvi je imela 4. operativna cona manj od šestine moči vsake od štirih frontnih jugoslovanskih armad, vendar je dosegla uspehe, ki bi bili v čast vsaki od njih. S svojim domiselnim in odločnim vojaškim delovanjem na ključnih smereh sovražnikovega umika iz Jugoslavije so odločilno prispevale k zabetji še vedno trdne in številne skupine armad E (skupina armad za jugovzhod), ključno z najrazličnejšimi in številčno zelo močnimi jugoslovanskimi kvizlinškimi skupinami, ki so se za vsako ceno želele izmakniti odgovornosti za svoje zločinsko početje na jugoslovanskih tleh. Med enotami 4. operativne cone so izstopale brigade 14. divizije. Njihova skupna značilnost je bila izkušnost. To so bile enote z relativno dolgo borbeno tradicijo, prekaljene v številnih bojih z okupatorjem, dobro organizirane z zavirljivo vojaško disciplino in izjemno moralo. V tem pa je bila tudi največja razlika v primerjavi s sovražnikovimi enotami, ki so bile večinoma še vedno bolj oborožene in opremljene, pa tudi številčno neprimerno večje, vendar zaradi izgubljanja vojne oziroma umika in nenehnega preganjanja moralno zelo načete. Popuščala je tudi njihova disciplina in fanatizem, ki jili je krasil v prvih letih vojne, razen pri hrvaških ustaših, ki so do konca ostali zagrizeni v svojih vojaških hotenjih.

Za enote slovenske partizanske vojske na obravnavanem območju je bila značilna tudi različnost v velikosti oziroma v številu borcev, čeprav se nobena od njih niti zdaleč ni mogla primerjati z brigadami in divizijami armad JA ali sovjetskimi ali bolgarskimi enotami. Enote 4. operativne cone so praviloma štejele pod tisoč borcev (izjema je bila le Prekmurska brigada, ki pa je nastala tako rekoč ob koncu vojne), najmanjše tudi pod sto. Kljub temu pa je vsaka na svoj način, na svojem terenu oziroma operativnem območju in ob svojem času (nekateri, kot smo videli, na samem koncu vojne) opravila pomemben delček skupne naloge – zmage nad nacisti in njihovimi pomagači.²¹

²⁰ Narodnoosvobodilna vojna, str. 999

²¹ Novak, Prlekija, str. 292; Marjan Žnidarič, Do pekla in nazaj, Maribor 1997, str. 324 in 328; Tone Ferenc, Poslednji dnevi vojne v Sloveniji, Naša obramba 1970, št. 6, str. 4 - 5

²² Strle, Veliki finale, str. 383 - 390

Marjan Žnidarič

PARTISANENEINHEITEN UND ALIIERTE IM NORDOSTEN SLOWENIENS IN DEN LETZTEN KRIEGSMONATEN

Zusammenfassung

Im Nordosten Sloweniens kam es gegen Ende des Zweiten Weltkriegs zu einer der größten Truppenkonzentrationen überhaupt auf slowenischem Territorium. Hier verliefen im April und Anfang Mai 1945 zwei europäische Fronten, die östliche und die südöstliche. Während die östliche Front nur kurzfristig den nordöstlichen Rand des slowenischen Territoriums streifte, verschob sich die südöstliche Front Ende April und Anfang Mai sogar in die slowenischen Gebiete Steiermark und Kärnten (Štajerska und Koroška). Hier waren drei jugoslawische Heere, bulgarische Streitkräfte, das Gros der deutschen Heeresgruppe E mit unterschiedlichen Quasieinheiten und das Gros des deutschen Heeres von der Ostfront an der Mur und Drau.

Den Löwenanteil bei der Hinderung am Rückzug der Besiegten von Jugoslawien nach Österreich, wo sie sich den westlichen Alliierten und nicht den sowjetischen oder dem jugoslawischen Heer ergeben wollten, leisteten in den abschließenden Operationen in den slowenischen Gebieten Štajerska und Koroška die Einheiten der slowenischen Partisanenarmee unter Stabsleitung der 4. operativen Zone. Das waren folgende Einheiten: Vierzehnte Division mit den Brigaden Tomšič, Šercer, Bračič, Šlander und Zidanšek, die Brigaden von Prekmurje, die Dritte Brigade der Armee der Staatssicherheit, die Trupps von Lackov, Kozjanski, Kamniško-zasavski, Koroška und Kokrška sowie die Truppen von Prekmurje, Haloze, Prlekija und Lacij. Insgesamt waren es also 16 slowenische Partisaneneinheiten unterschiedlichster Größe und Kampfkraft, außerdem noch das Dritte Heer der Jugoslawischen Armee, das bulgarische Heer und ein Teil der Roten Armee. Das Gebiet, welches die 4. operative Zone abdeckte, war für den Besatzer sehr empfindlich aufgrund der bedeutenden Verkehrsadern aus Norden Richtung Adria und aus Osten beziehungsweise Südosten Richtung Nordwesten. Die Sensibilität dieses Raumes steigerte sich noch Ende März 1945 mit dem Fall der deutschen Front in Ungarn.

PARTIZANSKI ODPOR V DNEVNIH POROČILJIH 13. SS-POLICIJSKEGA POLKA OD MARCA 1944 DO KONCA VOJNE*

Avguštin Malle**

UDK 94(497.4)"1944/1945"

**MALLE, Avguštin: Partizanski odpor v dnevni
poročilih 13. SS-policijskega polka od marca 1944 do
konca vojne. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor
76=41 (2005), 3-4, str. 347-360**

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v
nemščini.

Prispevek govori o dnevni poročilih 13. SS policijskega polka od marca 1944
dalje, ki so dragocen vir o oboroženem odporu na Koroškem pod slovenskim
vodstvom. Poročila opozarjajo tudi na mednarodno sestavo boporniških vrst
in dokazujejo, da je nacistični represivni aparat na Koroškem deloval do
zloma tretjega rajha.

UDC 94(497.4)"1944/1945"

**MALLE, Avguštin: Partisan resistance in daily reports
by the ss 13. Police Regiment, from March 1944 until
the end of the war. Review for History and Ethnography,
Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 347-360**

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The paper treats daily reports by the 13. SS Police Regiment during the peri-
od between March, 1944 on, which are a precious source on armed resistance
in Carinthia, under Slovenian leadership. Reports warn also of the interna-
tional composition of the resistance forces, proving that the Nazi repression
apparatus in Carinthia operated until the end of the breakdown of the Third
Reich.

* Referat s posveča Konec drugi svetovne vojne na Koroškem, Prevalje, 13. 5. 2005.

** Dr. Avguštin Malle, direktor Slovenskega znanstvenega inštituta v Celovcu, Avstrija.

Partizanski odpor na avstrijskem Koroškem so znanstveno raziskali v prvi vrsti slovenski zgodovinarji.¹ Nekaj razprav za boljše poznavanje predvsem pregona koroških Slovencev in njihovega odpora so prispevali tudi posamezni koroški Slovenci.² Delež avstrijskih zgodovinarjev pri raziskavah, in s tem avstrijskega zgodovinopisja, je sorazmerno skromen. Omenim naj v tej zvezi raziskavi Josefa Rauscha³ in Christiana Flecka⁴. Pregledna dela avstrijskega zgodovinopisja v odporu koroških Slovencev proti nacističnemu režimu omenjajo pogosto kot edini oboroženi znotraj mej Tretjega rajha.⁵ Ne registrirajo pa, da so se zadnji boji druge svetovne vojne v Evropi odvijali prav na koroških tleh, na drugi strani pa ne manjka opozoril o »odvedencih«.

Vrednotenje partizanskega boja

Partizanski protinacistični boj neposredno po osvoboditvi ni bil sporen, sporni pa so bili cilji, ki so bili v teritorialnem oziru z njim neločljivo povezani. Na Koroškem so politične elite seveda poznale Temeljne točke Osvobodilne fronte. Te so registrirali že nacistični oblastniki in drugi. Vemo, da je zgodovinar Martin Wutte svetoval nacističnim oblastnikom, kako učinkovito, a manj krvavo ponemčiti Gorenjsko⁶, in da je ponudil tik pred koncem vojne gavljatjerju Friedrichu Rainerju svojo izvedeniško strokovno pomoč za zavrnitev pričakovanih teritorialnih zahtev Jugoslavije.⁶ Provizorično koroško deželno vlado⁸ so britanske oblasti zamenjale 6. junija 1945 s Konsultativnim deželnim odborom z enim samim »govornikom«, Hansem Pieschem.¹⁰ Temu posvetovalnemu odboru so 25. julija 1945 priznali spet status Provizorične deželne vlade¹¹. Deželna vlada je z Martinom Wuttejem s pridržki sodelovala. Vendar je hotela k sodelovanju v znanstvenem odboru pritegniti očitno manj kompromitirane eksperte, četudi

¹ France Škerf, Koroška v horbi za svobodo. V: Koroški zbornik. Ljubljana 1946. 493-603; Bogdan Žolnir/Mile Pavlin, Protifašistični odpor. Koroška – od začetkov vstaje do konca 1943. Celovec – Ljubljana 1994. Slovenska zgodovinska stroka obravnava odpor koroških Slovencev kot del slovenskega in zato najdemo informacije o njemu v številnih razpravah, zbornikih in v strokovnih revijah. Število spominskih zapisov pa je nepregledno in na Koroškem jih je že v svojih prvih številkah od junija 1946 naprej objavljaj Slovenski vestnik (SV).

² Malle Avguštin/Sima Valentin (izd.), Der "Anschluß" und die Minderheiten in Österreich/«Anschluss» in marššine v Avstriji = Disertacije in razprave 19. Klagenfurt/Celovec 1989; ista, Narodu in državi sovražni. Pregon koroških Slovencev 1942/Volks- und staatsfeindlich. Die Vertreibung der Kärntner Slowenen 1942. Celovec/Klagenfurt 1992; Avguštin Malle, Die Vertreibung der Kärntner Slowenen 1942. Pregon koroških Slovencev 1942-2002. Klagenfurt/Celovec 2002; Valentin Sima, Kärntner Slowenen unter nationalistischer Herrschaft. V: Enmerieh Thálos i. dr. (izd.), NS-Herrschaft in Österreich. Ein Handbuch. Wien 2003?, 744-766; Feliks J. Bister/Joško Bueh, Die Deportation slowenischer Familien aus Kärnten. Wien 2004?, nadaljujaj izbor literature glej v Avguštin Malle, Die Vertreibung 285-291.

³ Josef Rausch, Der Partisanenkampf in Kärnten im Zweiten Weltkrieg = Militarshistorische Schriftenreihe 39/40. Wien 1979.

⁴ Christian Fleck, Koralmpartisanen. Über abweichende Karrieren politisch motivierter Widerstandskämpfer = Studien zur historischen Sozialwissenschaft 4. Wien 1986.

⁵ na primer Ernst Hanisch, Der lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert. Wien 1994. 389-394, 392-394.

⁶ Ibd., 394.

⁷ Valentin Sima, Die Vertreibung der Kärntner Slowenen 1942. Vorgeschichte, Reaktionen und Interventionen von Wehrmachtstellen. V: Avguštin Malle in Valentin Sima, Narodu in državi sovražni. Pregon koroških Slovencev 1842/Volks- und staatsfeindlich. Die Vertreibung von Kärntner Slowenen 1942. Celovec/Klagenfurt 1992. 133-209, 181-182.

⁸ Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja.

⁹ Kärntner Landesarchiv (KLA), LAD I (Landesamtsdirektion), I. bis 10. Sitzung der Provisorischen Landesregierung.

¹⁰ Ibd., I. Sitzung des Konsultativen Landesauschusses am 6. Juni 1945

¹¹ Ibd., I. (konstituierende) Sitzung der Provisorischen Kärntner Landesregierung vom 25. Juli 1945.

Vrvež pred sedežem štaba Laekovega odreda na Golic (Koralpe, na avstrijskem ozemlju) v planinski postojanki Glasshütte, februar 1945. Hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor.

zgodovinarja koroškega obrambnega boja ni zavračala.¹² Spomenici koroške deželne vlade, ki sta preventivno zavračali pričakovane teritorialne zahteve Jugoslavije (september 1945, oktober 1945 – o nemožnosti meje na Dravi), je uradno formuliral konzul Hoffinger, ki z nacizmom, v nasprotju z Wuttejem, ni bil inficiran.¹³

Na svoji tretji seji je Posvetovalni deželni odbor obravnaval pod prvo točko dnevnega reda *Izjavo deželnega odbora o slovenskem vprašanju*. V njej je začrtal novo pot svoje manjšinske politike – preklical je vse deportacije slovenskih družin in napovedal, da bodo deportirancem vrnjena posestva in jim poravnana škoda. Dalje je obljubljal skorajšnjo obnovo slovenskih kulturnih in gospodarskih organizacij, odstranitev rajhovskih naseljencev s teritorija južnovzhodne Koroške, obnovo utrakvistične šole in zagotavljal deželanom, da bo vsak v komuniciranju z oblastni lahko uporabljal svoj jezik in da bodo oblasti reševale vloge v jeziku, v katerem bodo vložene.¹⁴ Se največ je deželna vlada storila potem za deportirance.¹⁵ Manj se ji je mudilo glede obnove slovenskih kulturnih organizacij¹⁶, dobro voljo je pokazala v primeru obnove zadružništva, pri tem pa naletela na silen odpor (neniške) »Koroške zadružne zveze« (Kärntner Genossenschaftsverband).¹⁷ Obnovo zadružništva je pravno omogočil šele Zvezni zakon z dne 9. februarja 1949¹⁸, ki je posameznim zadrugam dal možnost, da so pred povračilni-

¹² KLA, LAD I, Regierungssitzung am 15. Mai 1945.

¹³ Josef Hans, *Zwei Kärntner Denkschriften vom September 1945*. V: *Carinthia* I, 150/1960, 879-885.

¹⁴ KLA, LAD I, 3. Sitzung des Konsultativen Landesauschusses für Kärnten am 13. Juni 1945.

¹⁵ Augustin Malle i. dr., *Vermögensentzug, Rückstufung und Entschädigung am Beispiel von Angehörigen der slowenischen Minderheit, ihrer Verbände und Organisationen = Clemens Jahloner i. dr. (izd.), Veröffentlichungen der Österreichischen Historikerkommission. Vermögensentzug während der NS-Zeit sowie Rückstellungen und Entschädigungen seit 1945 in Österreich*, zv. 23/1. Wien – München 2004. 140-320.

¹⁶ *Ibid.*, 468-535.

¹⁷ *Ibid.*, 330-467.

¹⁸ BGBl 1949/57, 9.2, 1949.

ni komisijami deželnega sodišča izterjale svoje predvojno premoženje.¹⁹ Kljub temu so utrpele zadruga velike gospodarske izgube in z delom praktično v tretje morale začeti znova. Do obnove utrakvistične šole ni prišlo. Jožko Tischler, ki je 25. julija 1945 vstopil v Provizorično koroško deželno vlado²⁰, prvič pa se je udeležil seje 30. julija²¹, je pripravil odredbo o novem oblikovanju dvojezičnih ljudskih šol na južnem Koroškem.²² Soglasno so jo sprejele vse tri ustanovne stranke Druge avstrijske republike.²³ Britanci se za nastanek odredbe niso brigali.²⁴ Šele deželni glavar Ferdinand Wedenig je leta 1948 proti svojemu vedenju govoril o odredbi kot o zasedbenem pravu.²⁵ Uporabo slovenščine pred uradi pa je dejansko zabranila britanska oblast, ki je v tistih dneh v deželi seveda imela ekskluzivno moč odločanja.²⁶ Direktor deželnih uradov, Karl Newole, je na seji 13. junija 1945 v imenu odbora priznal velike zasluge, ki si jih je slovenski del ljudstva na Koroškem pridobil v boju proti nacionalsocialistični vladavini in izrazil svoje občudovanje za herojski osvobodilni boj jugoslovanskega ljudstva.²⁷ Približno leto navrh je deželni glavar Hans Piesch na posebni seji deželne vlade govoril 13. aprila 1946 o osvoboditvi Dunaja.²⁸ Z nobeno besedo ni omenjal danes mitologiziranega »prevzema« oblasti na Koroškem.²⁹ Piesch je govoril o Rdeči armadi, ki je osvobajala Dunaj, in povedal: »Po srditih uličnih bojih, v katerih so bili Dunajčani na strani zmagovite Rdeče armade, je vkorakala s slavo pokrita ruska armada na Dunaj. (...) Seveda je trajalo domala še mesec dni do osvoboditve Koroške.«³⁰ Po ponovni polvali dejanj in uspehov Rdeče armade in armade »britanskega svetovnega imperija« je ponovno menil, da je »le Koroška še čakala na svojo osvoboditev, ki je končno prišla 8. maja.«³¹ Nobene besede o »samodejavni« osvoboditvi Koroške. Povojnih prekopov padlih partizanov so se uradno udeleževali tudi predstavniki oblasti na Koroškem.³²

Povsem drugačen, distanciran je bil odnos večinskega prebivalstva in njegovih elit do »preseljenih oseb«, do tako imenovanih DP. Med njimi je bilo tudi znatno število pripadnikov slovenske politične emigracije. Te so britanske oblasti kmalu spravile z Vetrinjskega polja – če vojaških oseb niso že prej izročile jugoslovanskim oblastem³³ - v taborišče v Peggez blizu Lienza na Vzhodnem Tirolskem in v Spittal ob Dravi. S temi begunci so bili soočeni v povojnih letih

¹⁹ Mirt Zwitter, Borba za vrnitev premoženja naših zadrug. V: Koledar slovenske Koroške 1951, 36-39.

²⁰ KLA, LAD I, 1. (Konstituierende) Sitzung der Provisorischen Kärntner Landesregierung am 25. Juli 1945.

²¹ Ibid., 3. Sitzung der Provisorischen Kärntner Landesregierung am 30. Juli 1945.

²² Josef Tischler, Die Sprachenfrage in Kärnten vor 100 Jahren und heute (Auswahl deutscher Zeitdokumente und Zeitschriften). Klagenfurt 1957.

²³ KLA, LAD I, 13. Sitzung der Provisorischen Kärntner Landesregierung am 3. Oktober 1945.

²⁴ Robert Kniggl, Die Kärntner Grenzfrage und der Kalte Krieg. V: Carintia 1 175/1985. 323-340.

²⁵ Claudia Frass-Ehrfeld, Artikel 7 und kein Ende. V: Geschichtsverein für Kärnten. Programm – erstes Halbjahr 2005. SKlagenfurt 2005C. 17-26, 19.

²⁶ Gabriela Stieber, Die Briten als Besatzungsmacht in Kärnten 1945-1955 = Das Kärntner Landesarchiv 31. Klagenfurt 2005. 209-526, 298; Consolidated Intelligence Reports, Psychological Warfare Branch Military Government Kärnten Mai 1945 bis April 1946. Eine Quellenedition zur Geschichte der britischen Besatzungszeit in Kärnten = Das Kärntner Landesarchiv 32. Klagenfurt 2005.

²⁷ KLA, LAD I, 3. Sitzung des Konsultativen Landesausschusses für Kärnten am 13. Juni 1945.

²⁸ KLA, LAD II, Sondersitzung der Kärntner Landesregierung am 13. April 1946.

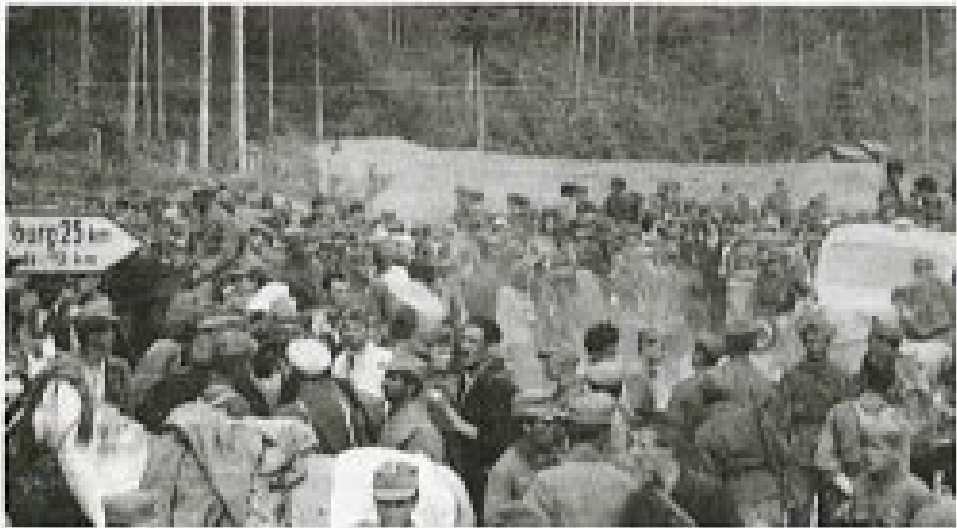
²⁹ Wilhelm Wadl, Das Jahr 1945 in Kärnten. Ein Überblick. Klagenfurt 1985. Mit o »samoosvojitvi« so nekateri koroški dnevniki pogrevali ob pomoči posameznih zgodovinarjev posebno letos okoli 8. maja.

³⁰ Sondersitzung der Kärntner Landesregierung am 13. April 1946. KLA, LAD II,

³¹ Ibid.

³² KLA, LAD II, 45. Sitzung der Kärntner Landesregierung am 20. und 21.11.1946; ibd., 46. Sitzung der Kärntner Landesregierung am 27.11.1946; SV 1/1946, štev. 24, 22.11.1946, 1-2 in 3; štev. 26, 6.12.1946, 5.

³³ Gabriela Stieber, Die Briten. 55-59; Milica Strgar, Beg nekdanjih domobrancev iz taborišča Vetrinj. V: Borec 44/1992, štev. 3, 4, 5, 382-386

Razoroževanje umikajoče nemške vojske maja 1945 med Dravogradom in Ptiberkom. Izrazi Muzej novejšje zgodovine Slovenije Ljubljana.

tudi koroški Slovenci. Iz spominov teh beguncev³⁴ in virov³⁵ vemo, da so imeli koroški Slovenci zelo distanciran odnos do njih. Še ostreje so o »razseljenih osebah« sodili predstavniki večine. V njih so videli predvsem ekonomsko opremljenih, deloma izvir kriminala in storili so vse, da bi se jih čim prej znebili. Rudolf Cefarin, vodja »marjšinskega referata« koroške deželne vlade, je analiziral njihove politične cilje in svaril pred njimi.³⁶ Predsednik koroškega deželnega zbora je pred predstavniki angleške oblasti, vseni župani južne Koroške in vseni deželnozbornskimi in državnozbornskimi poslanci ter poslanci zveznega zbora 28. januarja 1947 poudaril, da je bila Avstrija prva žrtev nacistične Nemčije, govoril je o znagi svobodnih narodov nad nacizmom ter pozitivnem odporu slovensko in nemško govorečih v vrstah Titovega partizanskega gibanja. Obsodil je preganjanje Slovencev s strani nacističnih oblasti ter poudaril: »Državljanom te države (Avstrije, op. A. M.) pa, ki so zakrivali vojne zločine, naj se sodi, kajti ti niso nič boljši kot vojni zločinci drugih narodov in Maier-Kaibitsch, Rainer, Löhr in Rendulic zaslužijo isto kazen kot kvizlingi drugih narodov, kot Pavelic, Rupnik in Nedic. Noben narod ni odgovoren za svoj izvrzek! (...) Na Koroškem se nahaja na tisoče bivših jugoslovanskih državljanov, ki niso zbežali le zaradi svojega prepričanja, temveč zaradi svojih dejanj. Taki ljudje morajo izginiti iz Avstrije, kajti mi nočemo obremenjevati domovine (očetnjave) s lupoteko te vrste.«³⁷ Govornika deželne vlade in ljudske stranke se problematike ob tej priložnosti nista dotaknila.³⁸ Namestnik deželnega glavarja, Hans Ferlitsch, je ob tej priložnosti govoril o »določenem teritoriju dežele«, kjer so v vseh občinah uvedli obvezen dvojezičen pouk.³⁹ K beguncem se je povrnil poslanec KPA, ki je bil marj oster od predsednika deželnega zbora, in zahteval le, da se »odstranijo vse tako imenovane razseljene osebe.«⁴⁰ Z ostrimi besedami se je tematike spet lotil namest-

³⁴ Na primer Lutvik Pnš, Na dolgo pot. Buenos Aires 1996.

³⁵ Archiv der Diözese Gurk (ADG), fond Fremde Bischöfe, Bischof Rožman I in II.

³⁶ Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA), Archiv der Republik (AöR), Bmf: A, 10, II-Vol. (Staatsvertrag, Amt der Kärntner Landesregierung, Minderheitenreferat, Bericht über die derzeitige Lage der slowenischen Minderheit in Kärnten 4. März 1946).

³⁷ Firstzung des Kärntner Landtages am 28. Jänner 1947 (Irez strani).

³⁸ Ibl.

³⁹ Ibl.

⁴⁰ Ibl.

nik deželnega glavarja, Hans Herke, sicer član socialistične stranke. Rekel je: »Vojni zločinci naj visijo ali pa naj se jih kaznuje kako drugače, vseeno, od kod izhajajo. (...) Razseljene osebe v naši deželi občutimo kot težko obremenitev. Kakor zelo kot demokrati cenimo pravico do azila, postajajo le-te za nas po nevarnosti kriminala še politična nevarnost, če motijo meddržavne odnose. Pozdravljamo torej, da resolucija gospoda predsednika deželnega zbora zahteva, da se v deželi navzoče južne Slovence po najhitrejši poti odstrani. Avstrija in Koroška jih nista klicali. Del njih utegne biti obžalovanja vredna žrtev vojne, odgovornost zanje pa ima Tretji rajh, ki je te mase spravil na pot.«⁴¹ Dejansko so kmalu zatem začeli prazniti begunska taborišča v Peggezu in Spittalu ob Dravi.⁴² Posamezni begunci so ostali, pod britanskim nadzorstvom so pisali in oblikovali »Koroško kroniko«⁴³ ali kot duhovniki vstopili v službo krškega ordinariata.⁴⁴ Avstrija in Avstrijci pa so intenzivno gradili mit, da so le žrtev, v nobenem primeru ne storilci. Vendar se je prav v teh tednih tehtnica že obrnila na popolno pejorativno označevanje partizanskega odpora in partizanov. Eden indicev je tudi odstranitev Geralda Sharpa iz dežele. Ta britanski oficir je s simpatijami gledal na partizanstvo. Leta 1947 je izdal »Slovensko Koroško v sliki« oziroma Album Koroške, kjer je v uvodu napisal lepo priznanje partizanskim borcem.⁴⁵ Razburjenje je bilo veliko. Album ni smel iziti z uvodno besedo in karto z izključno slovenskimi krajevnimi imeni južne Koroške, vendar so se nekateri izvodi le ohranili.⁴⁶ Britanski oficir je posvetil partizanskim borcem tele besede: »Slikovistost gora, barvitost gozdov in prisrčna milina dolin, vsa ta čudovita harmonija razkošnih naravnih krasot naše dežele blaži in plemeniti, dviga duha in razveseljuje srce bolj kot umotvor svetovnega slovesa. Če pogledamo našo zemljo s te strani, potem razumemo Cankarjev prelepi spev slovenski zemlji.

Ta album polagamo ob vaše božične jaslice in ga posvečamo spominu žrtev koroških Slovencev v minuli svetovni vojni, ki so svojo lepo zemljo tako ljubili, da so zanjo žrtvovali najdragocenejše, kar je človeku od Boga dano, svoje življenje. V tistem občudovanju in globokem spoštovanju jim posvečamo ta košček svoje ljubezni.

Skrbno čuvajte v srcih sliko svoje domovine, ostanite ji zvesti, negujte in čuvajte izročila slovenskega naroda, svetinje svojih očetov in dana vam bo moč pri delu za boljšo bodočnost koroških Slovencev.

Morda nam bodo s te ali one strani očitali zasledovanje skritih političnih namenov. Mučeniško junaštvo padlih je tako veliko, da spomina nanj ne bomo skrutili z odgovori na kakršne koli očitke. « Knjiga je potem izšla brez posvetila z naslovom Album Koroške in s slovensko-nemškim seznamom krajev na zadnji strani, torej brez geografske karte.⁴⁷ Hladna vojna je bila v popolnem razmahu. Sharpa so odpoklicale britanske oblasti prav na prizadevanje, lahko bi tudi rekli, po denunciaciji koroške deželne vlade.⁴⁸

V naslednjih letih so se razprave o odporu zaostrile. Vprašanja se je začetka petdesetih let prejšnjega stoletja polastilo dnevno časopisje. Prednjačila je celovška »Kleine Zeitung« z dvema serijama, ki sta sprožili tudi sodnijske postopke.⁴⁹ Tematike se je pozneje lotil Ingomar Pust⁵⁰ in vedno spet jo je

⁴¹ Ibid.

⁴² Slovenski begunci v Avstriji. V: Koledar svobodne Slovenije 1950. 109-120, 120.

⁴³ Augustin Malle, Britische Presse und Medienpolitik gegenüber den Slowenen in Kärnten nach 1945. V: Medien und Zeit 5/1990, šte. 2, 10-18.

⁴⁴ Glej šematizme krške škofije po letu 1946 (duhovniki iz tujih škofij).

⁴⁵ Slovenska Koroška v sliki. Celovec 1947.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Album Koroške. Celovec 1948.

⁴⁸ Augustin Malle, Britische Presse und Medienpolitik. 13.

⁴⁹ Augustin Malle, Das Bild der »Partisanen« in (Deutsch-) Kärntner Printmedien der 1950er Jahre. V: Ingrid Bauer i. dr., »Kunst->Kommunikation« inacht. Sechster Österreichischer Zeitgeschichtetag 2003. Innsbruck 2004. 249-253. O odnosu do odpora (partizanstva) na Koroškem oziroma v Avstriji sta v istem zborniku pisala še Valentin Sima (245-248) in Brigitte Entner (254-258)

⁵⁰ Ingomar Pust, Titostern über Kärnten 1942-1945. Totgeschwiegene Tragödien. Klagenfurt 1984.

popravljal tisk, izšli so ponatisi serije⁵¹ in izšle nadaljnje »dokumentacije«.⁵² Novoustanovljena »Kärntner Kronenzeitung« je skušala s tematiko prodreti uspešnejše na koroški trg. Pri tem ne smemo prezreti personalne kontinuitete. Tako pri dnevniku »Kleine Zeitung« kot pri dnevniku »Kärntner Kronenzeitung« naletno pri tem na ime Hansa Dichanda.⁵³ V prvem primeru je bil sodelavec in glavni avtor serije člankov o »Krvavi meji«, v drugem primeru pa je (so)lastnik v avstrijskem merilu dominirajočega medija. Lahko dvomimo v nekdanje zanikanje, da list »Kleine Zeitung« z objavo ni zasledoval povečanja svoje naklade. Pri dnevniku »Kärntner Kronenzeitung« je bilo to zelo očitno. Ta list je tožil potomec prizadetega in zmagal.

Na znanstveni ravni je prišlo glede vrednotenja partizanskega odpora do določenega in zaznavnega premika. Wilhelm Wadl in Alfred Ogris priznavata partizanom, da so se borili proti nacizmu, zanikata pa, da bi se bili borili za Avstrijo.⁵⁴ Drugi zgodovinarji spet so mnenja, da je partizanski boj posredno koristil tudi obnovi povojne Avstrije.⁵⁵

Dnevni raporti 13. SS-policijskega regimenta

Po uvodnem ekskurzu o povojnem vrednotenju partizanskega odpora, boja aliiranih sil proti nacizmu in fašizmu ter vrednotenju kolaboracije po političnih elitah večinskega naroda se lotimo centralnega vprašanja prispevka. Do konca marca 1944 je bil za boj proti partizanom pristojen komandant žandarmerije v Celovcu. Ko je partizanski odpor v tej vigredi porastel, so 1. aprila 1944 v Celovcu ustanovili »Aktijski štab za boj proti bandam pri komandantu žandarmerije v Celovcu« (Einsatzstab zur Bandenbekämpfung beim Kommandeur der Gendarmerie in Klagenfurt). Za boj proti partizanskemu odporu je bil v istem mesecu na Koroško premeščen 13. SS-policijski regiment. Sestavljalo ga je v pretežni meri moštvo iz baltskih dežel. Da bi bil uspešnejši, so bile njegovi komandi podrejene vse druge oborožene formacije, ki so bile locirane na območju južne Koroške. Pogosto so sodelovale v boju proti partizanom tudi redne enote wehrmahta in se tako vadile v »ostrem strelu«. Tudi te enote so bile podrejene pri boju proti partizanom komandi 13. SS-policijskega regimenta. Pomembno je bilo v prvi vrsti sodelovanje »domačinov«, ki so kraje in teren poznali in bili v številnih primerih vodiči pri operacijah enot tega regimenta in enot drugih vojaških formacij. Partizanske akcije in aktivnosti od tega trenutka naprej tako dokumentirajo tudi dnevni raporti imenovanega regimenta. Ta poročila so sestavljali v Borovljah na osnovi lastnih opazovanj ter opazovanj žandarmerijskih postaj, domačinov in ovaduhov.⁵⁶ V celoti nudijo zelo natančno sliko o gibanju in aktivnostih partizanov, seveda s strani njihovih nasprotnikov.

Krajevne žandarmerijske postaje so praktično od »anšlusa« naprej poročale nadrejenim o razpoloženju prebivalstva.⁵⁷ Prva razpoložljiva navodila za velikovško okrožje so iz marca 1939. Ta mesečna poročila so deloma strukturirana, vendar se

⁵¹ Die blutige Grenze. Südkärntens Leiden im Jahre 1946. Hgg. vom Rind der Freunde Karntens in Westdeutschland. München 19762.

⁵² Österreichische Historiker-Arbeitsgemeinschaft für Kärnten und Steiermark (Hrg.), Völkermord der Tito-Partisanen 1944-1948. Dokumentation. Graz 19922.

⁵³ Augustin Malle, Das Bild der »Partisanen«. 249.

⁵⁴ Wilhelm Wadl, Alfred Ogris (bearbeitet von), Partisanen in Kärnten. Kämpfer gegen den Faschismus Kämpfer für ...? Eine Ausstellung des Kärntner Landesarchivs. Katalog. Klagenfurt 2003 (na več mestih tematizirata cilje OF).

⁵⁵ Hanns Haas in Karl Stuhlpfarrer, Österreich und seine Slowenen. Wien 1977. 74-87; pregledno Karl Stuhlpfarrer, Gutachten zum Dokumentarfilm »Die Kärntner Partisanen« in Zusammenarbeit mit Brigitte Entner, Lisa Retzl und Valentin Sima im Auftrag des ORF, Rechtsabteilung (<http://www.unilku.ac.at/bis/Aktuelles/ORF-Gutachten.ktn.>)

⁵⁶ KLA, Bundespolizeidirektion Klagenfurt, škafda 11.

⁵⁷ Arhiv Slovenskega znanstvenega inštituta (ASZI), fond Lageberichte (zajemajo okrožje Velikovec).

od žandarmerijske postaje do žandarmerijske postaje razlikujejo. V bistvu zajemajo naslednja poglavja: opis politične situacije, opis gospodarske situacije, razpoloženje med delavstvom, politične dogodke, dotok tujcev (nekateri postaje so poročale o »tujskem prometu/turizmu«), krajevne razmere, tihotapljenje, slovenska manjšina, dogodki političnega in kriminalnega značaja, nadzor nad cenami, prijave. S porastom partizanskega odpora so žandarmerijske postaje prevzele še nalogo natančnega poročanja o vseh oblikah odpora. V primeru nastopa partizanov so nemudoma poslala poročila komandantu žandarmerije pri namestništvu Koroške, komandantu varnostne policije na Bledu (v primeru, če so partizani bili aktivni v Mežiški dolini ali Dravogradu) in okrožnemu žandarmerijskemu poveljstvu v Velikovecu. Posamezna poročila so poslale tudi izpostavam gestapa na južnem Koroškem. Občasno so poročevalci priložili natančnim in deloma zelo obsežnim poročilom še sezname predmetov, ki so jih vzeli partizani. Navedli so tudi vrednost odvzetih predmetov, jestvin, oblek, obutve itd. Med temi poročili so se v prepisih ali v originalu ohranili tudi posamezni letaki Osvobodilne fronte. Prvotna strukturirana zasnova žandarmerijskih poročil je s porastom odpora propadla. Žandarji niso več imeli časa, da bi poročali o političnem razpoloženju prebivalstva, o gospodarstvu, krajevnih razmerah itd. Njihova pozornost je veljala domala le še oboroženemu odporu. Če primerjamo poročila krajevnih žandarmerijskih postaj s sumarnimi 13. SS-poličijskega regimenta, hitro zapazimo, da zadnji niti najmanj ne registrirajo vseh partizanskih akcij. Odpor je dobil razsežnost, ki so kmalu zarisale meje administraciji varnostnega aparata nacistične Nemčije in njegovih koroških ekspozitur.

Dnevni raporti 13. SS-poličijskega regimenta poročajo pod tčk. 1 o »dejavnosti band v gauu Koroška«/Bändertätigkeit im Gau Kärnten (stara Koroška, vključno z Mežiško dolino), v tčk. 2 pa najdemo sumarno vrednotenje partizanskega gibanja (Beurteilung der Bandenlage), pri čemer poročevalci permanentno govorijo o tem, da se položaj zaostruje. Take sumarne ocene so sicer redke, a so zelo izpovedne. Teritorialno zajemajo dnevni raporti kraje vzhodne Koroške (torej kraje v Mežiški dolini vključno z Dravogradom), segajo preko Podjune in Svinške planine, Roža in področja Gur do krajev zapadne Žiljske doline. Iz njih izvemo od maja 1944 naprej tudi o posameznih oboroženih odporstnikih v popolnoma nemških predelih dežele (registriran je celo jezik njihove govornice, po čemer lahko sklepamo, da so bili na osojskem področju aktivni takšni tudi Slovenci), o posegih italijanskih partizanov v kraje oziroma na planine zgornje Žiljske in Leške doline. Poročila govorijo o tem, da so oboroženo skupino v dolini Krke (konkretno okoli Weitensfelsa) sestavljali dobro oboroženi domačini, ki so se spoznali na teren in imeli delno podporo prebivalstva. Ker takšna poročila iz dnevnih raportov izginajo, lahko o končni usodi vseh teh odporstnikov le ugibamo. Koroško zgodovinopisje o njih dosledno molči. Le za zgornjo Dravsko dolino imamo analizo, kakšna usoda je doletela upornike iz vrst večinskega prebivalstva, ki so bili povezani z misijo Clowder.⁶⁸ Za odporstnike v Krški dolini pa tečejo šele prva poizvedovanja.⁶⁹

Posamezna poročila 13. SS-poličijskega regimenta se pričenjajo z navedbo kraja in kraji so v enem in istem poročilu navedeni lahko večkrat, pač odvisno od tega, koliko odporstniških dejanj so izbrali poročevalci iz kopice razpoložljivih. Iz gostote poročila tako lahko ugotovimo centre odpora, kot so to bili n. pr. Železna Kapla, Sele, Slovenji Plajberk, Bistrica v Rožu in seveda kraji Mežiške doline s svojim človeškim potencialom v industrijskih obratih. Terminologija poročil je

⁶⁸ Patrick Martin-Smith, *Widerstand vom Himmel. Osterreichische Sätze des britischen Geheimdienstes SOE 1944* herausgegeben von Peter Pirker. (Naslov knjige je zavajajoč. Peter Pirker je napisal spominom britanskega agenta obširen uvod in jih dopolnil na 134 straneh z obširno študijo, ki sloni na virih iz raznih avstrijskih arhivov in na pričevanjih. Za tematiko je v zadnjih mesecih zainteresiral vrsto tujih raziskovalcev. Odpor teh ljudi medtem raziskujejo v okviru projektnega pouka in maturitetnih področnih nalog tudi gimnazijci).

⁶⁹ Helge Stromberger je vključil v svoj raziskovalni projekt tudi ta aspekt.

Partizani v Velikovecu po osvoboditvi maja 1945. Hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor.

povsem nacistična, deloma se proti koncu vojne prične spreminjati glede označevanja partizank. Oznaka zanje je najprej dosledno »Flintenweiber«, preide na »Weiber« in konča marca 1945 z oznako »Frauen«. V primerih, da so bile zajete ali ubite ženske funkcionarke Osvobodilne fronte, poročila dosledno ostajajo pri poimenovanju z »Banditinnen« oziroma »Flintenweiber«. To zelo nazorno dokumentira poročilo o poboji partizanov in partizank pod Arihovo pečjo. Posamezna kratka, a faktografsko nadvse izpovedna poročila dokumentirajo točen čas nastopa partizanov in partizank, način njihove oborožitve, opis njihovih uniform, smer njihovega prihoda in umika ter točen čas prijave. Na prvem mestu je seveda informacija o obliki partizanske dejavnosti, akcije. V terminologiji 13. SS-poličjskega polka so to bile naslednje dejavnosti: »rop živil« (Lebensmittelraub), »izsiljevanje živil« (Lebensmittelertressung), v redkih primerih »beračenje za živila« (Lebensmittelbettel), »nasilno rekrutiranje« (Zwangsrekrutierung), »rop živine« (Vielraub), »rop tobaka« (Tabakraub), »odvzem« (Abnahme) lovskih pušk, drugih pušk, samokresov in municije, »rop« (Raub) radioaparatorov, akumulatorjev, obleke, perila, obutve itd. Stiki s sovražnikom (Feindberührung) in spopadi (Feuergefechte) so posebej omenjeni, pri čemer najdemo zapis o lastnih izgubah in o izgubah sovražnika. Navedeno je tudi število ujetnikov, v primerih ujetnikov iz vrst regimenta pa poročila govorijo o »odvedencih« (Verschleppte). Tudi o obsegu zaseženega vojaškega materiala najdemo podatke, naveden pa je tudi zasežen agitacijski in propagandni material partizanov.

Sredi septembra 1944 so obema točkama dnevnih raportov dodali še točki 3 in 4. V tretji so poročali o partizanskih aktivnostih na sosednjih področjih in v četrti so beležili zaslišanja ujetih in poročila zapornikov. Dnevne raporte so dobivale nadrejene vojaške komande in tudi politične oblasti. Del teh poročil je koristil Josef Rausch.

Seveda v kratkem prispevku ni mogoče opisati obseg odporništv na območju, kjer so se z njim spopadle enote 13. SS-poličjskega regimenta, pomnožene s številnimi drugimi vojaškimi formacijami. Izhodišče za natančen opis odpora ostajajo poročila žandarmerijskih postaj, vendar niso na voljo niti za

celotno področje, za velikovško okrožje pa niti ne do konca vojne. Pozornost velja nekaterim ocenam položaja (*Beurteilung der Bandenlage*), nekaj več je mogoče povedati o partizanih na Gurah ter o posameznih dogodkih, ki so znani iz literature in o katerih poročajo imenovani dnevni raporti. Casovna pozornost velja zadnjemu letu vojne.

Karl Stuhpfarrer je s sodelavci upravičeno opozoril, da je treba vsa poročila nacističnega represivnega aparata vrednotiti skrajno kritično in analiziral med drugim njihovo delno zelo zavajajočo terminologijo.⁶⁰ Prav zato sem dejavnosti partizanskega odpora, kot o njih beremo v poročilih, dal pod narekovanje. Čeprav žandarmerijska poročila na številnih mestih govorijo o simpatiziranju posameznikov in širšega prebivalstva z uporniki, takih ugotovitev v sumarnih poročilih 13. SS-policijskega regimenta ni. Žandarmerijska poročila tudi podvomijo, da bi prišlo v vsakem primeru do nasilnega odvzema hrane, živine, oblek, obutve in drugih potrebščin. Tudi ta dvom je sumarnim poročilom tuj. Če raziskovalec uporablja le sumarna poročila in še ta le po fondih XVIII. vojaškega poveljstva, zelo naglo lahko zapade napačnim zaključkom. V primeru vojaških spopadov pa je poleg vsega potrebno seči še po slovenskih virih in literaturi. Kako je poveljstvo 13. SS-policijskega regimenta ocenjevalo odpor na Koroškem?

Ocene položaja

V poročilu z dne 29. junija 1944 med drugim beremo: »Položaj band se je na Koroškem v zadnjih tednih bistveno zaostрил. Ni prezreti poenotenja vseh do sedaj na Koroškem aktivnih grup band, njihovega trdnega vodstva, ojačitve v moštvenem oziru, oborožitvi in oskrbi z municijo s podporo iz Gorenjske.

Zadnja dva dneva je zapazna grupa banditov tudi na področju Velikovca in Wolfsberga v Labodski dolini.

Tudi banda v turskem gozdu (Turiawald) (na področju zapadnih Gur, op. A. M.), ki je v zadnjem času ni bilo čutiti, se je spet pojavila.

Ugotovili smo kurirsko povezavo od Košute tja do beljaškega področja. Kot težišča (partizanske dejavnosti, op. A. M.) je imenovati kraje okoli Mežice in Zelezne Kaple.«⁶¹ Dan navrh beremo, da je regiment računal z večjo odporiško dejavnostjo na beljaškem območju in z večjimi diverzantskimi akcijami, saj so partizani 25. junija 1944 pognali v zrak most na Šumu in s tem za nekaj dni prekinili promet na ljubeljski cesti.⁶² Nekaj drugih lesenih mostov na cesti čez Jezersko pa so partizani požgali, kot so to poskušali v naslednjem času tudi na ljubeljski cesti. V dnevnem raportu z dne 12. julija beremo, da je v zadnjih dneh porasla aktivnost partizanov v okrožjih Wolfsberg in Šentvid ob Glini/St. Veit an der Glan: »To so manjše bande, ki so zelo dobro oborožene in zelo aktivne. Bande dobro poznajo kraje, kar dopušča sklep, da del banditov prihaja iz teh krajev.«⁶³ 3. avgusta 1944 dnevni raport pravi, da se na operativnem območju regimenta množijo prisilni nabori posebno v Mežiški dolini in na območju Zelezne Kaple. »Predvsem vsi mladi moške, ki jim je žandarmerija izročila vpoklice za nabor, so bili nasilno mobilizirani oziroma so tudi v bodoče ogroženi.«⁶⁴ Le nekaj dni zatem beremo, da zbirajo partizani večje sile v Rožu in da so pritegnili v ta namen sile iz Solčave. Poročilo podčrtava velik propagandni pomen takih koncentracij in obenem beleži, da imajo partizani probleme s prehrano in da je zaradi tega treba računati tudi z operacijami v večjih krajih v namene pridobivanja prehrane.⁶⁵

⁶⁰ Karl Stuhpfarrer, Gutachten.

⁶¹ KLA, Bundespolizeidirektion Klagefurt, škatala 11, poročilo z dne 29.6.1944.

⁶² Ibid., poročilo z dne 30.6.1944 in z dne 25.6.1944 (raztrleitev mostu na Šumu).

⁶³ Ibid., poročilo z dne 12.7.1944.

⁶⁴ Ibid., poročilo z dne 3.8.1944.

⁶⁵ Ibid., poročilo z dne 23.8.1944.

Poročilo z dne 15. septembra 1944 govori o rekrutiranju po partizanih na Gorenjskem in domneva, da naj bi z njimi okrepili partizanske sile v prostoru okoli Vidna in na območju Železne Kaple ter Roža.⁶⁶ Raport z dne 25. septembra 1944 ugotavlja, da je na območju petega varovalnega območja regimenta (Gurec) skupina približno 70 dobro oboroženih partizanov, ki je razdeljena v tri podskupine. Poročilo ne dvomi o tem, da med to skupino in partizanskimi na Svinji planini in beljaškem območju ne bi bilo povezav.⁶⁷ Poročila registrirajo jeseni 1944 tudi razpust koroške grupe odredov in govorijo o nezadovoljnosti zaradi tega ukrepa partizanskega vodstva v vrstah partizanov. Ujeti partizan Zechner s partizanskim imenom Otto pa je zasliševalcem še povedal, da partizani težko čakajo konca vojne in da se bojijo zime.⁶⁸ Začetka novembra poročilo govori o tem, da se je v zadnjem času zelo zaostрила partizanska dejavnost severno od Drave. Verjetno so poročevalci registrirali prehod nove skupine partizanov preko Drave. Obenem poročilo pravi, da so se partizani pojavili po novem tudi severno od Celovca.⁶⁹ Sredi januarja 1945 izvemo, da se je partizanski odpor zelo zaostрил prav okoli Mežice, kjer so po poročilih nastopale partizanske enote v moči do 200 mož, vsega pa naj bi bilo po tem poročilu na območju nad 600 mož.⁷⁰ Čeprav je bila huda zima leta 1944/45 nekako na vrhu in najostrejša, poročilo z dne 8. februarja 1945 pravi, da se je spet okrepila partizanska dejavnost na območju Sel in Slovenjega Plajberka in ocenjuje, da bo prišlo, ko bodo dnevi toplejši, do intenzivnih sabotažnih akcij.⁷¹

Iz poročil je jasno razvidno, da so partizani bili aktivni v prvi polovici leta 1944 in tudi ves čas pozneje predvsem južno od Drave. Vendar le preseneča velika partizanska dejavnost na območju Gur in tudi že na Svinji planini. Na Gurah je od aprila 1944 naprej operirala po poročilih tega regimenta in situacijskih poročil komandanta žandarmerije pri namestništvu Koroške večja skupina partizanov.⁷² Njeno operativno območje je segalo od Grabštanja na vzhodu, preko Žrelca, Radiš, Zihpolj, Kotmare vasi, Bilčovsa tja do Škofič.⁷³ Partizani so se v aprilskih in majskih tednih pojavili ob Vrbskem jezeru – na Otoku in v Ribnici⁷⁴ – in v nepredni bližini Celovca, v Vetrinju⁷⁵ in Potoku⁷⁶. Neprestano so se gibali in neprestano so jih zasledovale nemške enote. Preseneča pa, da so se mogli ti partizani tako dolgo držati na tem ozkem pasu med Dravo in Celovcem z močnimi vojaškimi enotami. Po masovnih aretacijah v Rožu, posebno prizadeto je bilo prebivalstvo Bilčovsa, aktivnost partizanov ni takoj popustila, vendar na osnovi poročil sklepamo, da se je njihov položaj le poslabšal, ker niso imeli več toliko opore pri prebivalstvu. Vemo, da je aprilski in majski val aretacij zajel okoli 70 oseb.⁷⁷ Partizani tega območja sicer niso popolnoma zapustili. Del pa je s čolni, ki so jih Nemci potem odkrili, spet prešel Dravo. Na Gurah so ostale manjše enote.⁷⁸

⁶⁶ Ibd., poročilo z dne 14.9.1944.

⁶⁷ Ibd., poročilo z dne 25.9.1944.

⁶⁸ Ibd., poročilo z dne 15.10.1944.

⁶⁹ Ibd., poročilo z dne 5.11.1944.

⁷⁰ Ibd., poročilo z dne 18.1.1945.

⁷¹ Ibd., poročilo z dne 8.2.1945.

⁷² ASZL, Lageberichte, poročilo z dne 2.4.1944.

⁷³ Ibd., poročila z dne 2.4.1944, 4.3.1944, 6.4.1944, 7.4.1944, 12.4.1944, 15.4.1944, 16.4.1944, 17.4.1944, 20.4.1944, 21.4.1944, 22.4.1944, 24.4.1944, 25.4.1944, 25.4.1944, 26.4.1944, 28.4.1944, 29.4.1944, 2.5.1944, 3.5.1944, 7.5.1944, 10.5.1944, 11.5.1944, 15.5.1944, 20.5.1944, 23.5.1944, 24.5.1944, 9.6.1944.

⁷⁴ Ibd., poročila z dne 4.4.1944, 17.4.1944, 18.4.1944, 22.4.1944, 20.5.1944, 21.5.1944, 26.5.1944, 6.6.1944, 17.6.1944, 28.6.1944.

⁷⁵ Ibd., poročila z dne 21.4.1944, 22.4.1944, 25.4.1944, 25.4.1944, 8.5.1944, 17.5.1944, 18.5.1944, 23.5.1944, 25.5.1944, 27.5.1944, 5.6.1944, 13.6.1944.

⁷⁶ Ibd., poročila z dne 29.5.1944, 30.5.1944, 2.6.1944.

⁷⁷ ASZL, Tagebuch der Staatsanwaltschaft Klagenfurt (prepis podatkov).

⁷⁸ KLA, Bundespolizeidirektion Klagenfurt, škafila 11, poročila z dne 3.7.1944, 5.7.1944, 9.7.1944, 12.7.1944, 3.9.1944, 25.9.1944, 13.10.1944, 5.11.1944, 10.11.1944, 30.12.1944, 5.1.1945, 21.1.1945, 29.1.1944, 3./4.3.1945, 11./12.3.1945, 19./20.3.1945.

Zadnji večji val aretacij je konec leta 1944 zadel prebivalstvo okoli Grabštanja in spet je postala baza za aktivnosti partizanov manjša.⁷⁰ Kljub temu poročila govori o manjši partizanski aktivnosti na tem območju tudi v zimskih mesecih 1945.⁷¹

O oboroženem odporu v nemškem delu dežele ni mogoče povedati kaj zanesljivega. Dejstvo je, da so se pojavljale na njem manjše skupine. Iz virov povzamemo, da so bili med uporniki tudi slovensko govoreči. Taka poročila so na voljo za severne predele Osojskih Tur, nekaj informacij pa je tudi iz Feldkirchna (Trga), Himmelberga in Sirmutza. Aktivnosti v krški dolini pa smo že navedli.

Posamezni dogodki

V farni kroniki⁷² v Železni Kapli je župnik Aleš Zechner, eden redkih župnikov, ki jih nacistične oblasti niso pregnale iz južne Koroške, opisal svoje prvo srečanje s partizani ob veliki noči 1944. Jože Till je njegov zapis objavil v komentirani obliki v Koledarju celovške Mohorjeve.⁷³ Dogodek sta sporočili v Borovlje, na kraj komande 13. SS-policijskega polka, tudi žandarmerijski postaji Železna Kapla in Sele. 9. aprila 1944 so prišli partizani k velikonočni maši na Obirskem. Po poročilu kapelske postaje naj bi jih bilo med 30 in 40, po poročilu selske pa 50. Partizani so prišli v cerkev in navzoče pozvali, da zapojejo slovenske velikonočne pesni, in so potem pri petju tudi sami sodelovali. Po maši so se zvrstili govori pred cerkvijo, dokler se ljudje niso razšli.⁷⁴ Natančnejši je zapis Aleša Zechnerja, ki je o dogodku spregovoril v diskusijskem prispevku na Koroških kulturnih dnevih v Celovcu, ko je vehementno zagovarjal partizane.⁷⁵

V dnevnem raportu z dne 29. aprila 1944 zasledimo tudi poročilo o pobegu dveh ruskih ujetnikov, prisilnih delavcev iz podružnice Mauthausna na severni strani Ljubelja.⁷⁶ Zapis se ujema s poročilom Janka Tišlerja.⁷⁷

Seveda moramo brati poročila tega regimenta glede njegovih »bojnih« uspehov z veliko rezervo, kot to nazorno dokumentira poročilo z dne 4. junija 1944. Poročilo govori o akciji regimenta pod šifro »Obirska« (Ebriach). Enote regimenta so tiste dni minirale in rušile vse dohode k rovom na Obirju. Regiment je sklepal, da se v zapuščenih rovih skrivajo partizani in partizanke. Poročilo govori o tem, da so se iz njih vedno spet slišali pogovori, vojaki so zaznali utrdbeno dela in druge sledi. S to »akcijo« je po poročilu regimenta izgubilo življenje nad 200 partizanov.⁷⁸ Iz slovenske literature vemo, da se v zapuščenem premogovniku oziroma v teh rovih partizani niso skrivali. Podatek glede partizanskih izgub je očitno gola izmišljotina.

Na območju, kjer so operirali partizani, se je novembra 1944 prvič pojavilo avstrijsko odporniško gibanje. Sicer poročilo ne govori o kaki »akciji« in tako se to poročilo ujema s partizanskimi, da ta skupina ni hotela biti »bojno aktivna«. V poročilu iz Borovelj z dne 4. novembra 1944 je rečeno: »V zadnjih dneh je dobilo več prebivalcev Borovelj in okolice s strani Österreichische Freiheitsfront – okrajno vodstvo Borovlje pisno svarilo zaradi svojega pozitivnega odnosa do

⁷⁰ ASZl, Tagebuch der Staatsanwaltschaft Klagenfurt (prepis podatkov).

⁷¹ KLA, Bundespolizeidirektion Klagenfurt, škatla 11, poročila z dne 3.1.1945, 5.1.1945, 15.1.1945, 16.1.1945, 20.1.1945, 3./4.3.1945.

⁷² Liber memorabilium Pfarrey Windisch Kappel, 251-253.

⁷³ Jože Till, Iz kronike župnije Železna Kapla. Spomini župnika Aleša Zechnerja iz let nacistične diktature ter vojne osvoboditve. V: Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu 2001. 48-59, 53.

⁷⁴ KLA, Bundespolizeidirektion Klagenfurt, škatla 11, poročila z dne 10.4.1944, 11.4.1944.

⁷⁵ Koroški kulturni dnevi 17.-19.2.1977.

⁷⁶ KLA, Bundespolizeidirektion Klagenfurt, škatla 11, poročilo z dne 30.4.1944.

⁷⁷ Jože Rovšek, Janko Tišler, Mauthausen na Ljubelju. Koncentracijsko taborišče na slovensko-avstrijski meji. Celovec/Klagenfurt 1995. 234-242.

⁷⁸ KLA, Bundespolizeidirektion Klagenfurt, škatla 11, poročilo z dne 4.6.1944.

Borci Šešercerjeve brigade na straži ob Vojvodskem stolu na Gosposvetskem polju. Hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor.

nacionalnega socializma. Svarila je podpisal bivši mestni inšpektor za Borovlje Richter, ki je pobegnil k banditom.⁸⁸

Poročilo o dogodkih pod Arijhovo pečjo najdemo v dnevnem raportu z dne 11. februarja 1945: »10.2. v zgodnjih jutranjih urah je bil po silah 8./SS-pol.reg.13, okrepjen s volkssturmom, odkrit in razdejan bunker banditov pri točki 762, 4,5 km zapadnojužnozapadno Šentjakoba. Osem mrtvili sovražnikov, med njimi zloglasni in dolgo iskani banditinja Breda, Andreja (žena znanega organizatorja in zdravnika band dr. Kmeta – banditsko ime Mirko) in Mira, vse okrožne funkcionarke OF na Koroškem in politkomisar Dzon. Dva njetnika, eden izmed njiju je medtem umrl. Plen: 4 brzostrelke, dve puški, 4 samokresi, municija, ročne bombe, okoli 100 kilogramov propagandnega materiala in tiskovin ter kurirska pošta.«⁸⁹

Aprila 1945 so dnevne raporte zamenjala tedenska poročila gestapa. Iz zadnjih poročil sklepamo, da je nacistični represivni aparat na Koroškem deloval prav do zadnjih dni druge svetovne vojne. Zadnje tedensko poročilo nosi datum 27. aprila 1945, ko je bila na Dunaju instalirana prva povojna avstrijska vlada z državnim kanclerjem Reimerjem na čelu. Iz zadnjih treh tedenskih poročil razberemo, da so oblasti zaradi »podpiranja band in zvez z bandami« zaprle 139 oseb, poleg tega še 10 »aktivnih partizanov«, 8 kurirjev in osem oseb, ki so se vrile iz partizanski vrst. Justificirane naštevajo ta tedenska poročila poimensko in posebej, prav tako aretacije članov KPA in podpornike oziroma simpatizerje Österreichische Freiheitsfront.⁹⁰ Večji val aretacij v Borovljah in okolici je konec marca, v začetku aprila spravil v zapor kar 86 oseb, pretežno žensk. Priner navaja v svojih spominih tudi Karl Prušnik – Gašper.⁹¹ Gestapo je večino priprtili kmalu izpustil, v zaporu pa pridržal 11 oseb.⁹² V zadnjih tedenskih poročilih je rečeno, da

⁸⁸ Ibid., poročilo z dne 4.11.1944.

⁸⁹ Ibid., poročilo z dne 11.2.1945.

⁹⁰ Ibid., Tagesraport Nr. 15 für die Zeit vom 7. bis 13. April 1945, Tagesraport Nr. 16 für die Zeit vom 14. bis zum 21. April 1945, Tagesraport Nr. 17 für die Zeit vom 22. April 1945 bis zum 27. April 1945.

⁹¹ Karl Prušnik – Gašper, Gamst na plazu. Celovec – Borovlje 1981?, 207-210.

⁹² KLA, Bundespolizeidirektion Klagenfurt, škatla 11, Tagesraport Nr. 15 für die Zeit vom 7. bis 13. April 1945 (Erl. d. Chefs d. Sipo u. d. SD vom 29.7.1942 Rst. (b) 4771/42g).

bodo priprti po končanih poizvedovanjih predani v koncentracijska taborišča.⁶¹

Dnevni raporti 13. SS-policijskega polka utegnejo biti ob kritičnem vrednotenju posameznih podatkov dober, dodaten vir za analizo partizanskega gibanja na avstrijskem Koroškem.

Avguštín Malle

PARTISANENWIDERSTAND IN DEN TAGESBERICHTEN DES 13. SS-POLIZEIREGIMENTS IN DER ZEIT VON MÄRZ 1944 BIS ZUM ENDE DES KRIEGES

Zusammenfassung

Den Widerstand der Kärntner Slowenen gegen das NS-Regime thematisieren sowohl die slowenische als auch die österreichische Historiographie. Entwickelter ist die Erinnerungskultur unter den Kärntner Slowenen. Diese beginnen mit ihren Aufzeichnungen und somit mit der Dokumentierung ihrer Erinnerung an die NS-Zeit und zum Teil an den autoritären Ständestaat unmittelbar nach dem Krieg und führen diese Tradition bis in die heutige Zeit fort. Hinsichtlich der Periodisierung orientieren sie sich dabei eher nach der Dokumentationsserie des Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes als nach slowenischen Dokumentationen. Die Kärntner (und die österreichische) Öffentlichkeit hat den slowenischen Widerstand (im Rahmen des Widerstandes der Völker Jugoslawiens) zunächst positiv bewertet, eine negative Konnotation bekommt dieser erst in der Zeit des Kalten Krieges, als Kärntner Medien in den Vordergrund seiner Ziele sein sekundäres gestellt haben, nämlich die Änderung der österreichisch-jugoslawischen Grenze beziehungsweise die Vereinigung der Slowenen und Maßnahmen der Volksbefreiungsarmee, die wir mit den »Verschleppten« in Verbindung bringen. In der österreichischen Geschichtsschreibung existiert jedoch auch die argumentierte These, dass jedweder Widerstand gegen das NS-Regime zur Befreiung Österreichs und zur Wiederherstellung demokratischer Verhältnisse beigetragen hat. Ausgesprochen negativ war die Haltung der Kärntner politischen Eliten zur slowenischen Nachkriegsemigration.

Die Berichte der Gendarmerieposten sprechen ab 1939 über verschiedene Formen, vor allem individueller Natur, gegen das NS-Regime und widmen ab September 1942 besondere Aufmerksamkeit dem Anwachsen des bewaffneten Widerstandes. Die Tagesrapporte des 13. SS-Polizeiregiments dokumentieren ab April 1944 den Widerstand in Kärnten. Bei kritischer Beurteilung und Interpretation sind sie eine zusätzliche Quelle, die unser Wissen über den Widerstand in Kärnten unter slowenischer Führung ergänzt. Gleichzeitig machen die Tagesrapporte auf die internationale Zusammensetzung der Reihen der Widerständler aufmerksam und berichten von Beispielen des bewaffneten Widerstandes unter der mehrheitlich österreichischen Bevölkerung. Sie sind aber auch ein Beweis, dass der NS-Repressionsapparat in Kärnten bis zum militärischen Zusammenbruch des NS-Regimes beziehungsweise des Dritten Reiches in Aktion geblieben ist.

⁶¹ Ibid., Tagesrapport 15, 16 und 17.

**KRATEK ORIS (PRE)RAZPOREJANJA IN AKTIVNOSTI
NEKATERIH ENOT NARODNOOSVOBODILNE VOJSKE
SLOVENIJE (NOVS) OZIROMA TEDANJE JUGOSLO-
VANSKE ARMADNE (JA) PO UMIKU IZ KOROŠKE V
AVSTRIJI V DRUGI POLOVICI MAJA 1945***

Risto Stojanovič**

UDK 94(497.4)"1945"

STOJANOVIČ Risto: Kratek oris (pre)razporejanja in aktivnosti nekaterih enot narodnoosvobodilne vojske Slovenije (NOVS) oziroma tedanje Jugoslovanske armade (JA) po umiku iz Koroške v Avstriji v drugi polovici maja 1945. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor, 76=41 (2005), 3-4, str. 361-368

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtor v omenjenem prispevku orisno prikazuje prihod oziroma razporeditev nekaterih enot Narodnoosvobodilne vojske Slovenije oziroma tedanje Jugoslovanske armade na nove lokacije (sektorje) po umiku s Koroškega, tj. po 19. maju 1945, in nekatere aktivnosti teh od druge polovice maja do julija 1945.

UDC 94(497.4)"1945"

STOJANOVIČ Risto: Short draft of (re)arrangement and activities of certain units of the National Liberation Army of Slovenia, i.e. of the then Yugoslav Army after pull-out by from Carinthia in Austria, in latter half of May, 1945. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 361-368

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

In this paper the author, in form of draft, depicts the arrival, i.e. the arrangement of certain units of the National Liberation Army of Slovenia, i.e. of the then Yugoslav Army to new sites (sectors), after pull-out from Carinthia, after 19 May, 1945 and some of their activities between the latter half of May and July, 1945.

* Referat s posveta Konec druge svetovne vojne na Koroškem, Prevalje, 13. 5. 2005.
** Risto Stojanovič, direktor Koroškega pokrajinskega muzeja v Slovenj Gradcu, v pokoju, SI-2380 Slovenj Gradec

Ob sklepnih vojaških operacijah in osvoboditvi zamejske Koroške v prvi polovici maja 1945° je na tem operativnem sektorju sodelovalo več tisoč pripadnikov¹ iz enot NOVS oziroma JA.²

Že 15. 5. 1945 se je vedelo, da se bodo enote NOVS oziroma JA iz Koroške morale umakniti,³ čeprav je bil uradni ukaz o tem izdan 19. 5. 1945.⁴ Na to so odločilno vplivali tako politični kot tudi vojaški pritiski zlasti britansko-ameriških državnih in vojaških predstavnikov.⁵

Po ukazu štaba 3. JA z dne 19. 5. 1945° se je 14. divizija NOVS (v sestavi te JA) iz sektorja Celovec – Velikovec – Pliberk morala umakniti na novi sektor Marenberg (Radlje ob Dravi) – Dravograd – Prevalje – Črna na Koroškem – Šoštanj, s sedežem štaba v Dravogradu. V tem ukazu so ji bile določene naslednje naloge: ob umiku iz Koroške odpeljati vojni plen in na novih lokacijah »čistiti teren« od razbitih nemških in kolaboracionističnih skupin, ki se skrivajo po gozdovih, ter jim onemogočiti pobeg prek meje v Avstrijo.⁶ V njem je bežno omenjena 15. divizija NOVS, in sicer da se njene enote nahajajo na sektorju Kamnik – Domžale. Ta ukaz se je nanašal tudi na 17. (vzhodnobosensko) divizijo 3. JA, ki ji je bila določena prerezporeditev iz sektorja Guštanj (Ravne na Koroškem) – Tolsti vrh – Libelice – Dravograd na sektor Velenje – Celje – Slovenska Bistrica, s sedežem štaba v Celju. Njena osrednja naloga je bila »čiščenje terena« na območju teh lokacij. Hkrati je bilo štabu te divizije ukazano, da čim prej pošlje v Maribor eno svojih brigad, ki bi bila na razpolago predstavnikom OZNE. Z ukazom (zapovedjo) štaba 17. divizije, prav tako z dne 19. 5. 1945,⁷ je bil 15. majeviški,

¹ Prispevek je pripravljen na osnovi nekaterih dokumentov iz arhiva Vojaškozgodovinskega inštituta (Vojnoistorijski institut) v Beogradu (AVZIB), arhiva Muzeja Vojvodine v Novem Sadu (fotokopije v arhivu Koroškega pokrajinskega muzeja v Slovenj Gradcu/AMV-AKPM). Zbornika dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov (Zbornik dok. NOV), VI/19, 1975 ter podatkov iz literature.

² Koliko je bilo vseli borcev NOVS oziroma JA na Koroškem (do umika), ni lahko ngotovati. Dejstvo je nantreč, da so enote že med pohodom proti Koroški in po prilođu na njeno območje na novo mobilizirale oziroma dodatno pridohivale borce. Oh tem je treba pripomniti, da so se posamezne enote na Koroškem tudi različno dolgo zadrževale: npr. enote 14. divizije 15 dni, Kokrškega odreda 16, motoriziranega odreda 4. JA 13, deli 12., 16., 36. in 51. divizije 3. JA pa le 7-10 dni (Franci Strle: Veliki finale na Koroškem, Ljubljana 1977 /v nadaljevanju Strle: Veliki finale/, str. 440). Tedanji politični komisar 4. (štajerske) operativne cone, Matevž Harec, navaja podatek, da naj bi bilo na Koroškem do umika okrog 11.000 borcev NOVS (Bitka, kakor življenje dolga, Ljubljana 1975, str. 681); dr. Dušan Bihler: Britansko-jugoslovanski nesorazumi okrog Koroške 1944-1945, Zgodovinski časopis ZČ, 4, 1978, str. 487 /v nadaljevanju Biber, n. d.), piše, da je po 16. 5. prišlo na območje Celovec – Velikovec – Dravograd »preko 16.000 borecev«; enako število borecev navaja tudi William Deakin: Britanci, Jugoslovani in Avstrija (1943-maj 1945), ZČ, 1, 1979, str. 123.

³ Po podatkih v AVZIB je v sklepnih operacijah maja 1945 na Koroškem in ob njem tako ali drugače sodelovalo okrog 30 enot NOVS oziroma JA (na nivoju brigad ali njihovih delov in odredov).

⁴ Tega dne je vrhovni komandant JA, maršal Josip Broz Tito, komandantu 1. JA Peku Dapčeviću ukazal naslednje: »U Koroško ne treba slati nove trupe.« (Otvoreni dossier Bleiburg, Zagreb 1990, str. 40-41); Strle: Veliki finale, na str. 373 piše, »da so se 15. maja 1945 v Beogradu že sprjaznili z dejstvom, naj se naše čete umaknejo s Koroškega...«

⁵ AVZIB, št. reg. 1-3-3, š.k. 983; Ukaz maršala Tita in komandanta 3. JA Koste Nadja z dne 19. 5. 1945 o umiku enot 3. JA s Koroškega; Petar Brajović: Konačno oslobodenje, Zagreb 1983, na str. 606 piše, da je maršal Tito štabu 3. JA 18. 5. 1945 (v depeši ob 16. uri) izdal ukaz za umik enot JA s Koroškega.

⁶ Več o tem avtor: Koroška v vrtincu dogodkov ob koncu druge svetovne vojne v Evropi, Ravne na Koroškem 2005 (v nadaljevanju Koroška v vrtincu dogodkov), str. 55-66; dr. Marjan Žnidarič: Usolna razhajanja, Slovenska pota in stranpota med drugo svetovno vojno, Ob 60-letnici znage nail nacizmu in fašizmu, Maribor 2005, str. 44.

⁷ AVZIB, št. reg. 1-3-3, š.k. 983; Ukaz štaba 3. JA z dne 19. 5. 1945, kjer piše: »Prema naređenju Vrhovnog komandanta Jugoslovenske Armije naše trupe se imaju povući sa teritorije Koroške, t. j. sa teritorije preko bivše jugoslovensko-austrijske granice.«

⁸ O tem, kako in v kakšnem obsegu so enote 14. divizije (tudi druge enote NOVS oziroma JA) na novih lokacijah izvajale »čiščenje terena«, ni zanesljivih podatkov (o tem še v opombah 39 in 40 – Viri in literatura).

⁹ AVZIB, št. reg. 7-2-3, š.k. 983; Ukaz štaba 17. divizije 3. JA z dne 19. 5. 1945 podrejenim enotam.

6. vzhodnobosenski, 2. krajiški in artilerijski brigadi te divizije preciziran pohod na nove lokacije. Tako izvemo, da se je 2. krajiška brigada premikala v smeri Guštanj – Kotlje – Slovenj Gradec – Mislinja – Vitanje – Slovenske Konjice. Po prihodu na sektor Vitanje – Slovenske Konjice je bila njena naloga uredjanje enot in »čiščenje terena«. Artilerijska brigada te divizije pa je nadaljevala pot proti Frankolovemu. Toda 6. vzhodnobosenska brigada se po ukazu z lokacije Libeliče – Dravograd ni takoj premaknila na novi sektor Dovže – Škale – Velenje – Šoštanj – Mozirje – Letuš, ker določene enote 14. divizije na lokacijo Libeliče – Dravograd (kot zamenjava) do 20. 5. še niso prispele. Po prihodu na novi sektor je tudi 6. vzhodnobosenska brigada na osnovi navedenega ukaza dobila nalogo, da poleg urejanja enot »čisti teren«. Iz tega ukaza je tudi razvidno, da se je večji del 15. maeviške brigade z vlakom odpeljal iz Dravograda v Maribor, kjer je njen štab dobil nalogo, da se poveže s tamkajšnjo OZNO.⁹ Štab 17. divizije je bil nekaj časa stacioniran v Slovenj Gradcu, od 22. 5. v Celju, komanda zaledja oziroma nekaterih prištabnih enot pa v Slovenski Bistrici.¹⁰

Na operativni sektor Koroške so prihajale tudi enote, ki niso bile v sestavi 3. JA, bodisi kot pomoč pri izvajanju bojnih nalog ali zaradi transportiranja vojnih ujetnikov. Tako so npr. bile nekatere enote 5. (krajiške) divizije 1. JA okrog 14. 5. na položajih pri Dravogradu, druge pa so 15. 5. prispele na območje severno od Mežice. Okrog 15. 5. je štab 3. JA načrtoval, da bi 12. (slavonska) divizija iz sestava te armade transportirala vojaške ujetnike po dolini Drave, toda generalštab JA je za to predvidel 21. (srbsko) divizijo 1. JA.¹¹ Sklepamo lahko, da je to bilo v zvezi z depešo maršala Josipa Broza Tita z dne 14. 5. 1945, v kateri je zahteval številčno stanje vojnih ujetnikov in imena krajev, kjer se ti nahajajo.¹² V naslednji depeši z istega dne pa je bilo podrejenim štabom JA ukazano, »da se na vsak način prepreči ubijanje vojnih ujetnikov«.¹³ Na osnovi teh Titovih depeš so bila verjetno pripravljena prevozna sredstva za transportiranje ujetnikov, toda vprašanje je, če so enote 12. oziroma 21. divizije omenjeni načrt transportiranja vseh vojnih ujetnikov v celoti realizirale. Po nekaterih podatkih je bil večji del vojnih ujetnikov, predvsem nemških, zaradi pomanjkanja hrane transportiran s Koroškega na slovensko Štajersko, nato pa prek Madžarske v Vojvodino. Torej ni naključje, da so bile množice vojnih ujetnikov usmerjane prek operativnega sektorja 3. JA zlasti po komunikacijah (cesta, železnica) ob Dravi proti Mariboru.¹⁴

Po 21. 5. 1945 so bile (z ukazom štaba 3. JA z dne 21. 5. 1945 na osnovi ukaza maršala Tita) opravljene dodatne manjše ali večje prerazporeditve enot NOVŠ oziroma JA. V njem tudi piše, da se bo razporejanje oziroma razmeščanje enot 3. JA nekoliko spremenilo, in sicer tako, da tri divizije zasedejo del avstrijske Štajerske (»štajerski sektor«) južno od črte Deutschlandsberg – Wildon – Lipnica (Leibnitz), ostale enote pa zavarujejo jugoslovansko-avstrijsko mejo od Dravograda do tromerje med Avstrijo, Italijo in Slovenijo oziroma Jugoslavijo.¹⁵ To

⁹ AVZIB, št. reg. 1-3-3, šk. 983; v ukazu štaba 3. JA z dne 19. 5. 1945 piše: »17. divizija će jelluu svoju brigadu najhitnije uputiti u Maribor, koja će se staviti na raspoloženje šefu OZNE i do daljnjeg ostati u Mariboru...« Iz tega ukaza pa ni razvidno, kakšne naloge naj bi ta brigada v sodelovanju z OZNO v Mariboru izvajala.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ AVZIB, št. reg. 24/7, šk. 258; odposlane in prejete depeše generalštaba JA z dne 15. 5. 1945.

¹² Prav tam.

¹³ Prav tam. V Titovi depeši z dne 14. 5. 1945 piše: »Preduzmite najenergičnije mere da se po svaku cenu spreči ubijanje ratnih zarobljenika i uhapšenika od strane naših jedinica, pojedinih organa i pojedinaca.« Toda usmrtitve so se dogajale celo brez solnih postopkov (več o tem avtor: Nekaj objavljenih podatkov o ujetih, ranjenih in usmrčenih pripadnikih nemško-kolaboracionističnega vojaštva ob sklepnih vojaških operacijah na Koroškem maja 1945 ter nekaj razlogov britanske izročitve vojaških ujetnikov in civilnih beguncev slovenskim enotam NOV oziroma JA, Koroška v vrtnicu dogodkov, str. 38-45).

¹⁴ O tem, kako in koliko vojnih ujetnikov je bilo odpeljanih iz slovenske Štajerske (zlasti prek Maribora) v Vojvodino, v zgodovino opisju ni zanesljivi podatkov; Strle: Veliki finale, str. 368.

¹⁵ AVZIB, št. reg. 28-1/2, šk. 1241; Ukaz (zapoved) štaba 3. JA z dne 21. 5. podrejenim enotam.

nalogo so dobile enote Jeseniško-bohinjskega odreda, ki se je 21. 5. umaknil iz Ziljske doline in se nastanil v Kranjski Gori, ter enote motoriziranega odreda 4. JA. Le-te so se med 22. in 24. 5. s Koroškega umikale prek Podrožce in karavanškega predora v smeri Dovje - Kranjska Gora - Vršič - Trenta - Soča.¹⁶

V času od 20. do 21. 5. se je iz Celovca umaknila Komanda koroškega vojnega področja skupaj s partizanskimi stražami; del teh enot je prek Jesenic odšel v Radovljico, del pa prek Dravograda v Maribor.¹⁷

Iz ukaza štaba 3. JA z dne 21. 5. je razvidno tudi to, da sta bili (poleg 14. divizije) v 3. JA vključeni še 15. in 18. divizija NOVŠ.¹⁸

Nekatera prerazporejanja enot v celoti niso bila taktično ustrezna. Tako so npr. bile enote 16. (vojvodinske) divizije 3. JA med 16. in 19. 5. razporejene (po prehodu prek Jezerskega vrha in Železne Kaple) na sektor Žitara vas - Goselna vas - Dobrla vas - Globasnica, a so se iz njega po 20. 5. umikale (po ne dovolj uspešnem razoroževanju kolaboracionističnih vojakov) nazaj proti Jezerskemu vrhu in Kranju.¹⁹

Nekatere enote 36. (vojvodinske) in 51. (vojvodinske) divizije 3. JA (do 17. 5. so bili deli teh divizij na sektorju Črna - Mežica - Poljana - Pliberk) so se med 17. in 19. 5. premaknile na »štajerski sektor«, da bi zamenjale bolgarske enote,²⁰ ki so bile na relaciji Deutschlandsberg - Glinica (Gleinstätten) - Ivnik (Eibiswald). Po navezavi stikov s štabi 3., 8. in 12. divizije 1. bolgarske armade naj bi štabi teh divizij JA od štabov bolgarskih enot dobili vojaške karte (sekcije) Avstrije. Po 18. 5., ko so bolgarske enote omerjeni sektor zapuščale in odhajale na Madžarsko, je bila ena izmed nalog zasedenih enot JA na njem »čiščenje terena«²¹ od razbitih skupin Nemcev, ustašev in kozakov (vlasovcev). Ob tem je treba omeniti, da je bilo enotam JA posebej ukazano, naj bo njihovo obnašanje do domačega prebivalstva na zasedenem območju korektno.²¹

Po 21. 5. so bile na »štajerskem sektorju«²² opravljene dodatne prerazporeditve. Tako so bile nekatere enote 14. divizije s prejšnjega sektorja premeščene na operativni sektor enot 51. divizije, te pa so bile premeščene na relaciji Slovenj Gradec - Dravograd - Guštanj - Poljana - Mežica - Črna na Koroškem - Šoštanj. Štab te divizije je potem imel nekaj časa sedež v Slovenj Gradcu, njegove enote pa so imele nalogo, da »čistijo teren«²³ in zavarujejo jugoslovansko-avstrijsko mejo. Zlasti ob komunikacijah Dravograd - Labot in Mežica - Poljana - Pliberk so inženirske enote te divizije postavljale barikade in minska polja.²²

¹⁶ Franci Strle: Veliki finale na Koroškem, Ljubljana 1977, str. 409, kjer tudi piše, da štab 11. dalnatisinske brigade z umikom s Koroškega ni hitel, saj je želel »spraviti v domovino tudi ogrožen vojni plen, zlasti orožje, vagoni in lokomotive«.

¹⁷ Prav tam; Strle: Veliki finale, str. 409.

¹⁸ AVZIB, št. reg. 27-2/3, šl. 1330; v ukazu, ki ga je izdal komandant 3. JA (omenjen je čas med 16. in 18. 5. 1945) 12., 16. 17., 36., 45. in 51. diviziji, piše: »Naknadno će se precizirati zadatci triju slovenačkih divizija, koje ulaze u naš sastav.« Torej lahko sklepamo, da do 18. 5. omenjene divizije NOVŠ uradno še niso bile pod komando štaba 3. JA.

¹⁹ Prav tam. V tem ukazu pa ni konkretiziran sektor razmestitve enot 16. divizije na Koroškem. Piše le: »16. divizija postavlja se na prostoriju između Kranja i Drave, sa zadatcima koje će štab divizije odrediti prema situaciji na terenu...«; Strle: Veliki finale, na str. 397 navaja, da je bila 16. 5. ta divizija razvrščena ob zaporni črti Podgora - Globasnica, kjer naj bi razoroževala ustaše, toda neki koloni ustašev se je uspelo prebiti (pri Goselni vasi) skozi položaje dveh brigad te divizije in se vdati britanskim enotam.

²⁰ AVZIB, št. reg. 27-2/3, šl. 1330; iz ukaza štaba 3. JA (med 16. in 18. 5.); Biber, n. d., na str. 486 navaja: »Prišle so nepotrjene vesti (okrog 19. 5., op. R. S.), da je maršal Tolbuhin dovolil, da jugoslovanske čete pridejo v tisti del Avstrije, ki so ga dotlej zasedale bolgarske čete.«

²¹ AVZIB, št. reg. 27-2/3, šl. 1330; navodila štaba 3. JA (med 16. in 18. 5.) podrejenim enotam za izvajanje nalog oziroma aktivnosti.

²² AVZIB, št. reg. 28-1/2, šl. 1241; Ukaz štaba 3. JA z dne 21. 5. 1945 podrejenim enotam. V rokopisnem prepisu nekaterih dokumentov (neoznačeni) iz AMV-AKPM o aktivnostih enot 51. divizije je npr. za 22. 5. 1945 navedeno, da so bile nekatere enote te divizije angažirane zlasti pri utrjevanju obmejne pasu od Črne na Koroškem do Dravograda.

Na »štajerskem sektorju« so bile po 21. 5. poleg enot 14. in 36. divizije razporejene še enote 45. (srbske) divizije (tudi v sestavi 3. JA). Na relaciji Wildon – Lipnica so bile v stiku z levim krilom 57. divizije 3. ukrajinske fronte Rdeče armade.²¹

Enote 15. divizije NOVS so bile po 21. 5. dodatno prerazporejene in so pokrivala prostor na relaciji Kamnik – Gorñji Grad – Ljubno – Solčava – Črna na Koroškem s sedežem štaba v Kamniku.²¹

Ena brigada 18. divizije NOVS je bila po 21. 5. razporejena na sektor Košuta – Tržič – Naklo – Kranj, ostale njene enote pa so bile stacionirane kot garnizijske enote v Ljubljani, kjer je bil tudi sedež štaba te divizije.²⁵

Enote 16. divizije so po umiku s Koroškega po 21. 5. pokrivala prostor Podkoren – Kranjska Gora – Triglav – Bohinjska Bistrica – Radovljica – Jesenice s sedežem štaba v Radovljici. Južno in zahodno od te črte je ta divizija vzdrževala stike z enotami 4. JA.²⁶

Po omenjenem ukazu štaba 3. JA z dne 21. 5. se je prerazporeditev nanašala tudi na 17. divizijo 3. JA. Določena je bila za armadno rezervo in (razen ene brigade, ki je ostala na območju Slovenskih Konjic) kmalu premeščena v Maribor kot garnizijska enota s sedežem štaba v Mariboru.²⁷

Z ukazom štaba 3. JA z dne 1. 6. so bile določene enote 51. divizije prerazporejene na sektor Grintovec – jugozahodno od Kamnika, da bi varovale dodaten obmejni pas, »čistile teren«²⁸ in zamenjale enote 15. divizije na sektorju Kamnik – Gorñji Grad – Ljubno. Tudi štab 51. divizije je bil prerazporejen, in sicer je bil nekaj časa stacioniran v Šoštanj.²⁹

Omenjene enote (razen tistih, ki so bile stacionirane kot garnizijske) so imele osnovno nalogo, da zaprejo prehode proti zahodu in severu države. Bil je prepovedan prehod čez mejo (tudi čez demarkacijsko črto na »štajerskem sektorju«) ne le za civiliste, ampak tudi za vojaške osebe JA in pripadnike zavezniških enot. Druga naloga je bila, da enote na svojih operativnih sektorjih ob »čiščenju terena« skrbijo še za varnost prometa po komunikacijah in za delovanje sistema zvez.³⁰

Glede na vojaško-operativno situacijo maja-junija je tudi štab 3. JA občasno menjaval lokacije bivanja, in sicer na relaciji Celje – Maribor – Lipnica. Armadni center zvez je bil lociran v Celju (podcentra v Mariboru in Lipnici), zaledna armadna komanda pa je bila stacionirana v Mariboru.³¹

Na »štajerskem sektorju« so bili v drugi polovici maja izvedeni nekateri dodatni operativni posegi. Tako npr. je naloge komandanta tam prevzel pomočnik komandanta 3. JA (sedež v Lipnici), z območja Ivnik – Arvež (Arnfels) pa je bil

²¹ AVZIB, št. reg. 28-1/2, š.k. 1241; iz ukaza štaba 3. JA z dne 21. 5. 1945.

²⁴ Prav tam; Petar Brajović: Konačno oslobođenje, Zagreb 1983, na str. 614 omenja, da je 30. 5. 1945 maršal Tito s spremstvom obiskal štab 15. divizije v Kamniku.

²⁶ Prav tam.

²⁵ Prav tam.

²⁷ Prav tam.

²⁸ V rokopisnem prepisu dokumenta (neoznačen) iz AMV-AKPM z dne 7. 6. 1945 piše: »Izviđačka četa 7. brigade (51. divizije, op. R. S.) uhvatila je 200 ilegalnih zarobljenika (na območju Šoštanja, op. R. S.), koji su se krili po okolnim šumama ili tobože radili kao dodeljeni radnici kod seljaka. Među uhvaćenim nalazili su se i naši domaci Švabe iz Srema. Zarobljeni su upućeni nadležnim vlastima.«

²⁹ AMV-AKPM; v dokumentu (neoznačen) za čas 1. 6. 7. 6. 1945 je navedeno, da so določene enote 51. divizije izvajale »čiščenje terena« na sektorju Ljubljana – Kamnik – Dravograd – Celje; izvidniško-obveščevalne dejavnosti na terenu je organiziral oziroma vodil obveščevalni odsek te divizije v sodelovanju z organi OZNE, krajevnimi odbori OF in zaupnimi osebami na terenu; v dokumentu (neoznačen) za čas 9. 6.-15. 6. 1945 je glede varovanja obmejnega pasu poudarjeno: »Vrši se dezaktiviranje minskih polja ... "čiščenje terena" od bandi ... Pojedini banditi pri pokušaju prelaza granice likvidirani su ili zarobljeni.«

³⁰ AVZIB, št. reg. 28-1/2, š.k. 1241; iz ukaza štaba 3. JA z dne 21. 5. 1945.

³¹ AVZIB, št. reg. 27-2/3, š.k. 1330; iz navodil štaba 3. JA (med 16. in 18. 5.); št. reg. 28-1/2, š.k. 1241; iz ukaza štaba 3. JA z dne 21. 5. 1945.

ŠTABI

III. JUGOSLOVENSKE ARMIJE

Št. Prejeto: 348

Dana: 21. 5. 1945. 15. 5. od

4 22' 40" c.

Z A P O V E S T

/Sektija: Slovenije, Koruške i Štajerske/

U vezi najnovijeg naredjenja Vrhovnog komandanta, raspored našo Armije, u nekoliko će se izmeniti. Osnovni zadatak Armije, biće: sa tri divizije, držati prostorijski Štajersko do u višini Landsberga; sa ostalim snagama zaposesti biv. jug. austrijsku granicu od Dravograda pa zapadno do tromedže i do biv. jug. italijanske granice u višini Triglava.

Del ukaza (zapovedi) štaba 3. JA (komandant generallajtnant Kosta Nadj, politični komisar polkovnik Branko Petričević) z dne 21. 5. 1945 o nekaterih nalogah enot 3. JA po umiku s Koruškega. Ukaz (z nalogami) je bil izročen podrejenim štabom 14., 15., 16., 17., 18., 36., 45. in 51. divizije 3. JA (AVZIB, št. reg. 28-1/2, šk. 1241).

(po 14. 5.) Lackov odred umaknjen v Maribor, kjer je bil kmalu zatem razformiran. Že ob umiku so bile razformirane komande mest, ki jih je ta odred formiral v Ivniku, Arvežu in drugod.¹⁴

Dne 2. 6. je štab 3. JA štabom 14., 36. in 45. divizije ukazal naslednje: ustanovitev skupne komande za »štajerski sektor« s sedežem v Lipnici ter ustanovitev komande mest za Deutschlandsberg, Glinico, Lipnico in Ivnik.¹⁵

Na to območje so prišle še druge enote JA in opravljene so bile dodatne prerazporeditve. Okrog 27. 6. se je štab 51. divizije z delom enot s prejšnjega sektorja začel prenikati prek Marenberga in Ivnika proti Deutschlandsbergu (zamenjava nekaterih enot 36. divizije), njen prejšnji sektor pa so pokrile določene enote 4. JA.¹⁶

Poleg okupacijskih con zavezniških držav v Avstriji je bila torej tudi t. i. »jugoslovanska okupacijska cona«, toda le ta ni bila samostojna, ampak v okviru sovjetske okupacijske cone na avstrijskem Štajerskem. Ta »jugoslovanska okupacijska cona« je obstajala do začetka julija 1945, ko je bila izvedena razmejitev med britansko in sovjetsko cono. Avstrijska Štajerska je prišla pod britansko okupacijo in po evakuaciji sovjetskih in jugoslovanskih enot iz omenjenega dela avstrijske Štajerske je bilo »konec jugoslovanske okupacije Avstrije«. ¹⁷ Že ob

¹⁴ Prav tam; Zbornik dok. NOV, VI/19, dok. št. 147; Poročilo štaba Lackovega odreda za čas 15. 4.-22. 5. 1945, str. 769-770; dr. Milan Ževart: Lackov odred, 2. Maribor 1988, na str. 649 navaja, da so enote Lackovega odreda 14. 5. 1945 morale zapustiti avstrijsko ozemlje, 15. 5. so prispele v Maribor, 22. 5. pa je bil odred razpuščen.

¹⁵ AVZIB, št. reg. 31-2, šk. 1241; ukaz pomočnika komandanta 3. JA (na dolžnosti komandanta »štajerskega operativnega sektorja«) z dne 2. 6. 1945 štabum podrejenih enot; v tem ukazu tudi piše: »da je izvršena okupacija jednog dela južne Štajerske«; dr. Tone Ferenc je na »okrogli mizi«, ki je bila od 9. do 11. 12. 1985 na Brdu pri Kranju, z naslovom »Konec druge svetovne vojne v Jugoslaviji«, povedal, da je bilo že 23. 4. 1945 (na seji politburoja CK KPJ) načrtovano, da bo JA v sklepnih operacijah »zasedla del Avstrije – verjetno Zgornjo Štajersko« (Borec, 12, 1986, str. 696).

¹⁶ AMV-AKPM; rokopisni prepis dokumenta (neoznačen) za čas 27. 6.-29. 6. 1945.

¹⁷ Dr. Fran Zwitter: Diplomatski problemi jugoslovansko-avstrijske meje v dolni drugi svetovne vojne, ZČ, 1, 1979, str. 152.

evakuaciji so sledila ponovna razporejanja oziroma razmeščanja enot NOVS oziroma JA, nekatere izmed njih pa so bile razformirane. Tako je bila npr. na območju Ivnika poleg Bračičeve razformirana tudi Zidanškova brigada. Njeni borci in borci dela Kokrškega odreda so bili nato prerazporejeni v enote 14. divizije (zlasti v Šercerjevo brigado), ki je na tem območju ostala do konca junija 1945.³⁶

Po ukazu generalštaba JA so bile v začetku julija enote 51. divizije prek Ptuja odposlane na Hrvaško, v Varaždin,³⁷ enote 14. divizije pa so bile po 1. 7. 1945 prek Ormoža, Varaždina, Koprivnice, Osijeka in Dalja (čez pontonski most na Donavi) premeščene v nekatere kraje v Vojvodini.³⁸ Pred odhodom³⁹ so borci dobili nove uniforme in tja so prišli kot dobro opremljena ter organizirana vojska. Zlasti borci Tomšičeve brigade so s svojim paradnim vstopom naredili na prebivalce Petrovgrada (Zrenjanina) izreden vtis.⁴⁰ V tem mestu je bil stacioniran štab 14. divizije, ki je v naslednjih mesecih z enotami civilnim oblastem v številnih vojvodinskih krajih pomagal urejati prometne (cestne, železniške) zveze. Borci 14. divizije so bili pri tamkajšnjem prebivalstvu lepo sprejeti. Po večmesečnem bivanju v Vojvodini je bil del 14. divizije z ukazom generalštaba JA premeščen v Varaždin, kjer je bil sedež njenega štaba, del pa v Samobor (pri Zagrebu).⁴¹

S Koroškega so se na nove lokacije umaknili tudi pripadniki 3. brigade Vojske državne varnosti (VDV). Borci 4. (koroškega) bataljona VDV so bili 15. 5. iz Libuč in Pliberka razmeščeni na relacijo Prevalje - Dravograd, kjer so opravljali zlasti stražarsko službo za zavarovanje industrijskih obratov. Borci 2. (kozjanskega) bataljona VDV so se s Koroškega umaknili v drugi polovici maja; del borcev je odšel iz Borovlj preko Ljubljane v Maribor, del pa iz Celovca v Dravograd. Nato je bil 2. bataljon VDV premeščen v Mursko Soboto z nalogo, da zavaruje državno mejo.⁴²

³⁶ Ivan Jan: Kokrški odred, III, Ljubljana 1980 (v nadaljevanju Jan: Kokrški odred, III), str. 437, Franc Štefe - Miško: Kokrški odred, Četna kolona NOV in POS, Oh 55-letnici partizanskih bataljonov, odredov in brigad, 1942-1997, Ljubljana 1997, na str. 44 navaja, da je hd Kokrški odred po imiki s Koroškega razformiran v Mariboru 21. 5. 1945, borci pa so bili razporejeni v KNOJ in v Tomšičevo brigado 14. divizije; Mirko Fajdiga: Zidanškova brigada, Ljubljana 1975, na str. 707 piše, da je bila ta brigada 29. 5. 1945 razformirana v Ivniku, njeni borci pa vključeni v enote 14. divizije (predvsem v Šercerjevo brigado, nekaj borcev v Tomšičevo, Štandrovo in v navoistanovljeno topniško brigado); isti: Bračičeva brigada, 2, Maribor 1994, na str. 692 omenja, da se je ta brigada v začetku junija 1945 na območju Travnika pri Ivniku združila s Štandrovo brigado in se od takrat tudi imenovala po njej.

³⁷ AMV-AKPM; dokument (neoznačen) za čas 30. 6.-7. 7. 1945.

³⁸ Milan Razdevšek iz Slovenj Gradca, ustna izjava z dne 3. 5. 2005; Jan: Kokrški odred, III, na str. 437-438 piše, da so enote 14. divizije 1. 7. 1945 iz Ivnika po več dneh potovanja (prej in z vlaki) prispele v Vojvodino; smer pohoda: Radeljsko sedlo - Dravograd - Slovenj Gradec - Vitanje - Slovenske Konjice - Makole - Draženci - Velika Nedelja - Varaždin - Našice - Osijek - Dalj - Bogojevo - Samobor - Subotica - Kikunda - Senta (npr. Šercerjeva brigada je bila 21. 7. stacionirana v Senti); dr. Miro Stiplošek: Štandrova brigada, Ljubljana, Maribor 1971, na str. 702 piše, da je bila po ukazu generalštaba JA ta brigada skupaj z drugimi enotami 14. divizije premeščena v Vojvodino, na območje Starega Bečaja.

³⁹ Ivan Jan: Kokrški odred, III, Ljubljana 1980, na str. 438 piše tudi o (ne)razporejenju borcev 14. divizije pred odhodom v Vojvodino: «Divizija ni šla rata v ravno in oddaljeno Vojvodino, tolko marj pa še borci Kokrškega odreda, vajeni lrbovja, dobre vode, bližine domov in gozdov. Politkonisarji in njihovi pomočniki so spet šneli polne roke dela s prepričevanjem in politično vzgojo...»

⁴⁰ Milan Razdevšek: Spomini na konec druge svetovne vojne, Vilmarik, 4, Slovenj Gradec 2005, str. 31.

⁴¹ Milan Razdevšek, ustna izjava z dne 3. 5. 2005.

⁴² Drago Vresnik: Tretja brigada Vojske državne varnosti - Narodno obrambe, Ljubljana 1988, str. 328, 338-339.

Skupina borcev 2. bataljona Šercerjeve brigade v Ivniku (fotoarhiv Koroškega pokrajinskega muzeja Slovenj Gradec)

Risto Stojanovič

KURZE BESCHREIBUNG DER (UM)-VERTEILUNG UND AKTUALITÄT EINIGER EINHEITEN DER NATIONALEN BEFREIUNGSARMEE SLOWENIENS BEZIEHUNGSWEISE DER DAMALIGEN JUGOSLAWISCHEN STREITKRÄFTE NACH DEM RÜCKZUG AUS KÄRNTEN IN ÖSTERREICH IN DER ZWEITEN MAIHÄLFTE 1945

Zusammenfassung

Nach erfolgreichen abschließenden Militäroperationen beziehungsweise nach der Befreiung des slowenischen Kärntens in der ersten Maihälfte 1945 mussten sich die Einheiten der Nationalen Befreiungsarmee Sloweniens beziehungsweise der damaligen jugoslawischen Streitkräfte aufgrund des Drucks besonders der britisch-amerikanischen politischen Militärkreise nach dem 19.05.1945 aus Kärnten in Österreich zurückziehen. Diese Einheiten waren danach auf neue Lokationen (Sektoren) in Slowenien beziehungsweise Jugoslawien und in der österreichischen Steiermark umverteilt. Dort hatten sie verschiedene Aufgaben: Sicherung des Grenzstreifens, der Industriebetriebe, Regelung der Verkehrsverbindungen und „Säuberung des Geländes“ von Resten deutscher und Besatzereinheiten beziehungsweise Gruppen (Ustaseha und kroatische Landwehrmänner, slowenische Landwehrmänner, Tschetniks – serbische Freischärler) sowie von Zivilpersonen. Die Antwort auf die Frage nach der Zahl jener, die bei der „Säuberung des Geländes“ und auch danach gefangen genommen und getötet wurden, bleibt weiterhin offen, da es keine entsprechenden historischen Quellen darüber gibt.

KAJ NAM JE PRINESLO LETO 1945?*

Konec druge svetovne vojne in njene posledice na Koroškem

Marjan Linasi**

UDK 94(497.4-17)"1945"

LINASI, Marjan: Kaj nam je prineslo leto 1945? Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 3-4, str. 369-384

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtor se v pričujočeni prispevku ukvarja z dogajanjem na Južnem Koroškem v okviru Republike Avstrije ob koncu vojne, ko jo je od 8. do 21. maja 1945 zasedla Jugoslovanska armada, po njenemu umiku pa je bila predmet diplomatskega boja povojne Jugoslavije za njeno priključitev, ki se je neuspešno končal 15. maja 1955 s podpisom Avstrijske državne pogodbe, mednarodnopravnega akta, ki je obnovil Avstrijo kot demokratično državo, obenem pa jo s 7. členom obvezal za varstvo manjšin na svojem ozemlju, tudi koroških Slovencev. Uresničevanje tega člena pa je poseben problem. Avtor se ukvarja tudi z dogajanjem na ozemlju treh dolin, ki ga danes neformalno imenujemo Koroška (v okviru Republike Slovenije) in za zdaj predstavlja predvsem statistično regijo. Prava Koroška v smislu starih deželnih meja pa je v tem okviru Mežiška dolina in Dravograd s širšo okolico. Tudi na tem ozemlju, so se kmalu po vojni dogajali enaki procesi kot na vsem ostalem slovenskem (in jugoslovanskem) ozemlju, vendar so, vzeto v celoti, premalo raziskani. Njihova natančnejša raziskava bo naloga Koroškega pokrajinskega muzeja v naslednjih letih.

UDC 94(497.4-17)"1945"

LINASI, Marjan: What did the Year 1945 Bring Us? Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp.

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

In this paper the author deals with events in South Carinthia, within the Republic of Austria, at the end of the War, when, between 8 and 21 May, 1945 the Yugoslav Army positioned itself there, whereas after its pull-out it was the subject of a diplomatic battle of the post-War Yugoslavia, which ended unsuccessfully on 15 May, 1955 by signing the Austrian State Treaty, an act of international law, which renewed Austria as a democratic state. By art. 7 it committed Austria to the protection of minorities on its territory, Carinthian Slovenians as well. The implementation of this article is a particular problem. The author deals with events on the territory of 3 valleys, which we today informally call Carinthia (within the Republic of Slovenia), representing primarily a region in the statistical meaning. True Carinthia in the meaning of old land frontiers are only the Mežica valley and Dravograd and its wider vicinity. On this territory the same processes took place as in the rest of Slovenian (and Yugoslav) territory, though they have been insufficiently researched as an entirety. Their research in greater detail will be the task of the Carinthian Provincial Museum in the following years.

* Referat s posveta Konec druge svetovne vojne na Koroškem, Prevalje, 13. 5. 2005.

** Mag. Marjan Linasi, muzejski svetovalec, Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec, SI-2380 Slovenj Gradec

Zasedba Južne Koroške in umik

Partizanska vojska je ob koncu vojne zasedla vse slovensko etnično ozemlje, tudi Primorsko za Istro in Beneško Slovenijo ter Koroško in s Slovenci naseljene predele avstrijske Štajerske. Za dober teden dni je bila tako uresničena ideja Zedinjene Slovenije, ki se je porodila že davnega leta 1848, v letu pomladi narodov.¹ Tako kot za Primorsko velja tudi za Koroško, da je večina tistih, ki so se priznavali za Slovence, doživela zasedbo kot osvoboditev, saj so se začasno otresli more, ki jih je tlačila, in lahko po desetletjih nacionalnega zatiranja, ki je v času nacizma doseglo svoj višek, na glas spregovorili, zapeli in molili po slovensko. Pričevanja, da so mnogi ljudje jokali, ko je morala partizanska vojska po 21. maju zapustiti Koroško, in vabili partizane, naj ostanejo ali da naj se vrnejo, niso brez osnove. Tudi partizani, ki so na Koroškem zapustili številne svoje mrtve soborce, niso bili ravnodušni ob ukazu za odhod, saj so imeli občutek, da so se borili zaman.² Toda eno so reakcije preprostih ljudi, drugo pa razmišljanja politikov; ne le na svetovni in evropski ravni, ampak tudi na lokalni, koroški, in ne samo na relaciji Slovenci – Avstrijci, ampak tudi med Slovenci samimi. Tudi slovenski politiki na Koroškem niso bili vsi za priključitev h »komunistični«³ državi, četudi istonacionalni. V letu 1945 so še dosegli zasilno enotnost v okviru enotne organizacije, Osvobodilne fronte za slovensko Koroško, ki so jo Britanci priznavali, le da ji niso dovolili kandidirati na volitvah 25. novembra, ker se ni hotela odpovedati boju za priključitev Južne Koroške k Jugoslaviji. V naslednjih letih pa se je enotnost med njimi vedno bolj krhala, dokler se niso dokončno razcepili na levi in desni pol.³ Na tem mestu je treba povedati, da glede zapustitve Koroške in izročitve domobrancev, ki se je zgodila kmalu potem, ni na voljo nobenih virov, ki bi potrjevali, da je Jugoslavija odhod svoje armade iz Južne Koroške pogojevala z izročitvijo domobrancev in drugih ujetnikov z jugoslovanskega ozemlja, ki so jih imeli v svojem ujetništvu Britanci. Jugoslovanska armada se je morala ukloniti pritisku in grožnjam Britancev, ki so glede na medzavezniški dogovor v Jalti zasedli Južno Koroško in niso trpeli na svojem zasedbenem ozemlju nobene druge vojske, zato so Jugoslovanski armadi nasproti postavili svojo, nekajkrat močnejšo in bolj opremljeno, in skupaj z Američani pripravljali načrt za operaci-

¹ Seznan literature o koncu vojne in zasedbi Koroške je zelo dolg in bi bilo težko naštetati vse. Še vedno bi ocenil kot temeljno delo s slovenske strani delo Francija Strleta Veliki finale na Koroškem, 2. izdaja, Ljubljana 1977. Druge pomembne publikacije so še: zbornik Konec druge svetovne vojne v Sloveniji, Srečanje jugoslovanskih in britanskih zgodovinarjev na Brdu pri Kranju 1985, Ljubljana 1986; Otvoreni dossier Bleiburg, Zagreb 1990; Tone Ferenc, Poslednji boj na Poljani, Ljubljana 1985; Wilhelm Wadl, Das Jahr 1945 in Kärnten, ein Überblick, Verlag des Kärntner Landesarchivs, Klagenfurt 1985; August Walz, Kärnten 1945, Klagenfurt 1985; Nikolaj Tolstoj, Ministar i pokolji, Bleiburg i Kočevski Rog 1945, Zagreb 1991; Risto Stojanovič, Koroška v vrtincu dogodkov ob koncu druge svetovne vojne v Evropi, Ravne na Koroškem 2005; Marjan Linasi, In kaj je svoboda cena, Konec druge svetovne vojne na Koroškem (katalog k istoimenski razstavi v Koroškem pokrajinskem muzeju od 13. 5. do 1. 11. 2005), Slovenj Gradec 2005.

² O razmerah po vojni in jugoslovanski zasedbi ter po umiku jugoslovanske vojske najdemo številna pričevanja zlasti v publikacijah, ki objavljajo spominske prispevke o NOB na Koroškem: Koroška v borbi, Celovec 1951, Spurensuche/Erzählte Geschichte der Kärntner Slowenen, Wien 1990, Slovence in NOB, Ljubljana 1970, spominskih prispevkov in Vestnika koroških partizanov in Koroškem fužinarju ter drugih časopisih in revijah (glej Marija Suhodolčan, Bibliografija narodnoosvobodilnega boja in fašističnega nasilja na Koroškem, Ravne na koroškem 1985; ista, Bibliografija Karla Prušnika – Gašperja in Vestnika koroških partizanov, Ljubljana 1982) kot tudi v spominih koroških partizanov, ki so izšli kot samostojna dela: Karel Prušnik – Gašper, Gamsi na plazi, več izdaj, prva izdaja 1958, Emil Sovdat, Tam, kjer teče bistra Zilja, Ljubljana 1967, Jelka, Spomini koroške partizanke, Ljubljana 1988, Lipej Kolenik, Mali ljudje na veliki poti, Spomini na predvojni, medvojni in povojni čas na Koroškem, Celovec 1997, Bogo Mohor – Ston, Luna, Kranj 2005, in drugih.

³ O povojni zgodovini koroških Slovencev glej zlasti naslednje publikacije: Dušan Nežak, Volitve na Koroškem po 2. svetovni vojni, Ljubljana 1982; isti, Koroški Slovenci v drugi avstrijski republiki, Ljubljana 1984; zbornik Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes, Celovec, Ljubljana 1984.

jo »Čebelji parj«, s katero bi jugoslovanske sile na silo izrinili.⁴ Domobranci pa so bili vrnjeni na osnovi medzavezniškega dogovora v Jalti. Sovjetska zveza kot zmagovita velesila, ki je bila takrat še jugoslovanski zaveznik, je zaradi svojih interesov britansko zahtevo po umiku na tihem podpirala.

Izvensodni obračuni in množična grobišča

Podobno kot na Primorskem za Italijane pa tudi na Koroškem velja za nemškogovoreče Avstrijce, da kratkotrajne jugoslovanske zasedbe, razen morda levo usmerjenih, niso dojemali kot osvoboditve. Zavezniki, ki so Avstrijo že med vojno zaradi svojih interesov razglasili za prvo žrtev nacizma, so s tem dejanjem ignorirali dejstvo, da je bila Avstrija dejansko sotorilec in ne žrtev. Zlasti koroški nacizem je bil endemičen, kar pomeni, da je imel tu svoje korenine; nacistične organizacije so ravno na Koroškem nastale istočasno kot v Nemčiji, na Koroškem jih je zlasti spodbujal prastrali pred južnoslovansko sosedo, ki so ga nacionalistične organizacije, nastale že po prvi svetovni vojni oziroma po bojih za mejo med državama po prvi svetovni vojni, dodatno spodbujale in ga gojile. Nacistična Nemčija je ob priključitvi Avstrije (anšlusu) 1938 imela zlasti na Koroškem lahko delo, saj ji ni bilo potrebno posebnih naporov za preobrazbo družbe iz »demokracije« v nacizem. Vse je bilo že vnaprej pripravljeno. Ni čudno torej, da je ravno Koroška imela največji odstotek prebivalstva v nacistični stranki med vsemi pokrajinami v Tretjem rajhu. Razen morda redkih, ki so vstopili v stranko zgolj iz koristoljublja, so bili vsi ostali fanatični izvrševalci nacistične politike, tudi v tistem delu, ki je predvidela izničenje slovenstva. Mnogi so bili sprejeti tudi zaradi svojih preteklih zaslug pri izvajanju protislovanske politike še pod režimi pred anšlusom. Identifikacija z nacističnim sistemom in državo ter njeno politiko pa je segala daleč preko meja članstva in prodirala v vse pore družbe.⁵ Nič čudnega torej ni, da so organi OZNE v tistih dneh na osnovi seznamov, ki so jih sestavljali že med vojno sami pa tudi s pomočjo vojaške obveščevalne službe in odborov OF ter drugih organizacij v njenem okviru in ki so jih ob koncu vojne s pomočjo istih še dopolnjevali in popravljali, izpeljali številne aretacije najbolj vnetih koroških nacistov in nemških nacionalistov. Po doslej znanih podatkih je bilo aretiranih 263 oseb zlasti iz vzhodnega dela Južne Koroške (Železna Kapla, Pliberk, Dobrla vas, Velikovec) tukaj zlasti s pomočjo 4. bataljona 3. brigade NO, pa tudi iz Celovca in Borovelj, kjer sta aretacije izvajala zlasti OZNA in jurišna četa Kokrškega odreda. Na seznamih je bilo še mnogo več oseb, kot je bilo dejansko aretiranih, vendar vseh niso utegnili, nekatere predele, kot Ziljsko dolino, območje severno od Vrbskega jezera in Labotsko dolino so hitro zasedli Britanci (slednjo sprva Bolgari). Tudi v ostalih predelih Južne Koroške, kjer je nekaj dni vladalo »večvladje«, saj je organizirala javno življenje tudi nova povojna koroška deželna vlada, sestavljena iz predstavnikov koroških strank, ki so delovale pred priključitvijo Avstrije k nemškemu rajhu in ki ji je 8. maja nacistični pokrajinski vodja (gaulajter) dr. Friedrich Rainer izročil oblast, so se nekateri najbolj obremenjeni kmalu

⁴ O tem vprašanju glej tudi dr. Tone Ferenc, *Sklepne operacije Jugoslovanske armade za osvoboditev Koroške*, Kratek pregled, v zborniku *Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes*, Celovec, Ljubljana 1984, in *Povojna zgodovina na Slovenskem*, Zbornik referatov in razprave s simpozija, ki je bil 10. marca 1992 v Koroškem pokrajinskem muzeju v Slovenj Gradcu, Slovenj Gradec 1992.

⁵ Med kljukastin križem in rdečo zvezdo/Unter Hakenkreuz und Titstern, Celovec, Slovenj Gradec 2002 (katalog k istoimenski razstavi); Alfred Elste/Dirk Hänisch, *Kein Kreuz mit dem Hakenkreuz, Die Kärntner Parteien und ihr Umgang mit dem Nationalsozialismus nach 1945*, Klagenfurt – Ljubljana – Wien 1998; Alfred Elste, *Kärntens braune Elite*, Klagenfurt – Ljubljana – Wien 1997; Alfred Elste, Michael Koschat, Ilanži Filipič, *NS-Österreich auf der Anklagebank*, Klagenfurt – Ljubljana – Wien 2000; *Prispevki za novejšo zgodovino*, Ferenčev zbornik, Ljubljana 1997, prispevek Wolfganga Neugebauerja Avstrijci in nationalsozializem; žrtve ali sotorilci? O odnosu do odpora in kolaboracije, str. 225.

zatekli pod varstvo Britancev, ki so jih radi sprejeli in jih zaščitili, saj so se oboji njeli na skupni točki antikomunizma. Nekateri med aretiranimi so bili po intervencijah z različnih strani že na Koroškem izpuščeni, drugi prepeljani na območje Mežiške doline. Za mnoge med slednjimi se upravičeno domneva, da so jih postrelili na Lešah pri Prevaljah, kjer je doslej največje odkrito množično grobišče na območju Mežiške doline, kjer niso pokopani padli v bojih, in kjer je pokopanih tudi precej domačinov. Druge so odpeljali drugam, največ v taborišče Štrnišče pri Ptujju, kjer jih je tudi nekaj izginilo, bodisi da so bili postreljeni ali pa umrli od lakote, bolezni, in naporov. Jetnike, ki so jih aretirali v Celovcu in Borovljah, so odpeljali v zapore v Begunje na Gorenjskem. Skupno velja za pogrešane 98 oseb, od teh sta dve umrli v bolnišnici zaradi posledic taborišča, dve sta bili ustreljeni na območju Južne Koroške, tri pa na jugoslovansko - avstrijski meji. Problem tako imenovanih »odvlečenih« (»Verschleppte«) je dolga leta bremenil jugoslovansko - avstrijske odnose. Avstrijska vlada se je večkrat obračala na jugoslovansko z vprašanji o njihovi usodi, vendar je vedno dobivala odgovore, da jih na ozemlju Jugoslavije nikoli ni bilo. V letih 1947 - 1952 je avstrijska policija na osnovi zahtev sorodnikov pogrešanih izpeljala obsežno preiskavo, v katero je vključila poleg njihovih izjav tudi izjave tistih, ki so se vrnili ter tudi izjave drugih oseb (nekaterih partizanov, ki so sodelovali kot vozniki, gotovo pa tudi nekateri prebivalcev Mežiške doline, ki so pobegnili v Avstrijo ali ki so imeli sorodnike na Koroškem. Rezultat preiskave je približno sto strani dolgo poročilo, ki ga je podpisal varnostni direktor za Koroško Josef Stossier, tudi sam nacist in varnostni direktor že v času nacizma), ki pa vsekakor ne pove vsega. Karakteristično je, da je pri aretirancih šlo večinoma za osebe nemške narodnosti, kvečjemu za redke, ki so bili slovenskega rodu, a so se priznavali za Nemce. Zavednega Slovenca, ki bi nasprotnoval komunizmu in bi ga odstranili iz tega vzroka, ni bilo nobenega, kot tudi ne kakšnega izrazitega bogataša. Šlo je torej za čiščenje, pogojeno z narodnoobrambnimi motivi, kljub temu pa moramo ugotoviti, da ni šlo za etnično čiščenje v praven pomenu besede, kot slišimo danes razlage v nemškonacionalnih krogih. Šlo je torej za etno politiko čiščenja na osnovi fašizma in antifasizma, tako kot se glasi tudi depeša CK, poslana na Primorsko 1. maja 1945. Ob vsem spoštovanju do žrtev in njihovih svojcev moramo vendarle ugotoviti, da so čustvene reakcije slednjih razumljive, vendar so bile aretacije same, če odmislimo morebitne ekscese, ki so se dogajali na osnovi samovolje udeležencev, takrat del evropskega vsakdanjika.⁶ Tudi v zahodnoevropskih državah, ki jih je imela okupirane nacistična Nemčija, je prihajalo do tako imenovane »epuracije«, čiščenja oziroma aretacij številnih okupatorjevih sodelavcev, gotovo tudi na osnovi vnaprej narejenih seznamov; tudi tam so ustanovili zanje posebna zbirna taborišča, kjer so jih imeli v preiskavi, in tudi tam se jim je marsikje godilo slabo, pač odvisno od razmer pravkar končane vojne. Ponekod, na primer v Franciji in severni Italiji je prihajalo tudi do tako imenovanih »divjih epuracij«, izvensodnih pobojev, v večini omenjenih držav pa je bil končni rezultat preiskav proti okupatorjevim sodelavcem tudi privedba pred sodišče in sodbe, pogosto tudi smrtne. Nad nlogimi so jih tudi dejansko izvedli. Ponekod so tudi uveljavili prakso, da so osumljencem, odvisno od stopnje krivde, predlagali kazen brez sodbe, na katero je lahko pristal in jo odslužil, lahko pa jo je odklonil in si s tem izbral proces, ki pa se je lahko zanj končal tudi manj ugodno.⁷ Nenazadnje so tudi Britanci na Koroškem

⁶ Alfred Elste, *Odvlečeni - »zagrizeni nacisti«* ali žrtve komunističnega maščevanja, predavanje, ki ga je imel 10. 11. 2005 v Muzeju novejšje zgodovine v Ljubljani, razpravo na to temo pa je objavil tudi v Koledarju Mohorjeve družbe za leto 2006, z naslovom *Zagrizeni nacionalsocialisti ali žrtve komunističnega maščevanja? Maja 1945 ugrabljeni koroški »civilisti«* in njihova politična ozadja (str. 119 - 126); Marjan Linasi, *Partizansko sodstvo, represija in obveščevalna služba na Južnem Koroškem* (tipkopis, ki je pri avtorju, je del širše študije o partizanstvu na Južnem Koroškem).

⁷ Dr. Božo Repe, *Franejca med drugo svetovno vojno: vprašanje kolaboracije, odpora in epuracije ter možne primerjave s Slovenijo*, Borec 1988, str. 5 - 92; Boris Mlakar, *Epuracija in povojne žrtve v zahodni Evropi*, Prispevki za novejšjo zgodovino 1996, str. 201 - 215.

Razoroženi Nemci pri Šoštanju 11. maja 1945. Hrani muzej novejšje zgodovine Slovenije Ljubljana.

skupaj s povojno avstrijsko policijo (v kateri pa je bilo tudi mnogo bivših nacistov) aretirali precej najbolj izpostavljenih domačih nacistov in jih internirali največ v taborišču Wollenberg (kjer je bilo med vojno taborišče za britanske vojne ujetnike in tudi oni niso zgledno ravnali z njimi,⁸ pa vendar to ne povzroča takih čustvenih reakcij med nemškonacionalnimi krogi na Koroškem, kot v primeru aretacij, ki so jih izvajali (večinoma slovenski) partizani. Res pa je, da je bila jugoslovanska praksa od aretacij dalje stalinistična, o čemer pričajo poboji brez sodb sodišč, kjer so o življenju in smrti odločali pravno neizobraženi in tudi moralno in osebnostno neprinerani ljudje, brez pravih pravnih podlag, odvisni samo od tajnih navodil, pogosto celo istih, ter ideološko indoktrinirani v komunističnem duhu. Pri nas so bili nmožični izvensodni poboji pretežno del sistema, ki se je vzpostavljalo, in le deloma tudi odraz maščevalnega besa nad okupatorjevimi sodelavci, torej ravno obratno kot se je dogajalo v primeru omenjenih »divjih« čiščenj v zahodni Evropi. Žrtve povojnih pobojev so pri nas tudi mnogo bolj številne.

Elemente »divje epuracije«, maščevalnega besa, bi lahko iskali tudi v pobojih tako imenovanih povratnikov (»Heimkehrer«) na Južnem Koroškem v času jugoslovanske zasedbe, zlasti pred umikom Jugoslovanske armade. Omenjeni izraz, ki ga običajno uporabljajo, ni povsem adekvaten; šlo je za nedomačine, večinoma vojake poražene nemške vojske, ki so se umikali neorganizirano, torej ločeno od enot, po skrivnih poteh čez gozdove, misleč, da bodo tako hitreje prišli do doma in se tako rešili ujetništva. Na poti čez Južno Koroško so jih zajele partizanske enote ali pa številne skupine Narodne zaščite ali pripadniki krajevnih straž, ki so v tistih dneh zrastle kot gobe po dežju. Bili so Nemci ali pa Avstrijci iz drugih avstrijskih pokrajin, ni pa izključeno, da ni bilo med njimi tudi precej pripadnikov drugih narodov Evrope, ki so se bojevali v okviru poražene Hitlerjeve armade. Nekaj je bilo med njimi tudi beguncev iz Slovenije in drugih jugoslovanskih pokrajin; vojaških pa tudi civilnih. Prej omenjene formacije so jih imele po aretacijah običajno nekaj dni zaprte, ponekod so se nekateri pripadniki tudi znašli nad njimi, niso jim dajali hrane in vode, nato so jih mnogok-

⁸ ES, Wollenberg (Tone Ferenc); podatki o aretacijah so v kronikah orožniških postaj, kopije pri avtorju; Stanko Kociper, Kar sem živel, Ljubljana 1995.

je postrelili iz jeze zaradi ukazanega umika Jugoslovanske armade iz Južne Koroške. Omenjajo se konkretna imena nekaterih storilcev, njihovi življenjepisi govorijo tudi o tem, da se med vojno niso posebej izkazali kot partizani ali njihovi podporniki, in so sedaj, po končani vojni, ko niso nič več tvegali, hoteli pač na tako izkrivljen način dati svoj »prispevek« k osvoboditvi in zmagi nad nacizmom. Po do sedaj zbranih podatkih, ki pa niso popolni, je bilo takih primerov najmanj 160. Pojav, ki sicer, čeprav gre za večje število žrtev, prav tako ne razburja koroške javnosti tako kot problem »odvlečenih«, najbrž ravno zato ne, ker v primeru povratnikov ne gre za domačine, bo potrebno v prihodnje še podrobneje raziskati.⁹

Podobno kot na Južnem Koroškem se je dogajalo tudi na Koroškem tostran meje. Tudi tukaj imamo posamezne primere »divjih« maščevanj nad umikajočimi se nemškimi vojaki tuje narodnosti ali celo domačini, ki so se vrnili iz nemške vojske. Večinoma pa so se poboji le dogajali v okviru sistema v skladu z vnaprej pripravljenim načrtom. Tudi del aretirancev z območja Mežiške doline je domnevno pokopanih na Lešah, del tistih iz Mislinjske doline v Zančanih na območju Starega trga pri Slovenj Gradcu, za ostale se ne ve, kot tudi niso znane lokacije vseh grobišč. Aretirance iz Mislinjske doline so običajno vozili v taborišče Teharje, tiste iz Mežiške in Dravske doline pa v Strnišče (Sterntal). Število žrtev med domačini območja treh dolin, ki ga danes neformalno imenujemo Koroška (v okviru Republike Slovenije), včasih tudi Koroška krajina ali koroška regija (za zdaj gre zgolj za statistično regijo), bo potrebno še ugotoviti, po oceni na osnovi redkih virov jih je najbrž bilo vsega okrog 300, od teh jih polovica izvira iz območja zgornje Dravske doline (območje upravne enote Radlje ob Dravi).¹⁰

Še v času bojev so partizanske enote postavljale improvizirana taborišča, kjerkoli je bilo mogoče najti zaprt ali ograjen prostor. V taboriščih so jetnike tudi popisovali, jih razvrščali v skupine po stopnji krivde oziroma po dolžini staža v nasprotnikovih formacijah, ki so jih šteli za zloglasne, in nato najbolj obremenjene vodili ali vozili na streljanje v okoliške skrite kraje, druge pa spuščali domov, v kolikor je šlo za jugoslovanske državljane. Z gotovostjo lahko trdimo, da so streljali ustaše in pripadnike domobranskih udarnih bataljonov, ki so jih Britanci na koroškem izročali kot svoje ujetnike partizanom na drugi strani meje, izpustili pa so hrvaške domobrane in civiliste. Tudi nemških vojakov niso izpustili takoj. Največje množično grobišče na Koroškem, kjer so streljale enote Jugoslovanske armade z juga bivše države, je v zaselku Zančani na območju Starega trga pri Slovenj Gradcu, kjer je po ocenah pokopanih vsaj 1000 oseb. Manjše tako grobišče je tudi v gozdu na območju Grajske vasi pri Starem trgu (nad nekdanjo vojašnico). Od grobišč, ki so nastala po končanih bojih, je potrebno ločevati tista, v katerih so pokopani vojaki in civilisti z juga bivše države, ki so padli med sklepnimi boji. Za enega izmed njih na območju Mislinje vemo, da je v njem pokopanih okrog 1500 ljudi in okrog 400 živali, zlasti konj. Domneve in tudi zapisi o velikem tovrstnem grobišču gredo tudi na račun bivšega protitankovskega jarka pri Tovarni kos na območju Troblje – Gradišče. Tudi na območju Otiškega vrha je v zadnjih bojih padlo veliko vojakov in civilistov, ki so jih gotovo na mestu tudi pokopali. Manjša tovrstna grobišča so še vzdolž vse Mislinjske doline od

⁹ Marjan Linasi, Partizansko sodstvo, represija in obveščevalna služba na Južnem Koroškem (neobjavljen tipkopis kot del širše študije o koroškem partizanstvu). O tem pojavu so pisali tudi v seriji člankov Die blutige Grenze Kärntens v celovškem Kleine Zeitung, julij – avgust 1953, Ingomar Pust v knjigi Titostern über Kärnten (Celovec 1984) in August Walz in knjigi Kärnten 1945, Celovec 1985.

¹⁰ Totengedenkbuch der Deutsch – Untersteirer, Namen der Toten der Kriegs- und Nachkriegsjahre 1941 – 1948, Graz 1970; Marjan Linasi, Žrtve druge svetovne vojne na območju mestne občine Slovenj Gradec, Slovenj Gradec 2002; isti, Žrtve druge svetovne vojne na območju občine Dravograd (neobjavljen seznam, pri avtorju); Othmar Mory, Liescha/Leše – 1945, Stätte des Grauens und des Gedenkens, Der Versuch einer Zusammenfassung des Geschehens um die Verschleppung von Kärntner Zivilpersonen im Mai 1945, Bleiburg 2002.

Mislinje do Dravograda, kjer je pokopanih po nekaj oseb skupaj, tu in tam tudi po ena sama. Tudi padle nemške vojake in pripadnike kvizlinških enot z juga, ki so padli v dveh bojih na Poljani, so pokopali na mestu. "Skupno je bilo doslej na območju Koroške v Republiki Sloveniji odkritih 28 množičnih ali skupinskih grobišč, in sicer na območju občine Mislinja 14, Slovenj Gradec 10, Prevalje tri in Dravograd eno grobišče. Po številu torej izstopa občina Mislinja, ki se uvršča med občine z največjim številom grobišč."¹¹

Neskončno kolono tistih, ki so se predali 15. maja na libuškem polju pri Pliberku, pa so v hitrem pohodu peljali po Dravski dolini do Maribora. Kdor je omagal, so ga ustrelili in vrgli v Dravo ali pa pokopali ob njej. V Mariboru so begunce sortirali: civiliste in domobrane so poslali naprej na Hrvaško, več deset tisoč ustašev pa so naslednje dni likvidirali na Teznu, v Dogošah, na Pohorju in drugje.¹²

Nemirne razmere prve mesece po končani vojni

Evfortiji, ki je sledila koncu vojne in ki se je kazala v številnih mitingih, prižiganju neštetihih kresov po hribih in podobnem, je kmalu sledila iztreznitev. Pravega miru še nekaj mesecev po vojni ni bilo. Po terenu so krožile skupine oboroženih ljudi (nekateri tudi z avtomatskim orožjem), ki so se hoteli na vsak način prebiti v Avstrijo. Šlo je za skupine ustašev pa tudi za tukajšnje najbolj obremenjene medvojne okupatorjeve sodelavce (Hans Köllner iz Slovenj Gradca, Brudermann iz Marenberka), bili pa so tudi že primeri pobegov jugoslovanskih vojakov iz vojašnic in izogibanja domačinov vojaškim in drugim obveznostim, zaradi česar so se zatekali v gozdove in postali skrivači ali celo bežali čez mejo. Od ljudi so oboroženci zahtevali hrano in pijačo ter informacije; pri tem so bili pogosto tudi nasilni. Tako so vdrli v hišo Jelenove domačije nad Mežico in odnesli precej hrane in obleke. Takratna poročila, kolikor so ohranjena, so polna zabeležk o njih, in organi tako imenovane Narodne milice in vojske so imeli polne roke dela z njimi, prihajalo je celo do oboroženih spopadov, tudi hujših. Tako je 3. junija skupina 30 ustašev, oborožena s štirimi strojnimi, osmimi brzostrelkami in puškami, ob devetih zvečer napadla stražo ujetniškega taborišča v Dravogradu. Stražarji in enota KNOJ so takoj reagirali in napad odbili, omenjena enota pa jih je zasledovala na območju Pohorja in imela še nekaj spopadov z njimi ter jim povzročila nekaj smrtnih žrtev in nekaj ranjencev. Na slovenjgraški strani Pohorja je prišlo 20. junija do spopada med Tomšičevo brigado 14. divizije in močno skupino ustašev. Tomšičevi je morala priti na pomoč 12. brigada 51. divizije. Do dveh hujših spopadov je prišlo tudi v noči od 29. na 30. junij v Mislinji in Doliču. Najprej je oborožena skupina, domnevno je šlo za ustaše, napadla postajo Narodne milice Mislinja. Prišla je iz smeri Št. Vid pred postajo, kjer jo je stražar v temi večkrat zaustavil, vendar je poskakala v zaklon, nakar so miličniki spustili nekaj raket. Začel se je spopad, ki je trajal pol ure, nato se je skupina umaknila proti Graški gori, kjer jo je policijska patrulja ponovno izsledila in se kratko spopadla z njo ter jo pregnala. Drugi spopad se je zgodil istočasno, ko je večja skupina napadla pri Marhatovem mostu v Doliču stražo v bunkerju nad predorom. Prvič so jo napadli v dveh skupinah s pohorske strani s puškami, brzostrelkami in strojnico, spopad je trajal pol ure, nakar so ga napadalci za nekoliko časa prekinili, nato so pričeli drugič, in napad je trajal spet približno pol ure. Straža jih je pregnala zlasti s tromblonskimi izstrelki in umaknili so se proti Tovstemu vrhu

¹¹ Marjan Linasi, Žrtve druge svetovne vojne na območju mestne občine Slovenj Gradec; isti, Na Poljani je bila vojna in so bili loji, ne poboji, Večer, 13. maja 2000.

¹² Mitja Ferenc, Prikrto in očem zakrito, Prikrta grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne, Celje 2005.

¹³ Župnijska kronika Kamnica pri Mariboru (odlomek objavljen v katalogu Marjana Linasija In kaj je svoboda cena, str. 86.

in Pohorju. Še hujši napad se je zgodil 30. junija ob 21. uri zvečer in trajal do treh zjutraj 1. julija. Ustaši so v več manjših skupinah hkrati napadli železniško postajo in postajo Narodne milice v Mislinji. Policisti so jih zavrnil s strojnico in minometi. Napadalci, ki jim je začelo očitno primanjkovati streliva, so se postopoma umaknili. Istočasno je bil ponovno napaden bunker pri Marhartovem mostu, vendar so bili napadalci odbiti z brzostrelkami in strojnimi. Posadka tega bunkerja je bila ponovno napadena v noči od 5. na 6. julij, istočasno so trije oboroženci napadli tudi stražo pri mislinjskem železniškem predoru. Posadka bunkerja je izstrelila okrog 3400 nabojev in 20 tromblonov ter odvrгла nekaj ročnih bomb, nakar so napadalci pobegnili. 10. julija je prišlo do spopada med vojaško patruljo iz Slovenj Gradca in skupino 12 ustašev nad Hudo luknjo pri Doliču. V noči od 13. na 14. julija je neka skupina, ne prvič, napadla stražo na mostu čez Dravo pri Breznem, tokrat z obeh strani mostu, z namenom prebiti se na desno stran Drave, vendar ji zaradi močnega odpora straže namera ni uspela. Do manjšega spopada na Marhartovem mostu pri Mislinji je prišlo še 18. julija ter v noči od 19. na 20. julij. Ta spopad je trajal uro, nakar so se napadalci, prav tako kot že vsakič prej, umaknili. 21. julija pa sta dva napadalca napadla stražo na železniškem mostu pri Otiškem vrhu, in sta bila po polurnem medsebojnem obstreljevanju pregnana. Izgub na strani braniteljev ni bilo nikoli nobenih. Najhujši zločin, ki ga je storila ena izmed takih skupin, se je zgodil verjetno 23. julija, ko je iz neznanih vzrokov odpeljala od doma Vilija Podržnika, po domače Grilovega s Selovca, starega komaj 16 let. 26. julija so ga našli mrtvega petdeset metrov nad domačo hišo, ustreljen pa je bil v lirbet.¹⁴

Incidenti so se dogajali tudi na meji, ki je bila močno zaprta in zastražena. Jugoslovanski graničarji, doma z juga takratne države pa so včasih povsem brez razloga streljali na avstrijsko stran in tako med ljudmi povzročali preplah pa moralno škodo koroškim Slovincem, kajti take incidente so pridno izkoriščali bivši nacisti v svoje propagandne protislovenske namene. Nekaj ljudi je bilo ustreljenih pri poskusu ilegalnega prečkanja meje. Nekatere take primere lahko označimo za zločin in so tudi znotraj takratnih oblastnih organov povzročili določeno nejevoljo. Taka primera sta se zgodila 6. junija 1945, zahtevala pa življenja kar petih ljudi. Okrog pol dvanajstih dopoldne so se na prehodu Luže tik ob državni meji, vendar na jugoslovanski strani pojavili bratje Valentin, Valter in Sigfried Leitgeb, lastniki tovarne ivernih plošč iz Sinče vasi (Kühnsdorf) na Južnem Koroškem. Bili so med tistimi osebanj, ki so jih organi OZNE aretirali kot sodelavce nacističnega režima na Južnem Koroškem v času, ki so Južno Koroško zasedle enote Jugoslovanske armade, in jih prepeljali na jugoslovansko ozemlje. Kot kažejo okoliščine, so bili omenjeni bratje izpuščeni iz katerega izmed zaporov ali taborišč, morda v guštanjskem gradu, Strnišču pri Ptujju ali kje drugje. Neka obmejna enota iz 8. vojvodinske brigade jih je aretirala, legitimirala in nato ustrelila. Samo pol ure po tem dogodku so se nedaleč od tam, pri kmetu Kumru v Koprivni, kjer je bila gostilna, pojavili trije moški iz okolice Železne Kaple, in sicer kmet po domače Mlačnik iz Lepene ter Karel Vejniki - Milko in Simon Prosenec iz Koprivne - Podpece. Šli so pogledat svoje konje, ki so se pasli na Luški planini, nato pa so se gotovo hoteli odžejati v gostilni, ki je bila tik za mejo. Ista enota jih je prav tako prijela, legitimirala, nato pa Mlačnika izpustila, druga dva pa ustrelila. Oba sta bila bivša koroška partizana, Vejniki celo poveljnik čete, kar sta jim tudi povedala, kot tudi, da še vedno delata za »slovensko stvar«, vendar jima to ni rešilo življenja.¹⁵

¹⁴ Koroški pokrajinski muzej, partizansko gradivo, fasc. 57/VII/1, situacijska poročila obveščevalnega centra mariborskega vojnega področja vojne oblasti IV. jugoslovanske armade (kopije).

¹⁵ Koroški pokrajinski muzej, dopis kriminalnega oddelka Okrajnega načelstva Narodne milice Prevalje štabu 8. vojvodinske brigade v Guštanju, 14. 6. 1945.

Razoroževanje umikajoče nemške vojske pri Črni, maj 1945. Hrami muzej novejšje zgodovine Slovenije Ljubljana.

Sodišča in sodbe

Ozračje tistega časa so pretresali tudi številni sodni procesi, saj so bili časopisi polni poročil o njih, marsikje pa so tudi organizirali spremljanje procesov po zvočnikih, okrog katerih so se zbirale množice. Oblast je na tak način hotela pri ljudeh ustvarjati vtis o svoji pravičnosti, obenem pa jim vzbujati strah. Obtoženci so bili sojeni za kazniva dejanja, ki so izvirala še iz vojnih časov, pa tudi že za delovanje proti novi oblasti. Za medvojna dejanja so sodila vojaška sodišča, ki so kot izključna delovala v Sloveniji do 24. avgusta 1945, le da so jih 6. junija preuredili tako, da so bila za sojenje civilnim osebam na prvi stopnji pristojna zaledna vojaška sodišča. Kot pravno osnovo pa so uporabljala Uredbo o vojaških sodiščih, ki je bila sprejeta že med vojno, prenehala pa veljati 31. avgusta 1945. Za Koroško to stran meje je bilo pristojno deloma vojaško sodišče mariborskega (Mežiška in Dravska dolina) deloma celjskega vojnega področja (Mislinjska dolina), tako kot je bila glede pristojnosti razdeljena tudi OZNA. Ob vojaških so delovala tudi tako imenovana »sodišča narodne časti«, ki jih je ustanovilo Predsedstvo SNOS, sodila pa so načeloma za manjše sodelovanje z okupatorjem (moralna podpora, propaganda, druženje z okupatorji ipd.) na osnovi Zakona o kaznovanju zločinov in prestopkov zoper slovensko narodno čast. Delovala so od 5. junija do 24. avgusta 1945, ko so bila ukinjena, sodbe razveljavljene, vendar ne v tistem delu, ki je zadeval zaplembo premoženja. 25. avgusta je bil sprejet Zakon o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo, ki je stopil v veljavo 31. avgusta. Za kazniva dejanja na gospodarskem področju so uporabljali kot pravno osnovo Zakon o pobijanju nedopustne špekulacije in gospodarske sabotaže, sprejet že 23. aprila 1945. Tistih, ki so prišli pred sodišča, vsaj kar zadeva medvojna dejanja, pa je bil manjši odstotek. Nadaljnji problem je bil tudi prestajanje zaporne kazni za tovrstna dejanja, saj so prišli nazaj v taborišča, ki jih je upravljala OZNA, ki je bila »država v državi«, represivni organ s posebnimi pooblastili. O smrti ni obveščala sorodnikov, in tako so mnogi še leta zatan čakali, kdaj se bo kdo od svojcev vrnil.¹⁶

¹⁶ Ljnsi, *Žrtve*, str. 202 - 215.

Beg, izgoni, zaplembe premoženja

Z vsako kaznijo je bila skoraj vedno povezana tudi zaplemba premoženja in izguba državljskih pravic za določeno dobo. Isto je veljalo tudi za ljudi, ki so jih na smrt obsodila medvojna partizanska sodišča ali, kot se je dogajalo še pogosteje, so bili izvensodno usmrčeni, tako med vojno kot tudi po vojni. Pripadnikom nemške narodnosti so premoženje zaplenili že takoj po vojni na osnovi nekakšnega avtomatizma, ki sta mu dajala pravno osnovo oba avnojska odloka z dne 21. novembra 1944 (po prvem, objavljenem, so izgubili premoženje, po drugem, neobjavljenem, pa državljanstvo) in jih s tem že namenili za izgon iz države, saj so izgubili materialno osnovo za življenje in državljske pravice. Takoj po vojni so pristopile k delu zaplembene komisije, in prihajalo je do dramatičnih situacij, ko so mnogi posamezniki, če še niso bili aretirani, dokazovali, da imajo sicer nemški priimek, da pa so bili vedno Slovenci in govorili slovensko. To pa jim pogosto ni pomagalo, kajti komisije so delale na osnovi vnaprej pripravljenih seznamov, kot osnova jim je predstavljalo članstvo dotičnih ljudi v Svabsko – nemški kulturni zvezi (Kulturbundu), kamor so mnogi revni ljudje pred vojno res vstopili, morda ne toliko zaradi svojih nemških korenin ali privrženosti nacizmu, temveč zaradi revščine in podkupnin, ki so jih bili deležni pa tudi prigo-varjanja in groženj svojih sonarodnjakov. Posameznosti oblasti niso zanimale; avnojski odlok je dopuščal samo izjeme v primeru, ko so pripadniki nemške narodnosti živeli v mešanih zakonih in (ali) da so sodelovali z osvobodilnim gibanjem. Če enega ali drugega niso mogli dokazati, jim je bilo še tako uborno premoženje zaplenjeno, s tem pa jim je bila eksistenca že sama na sebi onemogočena. Tako so samo v okraju Prevalje do 7. septembra 1945 izdali 479 zaplombenih odločb za nemško premoženje. Tako si je povojna država velik del materialne osnove pridobila že na osnovi zaplomb. V takem primeru ji ni bilo treba plačati oškodovancem odškodnine, zato je imela oblast interes čimveč ljudi obremeniti na osnovi medvojnega delovanja, tudi takih, ki se niso posebej pregrešili. Primer sodbe pred vojaškim sodiščem je sodba vseh vodilnih uslužbencev Železarne Ravne 22. avgusta 1945, vključno s solastnikom grofom Aleksandrom Thurnom – Valsassino, čeprav je bil slednji nasprotnik nacizma in že 1941 zaprt zaradi protinacističnih izjav. Printer industrialcev, ki sta bila naklonjena Slovencem in celo podpirala osvobodilno gibanje, sta bila tudi brata Potočnik, lastnika Tovarne usnja v Slovenji Gradcu.¹⁷

Nekateri najbolj obremenjeni ljudje, ki so se najbolj čutili krive, so pobegnili takoj ob koncu vojne skupaj z nemško vojsko. Navadno so imeli kake sorodnike ali poslovne partnerje na avstrijskem ozemlju, kamor so se lahko začasno zatekli, imeli tudi prihranke, tudi znanje nemščine ni bilo brez pomena. Drugi, ki so se čutili manj obremenjene ali so bili prepričani, da so njihova dejanja že pozabljena ali pa vseh prej naštetih možnosti niso imeli, so ostali doma. Najmanj, kar se je zlasti članom Kulturbunda lahko zgodilo, je bilo poleg zaplembe premoženja, da jih je povojna oblast izgnala. Z izganjanjem so, tako kot drugod v Sloveniji, tudi pri nas začeli septembra 1945, zajeli pa vse nemške in avstrijske državljane ter vse pripadnike nemške narodnosti in Slovence, ki so med vojno sodelovali z okupatorjem in ki po vojni niso bili obsojeni ali niso sami pobegnili. Za izgon je bila določena OZNA skupaj z drugimi organi oblasti. V prvi fazi so izgnali tiste, ki jih je imela OZNA v zaporih in taboriščih in ki jih dotlej ni ne usmrtila niti niso prišli pred sodišče, v drugi fazi del tistih, ki dotlej niso bili aretirani. Ljudem so za pripravo določili zelo kratek rok, s seboj so smeli vzeti le najnujnejše stvari. Večino so odpeljali v Avstrijo, nekaj na Madžarsko, nekaj tudi na Madžarsko in nato v Avstrijo, delno tudi v Nemčijo, kamor so jih odvedli Sovjeti. Prvi izgon je OZNA opravila na Štajerskem septembra 1945, nato so zaradi volitev v ustavodajno skupščino izgone začasno prekinili in jih nadaljevali decembra

¹⁷ Milko Mikola, Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943 – 1952, Celje 1999.

1945 ter v leto 1946; to je bila tretja faza. Med tistimi, ki so bili na območju mari-borskega okrožja izgnani najprej, so ugotovljeni tudi pripadniki nemške narodnosti iz Marenberka in okolice ter Dravograda in okolice. Iz okraja Dravograd naj bi bilo izgnanih 531 oseb. Evidentirani so datumi transportov čez mejni prehod Dravograd (Vič) v letu 1946, in sicer 3. februarja, 16. aprila, 8. maja, 16. maja in 11. junija.¹⁴

Vojni plen

Orožja, streliva in vojaške opreme je po končanih bojih ležalo po vseh dolinskih krajih veliko. Pobirala ga je tako milica kot vojska in, pod njenim nadzorom, civilno prebivalstvo, saj je bil tudi letni čas takšen, da je bilo potrebno očistiti travnike in njive. Nenazadnje se je ohlast hała, da bi se z nepobranim orožjem in strelivom oboroževale razne skupine, bilo pa je tudi nevarno puščati na tleh zlasti naboje in eksplozivna telesa, saj bi lahko prihajalo tudi do nesreč. Take nesreče so se, tudi s smrtnim izidom, dogajale še nekaj let po vojni, njihove žrtve so bili zlasti otroci. Nevarnost so predstavljala tudi minska polja okrog bivših nemških postojank, ki jih je bilo potrebno razminirati. Bilo pa je tudi precej primerov, ko so posamezne kose orožja zadrževali domačini na svojih domovih in jih kljub pozivom oblasti niso oddajali, tako da je morala vojska narediti celo razoroževalne akcije (tak je bil primer z nekaterimi kmeti na Selovcu, ki jih je razorožil 3. bataljon Komande mesta Šoštanj). Domačini so se sicer izgovarjali, da ne poznajo predpisov in pozivov, toda nekateri odkriti primeri so navajali na sum, da se pripravljajo na zrušitev oblasti, upajoč pri tem na podporo Britancev, ki so imeli zasedeno Južno Koroško. Orožje so skladiščili na različnih lokacijah, ena izmed njih, ki si jo je izbrala 7. brigada 23. divizije, je bila v poslopju gradu Gallenhof na Legnu. V kleti, sicer obokani, so bile spravljene velike količine plina v jeklenkah. Prve pritožbe v zvezi s skladiščenjem imamo že iz sredi julija 1945 in govorijo o malomarnem ravnanju vojakov s strelivom in razstrelivom. Pritožbe so šle na račun kajejnja in odmetavanja ogorkov. Napovedovale so, da ho na tak način zagotovo prišlo do eksplozije. In res so se črne napovedi uresničile 31. avgusta okrog pol štirih popoldne. Dober teden dni pred eksplozijo je Krajevni narodnoosvobodilni odbor Legen poslal odseku za notranje zadeve pri okrajnem narodnoosvobodilnem odboru v Slovenj Gradcu prošnjo za premostitev skladišča, ki jo utemeljuje s tem, da je skladišče v gradu proti zakonskim predpisom, ker ni oddaljeno vsaj pet kilometrov od naseljenih krajev, poleg tega je po mnenju odbora obstajala še vrsta drugih razlogov za tako rešitev. Na koncu vloge je pripisano, da ho v primeru, če pride do eksplozije, uničeni zaselki okrog gradu, posledice pa bodo znatno občutili tudi v Šmartnem, Golavabuki in Slovenj Gradcu, ki je oddaljen le dva kilometra. Kaj je bil neposreden vzrok, so se morda porušile police, na katerih je bil eksploziv v gradu v kakšnem prostoru zložen, se je podrl kup odloženih eksplozivnih teles, morda se je pod težo celo udril strop, o tem nihče ne ve nič. Grad je bil namreč porušen dobesedno tako, da ni ostal kamen na kamnu. Pri več sosednjih kmetijah je zračni pritisk pometal s streh opeko, ki se je ob padcu na tla večinoma zdrobila, na mnogih hišah so se zdrobile tudi šipe na oknih. Pridelki na njivah bližnjih poses-tnikov so bili uničeni, kajti zaradi minsko – eksplozivnih teles, ki so tičala v zemlji, je bilo delo na poljih in travnikih nevarno. Laže poškodovani sta bili dve ženski, ki sta delali na njivi v hližini gradu. Koliko je bilo žrtev med vojaki, pa tudi lokalna civilna oblast ni mogla izvedeti; število ni razvidno iz nobenega dokumenta, razvidno pa je, da so žrtve bile, kajti njihov pogreb je bil že naslednji dan na pokopališču v Šmartnem, udeležila se ga je velika množica ljudi. Ustno izročilo

¹⁴ »Nemci« na Slovenskem 1941 – 1955, Zbornik, Ljubljana 1998.

govori o 13 krstah, kar pa je lahko najmanjše število žrtev. Vojaška posadka je pri gradu vzdrževala le stražo, zaradi prenapolnjenosti stavbe in njenih prostorov pa je tudi sama živela po sosednjih skednjih in šupah. Tako hudo, kot je odbor v omenjenem dopisu predvideval, na srečo sicer ni bilo, kajti vsa eksplozivna telesa niso eksplodirala, in so jih iz bojazni, da jim je eksplozija pokvarila vžigalni mehanizem, odpeljali in razstrelili v mlakah blizu gradu Hartenštajn. In kar je najpomembnejše: ves plin v obokanih kletah je ostal nedotaknjen.¹⁹

Vojna škoda in vojne žrtve

Ves vojni plen pa tudi delo vojnih ujetnikov in številne delovne akcije »za obnovo porušene domovine« pa niso mogle kmalu nadomestiti velikanske vojne škode. Že septembra 1945 je oblast začela popisovati vojno škodo in vojne žrtve. Popisovala jih je na treh formularjih, in sicer posebej smrtno žrtve, druge oblike okupatorjevega nasilja (tudi prisilne mobilizacije v okupatorjeve oborožene formacije štejejo kot okupatorjev zločin), in materialno škodo v različnih oblikah. Za celotno Koroško v Republiki Sloveniji je ohranjen fond v Pokrajinskem arhivu v Mariboru, ki so ga sestavljali skušali tudi obdelati. Tako so prišli do nekaterih končnih števil, ki jih bo v nadaljnjem raziskovanju treba še preveriti. Niso pa v popisu zajete žrtve povojnih množičnih izvensodnih pobojev pa tudi pri navedenih pogrešanih mobilizirancih v okupatorjeve formacije stanje ni dokončno, saj so se po septembru 1945 mnogi med njimi še vračali.²⁰ Glede smrtnih žrtev druge svetovne vojne imamo doslej najboljše obdelano območje mestne občine Slovenj Gradec, deloma tudi Dravograd, druga območja pa bo treba še obdelati. Zveza borcev je prva leta po vojni popisala padle partizane in žrtve nacističnega nasilja in razdelila sorodnikom okrog 1000 spomenic.²¹ Toliko naj bi bilo torej tovrstnih žrtev. K temu številu moramo, sicer po grobih ocenah, dodati vsaj še enkrat toliko, in sicer okrog 300 usmrčenih ali preminulih povojnih žrtev, 400 padlih mobilizirancev, 200 usmrčenih med vojno s strani partizanov, okrog 100 naključnih civilnih žrtev in žrtev aprilske vojne 1941. Seštevek in izračun glede na takratno število prebivalstva nam da več kot štiri odstotke, gotovo pa so znotraj celotnega območja Koroške določena odstopanja navzgor in navzdol. Tako smo za Slovenj Gradec izračunali okrog 4, 8 odstotka, tolikšen bo verjetno tudi odstotek za občino Dravograd, je pa res, da je komisija, ki deluje v okviru Inštituta za novejšo zgodovino doslej za območje Mežiške doline in Dravograda skupaj izračunala dokaj visok odstotek, 6,2. Vsekakor, skupen odstotek je precej manjši, kot znašajo odstotki za območja Slovenije, kjer je poleg boja proti okupatorju potekala tudi državljanska vojna.

Socialni problemi, povezani z vojno

Kmalu po koncu vojne so se začeli vračati na domove zaporniki in interniranci iz raznih taborišč po vsej Nemčiji in prisilni delavci. Mnogi so se vrnili v prazne, izropane in požgane domove, mnogi brez svojcev, ki so za vedno ostali tam. Postopoma so se vračali tudi prisilni mobiliziranci v nemško vojsko. Tudi teh je mnogo za zmeraj ostalo pokopanih po vsej Evropi, kjer so potekale fronte. Na domove so se postopoma vračali tudi partizani, ki so večinoma ostali po koncu vojne mobilizirani v razne formacije novonastale države. Nova lokalna oblast je

¹⁹ Linasi, *Žrtve*, str. 270.

²⁰ Celoten fond Okrajne komisije za vojno škodo za okraj Slovenj Gradec je ohranjen v Pokrajinskem arhivu Maribor. Sestavljen in objavljen je tudi inventar (Simona Vrhunsek, Okrajna komisija za vojno škodo 1945 - 1946, Gornja Radgona, Murska Sobota, Slovenj Gradec, Maribor 1997).

²¹ Koroški pokrajinski muzej, partizansko gradivo, zbirka Spominske knjige.

Razoročevanje nemške vojske maja 1945 na Poljani. Hrani muzej novejšje zgodovine Slovenije Ljubljana.

imela polne roke dela z ureditvijo javnega življenja, zlasti infrastrukture in preskrbe ter reševanjem socialnih vprašanj. Do konca leta 1945 je bil za silo obnovljen železniški in cestni promet. Istočasno so namenili veliko skrbí obnovi industrije. Splošno pomanjkanje, nizka proizvodnja ter prionietne in druge težave so oblast prisilile, da je maja 1945 vpeljala sistem racionirane preskrbe. 29. julija se je začela zamenjava okupacijskega denarja za dinarje. Del preskrbovalnih težav je oblast reševala s pošiljkami UNRRE, ki so začele prilajati od 7. julija dalje.

Nastajanje povojnega političnega sistema

Že prej smo zadeli na problem jugoslovanskih enot, ki so prišle v Slovenijo v času sklepnih operacij ob koncu vojne. Nekatere med njimi so se vrnile na jug takratne države (51. vojvodinska divizija je odšla pred 1. julijem), druge so ostale, kot na primer enote 8., 17. (vzhodnobosenske), 23. divizije in druge. Ljudje so se čeznje pogosto pritoževali pri slovenskih oblasteh zaradi njihovega nasilnega postopanja in prisvajanja privatne lastnine. Obenem so takrat postopoma ukinili slovensko partizansko vojsko, kar se je deloma dogajalo že s približevanjem konca vojne. Glavni štab NOV in POS je 1. marca 1945 postal Glavni štab JA za Slovenijo, oba slovenska korpusa sta postala korpusa Jugoslovanske armade. Preimenovanje samo sprva ni prineslo sprememb, pač pa približevanje enot z juga takratne države, saj so se slovenske enote postopoma stopile z njimi, odmrli je tudi Glavni štab. Slovensko ozemlje je takoj po vojni pokrivala 4. jugoslovanska armada s štabom v Ljubljani. Ozemlje je bilo v vojaško – teritorialnem smislu razdeljeno na vojna področja, ta pa na Komande mest. Tako je bila današnja Koroška v Republiki Sloveniji vključena v mariborsko vojno področje. Bila je del Komande mesta Šoštanj, ki je vključevala tudi rajone Šoštanj, Vrnsko in Ljubno. V Slovenj Gradcu je bil nastanjen 3. bataljon Komande mesta Šoštanj. Vsekakor je enote Jugoslovanske armade zaradi pomanjkanja arhivskega gradiva težko identificirati. Nekatere slovenske enote so morale na jug, druge so bile inkinjene.

Tako so enote 14. divizije poleti 1945 še sodelovale pri čiščenju terena (na primer že omenjena vloga Tomšičeve brigade), nato je morala v Vojvodino. Tipična slovenska enota je bila do konca leta 1945 na Slovenskem le še 2. divizija KNOJ, pa še v to so postopoma začeli prihajati rekruti iz juga takratne države.

Začasna ljudska skupščina DFJ je 23. avgusta sprejela zakon o agrarni reformi in kolonizaciji, ki so ga začeli tudi pri nas kmalu izvajati. 11. novembra so potekale volitve v ustavodajno skupščino Jugoslavije. Opozicija jih je bojkotirala, zato so uvedli tako imenovane »črne skrinjice«. Prihajalo je do volivnih malverzacij, ki so skupaj s propagando in zastraševanjem prinesle zmago Ljudski fronti. 29. novembra je novoizvoljena skupščina razglasila republiko. Vsi ti procesi so se tako ali drugače odražali tudi na Koroškem, potrebno pa je poudariti, da so na našem lokalnem nivoju še premalo proučeni in je to velika naloga, ki čaka našo muzejsko institucijo v prihodnjih letih.

Mejna vprašanja z Avstrijo

Po umiku Jugoslovanske armade iz Južne Koroške se je začel diplomatski boj Jugoslavije za mejo z Avstrijo. Zavezniki so se odločili, da bodo o Avstriji razpravljali posebej. Konferenca o Avstriji je potekala od 14. 1. do 23. 2. 1947 v Londonu na ravni namestnikov zunanjih ministrov, ki naj bi pripravila vse potrebno za sklenitev avstrijske državne pogodbe. Eno najtežjih in najpomembnejših vprašanj je bilo vprašanje meje z jugoslavijo. Kljub temu, da je imela Avstrija le status opazovalke, so ji zavezniki dovolili že čez nekaj dni izpovedati svoja mnenja, in sicer, naj konferenca razpravlja o ustanovitvi neodvisne Avstrije v mejah pred anšlusom 1938, ker je bila prva žrtev nacizma, nadalje, naj se razpravlja o njenem sprejemu v OZN; da odklanja plačevanje reparacij, odklanja odstopanje ozemlja, in zahteva vrnitev premoženja, ki so ga odnesle nemške okupacijske oblasti. Dan kasneje je predlagala sklenitev pogodbe o obnovi neodvisne in demokratične Avstrije. Zavezniki so, čeprav nekaj let kasneje, sprejeli njena priporočila.

V posebni spomenici, ki jo je predstavil 16. 1. 1947 namestnik jugoslovanskega zunanjega ministra Joža Vilfan, je Jugoslavija zahtevala vse narodnostno mešano ozemlje Južne Koroške do narodnostne meje (2470 kvadratnih kilometrov in 180 000 prebivalcev), kot tudi priključitev slovenskega ozemlja na Štajerskem (Sobota, Lučane, Radgona, skupno okrog 130 kvadratnih kilometrov in 10 000 prebivalcev). Spomenico so podprli tudi koroški Slovenci. Pogajanja so nato potekala osem let na številnih konferencah, vendar vidnega uspeha ni bilo. Pogajanja so se nadaljevala v Moskvi od 10. 3. do 27. 4. 1947. Na zasedanje zunanjih ministrov je bila povabljena tudi jugoslovanska delegacija s podpredsednikom vlade Edvardom Kardeljem, a ji je sovjetski zunanji minister povedal, da jugoslovanske ozemeljske zahteve ne bodo uresničene. Na njegov nasvet je delegacija sicer pripravila tri kompromisne rešitve, vendar so bile vse zavrnjene.

Na novi konferenci namestnikov zunanjih ministrov v Londonu od 20. 2. do 25. 5. 1948 je Jugoslavija predložila nov memorandum z zahtevami, ki se je na Južnem Koroškem omejeval le na ozemlje plebiscitne cone A iz 1920, na Štajerskem pa le na manjši mejni popravek. Za vse ostale predele je delegacija zahtevala manjšinsko zaščito. Kljub drugačnemu stališču sovjetskega delegata so Avstriji in zahodni zavezniki zavrnili jugoslovanske zahteve. Naslednja seja, prav tako zunanjih ministrov in prav tako v Londonu je potekala od 9. 2. 1949. Tu je jugoslovanska stran pri ozemeljskih zahtevah vztrajala samo še na hidroelektrarnah Zvabek in Labot, zahtevala pa je tudi politično, gospodarsko in kulturno avtonomijo za Južno Koroško, ki naj bi dobila lastno varnostno službo, ter pokrajinsko vlado in skupščino z zakonodajnimi pravicami ter sodstvom, ustava avtonomnega ozemlja pa naj bo vključena v avstrijsko zvezno ustavo pod jamstvom Varnostnega sveta OZN, nadalje plačilo reparacij ter zagotovitev pravic

Hrvatov in Slovencev, ki bi ostali zunaj avtonomnega ozemlja. Nič od tega niso upoštevali, mejno problematiko pa prenesli na konferenco zunanjih ministrov, ki se je začela 23. 5. 1949. O avstrijskem vprašanju so spregovorili 12. junija. Od jugoslovanskih zahtev niso upoštevali skoraj nobene, zlasti ne tiste o spremembi meje, ki je tako ostala enaka tisti pred anšlusom, in so jo dokončno zacementirali 15. maja 1955 s podpisom avstrijske državne pogodbe. Upoštevan je bil le predlog sovjetske delegacije o zaščiti slovenske in hrvaške manjšine, ki je bil v omenjeni pogodbi vsebovan v njenem 7. členu, vendar je vsebina tega člena daleč od tiste zaščite, ki jo je predlagala jugoslovanska delegacija na londonski konferenci 1949.²²

Marjan Linasi

WAS BRACHTE UNS DAS JAHR 1945?

Zusammenfassung

Der Autor des Beitrags befasst sich mit den Geschehnissen in Kärnten (beiderseits der Grenze von Saint Germain), und zwar unmittelbar nach Ende des Zweiten Weltkriegs, wobei er die Geschehnisse diesseits der Grenze auf den 29. November 1945 – den Tag der Verkündung Jugoslawiens zur Republik eingrenzt. Für den Teil des so genannten Juzna Koroska (Südkärnten), der im Rahmen der Republik Österreich verblieb, weist er auf die erfolglosen Bemühungen Jugoslawiens um den Anschluss dieses Gebietes an Jugoslawien hin, die ihren Abschluss am 15. Mai 1955 mit der Unterzeichnung des Österreichischen Staatsvertrages fand. Der Staatsvertrag ist das Dokument der Erneuerung Österreichs als demokratischen Staat, innerhalb der Grenzen vor dem Anschluss 1938 und verpflichtete das Land gleichzeitig zur Sicherung der Minderheiten auf seinem Territorium. Vom 08. bis 21. Mai 1946 hatte das Jugoslawische Heer den größten Teil von Juzna Koroska besetzt, gleichzeitig besetzte auch die britische Armee (5. Korpus aus dem Bestand des 8. Heeres) dieses Gebiet nach dem Aliierten Abkommen über die Aufteilung Deutschlands und Österreichs in vier Besatzungszonen, teilweise – für einige Tage – auch die bulgarische Armee (Labotska dolina und ein Teil von Pudjuna). Aufgrund des diplomatischen und militärischen Drucks Großbritanniens und der USA bei stiller Bewilligung durch die Sowjetunion musste sich die jugoslawische Armee zurückziehen. In der Zeit der Besatzung haben die Organe der OZNE mit Unterstützung der Einheiten der Nationalverteidigung und anderer Partisaneneinheiten 263 Einheimische deutscher Nationalität gefangen genommen, die der Zusammenarbeit mit dem Nazismus verdächtig wurden. Gleichzeitig haben Partisaneneinheiten und Ortswachen rund 160 sich zurückziehende Soldaten der besiegten deutschen Armee sowie Flüchtlinge aus Slowenien und Jugoslawien erschossen. Die abtransportierten Einheimischen wurden teilweise schon auf kärntnerischem Territorium freigelassen, ein anderer Teil von ihnen wurde nach Slowenien gebracht, von wo woher einige bald zurückkehrten, andere ein paar Monate später, 98 kehrten nicht zurück und gelten als vermisst und waren in der ganzen Nachkriegszeit der Stein des Anstoßes zwischen Österreich und Jugoslawien sowie Gegenstand der Tagespolitik deutsch-nationaler Kreise in Kärnten.

Das Geschehen bezüglich der „Verschleppten“ war nur ein Teil der Ereignisse in Slowenien und Europa in dieser Zeit. Auch auf dem einheimischen

²² Enciklopedija Slovenije (ES), gesla Boj za meje (Dušan Nečak), Koroški Slovenci (Avgustin Malle, Janez Stergar).

slowenischen Territorium (auch auf dem Gebiet der drei Täler, für welche der gemeinsame Begriff Koroška in der Republik Slowenien angewandt wird), wo die letzten Kämpfe des Zweiten Weltkrieges in Europa stattfanden, gibt es Massengräber aus dieser Zeit. Kurz nach Kriegsende fanden hier Massenhinrichtungen gefangen genommener Angehöriger der Kräfte der einheimischen Gegner sowie Gefangennahme und Hinrichtung Einheimischer, die unter dem Verdacht der Zusammenarbeit mit dem Besatzer standen, statt. Die Verhältnisse in dieser Region entsprachen noch lange nicht denen in Friedenszeiten; Polizei und Armee hatten viel Arbeit mit kleineren bewaffneten Gruppen einheimischer Gegner, die sich nach Österreich durchschlagen wollten, es kam aber auch zu scharfen Auseinandersetzungen mit ihnen. Bewaffnete Überfälle mit Todesopfern gab es aber auch an der eng geschlossenen Grenze. Der außergerichtlichen Verletzung folgte nach Verkündung der Amnestie der Gerichtsprozess vor dem Militärgericht und dem Gericht der Volksehre, später vor dem Zivilgericht, dem Prozess wegen Zusammenarbeit mit dem Besatzer folgte bald auch der Prozess wegen strafbarer Handlung gegen den neuen jugoslawischen Staat – aufgrund des Strafgesetzes gegen das Volk und den Staat und des Gesetzes zur Bekämpfung (Unterdrückung) unzulässiger Spekulationen und Wirtschaftssabotage. Allen Verurteilten und all derjenigen, die während des Krieges seitens der Partisanen liquidiert wurden aber auch jenen, die aus dem Staat geflohen waren, wurde seitens der neuen Macht automatisch das Vermögen beschlagnahmt, womit diese ihre wirtschaftliche Basis stärkte. Nach der Verordnung von Avnoj vom 21. November 1944 wurde auch allen Staatsbürgern deutscher Nationalität das Vermögen beschlagnahmt, womit sie ihre Wirtschaftsbasis verloren. Die Personen, die sich besonders als Mitarbeiter des Besatzers herausstellten, wurden kurz nach Kriegsende gefangen genommen und verurteilt, viele wurden hingerichtet, alle übrigen im Herbst 1945 des Landes verwiesen. Alle erwähnten Prozesse fanden auch in Koroška statt, doch gibt es zu wenig Untersuchungen darüber und es ist unser Ziel, diese mit dem Regionalmuseum Koroška in den kommenden Jahren aufzuarbeiten.

ODNOS DO DOGODKOV OB KONCU VOJNE V ZAVESTI SLOVENCEV*

Božo Repe**

UDK 94(497.4)"1945"

REPE, Božo: Odnos do dogodkov ob koncu vojne v zavesti Slovencev. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 3-4, str. 385-397

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtor v prispevku prikazuje, kako se je v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu Slovencev odlikoval odnos do represije po drugi svetovni vojni. Ugotavlja, da nekdanjega ideološko ustvarjenega homogenega kolektivnega spomina na vojno in povojno dogajanje ni več. Na podlagi novih, prej prikritih spoznanj pa tudi ni bil ustvarjen nov, popolnoma nasprotni pogled oz. je bil (skozi del medijev in politike) ustvarjen le deloma. Ocenjuje, da je sprava pojmovana predvsem kot možnost in pravica do izražanja in zagovarjanja lastnega mnenja ter izkazovanja spoštovanja mrtvim ne glede na zgodovinsko krivdo in odgovornost, ki jo (morda) nosijo.

UDC 94(497.4)"1945"

REPE, Božo: The Stance Towards Events at the End of the War. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 385-397

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

In this paper the author depicts how the stance on the part of Slovenians towards repression after the Second World War was established in national identity and collective memory. He finds that the one time ideologically created homogenous collective memory of the War and post-War events exists no longer. On the basis of new, earlier hidden knowledge, no new, completely different view was established, i.e. was (by way of the media and politics) created only partly. He assesses that reconciliation was comprehended primarily as possibility and right to express and defend own opinion and express respect to the deceased, regardless of their historical guilt and responsibility.

* Referat s posveta Konec druge svetovne vojne na Koroškem, Prevalje, 13. 5. 2005.
** Dr. Božo Repe, redni profesor, Filozofska fakulteta Ljubljana, SI-1000 Ljubljana

Najbrž ni treba posebej poudarjati, da konec druge svetovne vojne na Slovenskem v zavesti večine Slovencev obstaja kot pozitiven zgodovinski dogodek in da ljudje pozitivno vrednotijo pridobitve narodnoosvobodilnega boja na strani protifašistične koalicije: preživetje naroda, osvoboditev nacionalnega ozemlja, pridobljeno državnost v obliki ene od jugoslovanskih republik, sprememba zahodne meje. Dolgoročno (kot kažejo reprezentativne javne ankete) ljudje cenijo tudi nacionalno enakopravnost v Jugoslaviji, socialno pravičnejšo družbo, ločitev cerkve od države, žensko emancipacijo in druge modernizacijske procese od agrarne reforme do nacionalizacije in industrializacije, ki jih politične elite do druge svetovne vojne niso bile zmogne ali niso hotele uresničiti, pa je to na svoj specifični način storila komunistična ali socialistična oblast. Travnatični pa v zgodovinski zavesti, kot vemo, obstajajo povojni obračuni, epuracija družbe, ki je bila često neselektivna, in še posebej povojni poboji, pri čemer so v ospredju poboji domobrancev. Povojno nasilje v Sloveniji pa je, če želimo celovito sliko, treba ocenjevati v luči medvojnega dogajanja, zlasti ključnih procesov, kot so okupacija, kolaboracija, odpor in na delu slovenskega ozemlja v specifičnih razmerah (znotraj okupacije) tudi državljanska vojna. Različne oblike nasilja so torej izvirale iz težnje po obračunu z okupatorji in njihovimi sodelavci (slovenski resnični in domnevni kolaboracionisti, nemška manjšina), bile pa so tudi sestavni del revolucionarnih procesov, ki jih je komunistična partija začela izvajati po koncu vojne, ali že prej (obračun s t.i. razrednimi nasprotniki, ki se je deloma »prekrival« z obračunom s kolaboracionisti).¹

Oblast je po vojni prevzela Komunistična partija Slovenije, ki je bila sestavni del Komunistične partije Jugoslavije. Do spora z informbirojem je delovala na pol v ilegali, mobilizacijo ljudi je izvajala preko Osvobodilne fronte, ki je postala sestavni del Ljudske fronte Jugoslavije, in preko množičnih mladinskih in ženskih organizacij. Ljudska fronta je leta 1945 zmagala na zveznih volitvah z več kot 88,6 odstotka glasov. Opozicija je volitve bojkotirala (kot »nadomestek« zanjo so bile na voliščih postavljene t.i. »skrinjice brez liste« oz. »črne skrinjice«), v katere so volilne kroglice lahko metali nasprotniki Ljudske fronte. Na volitvah je prihajalo do manipulacij, bile so bolj tekmovanje, kateri volilni okraj bo imel višji odstotek glasov, vendar so tuji diplomati ocenjevali, da Josip Broz-Tito doživlja večinsko podporo in bi verjetno zmagal tudi na normalnih volitvah. V Sloveniji je na volitvah sodelovala le Osvobodilna fronta, opozicije ni bilo oziroma so ji dejavnost preprečili. Nove oblasti so začele izvajati nekatere modernizacijske procese, ki jih prejšnje politične elite niso zmogle ali hotele izvesti, vendar so to počele na revolucionaren način (izvedba agrarne reforme in v njenem okviru zaplemba velikih posestev, nacionalizacija gospodarstva, sledila je pospešena obnova in industrializacija po sovjetskem vzoru, cerkev je bila ločena od države). Komunistična partija je začela naglo graditi novo družbo in spreminjati socialno strukturo družbe. Poudarek je bil na množičnosti in na egalitarizmu. Vpeljan je bil kult fizičnega dela, medsebojnega tekmovanja, udarnišтва v skladu z geslom: «Junakom borbe naj slede junaki dela.» V skromnih povojnih razmerah pa so nove oblasti skušale zagotoviti večjo socialno in zdravstveno zaščito, varstvo otrok, enake možnosti pri šolanju za vse sloje prebivalstva in žensko enakopravnost (ženske so prvič dobile splošno volilno pravico).

Nova elita so postali vodilni ljudje iz partizanskega in predvojnega revolucionarnega gibanja, ki so večinoma izšli iz nižjih slojev in so bili pomanjkljivo izobraženi. Ključni kriterij je bil politični in ne strokovni. Kultura naj bi služila predvsem ljudstvu, nova družbena stvarnost je bila prikazovana idealizirano, v umetnosti je bil poudarek na sočrealizmu.² Spremenjeni so bili prazniki.³ Vzgoja in izo-

¹ Božo Repe: Poboji, zatiranja, preganjanja, izgoni in druge oblike represije po drugi svetovni vojni ter njihova vloga v nacionalni identiteti in kolektivnem spominu Slovencev, Borec 598-602, leto 2002.

² Aleš Gabrič: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945 - 1952, Borec, Ljubljana 1991

³ Franc Rozman, Vasilij Melik, Božo Repe: Zastave vltarajo. Spominski dnevi in praznovanja na

Predsednik slovenske vlade Boris Kidrič govori zborovalcem mariborskega okrožja na Glavnem trgu v Mariboru, 10. junij 1945. Foto Slovenija, avtor posnetka Marjan Pfeifer. Hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor.

braževanje sta bila ideologizirana, v ospredju sta bila narodnoosvobodilni boj in revolucija, sistematično se je gradil kult Titove osebnosti.

Prevzem oblasti in izvedbo revolucionarnih ukrepov je spremljalo nasilje. Bilo je usmerjeno proti različnim kategorijam prebivalstva, v njem pa so se prepletali elementi obračuna z okupatorji in s kolaboracionisti po legalni poti, kakršne lahko zasledimo povsod po Evropi; različne oblike epuracije, izvensodni poboji; obračun z nemško manjšino po načelu kolektivne krivde; in revolucionarni obračun z nosilci predvojne ekonomske in politične moči (s politiki, industrialci, katoliško cerkvijo).⁴ Obračun je pomekal v ozračju močne čustvene napetosti, močne propagande, pozivov na očiščenje družbe in ob pondarjanju trpljenja, ki so ga Slovenci in še posebej pripadniki narodnoosvobodilnega gibanja doživljali s strani okupatorjev in kolaborantov («domačih izdajalcev»).

Domobranci so kot kvizlinške enote britanske vojaške oblasti s Koroške vrnile v Slovenijo. Po vrnitvi so jih razdelili v tri skupine. A za izpustitev, B za izročitev vojaškemu sodišču in C za usmritev. Večina vrujenih ali prej zajetih domobrancev je bila brez sojenja usmrčena po raznih krajih, največ v Kočevskem rogu. Točna številka še ni ugotovljena, po različnih podatkih naj bi jih bilo v celoti usmrčenih 13.500 pripadnikov protipartizanskega tabora, med njimi je bilo največ domobrancev. Usmritev domobrancev je bil najbolj travmatičen obračun v novejši zgodovini Slovencev, globoko se je zarezal v kolektivni sponin in obstaja ključni predmet delitev med Slovenci tudi danes. Novi voditelj Josip Broz – Tito

Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes, Modrijan, Ljubljana, 1999. (nemška verzija: Franc Rozman, Vasilij Melik, Božo Repe: Öffentliche Gedenktage bei den Slowenen von 1818 bis 1991. V: Emil Brix, Hannes Stekl, Der Kampf um das Gedächtnis: Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa, Wien, Köln, Weimar, Böhlau 1997).

⁴ Ključne značilnosti slovenske politike, znanstveno poročilo. Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 1995; Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990 (urednik Drago Jančar), Nova revija, Ljubljana 1998, str. 11. (dalje: Temna stran meseca).

je že v govoru v Ljubljani 26. maja 1945 med drugim dejal: »Kar se tiče onih izdajalcev, ki so bili v državi sami, v vsakem narodu posebej, to je stvar preteklosti. Roka pravice, roka maščevalka našega ljudstva je že dosegla ogromno večino, a samo manjšemu delu izdajalcev se je posrečilo pobegniti pod okrilje pokroviteljev izven naše dežele. Ta manjšina ne bo nikdar več gledala naših divnili planin, naših cvetočih polj. Če bi se to vendarle zgodilo, bo trajalo zelo kratek čas.«⁶

Interpretacije govora so danes v Sloveniji različne: Po nekaterih mnenjih (npr. slovenski pisatelj Drago Jančar) naj bi Titov govor potrditev, » da so bili v političnem vodstvu tedaj že odločeni, da bodo medvojne nasprotnike pobili, da so se pokoli že začeli. Razkriva nam dejstvo, da je šlo kratkomalo za načrt, po katerem je treba brez odvečnih pravnih kolobocij razorožene domobrance in civilne politične nasprotnike na skrivnih mestih postreliti. Sami so za to opravilo uvedli knjigovodski izraz: likvidirati.«⁶ Druga razlaga je, da bi se govor lahko nanašal na možnost vojne med zavezniki oz. nevarnosti, da bi zahodni zavezniki intervenirali v Jugoslaviji, pri čemer bi se jim pridružile jugoslovanske kolaboracionistične enote, med njimi tudi domobranci.

Pomembna oblika obračuna z okupatorji, kolaboracionisti in nasprotniki novega režima so bili sodni procesi.⁷ Ti so imeli različno ozadje, večinoma so bili izvedeni na podlagi revolucionarnega prava, njihova značilnost pa je bila, da so bili politični procesi umesčeni med procese proti vojnim zločincem in narodnim izdajalcem ter kriminalne procese. Vsi so imeli veliko publiciteto: javne razprave s prenosi po zvočnikih in po radiu, odmevna poročanja in komentarje v dnevnem časopisju, pritiski na branilce, naj ne branijo »sovražnikov slovenskega naroda«. Opazna je bila težnja prenesti ogorčenje, jezo, prizadetost ljudi, ki je zaradi medvojnih zločinov prihajala do izraza na sojenjih vojnim zločincem in sodelavcem okupatorja, tudi na druge procese. Podlaga za sojenje je bila največkrat politična in ne strokovna odločitev, precejšen del postopkov je potekal pred izrednimi sodišči in po hitrem postopku. Sodniki, ki se pritisku niso bili pripravljene podrediti, so svoja mesta morali zapustiti. Posebna oblika sojenja so bila sodišča slovenske narodne časti, ki pa so delovala le dobra dva meseca. Izhajala so iz moralnih načel in so sodila tistim, ki naj bi prizadela čast slovenskega naroda s sodelovanjem z okupatorjem na umetniškem, kulturnem, gospodarskem, upravnem področju. Lahko so izrekala kazni večletnega zapor, izgube državljskih pravic in zaplembe premoženja. Druge kategorije sodnih procesov so bile še: proti bivšim okupatorjem in vidnejšim slovenskim politikom zaradi politične kolaboracije med vojno, proti političnim nasprotnikom (ena sama skupina, t.i. Nagodetova skupina, je po vojni skušala obnoviti strankarsko dejavnost - ki je bila sicer formalno dovoljena - pa so jo obsodili), proti kulakom (bogatih knežev), duhovnikom, proti raznim terorističnim skupinam, volunom in saboterjem.

Leta 1948 je prišlo tudi do svojevrstnega sodnega obračuna s pomembnimi, čeprav ne vodilnimi komunisti - bivšimi taboriščniki. Na t.i. dachavskih procesih, kot so jih imenovali, so bili zaradi domnevnega zavestnega sodelovanja taboriščnikov z gestapom med vojno na visoke zaporne kazni ali na smrt obsodili štiriintrideset ljudi (podlaga za sodbo so bila priznanja, izsiljena z mučenjem). Vzroki za dachavske procese niso popolnoma pojasnjeni, pojavljajo se domneve, da je šlo za znotrajpartijski obračun, da so s procesi posredno hoteli dokazati, da so z gestapom sodelovali tudi nekateri vzhodnoevropski komunistični voditelji, ki so bili v istih taboriščih (procesji so namreč potekali v času informbiroja) ali pa da so preprosto refleksi časa, ki je bil nabit z nasiljem.⁸

⁶ Govor maršala Tita v Ljubljani, Prispevki za novejšo zgodovino, letnik XX, št. 1-2, Ljubljana 1980.

⁷ Temna stran meseca. Kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945-1990 (urednik Drago Jančar), Nova revija, Ljubljana 1998, str. 11.

⁸ Božo Repe: Povojni sodni procesi. Objavljeno v: Povojna zgodovina na Slovenskem, Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec, 1992.

⁹ Dachavski procesi (raziskovalno poročilo z dokumenti, Komunist, Ljubljana 1990, 1084 strani, vodji skupine dr. Dušan Nečak zgodovinar in dr. Ljubo Bavcon, pravnik).

Zborovanje v podporo priključitve Primorske k Jugoslaviji, Maribor 26. 8. 1945. Foto Slovenija, avtor posnetka Jože Kološa. Hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije Ljubljana.

V prvem desetletju po drugi svetovni vojni je bilo po približnih ocenah obsojenih med 20. 000 in 25. 000 ljudi, pri čemer niso vštete administrativne kazni (npr. t.i. družbeno koristno delo), ki so jih lahko odredili že organi pregona.⁹ Razmere v zaporih so bile slabe, zapornike so pogosto poniževali, preganjali in tepli. Poleg obsojencev je bilo v 17 vojaških taboriščih skupaj 14 479 vojnih ujetnikov, ki so jih največkrat nporabljali za prisilno delo pri obnovi in industrializaciji, izpuščati pa so jih začeli približno tri leta po vojni.

Zelo pomembno funkcijo pri sojenjih je imela zaplemba lastnine, tako da so bile številne obsodbe zlasti v funkciji podržavljenja premoženja.¹⁰ Komunistični sistem je uvedel razne oblike kontrole nad ljudmi: ideološko, politično policijsko. V tujino je zaradi novega režima ob koncu vojne po približnih ocenah emigriralo med 18. 000 in 20. 000 ljudi.

V času spora med Sovjetsko zvezo in Jugoslavijo oz. t.i. spora z informbirojem (1948) je prišlo tudi do obračma jugoslovanskih oblasti z resničnimi ali domnevnimi informbirojevci (privrženci Sovjetske zveze). Obračun je bil izveden na zelo brutalen način, s stalinističnimi metodami. Z administrativnimi obsodbami so informbirojevce pošiljali »na prevzgojo« na jadranske otoke (najbolj znan je bil Goli otok in Grgur v severnem Jadranskem morju, Hrvaška), kjer so bili podvrženi fizičnemu in psihičnemu mučenju. V Sloveniji se je zelo malo ljudi odkrito izjasnilo za informbiro, kljub temu pa je bilo aretiranih 731 ljudi, upravno kaznovanih 334, sodno pa 157.¹¹ Nekateri (med njimi tudi predvojni sekretar

⁹ Jera Vodušek-Starič. Prevzem oblasti. Cankarjeva založba, Ljubljana 1992.

¹⁰ Prinčič, Jože, Zagradnik, Maruša, Zupančič, Marjan: Viri za nacionalizacijo industrijskih podjetij v Sloveniji po 2. svetovni vojni, Arhivsko društvo Ljubljana, 1992; Jože Prinčič: Nacionalizacija na ozemlju LR Slovenije 1945-1962, Dolenjska založba, Novo mesto 1994; Milko Mikola: Zaplembe premoženja v Sloveniji 1943-1952, (Publikacije Zgodovinskega arhiva v Celju, študije, 3), Zgodovinski arhiv Celje, 1999.

¹¹ Aleš Gabrič: Informbirojevstvo na Slovenskem. Prispevki za novejšjo zgodovino XXXIII št. 1-2, Inštitut za novejšjo zgodovino, Ljubljana 1993, str. 163-174.

komunistične partije Mirko Košir) se s prestajanja kazni niso vrnili.

Obračun na nacionalni osnovi je potekal z nemško in deloma tudi italijansko manjšino. Nemška manjšina je bila v času med obema vojnama številčno dokaj močna (med 25 000 in 28 000 prebivalci, odvisno od uradnega ali privatnega štetja, navajajo se tudi višje ali nižje številke). Slaba polovica od tega (okrog 12 500) so bili t.i. »kočevski Nemci« (Gottscheer Deutschen), kmečko prebivalstvo, ki se je na slovenskem ozemlju naselilo že v 14. stoletju. Pozimi 1941/1942 so se preselili na ozemlje ob Savi in Sotli (Kočevo) so namreč zasedli Italijani), s katerega so nemški okupatorji preselili okrog 37 000 Slovencev. Drugi pripadniki nemške manjšine so bili v glavnem mestno prebivalstvo (obstajalo je sicer še nekaj manjših kmečkih »otokov«). V štajerskih mestih so imeli v rokah velik del industrije in trgovine. Večina pripadnikov nemške manjšine se je nacificirala, vstopila v nemške nacistične organizacije, sprejela nemško državljanstvo in sodelovala v okupacijskem aparatu in preganjanju Slovencev. Na osnovi odloka Predsedstva Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) z dne 21.11. 1944, ki je analogen t.i. Beneševim dekretom na Češkoslovaškem, so jini zaplenili premoženje. Večji del pripadnikov manjšine je ob koncu vojne zbežal, preostale (po slovenskih podatkih 9474) pa so z organiziranimi transporti ali kar preko »zelene meje« izgnali. Pred tem so bili zaprti v taboriščih, kjer jili je zaradi slabega ravnanja precej pomrlo, tudi žensk in otrok. Nekaj sto pripadnikov nemške manjšine (natančna številka ni ugotovljena, vendar po približnem izračunu verjetno ne presega 10% tistih, ki niso zbežali) je bilo bodisi obsojenih na smrt bodisi usmrčenih po izvensodni poti. Po vojni nemška manjšina ni več obstajala, po prvem povojnem popisu iz leta 1948 se je za osebe z nemškim materinim jezikom opredelilo 2406 oseb (1824 za Nemce in 582 za Avstrijce).¹² Namerno uničena je bila tudi krajinska in druga kulturna dediščina kočevskih Nemcev, zlasti cerkve, ali pa je z leti propadla.

V Julijski krajini (ozemlju, ki je v času med obema vojnama po rapalski pogodbi pripadalo Italiji) je po drugi svetovni vojni prišlo najprej do »dvojne« zasedbe: po angloameriških in jugoslovanskih četah. Julijska krajina je bila potem junija 1945 razdeljena na dva dela (Cona A Julijske krajine in Cona B Julijske krajine) in iz enega dela se je morala jugoslovanska vojska umakniti. V času štiridesetdnevne dvojne zasedbe je imela upravo v rokah jugoslovanska armada, ki je izvajala aretacije, sojenja, deportacije in usmrtnice, predvsem na osnovi obračuna s fašizmom (ne glede na narodnost). Nekaj je bilo tudi osebnega obračunavanja (maščevanja za medvojno ravnanje). Množične aretacije so ustvarile vzdušje terorja in negotovosti, še zlasti, ker so z zaporniki in taboriščniki slabo ravnali. Večino zapornikov so po nekaj dneh ali tednih izpustili. Del aretiranih je bil tudi usmrčen, trupla pa pometana v kraške jame, imenovane fojbe. Vprašanje fojb so v povojnih desetletjih neofašistični krogi in desničarski politiki in časopisi v Trstu napilovali, prikazovali so ga kot obračun na nacionalni osnovi (etnično čiščenje), pisali so o stotisočih mrtvih in skušali trinajstletni fašistični teror nad Slovenci izenačiti s »komunističnim« nasiljem v času štiridesetdnevne zasedbe.

Za razjasnitev medsebojnih odnosov v novejši zgodovini je bila imenovana mešana slovensko-italijanska komisija, ki je napisala tudi skupno poročilo. Njeno delo je trajalo sedem let, od 1993 do 2000. Njeni izsledki oziroma izsledki znanstvenega zgodovinopisja, slovenskega in italijanskega, v zvezi z žrtvami fojb kažejo, da je od aretiranih in zaprtih v tržaški in goriški pokrajini ter v Kopru (torej tudi na ozemljih, ki so po mirovni pogodbi iz leta 1947 pripadli Jugoslaviji) bilo ustrejenih ali je zaradi različnih vzrokov (npr. slabega ravnanja v zaporih) umrlo skupaj okrog 1600 ljudi (600 v tržaški pokrajini, 900 na Goriškem in 100 v Kopru). Med njimi je bila več kot polovica priseljencev iz drugih delov Italije

¹² Nemci na Slovenskem 1941 – 1955. Izsledki projekta (vodja projekta in urednik Dušan Nečak). Znanstveni inštitut filozofske fakultete, Ljubljana 1998.

Volitve v ustavodajno skupščino 11. novembra 1945 v Mariboru. Hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor

(fašističnili uradnikov, policajev ipd.), od preostalega dela pa je bil velik del neitalijanske narodnosti.¹³

Nastanek nove meje med Jugoslavijo in Italijo je imel za posledico tudi močne selitve prebivalcev. Mirovna pogodba z Italijo (1947) in iz nje izhajajoči dogovori, ki so urejali mejno vprašanje, so prebivalcem v nekdanjih okupacijskih conah priznavali pravico do izhira ali italijanskega ali jugoslovanskega državljanstva. T. i. optanti so se morali odločiti v enem letu in nato preseliti. Na jugoslovanski strani je optiralo 21 323 ljudi. V 70% je šlo za v času fašizma priseljene Italijane, ki jih je Italija v času med obema vojnama naseljevala z namenom raznarodovanja etnično čistega slovenskega ozenilja, pohegnili pa so že v prvih mesecih po kapitulaciji Italije leta 1943. Tiste, ki so ostali, je Italija k izseljevanju načrtno spodbujala in njihovo preseljevanje prikazovala kot množičen heg, čeprav je to kasneje obžalovala, saj hi ji močna manjšina v Jugoslaviji politično bolj ustrezala. Premoženje jim je bila dolžna povrniti italijanska država, Jugoslavija naj hi za to plačevala določeno odškodnino (dokončno jo je izplačala Slovenija leta 2002). Vprašanje optantskega premoženja je Italija znova odprla sredi devetdesetih let, ko se je Slovenija pogajala o pridruženem članstvu v Evropski zvezi, in je izsilila t. i. »španski kompromis«, ki nekdanjim optantom omogoča prednostni nakup neupremičnin. Italijanska manjšina na slovenskem in hrvaškem ozenilju je kljub temu ostala (v Sloveniji po popisu iz leta 1991 šteje 300 pripadnikov), ustavno in zakonsko je hila v Jugoslaviji zaščitená, dobila je svoje ga predstavnika v parlamentu, svoje šole, tisk in televizijo.

Druga (čeprav neprimerljivo manjša) narodna skupnost poleg Nemcev, ki je po drugi svetovni vojni skoraj v celoti izginila, so hili Židi. Od preživelih 452

¹³ Nevenka Troha: Komr Trst, Modrijan, Ljubljana 1999; Kacin-Wohinz Milica, Pirjevec Jože: Zgorlovina Slovencev v Italiji 1866-2000, Nova revija, Ljubljana 2000; Slovensko-italijanski odnosi 1880 - 1956. Poročilo slovensko-italijanske zgorlovinsko-kulturne komisije, Nova revija 2001 (besedilo je objavljeno v slovensčini, italijansčini in angleščini). Številke sn se od objave pomčala na osnovi še ne dokončana raziskave: INŽ o smrtnih žrtvah nekoliko spremenile, vendar ne bistveno.

interniranih prekmurskih Židov se jih je iz taborišč vrnilo le 65. Od tega se jih je 11 izselilo v Izrael, drugi so se postopoma vživeli v povojno vsakdanjost, vendar se je njihovo število z leti močno zmanjšalo. V osemdesetih letih (1981) se je v Prekmurju za Žide opredelilo le 9 oseb (deklariranih članov židovske skupnosti je bilo sicer več, v Sloveniji tedaj nekaj čez osemdeset, danes pa jih je okrog 100).¹⁴

Različne oblike represije so v Sloveniji popustile v začetku petdesetih let 20. stoletja. Kljub temu je ideološka kontrola obstajala še naprej, občasno pa je prihajalo tudi do posamičnih sodnih procesov na politični osnovi. Temelj vrednostnega sistema sta še naprej ostajali narodnoosvobodilna borba in revolucija. Po notranjem obračunu v Zvezi komunistov, v katerem je politični boj izgubila bolj liberalno usmerjena struja (t.i. »partijski liberalizem«) konec šestdesetih let (ta je v odnosu do preteklosti tudi do politične emigracije kazala bolj pragmatičen odnos), so se t.i. »revolucionarne tradicije« v sedemdesetih letih začele še bolj poudarjati, kar se je kazalo v množici manifestacij, proslav in postavljanja spomenikov.

Travmatična vprašanja iz vojnega in povojnega obdobja so se tako začela odpirati šele po Titovi smrti (1980), ko se je postopno širil prostor javne besede. Do tedaj je v šolskih učbenikih, literaturi in javnih medijih prevladovala črno-bela resnica o partizanstvu in kolaboraciji, povojni poboji so bili zamolčevani, revolucionarno nasilje (kolikor je bilo sploh obravnavano) pa prikazovano kot upravičeno. Leta 1975 je o poboju domobrancev javno spregovoril eden od partizanskih voditeljev, krščanski socialist in pisatelj Edvard Kocbek.¹⁵ Oblasti so Kocbekov intervju sicer dovolile ponatisniti tudi v Sloveniji, vendar so hkrati organizirale ostro reakcijo nanj. Javnih branilcev Kocbek v Sloveniji ni imel, čeprav so se mnogi strinjali z njim.¹⁶ Pred tem je bil pobjoj v literarizirani obliki opisan v romanu Toneta Svetine Ukana, v zagrebškem časopisu Vjesnik u sredu pa ga je oktobra 1973 v feljtonu, ki je nastal na osnovi tedaj dostopnih britanskih dokumentov, omenjal zgodovinar dr. Dušan Biber. V osemdesetih letih se je to vprašanje odprlo v povezavi z zahtevami po narodni spravi. Razpravo o tem je sprožila sociologinja Spomenka Hribar v spisu Krivda in greh, v katerem je zapisala, da so se tudi domobranci borili za domovino in se zavzela za postavitve skupnega obeliska vsem mrtvim med drugo svetovno vojno.¹⁷ Na obelisku naj bi pisalo: »Umrlj za domovino.« Njene teze so v osrednjem časopisu Delo kritizirali, še preden je spis sploh izšel, ostro je reagiral del politike, borčevska organizacija in del javnosti, besedilo pa je lahko izšlo šele kasneje. Tudi nekateri pisatelji so v svojih literarnih delih začeli prikazovati dotodanjo »tabu« teme. Bivši zaporniki, obsojeni na dachavskih procesih, so začeli zahtevati rehabilitacijo in so ji tudi dosegli. Podobne zahteve so se začele postavljati v zvezi z informbirojevci in nekaterimi drugimi kategorijami zapornikov, pa tudi v zvezi z vračanjem zaplenjenega premoženja. Še pred zamenjavo oblasti spomladi 1990 sta izjavila v zvezi z vojnim in povojnim dogajanjem in spravo dala najprej kolektivno predsedstvo Slovenije, ki je priznalo odgovornost države za povojno dogajanje in se zavzelo za

¹⁴ Darja Kerec: Judje v Murski Soboti v letih 1934-1954, Časopis za zgodovino in narodopisje št. 4, Maribor 2000.

¹⁵ Edvard Kocbek – pričevalec našega časa, Zaliv, Trst 1976, intervju z njim je bil ponatisnjen v časopisu Naši razgledi, Ljubljana, 9. maj 1975.

¹⁶ V svojem dnevniku je ob komentiranju Kocbekovega intervjuja partizan (politikomisar) in pisatelj ter literarni zgodovinar Jože Pirjevec pobjoj domobrancev označil za zločin, zanj obsodil vodstvo Komunistične partije Slovenije ter imensko Edvarda Kardelja in Borisa Kidriča. Poleg tega je izrecno zapisal, da je med vojno šlo tudi za državljansko vojno in revolucijo, ki da jo je komunistična partija hotela namerno izzvati. Uredniki Pirjevečevega zbornika, ki je izšel leta 1982 (Obzorja, Maribor), teh Pirjevečevih zapisov vanj niso upali vključiti, izšla so šele v drugi polovici osemdesetih let v Novi reviji (Magnetogram posveta žrtve vojne in revolucije 1. del, 11. november 2004, pričevanje dr. Tineta Hribarja).

¹⁷ Spomenka Hribar, Krivda in greh, ZAT, Maribor 1990.

»državljsko umiritev«,¹⁸ nato pa še škofovska konferenca, ki je izjavo predsedstva pozdravila in se prav tako zavzela za narodno spravo.¹⁹ Konstituiranje večstrankarske skupščine maja 1990 je njen predsednik France Bučar označil za »konec državljanske vojne.«²⁰

O nekaterih so bile zgodovinske raziskave opravljene že v osemdesetih letih, druge (npr. o Nemcih na Slovenskem, povojnih sodnih procesih in drugih oblikah nasilja po vojni) pa v devetdesetih. Rezultati teh raziskav so se v zadnjih letih odrazili v učbeniški literaturi in pri pouku.

Ob prehodu v večstrankarski sistem so se v društvo Nova slovenska zaveza organizirali nekdanji domobranci, začeli so sestavljati spiske pobitih domobrancev in postavljati spominske plošče in spomenike padlim in pobitim. Javni tožilec (nekdanji domobranec) je pred iztekom mandata konec devetdesetih let skušal doseči revizijo procesa proti ljubljanskemu škofu dr. Gregoriju Rožmanu, medvojnemu škofu, ki je bil po vojni v odsotnosti obsojen zaradi kolaboracije. Zahtevo je njegova naslednica umaknila. Opazna je bila težnja, da bi »partizansko resnico« zamenjali z »domobransko resnico«, namesto da bi do preteklosti vzpostavili bolj uravnotežen odnos. Do izraza prihaja problem identitete: kako medvojni in povojno ideološko identiteto čim bolj izenačiti z nacionalno. Tu imata težave obe strani, čeprav je domobranska pozicija glede na izid vojne in dokazano kolaboracijo bistveno manj prepričljiva. Domobranci trdijo, da je bil njihov boj proti partizanskemu gibanju (komunistom) boj za vero in za slovensko domovino (v skladu z geslom, da je »pravi« Slovenec lahko le katoličan). Dokaz za upravičenost tega boja (in hkrati opravičilo za kolaboracijo) naj bi bili povojni poboji in drugo nasilje ter uvedba komunizma, v končni posledici pa naj bi njihovo »daljnovidnost« dokazal tudi propad komunizma v Vzhodni Evropi nekaj desetletij kasneje. Partizani so se resnično borili za osvoboditev, Jugoslavijo in Slovenijo so pripeljali na stran protifašističnih, zmagovalnih sil, dosegli priključitev tretjine slovenskega ozemlja in federalni status Slovenije v Jugoslaviji. Težave pa imajo z odgovarjanjem na očitke, zakaj so uvedli oz. omogočili uvedbo (»anacionalnega«) komunizma po sovjetskem vzoru in zakaj je prišlo do povojnih pobojev in drugih oblik represije.

Prehod v večstrankarski sistem, formalna spravna slovesnost, do katere je prišlo 8. julija 1990 v Kočevskem rogu (pri pripravi in izvedbi sta sodelovala predsednik predsedstva Milan Kučan, nadškof in metropolit dr. Alojzij Šuštar ter skupina kulturnih delavcev), na kraju, kjer so bili po vojni pobiti domobranci in proces osamosvojitve so ideološke boje, povezane s preteklostjo, za nekaj časa potisnili v ozadje. Na lokalni ravni je sicer ponekod prišlo do odstranjevanja spomenikov (zlasti Titovih) in drugih simbolov, povezanih s komunizmom in revolucijo ter drugo svetovno vojno. Ravnanje s spomeniki, preimenovanje ulic in drugih simbolov, povezanih s preteklostjo, je bilo in je še vedno odvisno predvsem od političnega razmerja sil na lokalni ravni (ponekod se ulice še vedno imenujejo po Titu in drugih revolucionarjih, ostali pa so tudi spomeniki). Še vedno pa trajajo polemike v zvezi z morebitno odstranitvijo spomenikov dveh vodilnih slovenskih revolucionarjev, Borisa Kidriča in Edvarda Kardelja v Ljubljani, prav tako ni jasna usoda spomenika revolucije v središču mesta.

Do politične delitve je prišlo ob določanju novih praznovanj, vendar je praznik, posvečen Osvobodilni fronti (sicer preimenovan v dan odpora proti okupatorju), nazadnje ostal.²¹ Praznovanja (tako ob 50-letnici konca druge svetovne vojne kot sicer) so bila in so še predmet stalnih polemik in tudi bojkotov s strani posameznih (predvsem desnih) političnih strank.

¹⁸ Izjava predsedstva Socialistične Republike Slovenije o narodni in državljanski umiritvi z dne 5. marca 1990, časopis Delo, 6. marec 1990.

¹⁹ Izjava slovenske škofovske konference 13. marca 1990 o narodni spravi, Resnici na Ljubo, Družina, Ljubljana 1998.

²⁰ France Bučar: Prehod čez Rdeče morje, Mihelač, Ljubljana, 1993.

²¹ Franc Rozinan, Vasilij Melik, Božo Repe: Zastave vltarajo. Spominski dnevi in praznovanja na Slovenskem od sredine 19. stoletja do danes, Modrijan, Ljubljana, 1999.

Leta 1995 je na zahtevo parlamenta skupina zgodovinarjev pripravila poročilo o novejši zgodovini Slovencev, ki naj bi bilo zgodovinska podlaga za opredeljevanje državnega zbora do nekaterih odprtih vprašanj bližnje preteklosti. Poročilo je naletelo na različne odzive, na odločitve politike pa ni imelo bistvenega vpliva. Sredi devetdesetih let je posebna skupina preiskovalcev začela iskati krivce za povojne poboje z namenom, najti osebe, ki so dale ukaz za posamezne umore na posameznih lokacijah. Po desetih letih, ko je s svojim delom zaključila, kljub velikemu številu zbranih ustnih pričevanj in drugega gradiva v okviru veljavnih kazensko-pravnih norm, skupina nikomur ni uspela dokazati konkretne krivde. Ne glede na to pa je njen vodja Pavel Jamnik ocenil, da je bilo ».. z začetkom policijske akcije oziroma policijskega raziskovanja dogodkov po drugi svetovni vojni... to početje priznано kot zločin.«²²

Zgodovinske zahteve po reviziji zgodovine, ki so izhajale iz ideoloških in političnih zahtev ob zamenjavi oblasti, večinoma ni sledilo. Že v dokaj pluralnih osemdesetih letih se je uveljavila mlajša generacija zgodovinarjev, ki potem, ko se je otrsela enega tutorstva, ni hotela pod drugega, poleg tega pa je bila večina dosežkov starejše generacije, vsaj v faktografskem smislu, korektna, obstajala pa so seveda neraziskane oz. t.i. tabu teme.

Pripombe v zvezi s prikazovanjem zgodovine so letela na zasnovo Enciklopedije Slovenije, ki je začela nastajati konec sedemdesetih let in se postopoma zaključuje z dodatnim zvezkom, ki skuša uravnovežiti prejšnje pomanjkljivosti. Ena od večjih kritik na račun prikazovanja sodobne zgodovine je zadevala zlasti na razstavo Slovinci v dvajsetem stoletju, ki jo je pripravil Muzej novejšje zgodovine v Ljubljani. Očitani so ji, češ da prikazuje samo »svetlo« stran preteklosti. Na pobudo pisatelja Draga Jančarja (in s pomočjo istega muzeja) je nato nastala »dopolnilna« razstava z naslovom Temna stran meseca. Ta se je osredotočila zlasti na povojno nasilje, njeno osnovno izhodišče pa je bilo, da je od časa, ko je komunistična partija prevzela oblast in med vojno in po njej obračunala z nasprotniki, pa do leta 1990 v Sloveniji vladal totalitarni sistem, ki je v bistvu ostal nespremenjen. Tudi domobranci so dobili svojo razstavo s katalogom v osrednjem slovenskem muzeju novejšje zgodovine.²³

Leta 1996 je z delom končala Preiskovalna komisija Državnega zbora Republike Slovenije o raziskovanju povojnih množičnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti. Poročila komisija in parlament nista sprejela. Komisija se je strinjala, da pravno in moralno odgovornost za povojne poboje, še posebej poboje domobrancev, nosi prejšnja državna oblast in da je treba krivice v okviru možnosti popraviti. Do razhajanja pa je prišlo ob neposredni opredelitvi krivde (manjšinski del komisije je za poboje obtožil neposredno komunistično partijo Slovenije oz. njeno vodstvo, večinski del se s tem ni strinjal).²⁴ Ker so v kasnejših letih še odkrivali posamezna grobišča pobitih (npr. grobišče v bližini Slovenske Bistrice, kjer je bilo v začetku leta 1946 pobitih okrog 400 ljudi, tudi civilistov), polemike o neposredni odgovornosti še potekajo, tožilstvo in policija pa iščeta odgovorne za poboje. V letih 1997 in 1998 je nastalo več resolucij in deklaracij o narodni spravi, ki so jih napisale razne stranke, nekatere so tudi zahtevale sprejem lustracijskega zakona po češkem vzoru. V letih 2001 in 2002 so se razplamtele polemike v zvezi z zakonom o grobiščih, ki naj bi »izenačil« vse mrtve med drugo svetovno vojno in po njej. Sporen je bil zlasti napis, ki naj bi bil zapisan na tipskih spomenikih v obliki zvona na večjih množičnih grobiščih. Junija 2003 sprejeti zakon predvideva napis »Žrtvam vojne

²² Magnetogram posveta žrtve vojne in revolucije (II. del), 12. november 2004, razprava Pavla Jamnika

²³ Monika Kokalj: Mati, Domovina, Bog, Muzej novejšje zgodovine, Ljubljana 1999. Domobranstvo je sicer natančno raziskal Boris Mlakar (Slovensko domobranstvo 1943-1945, Slovenska matica, Ljubljana 2003).

in povojnih usmrtnikov.«²⁴ Del javnosti in političnih strank je zagovarjal napis »Žrtvam vojne in revolucije«, zato so se že kmalu po sprejetju zakona, tudi s strani vladne komisije za grobišča pojavile zahteve po spremembi zakona. Komisija je bila sicer leta 2004 razpuščena, leta 2005 pa po strankarskem kriteriju vzpostavljena na novo, deloma iz uradnikov desne koalicije, deloma iz članov desničarskih združenj in stranke NSI. Vanjo ni bil npr. povabljen niti dr. Mitja Ferenc, ki je najbolj zaslužen za identifikacijo in označitev prikritih grobišč. Prvi velik spomenik povojnim žrtvam je bil sicer odkrit na enem najbolj množičnih grobišč v Teharjah oktobra 2004, tokrat brez navzočnosti politikov z desne strani in zagovornikov domobranstva (Nove slovenske zaveze).

Če kot pomembnemu dejavniku pri opredeljevanju do vojnega in povojnega nasilja sledimo krivulji pisanja o narodni spravi v osrednjih slovenskih časopisih med leti 1984 in 1997²⁵, ugotovimo, da je bilo leta 1984, ko je Spomenka Hribar napisala spis *Krivda in greh*, o tej tematiki objavljenih 12 člankov (osem piscev se je opredelilo proti spravi, tri od štirih člankov, ki so bili za, pa je kot odgovor napisala Spomenka Hribar sama). V naslednjem letu je bilo objavljenih 27 člankov, 15 kritičnih in osem takih, ki so idejo sprave zagovarjali. V naslednjih letih je število člankov manjše, višek pa pisanje o spravi doživi leta 1990 (188 člankov), v letu 1991 zaradi osamosvojitvenega procesa pade na 23, se v naslednjih letih postopoma vzpenja in nov višek doživi leta 1995 (156 člankov), nato pa znova strmo pade (1997 je objavljenih le 5 člankov). Vsebinsko se prvotni negativni trend obrne in večina piscev spravo zagovarja, seveda pa si jo zelo različno predstavlja. Leta 1995 je bila po nekaterih javnomnenjskih anketah za postavitev skupnega spomenika že več kot polovica anketirancev. Na lestvici najpogostejših avtorjev so v navedenem obdobju Stanislav Klep, ustanovitelj Združenih ob lipi sprave (55 člankov), Spomenka Hribar (22), Ivo Zajdela (18), Franc Blatnik (14) in Zdenko Roter (13). Relativno obsežna knjižna produkcija o partizanskih zločinih in povojnih pobojih (sprva predvsem prej prepovedana emigrantska literatura) se je sicer v javnosti začela pojavljati v drugi polovici osemdesetih let.

V celoti vzeto je obdobje druge svetovne vojne in dogajanje neposredno po njej še vedno aktualna politična tema, ki ljudi deli in razdvaja, stranke pa so jo izrabljale za pridobivanje političnih točk.²⁶ Na vseh demokratičnih večstrankarskih volitvah: 1990, 1992, 1996 in 2000 je bila preteklost (kljub drugačnim napovedim analitikov) ena od osrednjih predvolilnih tem.

Morebiten pozitivni premik pa je bilo zaznati na volitvah leta 2004, ko so se stranke izogibale polemikam v zvezi s preteklostjo. Koliko večletno postopno odkrivanje »temne plati« povojne preteklosti, politične in druge polemike, mediji, pisma bralcev v časopisih, šola in knjige vplivajo na spremembe v kolektivni zavesti Slovencev, je težko presoditi. Reprezentativne javnomnenjske ankete²⁷ kažejo, da večina ljudi sicer povojne poboje in druge oblike nasilja oboja in jih označuje za strahoten zločin, vendar pozitivno vrednoti odpor proti okupatorju in vlogo komunistične partije v njem (zameri pa ji, da je odpor izrabila za prevzem oblasti). Ravnanje z Nemci po drugi svetovni vojni je razumljeno kot reakcija na

²⁴ Poročevalec državnega zbora Republike Slovenije, 16. oktober 1996.

²⁵ Na zakon je pristala tudi vladna komisija za grobišča, predvsem zato, ker sicer (zelo verjetno) ne bi bil sprejet, zakon sam pa sicer ureja mnogo širšo in bolj kompleksno problematiko, povezano z urejanjem grobov.

²⁶ Janja Slabe, Slovenska narodna sprava v časopisju (1984-1997). Diplomsko naloga. Oddelek za zgodovino FF v Ljubljani, Ljubljana 2004.

²⁷ Božo Repe: Mesto druge svetovne vojne v notranjem razvoju Slovenije in Jugoslavije. Prispevki za novčajo zgodovino letnik 2000, šry of the Second World War, No. 30/31, 1999/2000.

²⁸ Božo Repe, Kaj Slovenci vemo o svoji preteklosti, zbornik Slovenska država, družba in javnost, Ljubljana 1996. Anketa S/M je leta 1995 prvič izvedla obsežno raziskavo o poznavanju in razumevanju preteklosti pri Slovencih, v kasnejših letih se je raziskava ciklično ponavljala in pokazala določena (ne zelo velika) odstopanja od prvega merjenja. Dodatno raziskavo o odnosu slovenskih srednješolcev do preteklosti je leta 2003 in 2004 izvedel dr. Vlado Miheljak s sodelavci.

nacifikacijo in njihovo medvojno sodelovanje v okupacijskem aparatu. Domobranstvo je večinoma ocenjeno kot negativno, prav tako vloga katoliške cerkve med vojno. Relativizacija kolaboracije in zmanjševanje pomena odpora zaradi revolucionarnih ukrepov, povojnih pobojev in drugih oblik nasilja ima vpliv predvsem na tiste že prepričane ljudi oz. njihove sorodnike, ki so bili neposredno prizadeti. Osebna oz. družinska izkušnja je pri večini anketirancev glavni dejavnik pri opredeljevanju do preteklosti in s tem tudi najmočnejši element v kolektivnem spominu Slovencev. Zato večina meni, da sta jima osvobodilni boj in sprememba sistema (z izjemo prvega povojnega desetletja, za katerega sta značilna nasilje in vsesplošno pomanjkanje) prinesla relativno ugodne možnosti za življenje. Tudi srednja generacija na socializem nima izrazito slabih spominov, prej obratno. Mlajše generacije se večinoma želijo od preteklosti distancirati, vojno in povojno dogajanje in sploh vse obdobje socializma imajo za problem svojih staršev in dedov, ne pa za svoj problem. Dovolj trdna je tako lahko le ugotovitev, da nekdanjega ideološko ustvarjenega homogenega kolektivnega spomina na vojno in povojno dogajanje ni več. Na podlagi novih, prej prikritih spoznanj je bil skozi politiko in del medijev sicer ustvarjen nov, nasprotni pogled, vendar bi ga težko označili za prevladujočega. Na tehtnejšo oceno aktualnih polemik, proslav in »protiproslav« ter doslej neuspešnih teženj po vzpostavitvi nekakšne politično dogovorjene resnice pa bo treba še počakati. Na splošno bi lahko ocenili, da je sprava pojmovana predvsem kot možnost in pravica do izražanja in zagovarjanja lastnega mnenja ter izkazovanja spoštovanja mrtvim ne glede na zgodovinsko krivdo in odgovornost, ki jo (morda) nosijo.

Božo Repe

THE STANCE TOWARDS EVENTS AT THE END OF THE WAR

Summary

Traumatic issues of the War and post-War period began to be considered openly after Tito's death (1980), when space for public discourse gradually began to expand. Until then, in school textbooks, in literature and in the public media, a black-and-white picture on the truth of Partisanhood and collaboration prevailed, post-War executions were not spoken of, revolutionary violence (if recognized at all) was considered justified. The transition to the multi-party system, the formal reconciliation ceremony, which took place on 8 July, 1990 in Kočevski Rog, a location where Domobran members were executed, the process of emancipation temporarily suppressed ideological disputes linked to the past. A political division appeared at the determination of new holidays, even though the holiday devoted to the Liberation Front (retitled as the Day of Resistance to the Occupier) finally remained. In 1995, at the request of the Parliament, a group of historians prepared a report on recent Slovenians' history, which was the historiographic foundation for the decision-making by the Parliament on certain open issues on the recent past. In 1996, the Investigation Committee of the Republic of Slovenia Parliament on research into post-War mass executions, legally suspectful proceedings and other such irregularities. The report was not adopted by the Committee and the Parliament. In 2001 and 2002 polemics dealing with the statute on burial sites flared up, as it would »equalize« all the dead during the Second World War and after it. The patterned texts to be affixed on the monuments were particular matters of contention.

Taken as an entirety, the period of the Second World War and the immediately ensuing events are still a current topic, which partitions and divides people,

whereas political parties exploit it for gaining political points. At all democratic multi-party elections (1990, 1992, 1996, 2000) the past was one of the central electoral campaign topics (in spite of different forecasts by analyticians). A possible positive step forward could be perceived in the 2004 elections, when parties avoided polemics dealing with the past, although we know that the problem flared up anew during the past months.

The former ideologically created homogenous collective memory of the war and post-War exists no longer. On the basis of new knowledge, earlier covered-up, a new completely, contrastive view of War was created only partly (by way of the media and politics). Generally, we could assess that reconciliation – considered primarily as a possibility and right to express and defend own opinion and express respect to the deceased, regardless of their possible historical guilt and responsibility.

ČAS SPREMINJANJ: DEJSTVA NOVEGA PO 2. SVETOVNI VOJNI PRI NAS*

Zdenko Čepič**

UDK 940.531.44(497.4)"1945/1947"

ČEPIČ, Zdenko: Čas spreminjanj: Dejstva novega po 2. svetovni vojni pri nas. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 3-4, str. 399-410

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

V 2. svetovni vojni in po njej je v Jugoslaviji/Sloveniji potrkalo intenzivno spreminjanje države in družbe na vseh področjih. Spremembe so izhajale iz revolucije, ki se je v času vojne kazala kot politična s spreminjanjem oblasti. Spremembe, ki so se zgodile po koncu vojne, so v veliki meri zaznamovale celotno drugo polovico »kratkega« 20. stoletja pri nas. Poglavitne spremembe so bile politične z uvedbo nove oblasti (komunisti), novo organizacijo države (federativna ureditev) in obliko vladavine (republika). Iz teh, predvsem iz značajni oblasti, so izhajale spremembe na gospodarskem področju, poddržavljanje lastnine in nova organizacija gospodarstva. Te spremembe su se zgodile neposredno po koncu vojne v sorazmerno kratkem času slabih tve let in so bile pogoj vseh nadaljnjih spreminjanj, preltvsem socialne podobe Slovenije. To spreminjanje pa je bil dolgotrajniji proces. Glavne spremembe poklicne in socialne strukture je slovenska družba doživela do začetka šestdesetih let 20. stoletja.

UDC 940.531.44(497.4)"1945/1947"

ČEPIČ, Zdenko: A Time of Change: Facts of the New after the Second World War in Our Environment. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 399-410

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

During the Second World War and after it, intensive state and society changes took place in Yugoslavia/Slovenia, encompassing all areas of life. Changes ensued from revolution, which took place during the War as political change by transfer of power. Changes which took place after the War characterized the entire »short« later half of the XX century in our environment. The major changes were political by the new power (Communists), new state organization (federal arrangement) and new form of rule (republic). From these changes, particularly from the nature of power, changes in the economic area, state ownership and new economic organization ensued. These changes came about immediately after the War, in a relatively short period of two years and were a condition for further changes, primarily as to the social structure of Slovenia. These changes were a longer lasting process. The main changes in the social and occupational structure of the Slovenian society came about until 1960.

Referat s posveta Konec druge svetovne vojne na Koroškem, Prevalje, 13. 5. 2005.

Dr. Zdenko Čepič, višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino Ljubljana, SI-1000 Ljubljana

Časi se spreminjajo in z njimi tudi mi, je znani rek. In to je tudi dejstvo. V času se dogajajo spremembe. Na te vpliva človek in spremembe vplivajo na človeka. Na družbo in na posameznika. Med tistimi dejavniki, ki na hitro in zelo spremenijo tok življenja, je vojna. To je veljalo tudi za 2. svetovno vojno. Povzročila je mnoge spremembe na vseh področjih. Tudi pri nas.

V vojni so se začele dogajati tudi spremembe na celotnem področju organiziranja in delovanja družbe in držav. Tudi v Jugoslaviji in v Sloveniji, kjer se je med 2. svetovno vojno zgodila revolucija oziroma so bili vzpostavljeni osnovni pogoji za celovito revolucionarno spreminjanje družbe. To je dejansko dobilo svoj izraz po vojni, ko je nastopil pravi čas spreminjanj. Glede na predvojno stanje so bile spremembe na političnem in gospodarskem področju, ki sta vplivali na spremembe tudi na drugih področjih življenja resnično velike. Revolucionarne v pravem pomenu te besede. Svet in življenje sta se bistveno spremenila. Spreminjanja so bila pri nas po 2. svetovni vojni na različnih področjih življenja družbe različno dolga. Tekla so v sosledju, ki ima svojo »železno logiko« v družbenem razvoju in je vedno izraz političnih pogledov in hotenj oblasti. Politične spremembe so pogojevale in usmerjale gospodarske, te pa so vplivale na spreminjanje socialne podobe.

Poglavitne spremembe, ki so vplivale na vse druge, so bile politične. Vzpostavljena je bila nova oblast, organizacija države in oblika vladavine, na področju gospodarstva pa podržavljena lastnina in nova organizacija gospodarstva. Te spremembe so se zgodile neposredno po koncu vojne v sorazmerno kratkem času slabih dveh let. Pod njihovim vplivom se je spreminjala celotna podoba družbe. To spreminjanje pa je bil dolgotrajnejši proces. Glavne spremembe socialne in poklicne strukture je slovenska družba doživela do začetka šestdesetih let 20. stoletja. Kasneje se je proces hitrega spreminjanja umiril in uravnovesil. Seveda je razvoj in z njim spreminjanje tekkel dalje, vendar so te spremembe, ki so se zgodile po koncu vojne, v veliki meri zaznamovale celotno drugo polovico »kratkega« 20. stoletja pri nas.

Dejstva, ki so pomenila spreminjanja po 2. svetovni vojni in so opredeljevala povojno dobo dejansko do začetka zadnjega desetletja 20. stoletja – do konca t.i. kratkega 20. stoletja, so izhajala iz 2. svetovne vojne pri nas in iz njenega značaja. Vojna je imela zaradi osvajaalne vojne oziroma okupacije ter aneksije značilnosti osvobodilne vojne, ki je poleg narodnoosvobodilnih ciljev, izgona okupatorjev, imela tudi socialnoosvobodilne. Ti so v veliki meri povzročali kolaboracijo z okupatorjem v različnih oblikah, z istim ciljem preprečiti spremembe, ki pa je vsebovalo geslo, da se staro ne sme več vrniti. Pogoj za spremembe, nujnosti le-teh so se zavedali tudi nasprotniki odpora, pa je bila sprememba oblasti oziroma prevzem oblasti političnih sil, ki so imele v svojem programu korenite družbene spremembe.

Prevzemanje oblasti je bilo dejanski izraz politične revolucije in je imelo več pojavnih načinov, od novega pravnega reda in političnega sistema in ukrepov oziroma dejavnosti novih oblasti, s katerimi so te svojo oblast utrjevale.¹ V času priprav na prevzemanje oblasti je v osvobodilnem gibanju v začetku leta 1945 o tem izrazil predvidevanje Boris Kidrič in glede na dejstvo prevzema oblasti predvidel način, da »pri nas v Jugoslaviji je sedaj možen niren razvoj v socializem brez vsakega nasilja, to je čisto *evolucijskim* potom s *forsiranjem državnega gospodarskega sektorja* (podčrtal Z.Č.) preko državnega kapitalizma v socializem.«² Oblast je narodnoosvobodilno gibanje prevzelo namreč v času vojne in mu je pomenila sredstvo za spreminjanje družbe in države v skladu s svetovnim

¹ O načinih prevzemanja oblasti glej v študiji Jerce Vodušek Starič, *Prevzem oblasti* (Ljubljana 1992), v kateri je prevzem oblasti opredelila kot uvajanje novega pravnega reda, novega političnega sistema in predstavlja ukrepe ter dejavnosti novih oblasti na področju sodstva, uprave, volitve ter represivne ukrepe.

² Pravna fakulteta v Ljubljani, Inštitut za javno upravo, Arhiv Lada Vavpetiča, Zapisnik 12. seje Študijske komisije pri PSNOS in IOPF, 10. 1. 1945.

Agrarni interesi v Pesnici pri Mariboru čakajo na zemljo. Hrani Muzej narodne osvoboditve Maribor.

nazorom komunistov, ki so ga organizirali in vodili. Pri tem jili je poleg ideoloških izhodišč vodil »model« družbe in države, kakršen je bil tedaj znan v Sovjetski zvezi kot edini državi, v kateri so izvedli do tedaj proletarsko revolucijo in so imeli vso oblast v rokah komunisti.

Poleg zamenjave oblasti, kar je bil pogoj za vse nadaljnje spreminjanje, so se kot posledica te zamenjave spreminjanja tudi na področju gospodarstva. Gospodarstvo se je moralo prilagoditi značaju oziroma sestavi politične oblasti in njenim pogledom na način in tempo spreminjanj. Najprej s spreminjanjem lastnine in s krepitvijo lastnine države, nato z novim načinom vodenja gospodarstva, kar je bila posledica lastninskih sprememb in »vstopom« države in njene nove oblasti v gospodarstvo na »velika vrata«, nato pa še s spremembami v strukturi gospodarstva s poudarkom na industriji kot poglaviti gospodarski panogi.

Pogoj spreminjanj, značilnih za čas po 2. svetovni vojni, je bila zamenjava oblasti v času vojne. Zamenjava oblasti kot izraz revolucije, izvedene v času in pogojih 2. svetovne vojne v Jugoslaviji, sama po sebi še ni pomenila novega družbenega reda. Revolucija se je prav zaradi vzpostavljanja nove oblasti kazala na področju sprememb pravnega reda, v novih nosilcih oblasti in v zamenjavi državnih organov. V času vojne ni s sistemom nove organizacije državnice, z uvedbo federativne ureditve, neposredno spreminjala družbenega reda.³ Kljub deklarativno poudarjanemu osvobodilnemu namenu boja proti okupatorjem⁴ pa so bili tudi pojavi, ki so kazali tudi na njegovo spreminjanje. Spremembe na ekonomskem področju, takšne, ki bi imele značaj spreminjanja družbenoekonomskega reda, pa so bile omejene oziroma prikrite z narodnoosvobodilnim namenom tega

³ Makso Šmudert: Dve deklarativni normi naše ustave, V : Zbornik znanstvenih razprav, 1950, Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, str. 197.

⁴ Najbolj znana je t.i. izjava Tito-Ribar, ki jo je februarja 1943 (med četrto sovražno ofenzivo na Neretvi) izdal Vrhovni štab NOV in POJ (kot vrhovni komandant podpisal Josip Broz-Tito) in AVNOJ, tedaj še vrhovni politični organ narodnoosvobodilnega gibanja (zanj podpisal dr. Ivan Ribar), v kateri je bilo glavnih ciljev narodnoosvobodilnega boja rečeno, da so ti v izhajanju neodvisnosti in demokracije pravice. Posebej je bila v izjavi zajamčena neodlokljivost zasebne lastnine in popolna možnost samoiniciative v gospodarskem življenju. Stobizlu Neščin: Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945, Beograd 1981, str. 189-190.

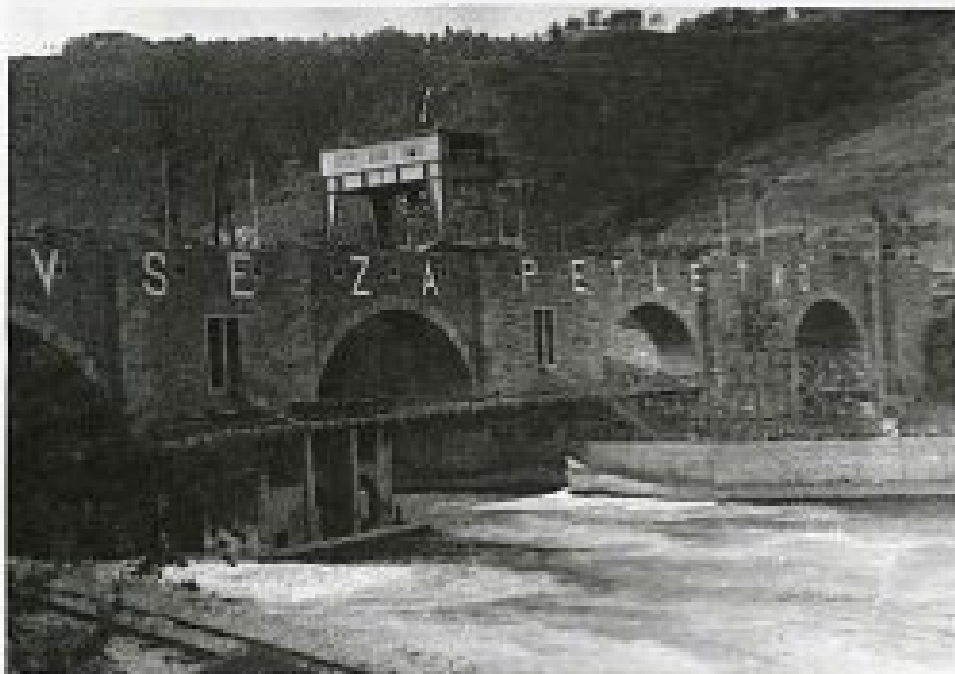
spreminjanja. Spreminjanje družbenoekonomskih odnosov se je kazalo kot organizirana dejavnost nove oblasti proti tistim, ki so sodelovali z okupatorjem. To njihovo sodelovanje je imelo politične oziroma razredne razloge, namreč ohranitev svojega položaja na ekonomskem in političnem področju. Poseganje v zasebno lastnino in njeno spreminjanje tako ni bilo prvenstveno na razredni osnovi, marveč na osvobodilni kot del boja proti okupatorjem in proti njegovim sodelavcem. Osnovni razlog razlaščevanja ni bil predstavljen tako kot ukrep na razredni osnovi, kot izraz uveljavljanja komunistične oziroma marksistične teorije, pa tudi prakse o prevzemanju oblasti. Ukrepi, s katerimi je nova oblast posegala v lastnino, so bili kazen za sodelovanje z okupatorjem proti narodnoosvobodilnemu gibanju, zato je mogoče to razlaščevanje imenovati "patriotična nacionalizacija". Osnovni način poseganja v zasebno lastnino" je bila zaplemba (konfiskacija), ki je bila dodatna kazen za sicer druga dejanska ali le namišljena dejanja proti osvobodilnemu gibanju. Šlo je za nekakšno »mimikrijo« razrednosti revolucije v času, ko je nova oblast potrebovala tudi zahodne zaveznike za svoje priznanje in utrditev.

Nova politična stvarnost se je v Sloveniji začela maja 1945, s koncem vojne, z osvoboditvijo, z izgonom sovražnika, to je z zmago osvobodilnega gibanja, ki je prevzelo oblast. Svojo oblast so začeli utrjevati. Drugo polovico leta 1945 je tako označilo prevzemanje in utrjevanje politične oblasti. Med načine utrjevanja oblasti so bili tudi posegi v zasebno lastnino in to na osnovi »patriotične« nacionalizacije z zaplembami, kar je pomenilo že poseganje tudi na področje gospodarstva in ga spreminjati po svoji »podobi«. Ta proces pa je bil postopen, saj je do dokončnega prevzema vse lastnine in s tem gospodarstva prišlo aprila oziroma maja 1948. Takrat se je nova politična oblast v Jugoslaviji, na čelu katere so bili komunisti oziroma so jo imeli tedaj le komunisti, povsem utrdila. Revolucija, ki je imela glede na dolgotrajnost procesa v bistvu evolucijski značaj, je bila izvedena.

Sprememba oblasti je bil en izraz revolucionarnosti, izvedene v času vojne, drugi pa je bila uvedba nove oblike državne organizacije. V času vojne, s sklepom, sprejetim na drugem zasedanju Avnoja konec novembra 1943, je osvobodilno gibanje, ki se je postavilo za novo oblast, jugoslovansko državo organiziralo na federativni osnovi. Uvedba federativne ureditve, temelječe na načelu pravice naroda do samoodločbe, naj bi pomenila predvsem rešitev nacionalnega vprašanja kot enega osrednjih »kriznih« točk kraljeve Jugoslavije. Dejstva, da je treba jugoslovansko državo predrugačiti in ji dati bolj federativno obliko, so se zavedali tudi slovenski nasprotniki osvobodilnega gibanja.⁶ Z novo državno organizacijo je Slovenija postala subjekt, kar je bila bistvena sprememba glede na njen položaj in vlogo pred tem. Postala je federalna enota v okviru jugoslovanske države, v katero se je vključila na osnovi pravice do samoodločbe narodov, načela, ki vključuje tudi pravico do odcepitve. V 2. svetovni vojni je bila na ta način postavljena osnova nastajanja slovenske državnosti, ki se je skozi različne ustavne rešitve uresničevala do konca jugoslovanske države in se je uresničila z osamosvojitvijo leta 1991.

Prevzem oblasti je povzročil veliko spreminjanje na področju organizacije in delovanja države in tudi na vseh področjih življenja državljanov. Poleg federativne oblike državne organizacije je bila vzpostavljena tudi republikanska oblika vladavine in pa tudi novi politični sistem. To je bila t.i. ljudska demokracija, ki je bila razumljena kot prehodna oblika vladavine na poti v popolno oblast komunistov, takšno, kot je bila v Sovjetski zvezi. Za razliko do držav, ki so jim osvoboditev izpod okupatorjev prinesli bajoneti Rdeče armade, so zaradi dejstva, da

⁶ Slovenska zaveza kot koncentracija političnih sil, ki so nasprotovale odporu pod vodstvom OF zaradi vloge komunistov pri tem, so sponaladi 1942 podale »programske« usmeritve, med katerimi je bila tudi Združena Slovenija v federativni Jugoslaviji, pa tudi »globoke socialno-gospodarske izpremembe«. Jera Vodušek Starič: »Dosej« Mačkovšek. Ljubljana 1994, str. 42.

Konec gradbenih del na hidroelektrarni Mariborski otok septembra 1947. Avtor posnetka Vladimir Simončič-Vlastja. Hrani Muzej novejšje zgodovine Slovenije Ljubljana.

so v Jugoslaviji osvobodilni boj vodili komunisti, ti prevzeli dejansko vso oblast kljub organizaciji političnega sistema ljudske demokracije. Ljudska demokracija, v kateri naj bi obstajal parlamentarni strankarski sistem, je bila za komuniste v Jugoslaviji dejansko korak nazaj glede prevzemanja oblasti. Oblast naj bi formalno delili z drugimi političnimi skupinami in strankami. Zato je bila ustanovljena Ljudska fronta kot politična enotna množična organizacija, v kateri so se lahko združevale različne politične in svetovnonazorske skupine, v resnici pa je bila fasada boljševiške vsebine.⁶ Aprila 1949, ko je LFJ na svojem 3. kongresu sprejela program KPJ, ki ga je ta sprejela na 5. kongresu julija 1948, je bilo konec tudi tega sprenevedanja. Formalno je bilo sicer omogočeno tudi strankarstvo, kar je zakonila Začasna ljudska skupščina DFJ, ki je zasedala avgusta 1945. Kljub temu da se je na novo, glede na zakon, registriralo 9 političnih strank, med temi pa ni bilo nobene slovenske, pa strankarstvo v praksi ni zaživelo. Kot politična stranka se ni registrirala niti komunistična partija, ki je kljub deklarativni ljudski demokraciji v Jugoslaviji, za razliko od drugih držav, ki jih je osvobodila Rdeča armada, imela dejansko v svojih rokah vso oblast. Hitro je bila vzpostavljena t.i. partijska država, v kateri so vso oblast imeli komunisti. Ljudska demokracija kot prehodni politični sistem na poti v sovjetski socializem je bila tako v Jugoslaviji, za razliko od srednjeevropskih držav, ki jih je osvobodila Rdeča armada, zelo kratka. Da se v Jugoslaviji vzpostavlja sovjetski tip socializma, je bilo jasno že ob koncu leta 1945 po volitvah v ustavodajno skupščino, medtem ko se je ta pokazal v drugih državah t.i. ljudske demokracije spomladi 1948.

Državna oblast je bila povsem v rokah komunistov, organizacija države pa je v veliki meri bila podobna organizaciji komunistične partije. Vodilna politična

⁶ Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918 – 1992 : Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, str. 155.

sila v državi se je povsem "zlila" in se poistovetila z državno oblastjo. Prekrivale so se partijske in državniške funkcije, pri čemer so partijski voditelji na vseh nivojih, od vrha do dna oblasti, nastopali v javnosti z državnimi oziroma oblastnimi funkcijami.

Kot prvi način političnega utrjevanja oblasti v Sloveniji so služile volitve v lokalne organe oblasti v predelih, kjer med vojno to ni bilo mogoče izvesti. Volitve v okrajne in okrožne narodnoosvobodilne odbore so potekale v Sloveniji od konca julija in v avgustu 1945. Na osnovi teh volitev se je oblast dokončno utrdila in oblikovala, vključno s sodno oblastjo. Organizacija oziroma delovanje civilnega sodstva v Sloveniji je bilo namreč v veliki meri odvisno od lokalnih organov oblasti. Sodstvo, sprva s poudarkom na vojaškem, je bilo tudi sredstvo prevzemanja oblasti oziroma »odstranjevanja« pravih in namišljenih političnih nasprotnikov.

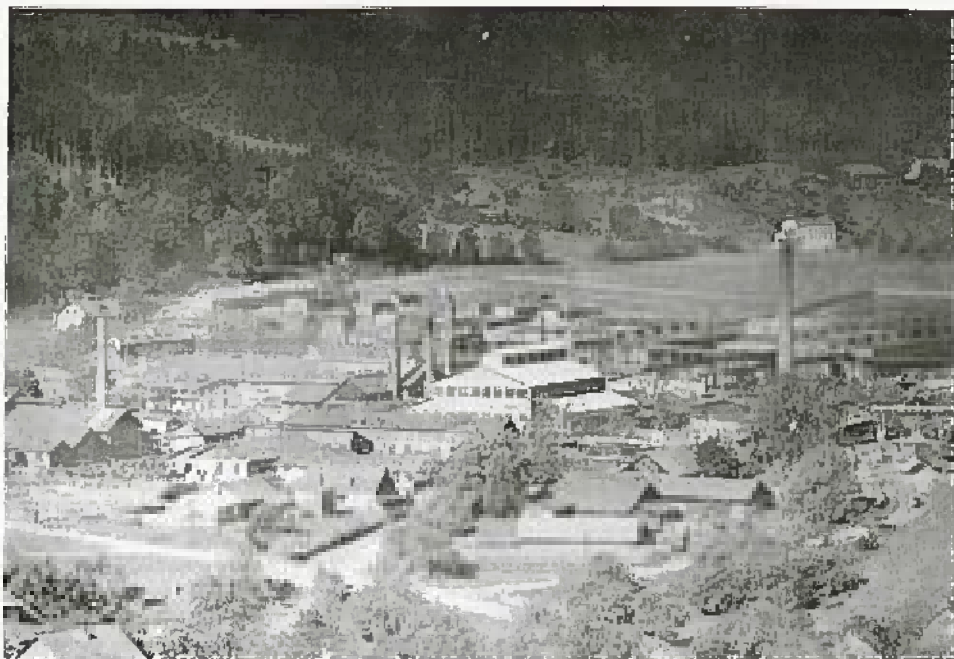
Bistvena sprememba na političnem področju je bila izvedena 29. novembra 1945. Takrat je ustavodajna skupščina, izvoljena na volitvah 11. novembra, ki so bile dejansko bolj referendum za novo oblast in njeno formalno politično organizacijo, Ljudsko fronto, razglasila v Jugoslaviji novo obliko vladavine - republiko. Revolucionarno prevzemanje politične oblasti in spremembe, ki jih je ta oblast začela uveljavljati že med vojno, je bilo s tem tudi formalno končano. Šlo je na videz sicer le za formalnost potrebno iz zunanjepolitičnih razlogov. Volitve in razglasitev republike so priznale tudi zahodne velesile, ki so bile sicer do nove oblasti in njenega načina vladanja dokaj zadržane in kritične. To je omogočilo komunistom, da so lahko nadaljevali z revolucionarnim spreminjanjem celotnega državnega in družbenega ustroja.

Dva mesece kasneje je bila sprejeta ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije. Ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije je opredeljevala obliko vladavine in organizacijo, uzakonjala pa je že uveljavljeno ljudsko oblast. Glede temelja družbeno-ekonomske ureditve je uzakonjala tri vrste lastnine, državno, t.i. občeljudsko imovino, združno in zasebno, pri čemer je bilo sicer poudarjeno, da občeljudska imovina uživa posebno zaščito države. Jamčila je sicer zasebno lastnino in zasebno podjetnost, glede zemljiške lastnine pa je bilo zapisano, da "zemlja pripada tistim, ki jo obdelujejo". Ob njenem nastajanju so bila glede tistega, kar je bila bistvena sprememba glede državne organizacije, federativnosti in rešitev nacionalnega vprašanja, opazna manjša nesoglasja glede razumevanja upoštevanja načela pravice narodov do samoodločbe. Sprva pravica do samoodločbe, za kar se je izrekel na zasedanju konec novembra 1943 Avnoj, v predlogu ustave ni bila upoštevana. Razlog je bil najbrž v dejstvu, da načelo pravice do samoodločbe vsebuje tudi pravico do odcepitve. Na pomanjkljivost neupoštevanja načela samoodločbe so opozarjali v postopku sprejemanja ustave v prvi vrsti slovenski poslanci, s teorijo o »konzumiranju« pravice do samoodločbe pa se ni strinjal niti Edvard Kardelj, sicer eden od ključnih tvorcev ustave.⁷

Poglavitne politične spremembe, ki so utrdile novo oblast, so bile izvedene od konca vojne do začetka leta 1947. Do takrat je bila sprejeta ustava jugoslovanske države (januarja 1946), leto dni kasneje pa tudi ustava Ljudske republike Slovenije, kar je bila glede na izvedeni prevzem oblasti sicer zgolj formalnost, saj je šlo za »prepis« jugoslovanske ustave, čeprav je pomenila potrditev in uveljavitev novega statusa Slovenije v jugoslovanski državi. Konec je bilo t.i. zgodnjega socializma.

V sosledju povojnega spreminjanja je spreminjanju na političnem področju z uveljavitvijo novega političnega sistema, oblike vladavine in organizacije države, sledilo prilagajanje gospodarstva pogledom in hotenjem nove oblasti. To je bil dejansko pogoj za potrditev oblasti in njeno okrepitev Začetek leta 1947 pa je bil tudi čas končanja poglobitnih spreminjanj na gospodarskem področju. S

⁷ Aleš Gabrič, Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju. V: Jugoslavija v hladni vojni: Jugoslavia in the Cold War, Ljubljana-Toronto 2004, str. 406-409.

*Železarna na Ravnah, maj 1950. Foto Slovenija, avtor posnetka Zvonc Mahovič.
Hrani Muzej novjše zgodovine Slovenije Ljubljana.*

podržavitvijo bistvenih gospodarskih obratov, npr. tovarn in rudnikov, se je država na področju gospodarstva okrepila in postala v gospodarskem življenju prevladujoča. To je dajalo možnost uvedbe t.i. planskega gospodarstva, kakršno je bilo znano v Sovjetski zvezi. Petletni plan razvoja narodnega gospodarstva FLRL za leta 1947–1951, kot je bil uradni naziv "prve petletke" v Jugoslaviji, je bil uzakonjen v zvezni skupščini konec aprila 1947, kar je Boris Kidrič, eden njegovih snovalcev in »motor« njegovega izvajanja, označil kot začetek socializma v Jugoslaviji.⁸

S poddržavljanjem, izvedenim na različne načine, je gospodarstvo doživelo lastninske spremembe oziroma spremembe v lastninski sestavi.⁹ Okrepil se je delež države v gospodarstvu, ki je temeljil na t. i. ljudski inovini. Država oziroma njena oblast je obvladovala domala celotno gospodarstvo, razen trgovine na drobno, potrebne za preskrbo prebivalstva. S tem so bile povezane spremembe vodenja gospodarstva, pa tudi spremembe v strukturi gospodarstva. Gospodarski razvoj je postal ena osrednjih političnih dejavnosti nove oblasti oziroma države, pri čemer je bil dan poudarek na razvoju t.i. težke industrije kot osnovi industrializacije. To naj bi pomenilo zagotovilo gospodarskega razvoja v industrijsko razvito družbo, hkrati pa naj ustvarilo družbeno in politično osnovo novi oblasti. T.i. delavski razred so bili namreč ideal komunistične oblasti in ti naj hi postali ne le politična, ampak tudi socialna osnova njihove oblasti.

Kljub temu pa si je nova oblast najprej želela zagotoviti podporo najnujnožičnejšega dela prebivalstva. Z namenom pridobiti kmete, predvsem revnejše, ki so bili med kmečkim prebivalstvom najštevilčnejši, za nadaljnje poli-

⁸ Boris Kidrič: Zbrano delo, III. knjiga, Ljubljana 1978, str. 234; Predavanje književnikom o petletnem planu.

⁹ O načinih poddržavljanja nacionalizacije glej študijo Jožeta Princičiča, *Povojne nacionalizacije v Sloveniji 1945–1963* (Novo mesto 1994), v kateri predstavlja vse oblike poseganja države – državne oblasti v zasebno lastnino.

tično in ekonomsko revolucionarno spreminjanje ustroja države in družbe, je bila agrarna reforma prvi poseg novih oblasti v letu 1945 na področju poseganja in spreminjanja lastninskih razmerij. Uzakonjena je bila v Začasni ljudski skupščini Demokratične federativne Jugoslavije avgusta 1945 še pred volitvami in sprejemom ustave. Kot večina agrarnih reform je bila tudi agrarna reforma v Jugoslaviji po 2. svetovni vojni ustvarjena z odločitvijo državne oblasti, da z njo doseže svoje politične cilje. V agrarni reformi je nova revolucionarna oblast videla predvsem politično sredstvo za "prevzemanje oblasti", medtem ko so tisti, katerim je bila namenjena in so od tega ukrepa pričakovali zemljo, videli v njej način izboljšanja svojega ekonomskega položaja. Šlo je za poseg v obstoječe zemljiško posestno stanje, ki je bilo dejansko v veliki meri nespremenjeno sto let. Kljub obljubam namreč jugoslovanska oblast v času med svetovnjima vojnama sprememb ni izvedla, tako da je tisto, kar je po prvi svetovni vojni obljubljala kraljeva oblast, storila po drugi nova, komunistična. Njen poseg je bil sicer bolj radikalen kot tisti, ki ga je načrtovala predvojna oblast, pa ga ni nikoli izvedla. Za obe agrarni reformi pa je bila skupna izrazito protiveleposestniška usmeritev. Razlike so bile le glede načina izvajanja in rezultatov oziroma učinkov.¹⁰

Prvi večji poseg v lastnino je revolucionarna jugoslovanska oblast uzakonila konec novembra 1944, ko je podržavila lastnino jugoslovanskih Nemcev in nemškega rajha v Jugoslaviji ter tistih, ki so z okupatorjem sodelovali.¹¹ Šlo je za poseg v lastnino na t.i. patriotični osnovi. Z zaplembo so namreč razlastili vse, ki so v času vojne sodelovali z okupatorji, in ne le Nemce. Nova jugoslovanska oblast se je načina podržavljanja z zaplembo držala tudi po koncu vojne in je bil osnovni način krepitve države na gospodarskem področju in krepitve državne oblasti.¹² Zaplemba kot način podržavljanja je imela revolucionarni značaj predvsem zaradi značaja oziroma sestave politične in državne oblasti, ki jo je izvajala. Na tej osnovi so bile spremembe lastnine obsežne. Do konca leta 1946, ko je bilo podržavljanje uzakonjeno kot nacionalizacija, je prešla z zaplembami v roke države večina večjih gospodarskih podjetij, ki so bila za oblast zanimiva iz gospodarskih razlogov. Razlog za takšen način poseganja v zasebno lastnino in njeno spreminjanje v državno je bil v želji, da se nova oblast gospodarsko okrepi, a pri tem da izpade čim manj revolucionarna. »Patriotična nacionalizacija« je bila tako način kaznovanja tistih, ki so v času vojne sodelovali z okupatorjem proti osvobodilnemu gibanju, pa tudi tistim, ki so se na kakršenkoli način upirali novi oblasti po koncu vojne, pa tudi način podržavljanja tako dolgo, dokler niso v vrhu jugoslovanske oblasti, dejansko v partijskem vrhu, bili prepričani, da jim odkrito poseganje v lastnino tudi v vojni zavezniških in nevtralnih držav ne more več škoditi glede mednarodnega priznanja in glede ozemeljskih pričakovanj na mirovni konferenci. Ko je bilo ocenjeno, da je mogoče »postopno dušitev« zasebne lastnine zamenjati s »frontalno zadušitvijo«, je padla odločitev o podržavitvi kot nacionalizaciji.

Ker je imelo državopartijsko vodstvo možnost podržavljanja lastnine s »patriotično nacionalizacijo«, ki se je glede na obseg razlastitev pokazala kot učinkovita, je s pravo nacionalizacijo odlašala. V predlogu ustave FLRJ so sicer sprva načrtovali uvrstitev nacionalizacije kot izraz ustavnosti, vendar zaradi zadržkov, da »bi morda naše gospodarstvo dezorganizirali, če bi uvedli nacionalizacijo prej, kot bi razmere za to dozorele«, kar bi »otežilo notranjo gospodarsko rekonstrukcijo«,¹³ do uvrstitve nacionalizacije v ustavo ni prišlo. Nacionalizacija je bila namreč namenjena razlaščenju lastnine, ki ni podlegla razlogom za »patriotično nacionalizacijo«, predvsem lastnine zavezniških in v času vojne nevtralnih držav.

¹⁰ O agrarni reformi v Sloveniji, načinu in učinkih glej študijo Zdenka Čepiča: *Agrarna reforma v Sloveniji (1945-1948)*, (Maribor 1995).

¹¹ UL DFJ, 2-25, 6. 2. 1945.

¹² UL DFJ, 40-359, 12. junij 1945

¹³ Ustavotvorni odbori savezne skupštine i skupštine naroda, stenografske beleške, 10. decembar 1945 - 4. januar 1946, str. 81; diskusije ministra za konstituanlo Edvarda Kardelja.

Tisto, kar pa ni bilo mogoče razlastiti na osnovi t.i. patriotične nacionalizacije, kajti šlo je za lastnino v vojni zavezniških ali nevtralnih držav ali njihovih državljanov, je bilo razlaščno z zakonom o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij,¹⁴ s ciljem »da se v polni meri izvedejo družbeno-ekonomska načela ustave FLRJ«, v prvi vrsti »načelo o pravilnem izkoriščanju vseh gospodarskih sil v državi«, torej da se ustvari možnost izvajanja državnega gospodarskega načrta v obliki »petletke«. Nacionalizacija je bila uzakonjena v začetku decembra 1946, potem ko so bile po mnenju državopartijskega vodstva razmere za to zrele oziroma nujne in ko je bilo jasno, da bodo odločitve mirovne konference takšne, da ni mogoče pričakovati od zahodnih velesil več nobene podpore glede jugoslovanskih ozemeljskih zahtev, konkretno glede Trsta. Na seji Politbiro centralnega komiteja KPJ 22. septembra 1946 je padla odločitev za »frontalni« napad na njihove ekonomske pozicije v Jugoslaviji.¹⁵ Spremembe in dopolnitve pa je zakon o nacionalizaciji zasebnih gospodarskih podjetij doživel konec aprila 1948,¹⁶ ko so podržavljena tudi manjša podjetja in obrati. Dejansko pri tem ni šlo za nacionalizacijo kot podržavitev lastnine tuje države ali njenega državljana, ampak za podržavitev lastnine lastnih državljanov. Zakon je bil sprejet v zvezni skupščini že v času t.i. spora z informbirojem, kar pa je bila takrat še skrbno varovana partijska skrivnost oziroma ni bilo idejno razhajanje s Stalinom še javno, zato je bil ustvarjen vtis, da je bila ta podržavitev sprejeta zaradi Stalina oziroma dokazovanje njemu o pravi poti v socializem sovjetskega tipa. Nacionalizacijo podjetij, »ki imajo po svojem značaju in po svoji kapaciteti splošen pomen za zvezno in republiško gospodarstvo, za varstvo ljudskega zdravja ali za kulturni razvoj ljudskih množic«, so oblasti pripravljale že dalj časa, pa tudi odpravo zasebne male trgovine se je pripravljala že dalj časa. O odpravi zasebne trgovine je razpravljalo jugoslovansko partijsko vodstvo konec novembra 1947,¹⁷ odpravljena pa je bila maja 1948.

Po podržavljenju se je začela celovita preobrazba gospodarstva na novih osnovah. Soodvisnost oblasti in gospodarskega ustroja in podreditve gospodarstva novi oblasti je bilo sicer v ospredju že od konca vojne, vendar se je povsem pokazala po tem, ko je bil državni lastninski monopol v večjem obsegu ustvarjen. S tem so bili dani pglavitni pogoji za možnost uvedbe načrtnega, t.i. planskega gospodarstva. Šlo je za vodenje gospodarstva na administrativen in centraliziran način, ko so s političnimi mehanizmi vodenja oblast usmerjale celotno gospodarsko življenje, od proizvodnje, preko delitve in menjave do potrošnje. Gospodarstvo je bilo v vseh panogah »sovjetizirano«. Najprej je bila podvržena sovjetskemu načinu načrtovanja in vodenja gospodarstva industrija. Med državami t.i. ljudske demokracije je bila Jugoslavija prva, ki je sprejela petletni gospodarski načrt. Načrt je bil megalomanski in njegovi snovalci pri izvajanju niso predvideli nikakršnih težav. Te pa so nastopile zaradi notranjih razlogov, težav z delovno silo in prehranjevanjem le-te, predvsem pa iz zunanjih, zaradi razhajanj in spora z informbirojem oziroma zaradi odpovedi gospodarskega sodelovanja t.i. držav ljudske demokracije z neposlušno Jugoslavijo. Sovjetizacija v obliki kolektivizacije je dejansko nazadnje zajela kmetijstvo. Šele, ko je izvajanje »petletke« na sovjetski način zašlo v krizo in je zaradi njene usmeritve v industrializacijo, kar je zahtevalo nenelno večanje delovne sile v neagrarni proizvodnji in njeno prehranjevanje ob nespremenjenem načinu kmetovanja, je kmetijstvo oziroma so kmetje doživeli kolektivizacijo.

Pod vplivom gospodarske preobrazbe, katere usmeritev je bila v industrializacijo, je to povzročilo spreminjanje podobe jugoslovanske/slovenske družbe. V

¹⁴ UL FLRJ, 98-677, 6. 12. 1946.

¹⁵ Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ : (11. jun 1945-7. jul. 1948). Beograd 1995, str. 173-174.

¹⁶ UL FLRJ, 35-269, 29. 4. 1948.

¹⁷ Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ : (11. jun 1945-7. jul. 1948). Beograd 1995, str. 222-223.

Sloveniji je tekel proces spreminjanja stare klasične agrarne strukture. Spreminjala se je socialna struktura družbe, kajti pod vplivom gospodarske usmeritve v razvoj industrije je doživljala deagrarizacijo, urbanizacijo in druge spremembe v sestavi in delovanju družbe. Ker se je vedno več ljudi zaposlovalo zunaj kmetijstva, se je zmanjševalo število prebivalstva, ki je živelo od zaslužka v kmetijstvu; raslo je število tistih, ki so živeli od neagrarnega gospodarstva. Ti naj bi bili po prepričanju komunističnih ideologov osnova njihove oblasti. Iz tipične agrarne se je začela jugoslovanska, posebno pa slovenska družba, postopoma spreminjati v industrijsko.

Število prebivalstva, ki je živelo izključno od kmetijske dejavnosti, je začelo padati. Padec je zaradi zaposlovanja v neagrarni proizvodnji. Ob koncu 2. svetovne vojne je bila Slovenija še vedno pretežno agrarna dežela, čeprav je v Jugoslaviji veljala za sorazmerno industrijsko razvito deželo. Med slovenskim prebivalstvom je bila po prvem povojnem popisu prebivalstva (leta 1948) še 48,9 % oseb, ki jim je bilo kmetijstvo poklic in edini vir zaslužka (leta 1931 ob zadnjem popisu pred 2. svetovno vojno 58,8 %). Največji padec deleža kmečkega prebivalstva je bil prav v času pospešene industrializacije, v času prve petletke, ko je od popisa 1948 do popisa 1953 delež kmetijskega prebivalstva padel za 14 %. Po popisu leta 1961 pa je število kmečkega prebivalstva v Sloveniji padlo na 31,6 %.¹⁸

Na proces hitre deagrarizacije, značilen za Slovenijo za obdobje dvajsetih let od konca 2. svetovne vojne, je vplivala industrializacija, ki pa je bila politično in ideološko načrtovana in vodena. Za razliko od deagrarizacije pred 2. svetovno vojno, ko sta bila tempo in intenzivnost odvisna od ekonomskih razlogov kmečkega prebivalstva, ko je iskalo glede na stanje v kmetijstvu zaradi neugodne posestne sestave zaslužek zunaj kmetijstva, je bil razlog povojne deagrarizacije političen. Industrializacija je bila tudi v vlogi političnega sredstva oblasti.

Zaradi velikih potreb po delavcih za zgraditev industrijskih objektov in za delo v njih je bila deagrarizacija izrazita zlasti v prvi petletki (1947-1951/52). Število zaposlenih v neagrarnih gospodarskih panogah je skokovito raslo; v tretjem letu »petletke«, ko je njeno izvajanje zašlo v krizo, se je število zaposlenih v nekmetijskem gospodarstvu povečevalo več kot dvakrat hitreje kot proizvodnja.¹⁹

V procesu spreminjanja iz agrarne v industrijsko družbo je deagrarizacija prehitevala urbanizacijo oziroma socialna mobilnost je bila mnogo hitrejša kot prostorska. Deagrarizacija je pomenila predvsem spreminjanje poklica oziroma osnovnega vira zaslužka, ne pa toliko kraja bivanja. V letih izvajanja petletke je bilo prehajanje iz kmetijske v nekmetijsko dejavnost mnogo večje kot odhajanje iz vasi v mesta za stalno. Dobršen del na novo zaposlenih v neagrarnih panogah je še naprej živel na vasi in se po delu v tovarni ukvarjal s pridelavo hrane za svoje lastne potrebe. Leta 1953 je v Sloveniji na vasi živel 63 % oseb, ki so delali v neagrarnih dejavnostih.²⁰ Na vasi je tedaj živel 61 % rudarjev, 56 % industrijskih delavcev, 70 % zaposlenih v gradbeništvu. Bili so t.i. polproletarci. Število polproletarcev se je povečevalo; tako je bilo 47.000 oseb stalno zaposlenih zunaj kmečkih gospodarstev, na katerih so živeli, štiri leta pozneje jih je bilo že 71.000, v začetku šestdesetih let pa se je njihovo število podvojilo.²¹ Živeli so na t. i. mešanih gospodarstvih; število teh je bilo po petnajstih letih po koncu 2. svetovne vojne enako številu »čistih« kmečkih gospodarstev. Zaradi intenzivnejše socialne mobilnosti od prostorske, večjega zaposlovanja v neagrarnih dejavnostih od stalne preselitve iz vasi v mesta, se je povečalo tudi število dnevnih migrantov, ki so hodili iz vasi v mesta in industrijska središča dnevno na delo. Povečevalo pa se je tudi število mešanih gospodarstev.²²

¹⁸ Živko Šifrer: Demografski razvoj kmečkega prebivalstva v Sloveniji. V: Prikazi in študije, 1962, 10-11.

¹⁹ Vasilije Špero: Razvitak industrije FNRJ. Beograd 1955, str. 40.

²⁰ Miloš Macura: Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije. Beograd 1958, str. 80, tab. 22.

²¹ Jože Levstik: Polproletariat pri nas. V: Teorija in praksa, 3, 1966, št. 3, str. 372.

²² Zdenko Čepič: Povojni beg z zemlje : notranje migracije v Sloveniji 1945-1960. V : Zgodovinski časopis, 1991, št. 1, str. 91-92.

Poleg bolj intenzivnega spreminjanja socialnega položaja in poklicne dejavnosti kot preseljevanja v mesta pa je kljub temu potekalo tudi ldasično preseljevanje iz vasi v mesta. V Sloveniji se je iz vasi v mesta od leta 1948 do 1953 preselilo 54.000 oseb, svojo poklicno dejavnost (vir zaslužka) pa jo je v istem času spremenilo dvakrat toliko.²¹ Kljub dejstvu, da je bila deagrarizacija bolj intenzivna kot urbanizacija oziroma preseljevanje v mesta ali kraje z mestnim značajem, pa je vplivala na povečevanje mest in nastajanje novih mestnih naselij. Hkrati pa se je mestni način življenja širil v sicer tipična vaška okolja.

Število prebivalcev slovenskih mest se je v petnajstih letih po vojni povečalo za nekaj več kot tretjino. Leta 1948 je v mestih živel četrtina tedanjega prebivalstva Slovenije, leta 1953 se je delež mestnega prebivalstva povečal na 29 %, leta 1961 pa je v mestih Slovenije živel že tretjina slovenskega prebivalstva; slovenska mesta so imela že 530.044 prebivalcev.²² Večalo se je število prebivalcev zlasti v starih industrijskih središčih, nastajali pa so tudi novi manjši industrijski centri in nova urbana središča. Številni kraji pa so zaradi gospodarskega razvoja in industrije spremenili svojo dotedano vlogo in tudi podobo. Število industrijskih krajev se je s 25 povečalo na 45. Število krajev, v katerih je bilo zaposlenih od 200 do 1000 oseb, se je v petdesetih letih z 59 povečalo na 71.²³ Mesta so bila majhna; v večini industrijskih mest je živel manj kot 20.000 prebivalcev. Edino mesto v Sloveniji, ki je do sredine šestdesetih let 20. stoletja imelo nad 100.000 prebivalcev, je bila Ljubljana.

Mesta so rasla (po podatkih popisov prebivalstva v povprečju) dokaj enakomerno. V letih od 1948 do 1953 – v času industrializacije pod vplivom socialistične petletke – je bila povprečna rast slovenskih industrijskih mest 10 %. Izjema so bile Ravne na Koroškem, kjer se je število prebivalcev povečalo v tem času za 60 % in pa Velenje. V tem času se je okoli 10 % zmanjšalo število prebivalstva v Kopru, ker so se odseljevali prebivalci italijanske narodnosti, t.i. optanti, in se preseljevali v Italijo. V letih 1948 do 1961 je največjo rast števila prebivalstva imelo Velenje (povečalo se je za 3,5 krat), nato Ravne na Koroškem (za 2,3-krat), medtem ko se je v ostalih mestih število prebivalcev povečalo za približno tretjino. V Ljubljani kot glavnem mestu, upravnem in kulturnem središču za 37,8 %.²⁴

Graditi pa so začeli tudi povsem nova mestna naselja. Tipičen primer vpliva industrializacije na razvoj mesta in mestnega prebivalstva je bilo rudarsko naselje Velenje. Zaradi potreb po stanovanjih za rudarje so začeli novo naselje graditi že leta 1946, ko so se v prvi blok vselili rudarji, povratniki iz Francije. V začetku leta 1956 se je začela organizirana graditev mesta Velenje.²⁵ Zaradi izgube upravnega, gospodarskega in kulturnega središča Gorice, ki je po sklenjenem mirovnem sporazumu ostala v Italiji, je bila sprejeta politična odločitev o zgraditvi »nadomestnega« mesta, ki naj bi postalo novo regijsko središče. Nastala je Nova Gorica. Odločitev zanjo je bila politična.

Spreminjanja, ki so zaznamovala celotno obdobje po 2. svetovni vojni, so imela svoje vzroke in svoje posledice. So pa dejstva, ki jih je treba upoštevati pri obravnavanju celotnega razvoja dobe ne glede na njihovo vrednotenje oziroma vrednostne sodbe, ki imajo običajno ideološki predznak. V pogledih na spreminjanje in razvoj in vrednotenje le-tega je vsekakor treba razlikovati med splošnim in posameznim, še posebej pa posebnim. Celovit proces spreminjanj pa vsekakor vsebuje tudi usode posameznikov, ki so bili v tem dogajanju. Spreminjanja je vsakdo doživljal in sprejemal osebno in zato tudi drugače. To pa je predmet drugih raziskav, ki morajo izhajati iz dejstev, ki so bila ključna za povojna spreminjanja.

²¹ Dolfe Vogelnik: Urbanizacija kao odraz privrednig razvoja FNRJ. Beograd 1961, str. 76, tab. 16.

²² Statistični letopis 1970, str. 69, tab. 3–11.

²³ Vladimir Klemenčič: Regionalni procesi in kmetijstvo Slovenije. V: Teorija in praksa, 1965, št. 4, str. 606.

²⁴ Anton Melik: Rast naših mest v novi dobi. Ljubljana 1964; Statistični letopis SR Slovenije 1970, str. 60, tab. 3-11.

²⁵ Damijan Kljajič: Velenje po letu 1945. V: Velenje: razprave o zgodovini mesta in okolice. Velenje 1999, str. 378, 380, 384.

Zdenko Čepič

A TIME OF CHANGE: FACTS OF THE NEW AFTER THE SECOND WORLD WAR IN OUR ENVIRONMENT

Summary

After the Second World War, Yugoslavia/Slovenia experienced many changes. These were consequences of the Second World War and events in the Yugoslav state, where revolution came about. During the War, conditions were met for an all-round social revolution. The basic condition for changes, as to the period after the Second World War, was to be found in the transfer of power, which came about during the War. Particularly due to the establishment of new power, changes in the legal order, in the bearers of power and in the transfer of state bodies were particularly marked. The transfer of power itself did not yet mean a change of the social order. The main changes, political and economic ones, came about immediately after the end of the War, during a relatively short period of two years. Changes in the society itself, which were a consequence of political and economic, particularly ownership changes, took a longer period of time. The main changes in the class and occupational structure of the Slovenian society came about by 1960.

By the end of the War in 1945, a new political reality came into force in Slovenia. The new power began to consolidate its position. The main political changes consolidating the new power were implemented between the end of the War and the beginning of 1947. At that time, political power in Yugoslavia, headed by Communists, completely consolidated itself. Immediately after the War, the political and economic system of socialism, which was previously known in practice only in the Soviet Union, began to appear clearly. The so called party state was established speedily.

Changes in the political area were followed by changes in the economic area. Along with political ones, they were substantial. The economy, particularly its ownership structure and management were adjusted to the ideological views of the new authorities. The new social order began to be established in Yugoslavia in the economic field after the War, when new authorities intervened in the ownership relations. When the entire property of significance in the economy (factories, mines) became state owned – nationalized, the economy began to operate by a new organisation, the so called planned economy. Then, in the middle of 1947, the economy factually began to be arranged by the »model« known only in the Soviet Union.

Under the influence of economic transformation the social structure of society changed. At the end of the Second World War, Slovenia was still predominantly an agrarian land, which changed by industrialisation speedily. The process of diminution of agrarian composition of population was typical, along with the rise of the number of those living from the non-agrarian sectors of the economy. A process of intensive deagrarianisation, along with marked social mobility i.e. a change in occupational composition, whereas spatial mobility, transfer from rural to urban settlements was lesser. In spite of the fact that deagrarianisation was more marked than immigration into towns and town-like settlements, towns grew and new urban settlements appeared. Speedy urbanisation brought about the rise of new economic centres. New urban centres appeared, numerous localities changed their previous role and likeness due to the growth of the economy and manufacturing.

KATOLIŠKO GIBANJE NA SPODNJEM ŠTAJERSKEM V DOBI TABOROV

Matejka Križan*

UDK 329.3(497.4-18)"186/189"

KRIŽAN, Matejka: Katoliško gibanje na Spodnjem Štajerskem v dobi taborov. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 3-4, str. 411-428

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtorica piše o slovenskih katoliških društvih na slovenskem Štajerskem v dobi taborov v 19. stoletju. Ena od pomembnih društvenih nalog je bilo izobraževanje slovenskega kmeta, da bi se z znanjem lažje branil pred nemškim nacionalnim pritiskom. Ne moremo pa še takrat govoriti o pravem katoliškem gibanju, kakršno se je razvilo po prvem slovenskem katoliškem shodn leta 1892.

UDC 329.3(497.4-18)"186/189"

KRIŽAN, Matejka: The Catholic movement in lower Styria in the period of camps. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 411-428

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The authoress writes on Slovenian Catholic societies in Slovenian Styria in the period of camps in the 19th century. One of their significant social tasks pertained to the education of Slovenian peasants, so as to defend themselves from the German nationalizing pressure. It is not possible yet to speak of a true Catholic movement, as it evolved after the first Slovenian Catholic assembly of 1872.

* Matejka Križan, prof. zgodovine in sociologije, SI-2256 Juršinci

Omahljiva in nedosledna politika staroslovencev v šestdesetih letih 19. stoletja je vzpodbudila oblikovanje opozicije med liberalno mladino proti uradnim političnim voditeljem. Tabori, ki so jih začeli prirejati na iniciativo mladostlovencev in pri katerih so sodelovali tudi staroslovenci, so za kratek čas še preprečili popolno ločitev obeh smeri.¹ Kljub temu skupnemu nastopu na političnem polju so katoliški krogi razvijali samostojno gibanje, ki je imelo svoje korenine najprej v čitalnicah in bralnih društvih, nato pa že močnejše temelje v katoliških političnih društvih.

Konec šestdesetih let 19. stoletja je kulturni boj, katerega nosilci so bili nemški liberalci, vzpodbudil katoliške kroge najprej v nemških, nato pa tudi v slovenskih deželah k organiziranemu odporu. Slovenski katoliki so po vzoru nemških začeli najprej ustanavljati katoliške družbe, ki so kot nepolitične organizacije združevale katolike vseh narodnosti, z nalogo buditi katoliško zavednost z javnimi nastopi ob različnih cerkvenih slavnostih in izdajati primerne brošure. Razne verske debate, ki so potekale tista leta v parlamentu, predvsem glede konkordata in vpliva Cerkve v šolah, so izzvale najprej avstrijske katoliške kroge, katere so potem posnemali tudi slovenski katoliki, k izrazito političnim akcijam. Ker se katoliške družbe kot nepolitične organizacije niso smele ukvarjati s političnimi zadevami, so začeli po alpskih deželah ustanavljati katoliška politična društva. Prvo tako društvo je bilo ustanovljeno leta 1869 v Gradcu, kmalu pa so podobna društva začela nastajati tudi na Spodnjem Štajerskem.²

11. avgusta 1869 je v Celju potekal duhovski zbor, katerega se je kljub slabemu vremenu udeležilo 33 duhovnikov. Na zboru so govorili predvsem o neugodnih okoliščinah, v katerih je bila Cerkev, o možnostih ustanovitve katoliške stranke in o časnikih, za katere so menili, da jih je dovolj. Zavrnili pa so predlog o ustanovitvi tiskarskega in književnega društva za duhovnike.³

Močna katoliška agitacija, ki so jo širili slovenski časniki, je v letih 1870 in 1871 posejala precej novih bralnih društev, čitalnic in katoliških političnih društev na Spodnjem Štajerskem, ki pomenijo začetek organiziranja slovenskega katoliškega gibanja. Nekatera izmed njih so le životarila, medtem ko so si nekatera postavila močne temelje za nadaljnji razvoj, čeprav so bila katoliška politična društva vse do prvega katoliškega shoda leta 1892, na katerem so katoliškemu gibanju opredelili organizacijski in vsebinski okvir, prepuščena vodstvu posameznikov.

Čitalnice

Že 24. decembra 1867 je dr. Valentin Zarnik, odvetniški koncipient oziroma pripravnik, poslal v uredništvo Slovenskega gospodarja dopis, v katerem je vabil vse stanovce, najbolj pa može kmečkega stanu, pri katerih je bila slovenska beseda še čista in nepokvarjena, da v čim večjem številu pristopijo k ustanavljanju čitalnice v **Ljutomeru**.⁴ Le-ta je bila ustanovljena 6. februarja 1868. Potrebne prostore za vsakdanja zbirališča je čitalnici v ta namen odstopil g. Kornpohl, in sicer dve sobi ter veliko dvorano kavarne za gledališke predstave, plese in druge veselice.⁵ Aprila istega leta je Ljutomerska čitalnica izbrala g. Janeza Bleiweisa za svojega častnega člana in mu poslala diplomu.⁶ Januarja 1872 je Slovenski gospodar poročal, da so v Ljutomeru, po zgledu Šmarja, začeli snovati okrajno »založnico«, za katero je potrebno gotovino in poroštvo založilo okrajno zastop-

¹ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Prosvetna zveza, Ljubljana 1928, str. 11.

² Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Prosvetna zveza, Ljubljana 1928, str. 17-18.

³ Zgodnja Danica, Duhovski zbor v Celju 11. vel. srpana, 20. avgust 1869, št. 34, str. 269-271

⁴ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Ljutomerja, 2. januar 1868, št.1, str.3.

⁵ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Ljutomerja, 13. februar 1868, št.7, str.3.

⁶ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Ljutomerja, 23. april 1868, št.17, str.3.

stvo. Prav tako so nameravali ustanoviti »narodno bukvarnico«, saj je čitalniška knjižnica zamrznila. V nedeljo, 21. januarja 1872, ob 20. uri je ljutomerska čitalnica pripravila malo veselico, na katero so bili povabljeni vsi njeni člani.⁷

V nedeljo, 4. februarja 1872, je ob 14. uri potekal občni letni zbor ljutomerske čitalnice. Dnevni red je obsegal nagovor predsednikov, blagajnikovo in tajnikovo poročilo, razgovor o narodni bukvarnici, razne predloge in nasvete in volitev novega odbora. Po končanem zboru je sledila še beseda v Vodnikov spomin s tombolo ali srečkanjem.⁸

Po dokončanem nagovoru čitalniškega predsednika je poročal blagajnik o stanju čitalniškega imetja. V minulem letu je čitalnica imela 268 gl. stroškov in približno toliko dohodkov. Denar so porabili za stanovanje, časnike, knjige, veselice itd. Veselice je čitalnica v preteklem letu priredila kar 8. Odbor z delovanjem čitalnice v preteklem letu ni bil zadovoljen, vzrok za to so videli v neugodnih okoliščinah, pomanjkanju delovnih oseb in požrtvovalnih rodoljubov. Tajnik čitalnice je obljubil, da bo v prihodnjem letu prevzel skrb, da se v čitalnico vpelje red, da se bo lahko odlikovala z delavnostjo. Občni zbor je tudi opredelil dejavnosti čitalnice. Le-ta je imela v svojih prostorih na razpolago časnike, katere so lahko njeni člani prebirali ob kateremkoli času. Tajnik je ob predhodnem osebnem naročilu pošiljal časnike in knjige tudi na dom. Bolj pogosto so se namenili pripravljati besede, veselice in zabave, na katere so imeli člani prost vstop, nečlani pa so morali plačati vstopnino. In kot zadnje so si zadali v poletnem času pripravljati izlete na podeželje. Da bi zastavljeno zmogli uresničiti, so določili, da domači člani plačujejo 6 gold. letno po 50 kr. vsak mesec; zunanji člani pa naj bi plačevali 2 gold. 40 kr., tudi na mesečne obroke, kar je bilo mnogim lažje.⁹

Jeseni leta 1868 so začeli snovati novo čitalnico na Vranskem. V ta namen so predložili pravila z več kot tridesetimi podpisi namestništvu v Gradcu, kjer so ugotovili, da noben paragraf ne zadošča 4. členu Ljudske družbene postave s 15. novembra 1867. Namestništvo je pravila poslalo mariborskemu okrajnemu glavarstvu, da bi jih le-to izročilo odbornikom, ki bi pravilom dodali paragraf, ki določa delovanje glede preprirov med člani čitalnice ter da bi predložena pravila prevedli v nemški jezik na lastne stroške. V Mariboru so kmalu ugotovili, da od nedavnega Vransko sodi v celjski okraj, zato so pravila poslali v Celje in preden so pravila ponovno prišla v roke odbornikov, je pretekel skoraj mesec. Odborniki so dodali pravilom 14. paragraf, ki je govoril o preprirovah med člani čitalnice, glede nemškega prevoda pa so se pritožili na notranje ministrstvo in ker le-to v štirih tednih njihovega društva ni prepovedalo, so imeli 3. januarja 1869 ustanovni shod, na katerem so izvolili odbor čitalnice. Okrajno glavarstvo je poslalo vranskega župana g. Šventnarja na shod kot cesarsko-kraljevega poverjenika oziroma komisarja, katerega je čitalniški odbor soglasno sprejel za predsednika čitalnice. Prvo sejo je imel odbor 5. januarja popoldan. Na seji so odborniki določili veselice za pustni čas in sklenili, koliko časopisov za zunanje uporabnike bodo naročili na stroške čitalnice. Slovenskega gospodarja so označili kot zelo pomemben časnik za slovenskega kmeta, zato so ga sklenili naročiti v šestih izvodih.¹⁰ Naslednjo sejo je imel čitalniški odbor 4. aprila istega leta, na kateri so sprejeli program veselice za tekoče leto: 11. in 25. april - veselica in tombola; 2. maj - spomladanska veselica z besedo in plesom; 17. in 30. maj, 13. junij, 4. in 28. julij, 8. in 20. avgust - beseda in tombola; 18. avgust - v čitalnici beseda in ples na čast cesarjevega rojstnega dne; 12. in 26. september, 10. in 24. oktober, 14. in 21. november, 26. december - beseda in tombola. Prireditve so se pričele do oktobra ob 20. uri, potem pa ob 19. uri. Od 9. novembra dalje je vsak torek potekalo streljanje v tarčo. Na seji so tudi sestavili nov odsek z nalogo skrbeti, da se je vsako nedeljo o čem poučnem govorilo ali bralo, z namenom, da bi čitalnica čim bolj

⁷ Slovenski Gospodar, Razne stvari, 18. januar 1872, št. 3, str. 14.

⁸ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 25. januar 1872, št. 4, str. 18.

⁹ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Ljutomera, 15. februar 1872, št. 7, str. 32.

¹⁰ Slovenski Gospodar, Dopis, Iz Vranskega, 21. januar 1869, št. 3, str. 3.

dosegala svoj namen, in sicer da bi dala kmečkim članom možnost, da za majhen denar veliko poučnega slišijo in veliko koristnega preberejo. Tretji pomemben predmet seje je bil obračun prvega četrtletja delovanja, ki jim je pokazal, da je čitalnica uspešno delovala, zato so lahko vse časopise naročili za celo leto naprej. Pozitivno poslovanje so jim omogočili predvsem mnogi odborniki, ki so pri ustanavljanju čitalnice in besed imeli veliko stroškov in niso od čitalnice zahtevali povračila. Čitalnica je prejela tudi tiskana pravila, ki jih je razdeljevala med člane, ker pa jo je tiskanje stalo veliko denarja, je med člani pobirala prostovoljne prispevke. Ob koncu seje so med odbornike razdelili pravila Političnega društva v Mariboru, da bi širili propagando.¹¹

29. novembra 1868 je bila ustanovljena čitalnica v **Slovenski Bistrici**. V čitalniški odbor so bili izvoljeni dr. Vošnjak kot predsednik, Fr. Ratej kot »biležnik« oziroma tajnik in odborniki: gostilničar g. Limavšek, odvetniški pripravnik J. Železnikar in župnik v Šmartnem K. Cenc.¹²

Februarja 1869 je osnovalni odbor čitalnice v **Vojniku** poslal svoja pravila v potrditev namestništvu, ker pa jim le-to v štirih tednih ni odgovorilo, po postavi ni bilo več potrebno čakati na odlok, zato je osnovalni odbor meseca marca pozval vse krajanje, da se v čim večjem številu včlanijo v čitalnico, da bi lažje dosegli namen čitalnice, in sicer biti šola slovenskemu odraslemu ljudstvu. Vpisovanje članov je potekalo pri trgovcu Vogelnu, članarina pa je znašala 30 kr. Ker so nameravali urediti tudi izposojevalnico knjig, so naprosali vse okoliške rodo ljube, naj pošljejo vse pogrešljive knjige v ta namen.¹³

Čitalnica v **Ormožu** je bila ustanovljena 9. maja 1869. Ustanovitev je potekala pri g. Štegarju, v odbor pa so bili izvoljeni: dr. Petovar kot ravnatelj, dr. Magdič kot podravnatelj, Graškovnjak kot tajnik, Simonič kot blagajnik in odborniki Goričan, Hanželič, Štegar, Zidarič, Hrzenjak in Kotnik.¹⁴

Bralna društva

Prvi vidni znak društvenega življenja v ustavni dobi na Štajerskem predstavlja bralno društvo in njegova knjižnica v **Zgornji Ložnici na Pohorju**. Društvo je bilo ustanovljeno leta 1863, navdih pa so njeni ustanovitelji dobili na slovesnosti v spomin 1000-letnici delovanja slovanskih apostolov Cirila in Metoda, ki je potekala 3. avgusta 1863 v Mariboru in katere se je udeležilo okrog 6000 ljudi. Na tej slovesnosti sta se prvič srečala in spoznala Lovro Stepišnik in dr. Josip Vošnjak. Pomembni narodnjaki so na tej slavnosti razpravljali o Slovencih in narodnosti, Vošnjak pa je novega prijatelja navdušil za narodno zavedno delo. Z vprašanji, ali želi slovenski kmet tudi v njegovih krajih brati knjige in časopise, če pozna zgodbe o kralju Matjažu, narodne pesmi, šege in navade slovenskega naroda, je doprinesel k Stepišnikovemu razmišljanju, ki je po večkratnih obiskih Vošnjaka privedlo do organiziranja in delovanja zgoraj omenjenega društva.¹⁵ Pravila knjižnice so določala, da je pristop k članstvu prostovoljen in da člani plačujejo letno 30 kr (čl.1). Za to plačilo so si smeli člani izposoditi vse knjige iz knjižnice, vendar le eno naenkrat (čl.2), doma pa so smeli knjigo obdržati 2-3 tedne, vendar ne več kot 2 meseca (čl.3). V času izposoje so bili za knjige odgovorni in so morali vrniti nepoškodovano, v nasprotnem primeru pa so morali poškodovano ali izgubljeno knjigo nadomestiti s plačilom (čl.4). Bralec izposojene knjige ni smel posoditi nikomur drugemu, ampak jo čim prej vrniti, da

¹¹ Slovenski Gospodar, Dopis, Iz Vranskega, 15. april 1869, št.15, str.3.

¹² Slovenski Gospodar, Novičar, 10. december 1868, št.50, str.4.

¹³ Slovenski Gospodar, Dopis, Iz Vojnika, 11. marec 1869, št.9, str.3.

¹⁴ Slovenski Gospodar, Dopisi, Ormož, 20. maj 1869, št.20, str.3.

¹⁵ Bralno društvo in njegova knjižnica v Zgornji Ložnici na Pohorju, Slovenski Gospodar, 14. nov. 1867, št. 31, str.1.

si jo je lahko izposodil drugi bralec (čl.5). Kdor do konca tekočega leta ni plačal letnine, si ni več smel izposojati knjig in ni bil več član knjižnice (čl.6). Dohodke in stroške knjižnice so vodili sproti, po pretoku vsakega leta pa so naredili bilanco, s katere je bilo razvidno, koliko premoženja ima knjižnica. Iz dobička so nato naročali časnike in knjige, katere pa so pred izposojjo dali vezati (čl.7). Finančno bilanco so vsako leto pregledali trije člani, ki so bili v ta namen izvoljeni s strani drugih članov (čl.8).¹⁶

Januarja 1868 je Slovenski gospodar objavil dopis, podpisan z L., ki je poudarjal »živo potrebo« po ustanavljanju bralnih društev s poudarkom na dejstvu, da je potreba vsakega človeka, kakor po vsakdanjem kruhu, tudi po duhovni hrani, ki jo dajejo poučne knjige in časniki. Podpisani priporoča, da se naj posestniki ene ali več občin združijo oziroma osnujejo t.i. bralno društvo, podobno kot ga je leta 1865 ustanovil g. B.B. v Rušah, za katero pa se v tistem trenutku ni vedelo, če še je dejavno ali ne. V namen razširjanja organiziranja podaja ruški primer vabila in postave.¹⁷ Bralno društvo v Rušah, ki je očitno kmalu po ustanovitvi zaspalo, je najverjetneje kot odgovor omenjenemu dopisu ponovno oživelo in sklicalo svojo 1. skupščino 19. aprila 1868, na kateri so člani društva izvolili župnika Janeza Koširja za predsednika in Franca Pinteriča za blagajnika. Na skupščini so tudi govorili o neporavnani naročnini in o pristopu k Slovenski matici.¹⁸

Bralno društvo v **Mali Nedelji** je bilo ustanovljeno v začetku leta 1871. O njegovem delovanju je poročal v Slovenskem gospodarju junija 1871 avtor članka Radoslavski. Društvena pravila je cesarsko-kraljevo namestništvo potrdilo v slovenskem jeziku, kar je avtor razumel kot dokaz, da ima vlada voljo uradovati v slovenskem jeziku, in je poudarjal, da je prvi korak k enakopravnosti slovenskega jezika komuniciranje vseh strank v slovenskem jeziku, s čimer bi pripomogli k temu, da bi jih tudi »gosposka« posnemala. Po ustanovitvi je bralno društvo kmalu zaživelo. Naročenih je imelo 14 časnikov, vsak član društva pa je moral ob vstopu v društvo plačati 10 kron in 10 krajcarjev vsak mesec. Člani, ki so hoteli izstopiti iz bralnega društva, so odpoved članstva morali javiti ravnateljstvu društva tri mesece pred izstopom. Radoslavski je v članku takšna društva priporočal vsem faram, ker pomenijo ključni dejavniki pri osveščanju slovenskih ljudi v vseh pomembnih zadevah, kar bi kasneje omogočilo nastajanje političnih društev. Poudarja predvsem vlogo duhovnikov, ki bi kot »narodnjaki« morali skrbeti za zgled in za pripomočke, da bi povzdignili izobrazbeno raven slovenskega naroda. Branje slovenskih časnikov in knjig pomeni za slovenski narod največjo potrebo, da bi se obranil nemškega pritiska na jezikovni in verski ravni.¹⁹

31. decembra 1871 je ob 15.30 v hiši gospoda A. Strejnščaka potekal občni zbor bralnega društva, na katerem je bilo podano poročilo predsednika o dotedanem delovanju društva, poročilo blagajnika o stanju društvenega imetja in končno predlog tedanjega društvenega odbora, da se obstoječe bralno društvo preimenuje v gospodarsko politično društvo ter da se v ta namen pripravijo pravila. V imenu predsednika je o delovanju društva poročal blagajnik, ki je predvsem poudaril uspešnost društva pri graditvi lastne knjižnice, posebej pa se je zahvalil dobrotnikom, ki so omogočili obstoj društva, in sicer A. Strejnščaka, ki je društvu brezplačno odstopil sobo, v kateri je le-to imelo svoj sedež; dr. Razlagu, dr. Ploju in drugim. Izpostavil je tudi nekaj častnih članov: biskupa Strossmajerja, dr. Razlaga in D. Trstenjaka. Za blagajnikovim poročilom je sledilo voljenje novega odbora, v katerega so bili ponovno soglasno izvoljeni dotedanji odborniki. Na koncu pa so še soglasno potrdili odborov predlog glede spremembe bralnega društva v gospodarsko politično društvo. Izvolili so še začasni odbor z nalogo

¹⁶ Bralno društvo in njegova knjižnica v Zgornji Ložnici na Poltorju, Slovenski Gospodar, 28. nov. 1867, št. 33, str.2-3.

¹⁷ Slovenski Gospodar, Dopisi, 9. januar 1868, št.2, str.2-3.

¹⁸ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Ruš, 30. april 1868, št.18, str.3.

¹⁹ Slovenski Gospodar, Dopisi, Od Male Nedelje, 8. junij 1871, št. 23, str. 91.

pripraviti nova pravila in urediti vse potrebno za uresničitev. Zbor so zaključili z veselico z različnimi govori, petjem slovenskih pesmi, od katerih jih je bilo veliko namenjenih tudi praznovanju novega leta. Dopisnik Slovenskega gospodarja je na koncu svojega prispevka pozival sosede »Križevčani, Jurjevčani itd./.../gorko priporočamo, da si osnujete ednakih društev, ktera Vam bodo mnogo več veselja in koristi rodila, kakor tista nova nemčutarska akcionarska društva, ktera poleg svojih sebičnih koristi še ta namen imajo, tužiti ubovega seljaka ter pripravljati ga za veliko Nemčijo, ktereji hočejo nemčurji most razpeti čez slovensko zemljo do jadranskega morja. Ne dajmo se!«²⁰

30. julija 1871 je bilo ustanovljeno bralno društvo v Dobrni z namenom, ljudi najprej naučiti brati in jim razložiti potrebna dejstva, dokler se ne bi nabralo dovolj društvenikov, da bi lahko ustanovili katoliško politično društvo, kar pa se do zadnjega slovenskega tabora še ni uresničilo. Vodstvo bralnega društva je prevzel kaplan Jan. Vraz.²¹

Katoliška politična društva (KPD)

Prvi organizator katoliških političnih društev na Spodnjem Štajerskem je bil slovenjebistriški kaplan Jožef Šuc, ki si je že v decembru 1869 prizadeval med ljudstvom ustanoviti katoliška politična društva, ki bi budila katoliško zavednost, krščansko omiko in splošno koristna znanja.²² Njegovo delovanje je podpiral predvsem knezoškof Jakob Maksimiljan, ki si je močno prizadeval za razmah katoliškega gibanja.²³ Prvo katoliško srečanje je potekalo 20. decembra 1868 v Cigelnici pri Slovenski Bistrici, katerega se je udeležilo 120 okoliških posestnikov, nagovoril pa jih je kaplan Šuc. Na shodu so prebrali in razložili pravila snujočega se društva, prisotni pa so obljubili pristop k društvu, ko bo le-to ustanovljeno. Izvolili so tudi začasni odbor društva, ki je poslal društvena pravila v potrditev okrajnemu glavarstvu.²⁴ Za predsednika društva so izvolili posestnika M. Ravbarja. Naslednje društvo pod Šucevim okriljem je bilo ustanovljeno v Novi vasi, kateremu je predsedoval J. Donik²⁵, zapisovalec pa Janez Šoher.²⁶

Ustanovitev takih društev so pripravljali tudi v spodnji Ložnici, Devinu in v Zgornji Bistrici, vendar zaradi premočnega pritiska nemškega elementa to ni bilo uresničeno. Po besedah dopisnika Slovenskega gospodarja so se društveniki shajali ob nedeljah in praznikih zvečer in prebirali časnike in poučne knjige.

Proti tovrstnemu delovanju Šuca so agitirali nemško orientirani meščani Slovenske Bistrice in zahtevali njegovo premestitev.²⁷ Šuca so celo tožili pri okrajnem glavarstvu v Mariboru, ki pa je občinske predstojnike opomnilo, da se po postavi z dne 15. novembra 1867 takšna društva smejo ustanavljati.²⁸ 30. decembra 1868 je Slovenski narod poročal, da se je v to zadevo vključil celo slovenjebistriški župan, ki je tudi med okoliškimi župani agitiral, da naj ne dovoljujejo shodov, na katerih se snujejo takšna društva.²⁹ Nasprotniki kaplana Šuca, ki so se na moč trudili, da bi onemogočili njegovo delovanje in dosegli njegovo premestitev, so bili v svojih poskusih pri oblasteh neuspešni, kljub temu pa ga niso pustili pri miru, zato se je Šuc odločil sam zaprositi za premestitev in je s tem namenom poslal pismo knezoškofu, ki je njegovi prošnji ugodil. Pri odhodu iz

²⁰ Slovenski Gospodar, Dopisi, Od Male Nedelje, 18. januar 1872, št. 3, str. 12.

²¹ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 3. avgust 1871, št. 31, str. 126.

²² Zgodnja Danica, Ogled po Slovenskem in dopisi, Iz Slovenske Bistrice, 8. januar 1869, str. 14.

²³ Zgodnja Danica, 29. januar 1869, št. 5, str. 38.

²⁴ Zgodnja Danica, Ogled po Slovenskem in dopisi, Iz Slovenske Bistrice, 8. januar 1869, str. 14.

²⁵ Slovenski Gospodar, Novičar, 7. januar 1869, št. 1, str. 4.

²⁶ Zgodnja Danica, 8. oktober 1869, št. 41, str. 328.

²⁷ Slovenski Gospodar, Novičar, 7. januar 1869, št. 1, str. 4.

²⁸ Zgodnja Danica, Ogled po Slovenskem in dopisi, Iz Slovenske Bistrice, 8. januar 1869, str. 14.

²⁹ Slovenski Gospodar, Novičar, 7. januar 1869, št. 1, str. 4.

Slovenske Bistrice je Šuca pospremila veliko krajanov najprej do Manhartove gostilne, nato pa še do železniške postaje.³⁰ Jožef Šuc se je le-tem v Slovenskem gospodarju javno zahvalil in izpostavil, da so s to demonstracijo pokazali svojo omikanost in politično izobraženost, kar je bil namen njegovega narodnoubuditeljskega delovanja v Slovenski Bistrici.³¹

Kljub premestitvi kaplan Jožef Šuc ni prenehal z narodnoubuditeljskim delovanjem. V letu 1870 je Zgodnja danica večkrat pozivala k ustanavljanju katoliških političnih društev s članki pod naslovom *Slovinci! Snujte si katoliška-politična društva!*, katere je pisal Jožef Šuc. Da bi te stvari lažje stekle, je objavljala tudi napotke, potrebne posameznikom, ki so želeli ustanoviti takšno društvo. Kot prvo je potrebno, da pobudnik pouči svoje sosede, zakaj so takšna društva koristna. Poskrbeti si mora »Gesetz vom 15. November 1867 über das Vereinsrecht« in »Gesetz vom 15. November 1867 über das Versammlungsrecht«. Ta zakona se nahajata tudi v koledarju Slovenske matice za leto 1867. Priporočala je tudi, da si naj pobudnik kupi kazenski zakonik iz leta 1852, predvsem zato, ker 17. člen kazenskega zakonika o društvenem pravu nalaga prvemestniku nalogo, da mora ob neposlušnosti in delovanju zoper zakonik društvo razpustiti. Ko se ljudje navdušijo za tako stvar, naj pobudnik skliče privaten razgovor z nekaterimi veljaki in če se mu pridružijo, naj pripravijo pravila. Potem ti možje izvolijo od 5 do 10 ljudi v tako imenovani osnovalni odbor, ki si potem izvolijo predsednika. Nato mora odbor pravila napisati v petih izvodih, utemeljiti namen snujočega se društva, kot zahteva 4. člen Zakona o društvih z dne 15. novembra 1867.³² Če namen društva ni bil dosledno naveden, so oblasti lahko ustanovitev društva zavrnile, zato je Zgodnja danica tudi natančno opredelila, kako naj bo naveden namen društva v osnutku pravil, in sicer: namen društva je omogočati zbiranje oz. srečevanje članov društva, prirejati veselice, širiti in krepiti katoliško in narodno zavest, braniti katoliške in narodne pravice, pospeševati koristi slovenskega ljudstva v cerkvenih, državnih in socialnih razmerah, širiti krščansko omiko in splošne koristi znanosti.³³ Poudarjala je tudi pomen časnika, ki bi poročal o vseh zadevah posameznih katoliških političnih društvih, saj je 33. člen društvenega zakona prepovedoval političnim društvom, da bi se med seboj povezovala.³⁴ Članki, ki jih je pisal Šuc v Zgodnji danici leta 1870 od 15. do 23. številke, so bili leta 1871 objavljeni v knjižici z naslovom *Rojaki, snujte si katoliška-politična društva!*³⁵ V splošnem pa Zgodnja danica, v primerjavi s Slovenskim gospodarjem, zelo malo govori o delovanju posameznih katoliških političnih društev, ampak je osredotočena predvsem na delovanje Katoliške družbe za Kranjsko.

Februarja 1870 je bilo ustanovljeno KPD v Šmartnem pri Slovenj Gradcu. 12. februarja 1871 je društvo praznovalo prvo obletnico delovanja. Slovesnosti se je udeležilo veliko duhovnikov in kmetov, besedo pa je povzel dekan Bruner, ki je zbranim razložil potrebo in koristi katoliških političnih društev glede na tedanje razmere v monarhiji.³⁶ Maja 1871 se je društvo preselilo v Slovenj Gradec in je imelo 7. maja svoj 2. občni zbor. Po govoru župnika T. Rožanca (Pameškega), ki je zbranim razložil pomen in potrebo, da so šole osnovane na narodni in katoliški podlagi, so soglasno sprejeli resolucijo, v kateri se je zbor katoliškega političnega društva v Slovenj Gradcu javno izrekel, da »sedanje šolske naprave ne ustrezajo našim potrebam«, in sicer: 1. ne v narodnem oziru, ker so se zavedali, da se slovenski otroci lahko le na podlagi narodnega jezika uspešno učijo; in 2. ne v oziru krščanske vzgoje, ker so bili prepričani, da se lahko le na podlagi krščanske vzgoje mladina dobro izuči; česar pa od tedanjih šolskih

³⁰ Zgodnja Danica, iz Slovenske Bistrice, 29. maj 1869, št. 23, str. 175-176.

³¹ Slovenski Gospodar, Novičar, Zahvala, 6. maj 1869, št. 18, str. 4.

³² Zgodnja Danica, 13. maj 1870, letnik XXIII, št. 19, str. 150-151.

³³ Zgodnja Danica, 3. junij 1870, letnik XXIII, št. 22, str. 172.

³⁴ Zgodnja Danica, 10. junij 1870, letnik XXIII, št. 23, str. 181.

³⁵ Zgodnja Danica, 24. februar 1871, letnik XXIV, št. 8, str. 57.

³⁶ Slovenski Gospodar, Dopisi, 23. februar 1870, št. 8, str. 30.

postav niso pričakovali. Društvo, ki je štelu že 114 članov, se je izreklo tudi za podporo resoluciji, ki jo je sprejelo mariborsko katoliško politično društvo.³⁷

V nedeljo, 18. junija 1871, je potekal 3. občni zbor društva z namenom proslaviti 25-letnico papeževanja Pija IX, katerega se je udeležilo veliko društvenikov in povabljenih gostov. Slavnostni govor je imel Jožef Šuc, ki je poudarjal dosežke Pijevega papeževanja. Po govoru so predložili po telegrafu voščilo in zagotovila vdanosti in zvestobe papežu, kar so zbrani enoglasno odobrili. Število članov je znašalo 126. 15. junija zvečer so v čast papeževi slavnosti po več okoliških hrubih goreli kresovi, v nedeljo zvečer, na dan shoda, pa je gorel velik kres na Uršlji gori z namenom pokazati Korošcem in Štajercem veselje katoliških Slovencev ob praznovanju papeževega jubileja.³⁸ KPD v Slovenj Gradcu je julija 1871 dobilo zahvalna odgovora na vdanostni pismni papežu in cesarju³⁹, s čimer je prvomestnik društvenike seznanil na 4. občnem zboru 26. julija 1871, kar so le-ti z veseljem pozdravili, nato pa so še enoglasno izrekli nezaupnico poslancema Seidlu in Brandstetterju.⁴⁰ Naslednji društveni zbor je potekal 26. novembra 1871 ob 15.30.⁴¹

18. januarja 1872 je KPD v Slovenj Gradcu praznovalo drugo obletnico delovanja. Ob otvoritvi so najprej prebrali pozdrav, ki jim ga je ob jubileju poslalo KPD Konjice. Sledila je uvodna beseda prvomestnika o delovanju društva v preteklem letu. Število članov je bilo 135, zborov je imelo društvo 11, oglašalo se je v peticijah in resolucijah glede katoliškega značaja šol glede javne varnosti in podobno. Za zabavo članov so skrbeli s tombolami in petjem. Blagajnik Jan. Ovčjak je poročal o stanju društvenega imetja, in sicer je imelo društvo 63 gold. 24 kr. dohodkov in 56 gold. 10 kr. stroškov, torej je presežek znašal 7 gold. 14 kr.

Sledilo je voljenje novega odbora, ki so ga poslej sestavljali 3 župani, dva duhovnika in en prvomestnik okrajnega šolskega svetovalstva.⁴²

Prvi shod za osnovanje KPD v Mariboru je potekal 17. julija 1870. Zbralo se je okrog 500 ljudi iz mesta, največ pa iz okolice. Kot prvi je imel govor knezoškof Jakob Maksimilijan, ki je poudaril kot prvo, kako pomembno je vzbujati katoliško zavest, saj katoliška vera ne zavira napredka, ampak skrbi, da človek ne izgubi prave poti; in kot drugo, kako pravica do enakosti vseh narodov v monarhiji predstavlja kamen spotike. Za njim je v nemščini govoril povabljen gost iz Gradca J. Karlon, urednik Volksblatta, ki je v svoji besedi povzel, kako koristna so konservativna katoliška društva, ki so najboljša šola, če hočemo uživati pridobitve, ki jili narodom omogoča ustava. Poudaril je tudi pomen Maribora kot središča Spodnje Štajerske, kot je Gradec središče Zgornje Štajerske. Več kot bo takih društev, več bodo tudi veljali njihovi glasovi. Sledila sta še dva slovenska govora. Dr. Ulaga, urednik Slovenskega gospodarja, je še enkrat poudaril pomen katoliških konservativnih društev, dr. Prelog pa je predvsem pobijal laži liberalizma, kateri jih je silil, da se mu upirajo z združenimi močmi.⁴³

9. oktobra 1870 ob 16. uri je potekal v hiši grofa Brandisa drugi občni zbor⁴⁴, katerega se je udeležilo čez 100 društvenih članov. Najprej je govoril g. C. iz Gradca o socialnih problemih, dr. Ulaga pa je priporočil resolucijo, katero so člani soglasno sprejeli in kateri so se kasneje pridružila tudi nekatera druga katoliška politična društva. V resoluciji so poudarili, da so se evropske vlade vse bolj trudile zajeziti vpliv vere, niso se menile za veroizpoved ljudi in za njihove verske običaje. Rešitev neugodnega položaja so videli v tem, da se mora katoliška Cerkev postaviti na lastne noge in ne sme več računati na podporo s strani

³⁷ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Slovenj Gradca, 11. maj 1871, št. 9, str. 75.

³⁸ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Slovenjega Gradca, 29. junij 1871, št. 26, str. 103.

³⁹ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 6. julij 1871, št. 27, str. 108.

⁴⁰ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 27. julij 1871, št. 30, str. 122.

⁴¹ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 23. november 1871, št. 47, str. 208.

⁴² Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Slovenj Gradca, 22. februar 1872, št. 8, str. 37.

⁴³ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Donaške gure pri Rogatcu, 23. junij 1870, št. 25, str. 3.

⁴⁴ Slovenski Gospodar, Novičar, 6. oktober 1870, št. 40, str. 164.

države, ampak mora za svojo neodvisnost in svobodo sama poskrbeti. Cerkev bi postala svobodna s tem, da bi prenehala vsaka podložnost papeža posvetni oblasti in da bi le-ta imel lastno državo, v katero se posvetna oblast ne bi smela vmešavati. 20. septembra 1870 je italijanska armada napadla papeževo deželo in Rim, italijanski kralj pa si je prisvojil papeževo lastnino, ki je bila prav tako lastnina vseh katolikov. Kritizirali so ministra za zunanje zadeve, kateri ni storil prav ničesar, da se to ne bi zgodilo. Očitali so mu, da ni katolik, ker če bi bil, potem kaj takega ne bi dopustil. Avstrijski vladi, predvsem kanclerju Beustu, so očitali, da so pustili v nemar katolike v vsej monarhiji. Z resolucijo je društvo protestiralo proti krivičnemu obropu sv. Očeta. Glavni razlog za takšno postopanje zunanjega ministrstva so videli v dualizmu, ki je ustvaril državni zbor z nemško večino, kar je Nemcem omogočalo, da so kljub nasprotovanjem drugih narodov lahko uresničevali svoje nacionalne težnje. Edino sredstvo obstoja in okrepitve monarhije so društveniki videli v tem, da se vlada pogodi z vsemi narodi monarhije.⁴⁵

Četrti občni zbor društva je potekal 4. decembra 1870 ob 15. uri, prvič v veliki dvorani gostilne Zur Stadt Wien, kjer je od takrat imelo društvo svoje prostore. Shod se je otvoril s slovensko besedo, potem pa je sledila še nemška beseda.⁴⁶ Naslednji občni zbor je potekal v dnevnem vrtu gostilne Zur Stadt Wien 19. marca 1871 ob 15. uri.⁴⁷ Sestega občnega zbora 23. aprila 1871 se je zraven meščanov udeležilo še veliko članov iz Jarenine, Kamnice, Šentilja in drugih okoliških krajev. Zborovanje je otvoril grof Brandis in v nemščini pozdravil nove člane. Kot prvi slovenski govornik je govoril o namelih društva spirituali. Bohinec in opozoril na laži liberalcev, ki so trdili, da nočejo narodu vzeti vere. Kot glavni namen društva je poudaril vzdrževanje in ohranjanje dobrega med ljudmi, vse, kar pa je slabo, nemškutarjenje, zapravljanje, pijančevanje, pa je potrebno zatreti. Ohraniti je potrebno sveto vero, slovensko narodnost, zemljo in denar, kajti revež je suženj, s katerim »vsak pometa«. Za njim je profesor Šuman podal kratek pregled tedanjega političnega življenja in poudaril, da je za Avstrijce najpomembnejše to, da je nastalo nemško cesarstvo brez Avstrije, katera naj bi odslej skrbela le za svoj obstoj, brez ozira na Nemčijo, kot nekoč, vendar, če se želi Avstrija postaviti na »trdne noge«, mora peljati ustavo na zvezni federalistični podlagi. Da bi ljudje slednje lažje razumeli, je društvo v ta namen natisnilo posebno knjižico o tem, kako naj bi narodna društva in posamezni narodnjaki delovali v prid izobraževanja preprostih ljudi. Kot zadnji je za nemške poslušalce govoril župnik Jože Pajek, in sicer o socialnem vprašanju oziroma o kmetu in obrtniku, ki sta iz dneva v dan zaradi majhnega zaslužka vse bolj propadala. Opozoril je na dejstvo, da država ne more pomagati, zato si morajo delavci, kmetje in obrtniki pomagati sami s pametnim in varčnim gospodarjenjem ter da bi se jim s pomočjo volilnih redov odprla vrata v zbornice.⁴⁸

Ob 25-letnici papeževanja Pija IX. junija 1871 je mariborsko katoliško politično društvo na seji odbora sklenilo na dan sv. Petra in Pavla papežu poslati po telegrafu čestitke ob jubileju, na katerega jim je odgovoril kardinal Antonelli ter v odgovoru društvenikom podelil še apostolski blagoslov.⁴⁹

Odbor katoliškega političnega društva v Mariboru je 19. junija 1871 sprejel in poslal nezaupnico poslancema Brandstetterju in Seidlu, v kateri jima očitajo, da sta bila v državni zbor voljena s strani štajerskih Slovencev, za katere pa nista nič naredila, ampak sta vselej glasovala v škodo slovenskega naroda oziroma da sta vedno v nasprotju s tem, kar koristi Slovincem. Kot prvo so jima očitali, da sta glasovala za adresu cesarju, v kateri je nemška stranka zahtevala, da naj se ministri ne pogajajo z narodi, ki se ne strinjajo z ustavo; kot drugo, da so podprli Nemce proti ministrstvu, ki je hotelo pretehtati in uravnati proračun za tekoče

⁴⁵ Slovenski Gospodar, Dopisi, 13. oktober 1870, št. 41, str. 166-167.

⁴⁶ Slovenski Gospodar, Novičar, 24. november 1870, št. 47, str. 192.

⁴⁷ Slovenski Gospodar, Razne stvari, 9. marec 1871, št. 10, str. 39.

⁴⁸ Slovenski Gospodar, Dopisi, 27. april 1871, št. 17, str. 66.

⁴⁹ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 6. julij 1871, št. 27, str. 108.

leto, vendar jim to ni uspelo, ker jih je več glasovalo za; kot tretje so glasovali proti predlogu dr. Koste, da bi v Ljubljani ustanovili »pravdoslovno in modroslovno« šolo za slovenske pravnike; in kot četrto so na zagovor poklicali pravosodnega ministra zaradi ustanovitve »Ilirskega kraljestva«, kar so v javnost spravili nemški časopisi. Očitani so jim, da ne zastopajo koristi slovenskega naroda, ampak le lastne in koristi nemške stranke in jima predlagali, da naj odstopita.⁵⁰ V državnem zboru sta celo predlagala, da se naj ministrstvu odvzame pravica pobiranja davkov, kar so sicer nemški poslanci zavrnili, vendar jim je društvo mariborskih Nemcev poslalo zaupnico, kar je društvenike še bolj podkurilo k nezaupnici.⁵¹ Brandstetter je na nezaupnico odgovoril že naslednji dan v Tagespost, kjer je poudaril predvsem, da pod nezaupnico ni nihče podpisan od fizičnih oseb, ampak le odbor KPD v Mariboru, odbor pa mu je v Slovenskem gospodarju odgovoril, da naj povpraša mariborske meščane, če želi izvedeti, kdo so odborniki, in pozval tudi druga društva in občine, da naj podprejo nezaupnico.⁵²

9. julija 1871 je KPD v Mariboru praznovalo obletnico svojega delovanja. Program svečanosti praznovanja obletnice je zajemal najprej slovesno božjo službo pri sv. Alojziju ob 9. uri dopoldan. Ob 15. uri je sledila beseda, ki je obsegala poročilo predsednikov o delovanju društva, poročilo blagajnika, slovenski in nemški slavnostni govor ter volitve novega odbora in pregledovalcev računov. Sledila je še zabava z godbo, petjem ter slovenskim in nemškim deklamiranjem.⁵³ Društveniki so bili ponosni na razcvet, ki ga je doseglo društvo, ki je od samega začetka imelo veliko nasprotnikov in malo prijateljev in se je tako uspešno zakoreninilo in postalo močno. Ob slovesnosti se je v dvorani sešlo blizu 300 navdušenih članov. Zborovanje je začel grof Brandis z nemškim govorom, v katerem je opisal uspešno delovanje društva v preteklem letu. Za njim je sledil slovenski govor dr. Ulage še o tedanjem delovanju društva. Društveni odbor je v preteklem letu vsaj dvakrat mesečno razpravjal o pomembnih rečeh ter da je društvo imelo 6 občnih zborov. Za njim je blagajnik profesor Kovačič podal poročilo o finančnih zadevah, in sicer, da je imelo v tistem trenutku društvo 74 gl. premoženja. Nato je še profesor Šuman poudaril namen društva, t.j. »ohranjati vse kaj je dobrega in v vsem dobrem napredovati«, poudaril je še, da se omikanost naroda ne ocenjuje po številu knjig, ki jih premore, ampak po čednosti in poštenosti naroda, ki spoštuje pravico.

Sledilo je voljenje novega odbora, med oddajanjem volilnih listkov pa je profesor Pajk, predsednik tiskovnega društva, pozdravil navzoče v imenu KTD. Društveniki so soglasno ponovno izvolili dotedanji odbor, in sicer Grofa Brandisa, dr. Ulago, Šumana, Majcigerja, Kovačiča, Rapoca, dr. Lipolda, Šinka, Dovnika in Kandlerja. Govor je imel tudi kanonik in deželni poslanec Kosar o odzivu ministrov na spomenico štajerskih poslancev, za katero so pripomnili, da so zahteve Slovencev upravičene in da se naj za vsako storjeno krivico na ministrstvo pošlje pritožba. Kot zadnje je društvo telegrafsko javilo cesarju svojo vdanost. Po uradnem delu je sledila veselica z godbo, napitnicami, deklamacijami in framskimi pevci.⁵⁴ Odbor KPD v Mariboru je bil sestavljen 23. julija 1871. Soglasno so bili izvoljeni: grof Brandis za prvosednika, dr. Ulaga za namestnika, profesor Majciger za tajnika in profesor Kovačič za blagajnika. Grof Brandis je po volitvah odbora prebral dopis okrajnega glavarja, v katerem predsedniku naznanja, da je cesar po telegramu sporočeno vdanost društva prijazno sprejel in se zahvaljuje za vdanost društva. Sklenili so tudi, da visoki vladi zraven spomenice, kako spremeniti volilne rede, pošljejo tudi prošnjo, da se naj sedanji graški deželni zbor razpusti. Z večino glasov je odbor sklenil še, da se pridružuje protestu drugih društev, da bi Rim kot središče katoliške Cerkve postal tudi sedež

⁵⁰ Nezaupnica, Slovenski Gospodar, 29. junij 1871, št. 26, str. 101-102.

⁵¹ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Maribora, 29. junij 1871, št. 26, str. 103.

⁵² Nezaupnica, Slovenski Gospodar, 29. junij 1871, št. 26, str. 101-102.

⁵³ Slovenski Gospodar, razne stvari, Program, 29. junij 1871, št. 26, str. 101-102.

⁵⁴ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Maribora, 13. julij 1871, št. 28, str. 110.

posvetnega italijanskega vladarja.⁶⁵ 5. oktobra 1871 je Slovenski gospodar objavil dopis KPD-ja v Mariboru, ki je meseca julija sklenil z večino glasov, da se popolnoma strinja s protestom, katerega je zraven drugih društev izrekla družba sv. Mihaela na Dunaju proti temu, da se Rim razglasi za glavno mesto italijanske države in da bi se tja preselila italijanska vlada, ker je Rim po »božjem in zgodovinskem pravu«⁶⁶ središče in glavno mesto katolištva in ker cerkveni poglavar ne more imeti sedeža skupaj s posvetnim vladarjem. Ta protest je bil objavljen 22. septembra v Vaterlandu in 21. septembra v Volksblattu. Na seji društvenega odbora 2. oktobra pa so soglasno sprejeli tri predloge profesorja Janka Pajka, in sicer: da se cesarju telegramske sporoči zalivala za pismo češkemu deželnemu zboru, prvomestniku ministrstva Hohenwartu pa zaupnica, ker se je lotil pomembne naloge narediti mir med narodi in deželami; kot drugo prositi poslance, da vprašajo vlado, kdaj namerava predložiti narodno postavo; in kot tretje, da poslanci vprašajo vlado, kdaj misli kaj resnega ukreniti glede enakopravnosti slovenskega jezika na mariborski gimnaziji, realki in pripravnici, je društvo ministrstvu že marca poslalo spomenico.⁶⁶

8. oktobra 1871 je potekal shod KPD v Mariboru, katerega se je udeležilo okrog 100 članov. Kanonik Kosar je kot prvi govornik poudaril, da so sedaj, v času sprememb v Avstriji, ko je imela vera in narodnost toliko nasprotnikov, katoliška politična društva ključnega pomena in je tudi svetoval, kako na le-ta delujejo. K delovanju je društvu gnala volja in želja cesarja in ministrov »napraviti mir med narodi«, pri čemer jih podpirajo tudi deželni zbori, razen štajerskega, ter dejstvo, da so se v krajih, kjer so začela delovati takšna društva, stvari začele obračati na bolje. Kosar je svetoval, da bodo društva svoj namen najbolje izpolnila, če bodo pripomogla k branju dobrih časopisov in knjig, s snovanjem katoliških političnih društev oziroma da bi vsaj v vsaki dekaniji delovalo takšno društvo in s spodbujanjem narodnega gospodarstva, predvsem s tem, da spodbujajo kupovanje domačega blaga, pripravljala pa se je tudi ustanovitev banke Slovenija, pri kateri se bodo lahko zavarovali za vse primere nesreč in dobili posojila, s čimer bi pripomogli, da denar slovenskih ljudi ostane v slovenskih deželah.

Profesor Majcinger je v govoru pojasnjeval cesarsko pismo češkemu deželnemu zboru in s številkami dokazoval, na kateri strani je večina, in povzel, da tisti ki so se združili proti cesarjevi volji, štejejo le 4 milijone proti 16, ki podpirajo cesarja. Za njim je govoril še v nemškem jeziku dr. Pajek o t.i. ustavovernežih, ki se na škodo vsej Avstriji in narodom postavljajo po robu cesarjevemu namenu, da bi spravil med seboj večnacionalno monarhijo. Zaradi cesarjevega namena so cesarju poslali telegrafsko zahvalo.⁶⁷

Vzporedno z delovanjem KPD v Mariboru je pomembno poudariti tudi delovanje **Katoliškega tiskovnega društva v Mariboru**. Z namenom izdajati cenejše knjige in časnike so se marca 1871 mariborski narodnjaki odločili osnovati Katoliško tiskovno društvo, da bi omogočili preprostim ljudem možnost izobraževanja, ker jim šola tega ni nudila v zadostni meri. Takšno društvo je bilo leta 1869 ustanovljeno v Gradcu in je leta 1871 štel že čez 30.000 članov, in ravno v velikem številu članov so ustanovitelji društva videli pot k uspehu, saj bi se tako omogočilo cenejše izdajanje knjig ter nizke članarine. Najmanjša letna članarina za pristop k društvu je znašala 52 krajcarjev, naslednja 5 goldinarjev, kot ustanovniki pa so lahko pristopili tisti, ki so plačali vsaj 50 goldinarjev letnine, katere so lahko vplačali v največ štirih obrokih. Ustanovni denar bi društvo kasneje povrnilo, vendar brez obresti. Glavno pot k večji izobraženosti slovenskega naroda so videli v ustanovitvi lastne tiskarne, saj bi le tako lahko prodajali knjige po nižjih cenah. Ker pa je knjige težko izdajati pogosto, so se namenili ustanoviti tudi lasten časopis, katerega bi člani društva dobivali po nižji ceni. Pri slednjem so imeli v mislih pridobitev Slovenskega gospodarja. Ob prosvetnem delovanju

⁶⁵ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 27. julij 1871, št. 30, str. 122.

⁶⁶ Slovenski Gospodar, razne stvari, 5. oktober 1871, št. 40, str. 176.

⁶⁷ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Maribora, 12. oktober 1871, št. 41, str. 180-181.

pa so poudarjali tudi ohranitev katoliške vere in kot svoje geslo so si postavili »Vse za vero, vse za slovensko narodnost in za pravi napredek!«³⁸

Odbor KTD je na svoji prvi seji 12. aprila 1871 med odbornike razdelil opravila in izvolil profesorja Janka Pajka za predsednika društva, za podpredsednika Franca Kosarja, za blagajnika Jakoba Bohinca in za tajnika Matijo Rolo.³⁹

Ob rojstnem dnevu 12. aprila 1871 je društvo organiziralo prvo občno skupščino. Glavni pobudnik ustanovitve tiskovnega društva je bil teželni poslanec in odbornik Miha Herman, ki se je zavedal, da potrebujejo štajerski Slovenci posebno podporo, če hočejo kljub silnemu nemškemu pritisku ohraniti slovensko narodnost in slovenski del Štajerske. Kot glavni namen si je društvo zastavilo, kot je zapisano v 2. členu pravil društva, da se razširjajo in berejo časopisi, spisi katoliške narave in spisi o napredku ter državno-pravnih načelih. V obdobju »državnega boja«, kot so v društvu poimenovali tedanji čas, ki ga je prevladovala verska plitvost, so poudarjali ključni pomen katoliških načel za slovenski narod v boju za obstanek.

Na skupščini so tudi poudarili, da ne nameravajo izpodrinuti Slovenskega naroda, kot so jim očitali liberalci, katerega pomembnost so celo poudarjali, saj se je zavzemal za slovenske narodne pravice, ampak so izpostavili, da želijo kot društvo pod svojo streho ustvariti enotno slovensko agitacijo v boju za narodne pravice. Namen, da bi izdajali svoj politični list, niso zanikali, vendar ne zato, da bi škodovali Slovenskemu narodu, ampak zato, da bi omogočili branje društvenikom, ki nimajo denarja, in da bi si lahko naročili kakšen večji politični časopis. S tem ko bi izdajali svoje brošurice o raznih političnih vprašanjih, bi pri mnogih ljudeh zbudili interes zanje in bi le-ti segli tudi po drugih časopisih, katerih preprosti ljudje v veliki meri niti niso razumeli, in zato je bolj pomembno, da se oba časnikata podpirata in dopolnjujeta, kot pa, da si mečeta polena pod noge. S tem namenom je ljubljanski stolni prošt dr. Jan. Kriz. Pogačar poslal tiskovnemu društvu pismo, v katerem je prosil društvo za pomoč pri spreminjanju Slovenskega naroda v dnevnik, vendar, ker ni bilo skupnega zaupanja, se iz tega ni nič izcimilo, čeprav je društvo poudarjalo, da je skupni nastop proti germanizatoričnemu pritisku Nemcev najboljšo orožje za narodov blagor.

Društvu so nasprotniki med drugim tudi očitali, da hočejo izpodrinuti snovanje nove tiskarne v Mariboru, kar so zanikali, niso pa zanikali, da imajo v mislih ustanoviti lastno tiskarno.

Pri snovanju tiskovnega društva se je še posebej izkazala duhovščina, predvsem knezoškof Jakob Maksimiljan, ki je društvu podaril 400 gld., da bi lahko odkupilo Slovenskega gospodarja in si osnovalo svoj časopis.⁴⁰

Ob prvem rojstnem dnevu je društvo štelo 658 članov, od tega 43 ustanovnike, 140 deležnike in 466 podpornikov, od 12. do 23. aprila pa je pristopilo še 10 ustanovnikov, 33 deležnikov in 64 podpornikov, tako da je društvo štelo skupaj že 765 članov. Izmed društvenih članov jih je bilo veliko tudi izven štajerskili meja, in sicer iz Gorice dr. Jože Tonkli, profesor Andr. Marušič, Stef. Bensa (kancler in konzistorialni svetovalec), nekaj pa jih je bilo tudi izmed južnih sosedov. Kljub velikemu odzivu v društvu s številom članov niso bili zadovoljni, upali so, da bodo še mnogi drugi pregnali dvome o društvu in njegovi dejavnosti ter postali njegovi člani. S tem namenom je dr. Ulaga pozival vse člane, da naj pridno delujejo v prid društva in nabirajo nove člane. Izdali so tudi prvo knjižico *Kake ustave je Avstrija potrebna?*, katero so razposlali članom društva.⁴¹

V društvu je bila večkrat izražena želja, da bi ustanovili lastno tiskarno, ker pa niso imeli na voljo dovolj finančnih sredstev, da bi kupili lastno tiskarno, se je začel odbor društva junija 1871 dogovarjati s snovalci nove tiskarne v Mariboru. Janko Pajk je naprosil pisce člankov državnopravnega, cerkvenega, narodno-

³⁸ Slovenci! Pristopite k tiskovnemu društvu, Slovenski Gospodar, 2. marec 1870, št. 9, str. 33.

³⁹ Slovenski Gospodar, Dopisi, 27. april 1871, št. 17, str. 66.

⁴⁰ Poračilo, Slovenski Gospodar, 20. april 1871, št. 16, str. 61-62.

⁴¹ Paračilo, Slovenski Gospodar, 27. april 1871, št. 17., str. 65.

gospodarskega, npravstvenega in poučnega značaja, naj pošiljajo svoje članke v uredništvo Slovenskega gospodarja, katerega je društvo finančno podpiralo, s 1. julijem pa ga je začelo tudi izdajati. Honorarje za članke so izračunavali glede na število tiskanih pol v skladu s posameznimi pogodbami s posameznimi pisatelji.⁶²

1. decembra 1871 je društvo objavilo poročilo o delovanju društva do 15. novembra istega leta. Društvo je imelo 1102 članov, med njimi 41 ustanovnikov, 268 deležnikov in 793 podpornikov. Vsi dohodki društva so znašali 3264 gld. in 94 kr., vendar do tistega trenutka ni svoje letnine poravnalo še 23 deležnikov in 52 podpornikov. Od tega denarja so potrošili za tiskanje brošur 377 gld. in 47 kr., za Slovenskega gospodarja 1719 gl. in 76 kr., skupaj 2097 gld. in 23 kr. Stroški za Slovenskega gospodarja so bili izdatni zato, ker je društvo prejšnjemu lastniku dr. Prelogu izplačalo 1000 gl. odškodnine in ker je imel časnik v času volitev več prilog. Celotno imetje društva je 15. novembra 1871 znašalo 1167 gl. in 71 kr., in če od tega odštejemo še izposojeno ustanovnino 320 gl., je imelo društvo še 847 gl. in 71 kr. premoženja. Nadaljnji stroški, ki so jih predvidevali za Slovenskega gospodarja, 1872 so znašali 1200 gl., kar bi na tedanje stanje pomenilo primanjkljaj, vendar so člani skupaj dolgovali še 145 gl., ob novem letu pa so dobili tudi nove naročnine, se niso bali za obstanek, pa tudi odškodnine za časnik, ki jih je najbolj udarila po blagajni, v prihodnje več ni bilo. Slovenski gospodar, glasilo KTD, je imel že 1100 naročnikov, predvsem kmečkega stanu iz vseh slovenskih dežel, društvo pa si je prizadevalo, da bi ga razširilo bolj na Koroškem, kjer Slovenci niso imeli slovenskega časopisa.⁶³

19. junija 1870 je bilo brez odloka graškega namestništva ustanovljeno Katoliško politično društvo v **Donački Gori pri Rogatecu**, saj je od dneva, ko so vložili društvena pravila v potrditev, minilo več kot štiri tedne. Društveniki so na otvoritveni slovesnosti navzočim razložili pomen osnovanega društva oziroma kako pomembno je za slovenskega človeka prebiranje časopisov in izobraževanje. Za predsednika društva je bil izvoljen Nace Mikuš, za tajnika pa Jakob Gobec.⁶⁴ 15. avgusta 1870 je imelo KPD sejo, na kateri so med drugim izpostavili problem tatinstva, ki se je iz leta v leto bolj širil in v vsej okolici skorajda ni bilo posestrika, ki še ni bil okraden. Vzrok za to so videli v preveč milostnem zakonu in so zato sklenili poslati prošnjo svojemu poslancu M. Hermanu, da bi v deželnem zboru izposloval sprejetje bolj strogega zakona proti tatovom.⁶⁵

Januarja 1871 je bilo ustanovljeno katoliško politično društvo pri **Sv. Martinu pri Vurbergu**. Začasni odbor društva je vložil v potrditev pravila v slovenskem jeziku in prošnjo namestništvu v Gradec, od koder so odlok dobili v slovenskem jeziku, kar so poimenovali kot prvo »belo vrano«, in dodali »no Schönwetter, kdaj bomo pa lahko o tebi kaj takega poročali.«⁶⁶

Katoliško politično društvo v **Konjicah** je bilo ustanovljeno 22. januarja 1871.⁶⁷ Na ustanovnem shodu v Draškovičevi luži, na kateri je bila izobešena rdeče-modro-bela zastava, se je zbralo okrog 200 ljudi, med katerimi je bilo veliko duhovnikov in obiskovalcev iz oddaljenih krajev. Tudi v dvorani sta viseli dve zastavi in slika A. M. Slomška. Zborovanje se je začelo ob 17. uri z otvoritvenim govorom konjiškega župnika Rozmana, ki je s preprostimi besedami zbranim kmetom razložil, kaj pomeni beseda politika in kaj je katoliško politično društvo. Za župnikom je besedo prevzel Jožef Iskrač, kmet iz Špitaliča, ki nam je znan pod imenom »Frankolski« kot pesnik Veronike Deseniške, ki je govoril predvsem čez liberalizem. Sledil je govor M. Lendovška o tem, zakaj so v takih društvih duhovniki postavljeni v ospredje, in sicer, ker imajo največ možnosti opazovati potrebe naroda. Po končanih govorih so sledile volitve odbora. Za predsednika društva je bil izvoljen župnik Rozman, za namestnika mlinar Klinc, duhovnik J.

⁶² Slovenski Gospodar, Razne stvari, 8. junij 1871, št. 23, str. 92.

⁶³ Poročilo katoliškega tiskovnega društva v Mariboru, Slovenski Gospodar, št. 50, str. 217.

⁶⁴ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Maribora, 21. julij 1870, št. 29, str. 115.

⁶⁵ Slovenski Gospodar, Dopis, Iz Donačke gore, 25. avgust 1870, št. 34, str. 2.

⁶⁶ Slovenski Gospodar, Razne stvari, 2. marec 1870, št. 9, str. 36.

Voh za zapisovalca in za blagajnika duhovnik Lendovšek. Še isti večer je izvoljeni odbor imel sejo, na kateri je v društvo sprejel prvih 100 članov, na koncu shoda pa so zapeli še nekaj slovenskih pesmi.⁶⁸

Drugi shod društva je potekal 26. februarja ponovno v Draškovičevi hiši na konjiškem trgu ob 16. uri. Na tretjem občnem zboru 26. marca 1871 so zraven resolucije cesarsko-kraljevemu deželnemu šolskemu svetu soglasno sprejeli tudi resolucijo visoki vladi, da naj kot 1. takoj vpelje slovenski jezik v urade, kot 2. naj zato vpelje v urade na Slovenskem ljudi, ki znajo slovensko pisati in govoriti, in kot 3., da naj bi bile uradne ure uradov od 8. do 14. ali 15. ure popoldan, saj so tisti kmetje, ki so bili bolj oddaljeni do urada, lahko prišli šele okrog 11. ali 12. ure, potem pa so morali dve ali celo tri ure čakati, da so lahko opravili zadeve, nato pa so se vrnil domov šele pozno zvečer. To resolucijo so poslali direktno grofu Hohenwartu na Dunaj.⁶⁹

Četrti shod društva je potekal 30. aprila 1871 ob 16. uri. Beseda je tekla o novem občinskem zakonu in o tem, kako bi se dalo odstaviti okrajno glavarstvo. Zaradi pomanjkanja prostora so tisti, ki so se hoteli udeležiti shoda, morali imeti vstopnico.

O petem shodu društva ni nobenih podatkov, šesti shod pa je potekal 9. julija 1871 ob 16. uri v Draškovičevi hiši. Razpravljali so o problemu, kako preurediti urade, da bi delo v njih potekalo hitreje in ceneje. Društvo je tudi prejelo odgovor knezoškofa na pismo, v katerem je društvo izreklo zahvalo knezoškofu in drugim škofom, ker so vlado opomnili na papeževe dežele. V odgovoru jim je knezoškof tudi sporočil, da želi društvu, da se razvija in napreduje v blagor sv. Cerкви in domovini.⁷⁰ Društvo je tudi izreklo nezaupnico poslancema Brandstetterju in Seidlerju in jo poslalo na Dunaj.⁷¹

8. junija 1871 je odbor KPD v Konjicah odposlal tri pisma, in sicer eno ministrskemu predsedniku, v katerem so mu sporočili: 1. da se popolnoma strinjajo s spomenico štajerskih poslancev, 2. da od vlade pričakujejo, da bo kmalu uresničila želje, izražene v spomenici, 3. so naprošali vlado, da naj ukinejo okrajna glavarstva, ker stanejo preveč denarja in ker ljudem delajo le več poti; kot 4., da naj do nove organizacije v Konjice postavijo političnega komisarja, ki bo opravljal tudi politične stvari, da jim ne bo več treba hoditi v Celje; in 5. so v pismu naznanili vladi, da jih žalosti, da v državnem zboru slovenski narod nima zastopnika, kateremu bi lahko zaupal.

Drugo pismo je bilo poslano knezoškofu Jakobu Maksimiljanu, v katerem so mu naznanili, da se je s pismom ministrstvu strinjalo 28 škofov, tretje pismo pa so poslali Hermanu v Gradec in se mu zahvalili za spomenico, s katero so pokazali, da so vredni zaupanja slovenskega naroda.⁷²

V nedeljo, 6. avgusta 1871, ob 16.30 je potekal sedmi občni zbor⁷³, na katerem so sprejeli in odposlali prošnjo ministrstvu, naj razpusti deželni zbor in razpiše nove volitve. Hkrati so tudi ponovili prošnjo, naj šole ohranijo katoliško lastnost, ker na tisto prošnjo ministrstvo ni odgovorilo.⁷⁴

V nedeljo, 17. septembra 1871, ob 16.30 je konjiško KPD priredilo veselico s petjem in tombolo in deklamacijami, na katero so bili zraven društvenikov povabljeni tudi vsi narodnjaki.⁷⁵

28. januarja 1872 je konjiško KPD obhajalo prvo obletnico svojega delovanja. Praznovanje se je začelo ob 15.30, ob 18. uri pa je sledila še tombola.⁷⁶

⁶⁸ Slovenski Gospodar, Razne stvari, 12. januar 1870, št. 2, str. 7.

⁶⁹ Slovenski Gospodar, Razne stvari, 12. januar 1870, št. 2, str. 7.

⁷⁰ Slovenski Gospodar, Dopisi, 27. april 1871, št. 17, str. 66.

⁷¹ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 6. julij 1871, št. 27, str. 108.

⁷² Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 12. julij 1871, št. 28, str. 112.

⁷³ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Konjic, 15. junij 1871, št. 24, str. 94.

⁷⁴ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 27. julij 1871, št. 30, str. 122.

⁷⁵ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 10. avgust 1871, št. 32, str. 130.

⁷⁶ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 14. september 1871, št. 37, str. 156.

⁷⁷ Slovenski Gospodar, Razne stvari, 18. januar 1872, št. 3, str. 14.

Sprejeli so sklep oziroma resolucijo: »Ker liberalci prošnje sestavljajo do vlade, naj bi pri nas, kakor na Pruskem, zoper duhovne posebno ojstre postave napravili, zato mi možje kat. pol. društva v Konjicah očitno zoper vse takošne prošnje ugovarjamo (protestiramo) in očitno izrečemo, da bi bila takošna postava nepotrebna, škodljiva – celo krivična.« V podporo omenjeni peticiji so zbirali tudi podpise. Na seji so še potrdili star odbor za tekoče leto.⁷⁷ Predsednik društva Rozman je podal poročilo o delovanju društva v preteklem letu, v katerem so večkrat pretresali šolske postave, pri čemer so od vlade zahtevali, da dovoli verske šole, obsojali so tudi volilni zakon, ki je trškim in mestnim prebivalcem dajal veliko privilegijev. Poslali so tudi nezaupnico poslancema Brandstetterju in Seidlu ter zaupnico poslancu Hermanu. Prav tako so svoje pripomnili ob dogodkih v Rimu. Blagajnik Lendavšek je poročal o društvenem imetju. Stroški so nanесли 76 gold. in 26 kr., pa tudi dohodkov je bilo približno enako. Polovico stroškov so poravnali duhovniški člani, polovico pa posvetni. Največ med njimi je društvu podaril nadžupnik Jaklič. Društveni inventar je obsegal tri zastave, tiskovine, knjige in dobitek v vrednosti 5 gold. za prihodnjo tombolo. Tajnik Voh je poročal, da je imelo društvo v preteklem letu 10 zborov, odbor pa je imel še 10 ločenih sej. Število članov je bilo 217. Spremenili so tudi 13. člen društvenih pravil, in sicer so določili sklepčnost društvenega zbora ob prisotnosti vsaj dvajsetih članov.⁷⁸

Prvi občni shod katoliškega političnega društva v **Globokem pri Brezicah** je potekal 26. januarja 1871. Udeležilo se ga je okrog 100 posestnikov, o pomembnosti društva pa sta govorila župnik in kaplan iz Pišec. V odbor so bil izvoljeni Ivan Urek kot predsednik, kaplan Jože Drobnič kot namestnik, Martin Zevnik kot blagajnik in France Podvinski, župnik Ferd. Ramor ter A. Brstovšek kot odborniki.⁷⁹ V nedeljo 4. februarja 1872 je katoliško društvo praznovalo prvo obletnico svojega delovanja. Shod se je začel ob 15. uri v hiši dr. Razlaga. Program shoda je zajemal: 1. govor o namenu in uspehu društva, 2. poročilo o društvenih dohodkih, 3. volitev novega odbora, 4. srečanje nekaterih kmetijskih reči; sledili so še razni pogovori.⁸⁰

29. maja 1871 je bilo ustanovljeno katoliško politično društvo v **Vuzenici**. Ustanovnega shoda se je udeležilo veliko domačinov in ljudi iz sosednjih far. Otvoritev so pričeli s pozdravnim po telegrafu naznanjenim govorom Jan. Pajka, predsednika Tiskovnega društva v Mariboru. Kaplan Anton Fišer je kot prvi imel otvoritveni govor, nato pa sta sledila še slovenski in nemški govor dveh članov katoliškega društva v Mariboru, ki sta zbranim poročala včlanitev v snujoče se društvo, ker le-ta predstavljajo edini pripomoček v obrambi proti »dulu neverstva« raznarodovalnemu delovanju nemškutarjev. K društvu je isti dan pristopilo 50 članov, izmed njih pa so bili izvoljeni kot predsednik kaplan Fišer, njegov namestnik Luka Jeriša, kurat pri sv. Primožu, za tajnika vuzeniški učitelj gospod Musi, za blagajnika trški posestnik gospod Mravlak in kot odbornik župan iz ribniške fare gospod Držečnik. Cesarskega namestnika iz Slovenj Gradca ni bilo, namesto njega se je shoda, le nemškega govora, udeležil vuzeniški župan gospod Pahernik.⁸¹

29. novembra 1871 je KPD v Vuzenici, katerega so hoteli okrajni nemškutarji z vso silo zatreti, imelo četrti občni zbor, katerega se je udeležilo veliko posestnikov tudi iz okoliških krajev. Društvo je imelo 71 članov, predvsem kmetov iz domače in sosednjih župnij, veliko pa jih je svoj pristop obljubilo. Ker nemškutarji z besedami niso mogli vplivati na pristopanje ljudi k društvu, so poskusili s silo. Pri zadnjem zboru so jih napadli »nemškutarški divjaki« iz Marenberga (Radlje) pod vodstvom tamkajšnjega notarja, trije od njih pa so bili

⁷⁷ Slovenski Gospodar, Dopisi, 1. februar 1872, št. 5, str. 22.

⁷⁸ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Konjic, 15. februar 1872, št. 7, str. 32.

⁷⁹ Slovenski Gospodar, Dopisi, 16. februar 1870, št. 7, str. 27.

⁸⁰ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 25. januar 1872, št. 4, str. 18.

⁸¹ Slovenski Gospodar, Dopisi, 8. junij 1871, št. 23, str. 91.

odpeljani na preiskavo na sodišče in kmetje so se izrekli, da če ne bo razgrajčem zadostila pravila, bodo v prihodnje obračunali z njimi z lastnimi pestmi. Naslednji občni zbor so načrtovali 26. decembra 1871.⁸²

Katoliško politično društvo pri **Sv. Lenartu v Slovenskih goricah** je bilo ustanovljeno 2. julija 1871. Ustanovitveni shod je potekal na Lesarjevem vrtu, kjer so imeli postavljen govorniški oder, slavnost pa je spremljala godba. Ob vходу na vrt so postavili slavolok, katerega so okrasili z napisom » Za Boga, cesarja in domovino!«. Po 15. uri se je zbralo čez sto mož iz kmečkih vrst ter veliko duhovnikov in posvetnih gospodov, med njimi je bilo tudi veliko gostov iz Maribora. Zborovanje je začel kmet Gole, začasni predsednik društva, iz Sv. Lenarta, za njim je navzoče pozdravil v imenu mariborskega KPD-ja gospod M. Za njim je gospod M.R. razlagal potrebo po združevanju Slovencev, ker so narodu in veri grozile nevarnosti, predvsem s strani »novodobne« šole, v kateri so cerkvi bolj kot ne zvezali roke. Glede politične opredeljenosti novega društva je govoril gospod Š., predvsem je poudaril delovanje društva v konservativni smeri. Sledilo je vpisovanje članov v društvo, čez 50 ljudi. Na govorniški oder je stopil še blagajnik KPD-ja v Sv. Lenartu in predlagal telegram za cesarja, v katerem bi cesarju izrekli in zagotovili vdanost in zvestobo, kar so zbrani z veseljem sprejeli. Še tisti dan so sestavili telegram in ga po slu poslali v Maribor, da bi ga čim prej poslali na Dunaj. Kot sklepno dejanje shoda je sledila še volitev društvenega odbora, zatem pa je dekan še govoril o papežu. Shod je zaključil Gole z voščilom, da bi posejana zrna padla na rodovitna tla.⁸³

16. julija 1871 je imelo drugi shod na vrtu Fr. Lesarja,⁸⁴ ki ga je ob 16. uri odprl tamkajšnji dekan kot predsednik društva. Za njim je govoril dr. Pajek iz Maribora, za njim dr. Prelog o pomembnosti društva in o tem, kako naj volijo na prihodnjih volitvah, dr. Pajek pa jim je predvsem priporočal branje Slovenskega gospodarja, kljub temu, če ne razumejo prav vseh besed, ker ni pisan v njihovem narečju.⁸⁵

26. novembra 1871 ob 15.30 je potekal zbor KPD z govori in tombolo v Lesarjevi hiši.⁸⁶

9. julija 1871 je potekal prvi občni zbor gospodarskega političnega društva v **Sv. Lovrencu**, katerega so se udeležili vsi društveniki, pristopilo je tudi 30 novih članov, število vseh članov pa je znašalo okrog 100.⁸⁷ V nedeljo, 3. septembra 1871, je potekal v društvu shod volilnih mož, da so se pogovorili, kako bodo volili 4. septembra na Ptuj.⁸⁸ 9. julija 1871 je potekal občni zbor, katerega predmet razprave je bila šolska postava. Sklenili so peticijo, katero so poslali deželnemu šolskemu svetu. Zahtevali so : 1. vse slovenske šole naj bodo konfesionalne oziroma naj se jim povrnejo katoliške krščanske lastnosti, saj imajo ljudske šole nalogo otroke ne samo učiti, ampak tudi vzgajati, kar pa po njihovem mnenju laliko poteka le na krščanskih temeljih in v tem smislu bi naj bili postavljeni tudi učitelji in določene na dotičnih šolah; 2. da se naj šolsko nadzorništvo preuredi tako, da bo cenejše, pri tem priporočajo za to službo farnega duhovnika; 3. naj se določi fiksna plača učiteljem, pokojnina le-teh pa naj postane del državnih stroškov; 4. da se naj učiteljem, ki to želijo, dovoli tudi opravljanje verouka oz. službe cerkovnika, za kar bi bili dodatno plačani, občina pa bi tako prihranila denar za stanovanje in plačo dodatne osebe, učitelji pa bodo lažje shajali; 5. naj se preneha vsakodnevno obiskovanje šol na deželi z 12. letom, potem pa naj ti otroci še tri leta obiskujejo nedeljsko šolo, saj se morajo v tem času otroci naučiti vsega potrebnega za kmečki in rokodelski stan; v 13. in 14. letu starosti pa se

⁸² Slovenski Gospodar, Dopisi, 16. november 1871, št. 46, str. 201.

⁸³ Slovenski Gospodar, Sv. Lenart v Slovenskih goricah., 6. julij 1871, št. 27, str. 106.

⁸⁴ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 12. julij 1871, št. 28, str. 112.

⁸⁵ Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Slovenskih goric, 3. avgust 1871, št. 31, str. 124-125.

⁸⁶ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 23. november 1871, št. 47, str. 208.

⁸⁷ Slovenski Gospodar, društvene zadeve, 20 julij 1871, št. 29, str. 118.

⁸⁸ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 31. avgust 1871, št. 35, str. 144.

morajo otroci vaditi že praktičnega dela doma; in 6. da se naj odpravijo iz ljudskih šol vsi nepotrebni predmeti, namreč, če so otroci preobremenjeni, se ničesar prav ne izučijo, »polovičarji« pa po navadi niso sposobni za noben stan. Na dnevnem redu je nato sledila peticija selskih občin, katero je društvo popolnoma podprlo (25.št), nato pa se je društvo odločilo še skupaj obiskati ptujsko razstavo, zborovanje pa so zaključili s tombolo. C.kr. komisarja ni bilo, tudi zapletov ne, in društveniki so se ob 21. uri razšli.⁸⁹

Društvena pravila katoliškega političnega društva v Laškem je cesarsko-kraljevo namestništvo potrdilo v pravilnem slovenskem jeziku julija 1871 in 6. avgusta 1871 je potekal slovesni ustanovni shod društva.⁹⁰ Na shodu sta govorila profesor Janko Pajk in dr. Jož. Pajek iz Maribora. Prisotnih je bilo okrog 200 okoliških kmetov, od katerih jih je 80 takoj pristopilo k društvu. Pristopilo bi jih še več, vendar ni bilo več časa, zato so lahko ti svoj pristop opravili na naslednjih shodih.⁹¹ V nedeljo, 15. oktobra 1871, je potekal 3. občni zbor. Kaplan Šumar je govoril o tem, kako se naj v KPD-jih goji versko in narodno prepričanje in kako ga naj njihovi člani širijo; J. Skrta pa je govoril o napačnosti tedanje šole. Sprejeli so resolucijo, katero so poslali cesarsko-kraljevemu šolskemu svetu glede spremenitve novih šolskih postav. Kmetje so tudi poudarili prošnjo po ponovni vpeljavi nedeljskih šol. Političnega komisarja na zborovanju ni bilo.⁹²

Septembra 1871 je bilo ustanovljeno slovensko politično društvo v Velenju.⁹³ 8. oktobra 1871 je potekal prvi zbor, ki ga odprl gospod Škubic v imenu gospoda Karla pl. Adamoviča, predsednika osnovalnega odbora, ki je društvu omogočil brezplačno zborovanje v najeti sobani, ki pa se ni mogel zbora udeležiti. Po govoru o namenih društva je k njemu pristopilo 65 članov, ki so nato izvolili odbor, odbor pa je za predsednika izvolil Antona Šibala, župnika pri Sv. Andreju. Sledilo je še nekaj govorov s petjem, nato pa so na Šibalov predlog sprejeli tri prošnje, katere so poslali na dotična mesta: 1. da se vedno bolj številni tatovi in potepuhi ostreje kaznujejo, 2. da se naj posameznim občinam proti kazni določi, da naj same poskrbijo za reveže, da se ne bo »toliko lenih beračev okoli klatilo, kateri bi še laliko svoj kruh služilo, so pa le lenobni malopridneži«; in 3. da se naj uresniči slovensko uradovanje. Vsi predlogi so bili soglasno sprejeti, posebno hvalo pa so izrekli branitelju katoliških in narodnih pravic Slovencev poslancu Hermanu. Zborovanje sta zmotila dva, po besedah društva od nemčurjev najeta pijanca, vendar pa so ju zbrani močje vrgli ven iz dvorane. Ob koncu shoda je društvo povabilo vse k zboru graškega katoliškega političnega društva, ki je potekal 15. oktobra 1871.⁹⁴

⁸⁹ Slovenski Gospodar, Dopisi, Sv. Lovrenc v Slovenskih goricah, 20. julij 1871, št. 29, str. 116.

⁹⁰ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 20. julij 1871, št. 29, str. 118.

⁹¹ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 10. avgust 1871, št. 32, str. 130.

⁹² Slovenski Gospodar, Dopisi, Iz Laškega, 26. oktober 1871, št. 43, str. 189.

⁹³ Slovenski Gospodar, Društvene zadeve, 7. september 1871, št. 36, str. 150.

⁹⁴ Slovenski gospodar, Dopisi, Iz Slovenj Gradca, 12. oktober 1871, št. 41, str. 181.

Matejka Križan

DIE KATHOLISCHE BEWEGUNG IN DER UNTERSTEIERMARKE ZUR ZEIT DER POLITISCHEN VOLKSVERSAMMLUNGEN

Zusammenfassung

Die ersten Umrisse der katholischen Bewegung in der Untersteiermark zeigten sich Ende der 60-er Jahre des 19. Jahrhunderts, als aufgrund des Vereinsgesetzes und nach österreichischem Vorbild neue Lesesäle sowie der erste Lese- und katholisch-politische Verein in Slowenien entstanden sind. Die Initiatoren dieser Bewegung waren nicht nur in den Reihen der Geistlichen zu finden, die die katholische Besinnung in Slowenien vertiefen wollten. Es gab sie auch unter den Intellektuellen, die mit dem Lesen lehrhafter Bücher und Zeitungen die slowenischen Bauern ansbilden wollten, die sich nur so durch eigenes Wissen gegen den deutschen nationalen Druck auflehnen konnten. Viele der gegründeten katholisch-politischen Vereine haben die sich gestellten Aufgaben sehr ernst genommen. Sie beriefen verschiedene Versammlungen ein und organisierten Volksfeste, die nicht nur der Unterhaltung dienten, sondern es wurden dort aktuelle politische Fragen und alltägliche Probleme, die die slowenischen Bauern belasteten, argumentiert. Öfters wandten sie sich auch mit Briefen an das Ministerium, doch warteten sie vergebens auf eine Antwort.

Die katholischen Vereine zur Zeit der politischen Volksversammlungen, die in verschiedenen Ortschaften tätig waren, durften sich untereinander nicht verbinden. Sie folgten auch keinem konkreten Plan und hatten keine breitere Organisation, so dass man nicht von einer wahren katholischen Bewegung sprechen kann. Diese entwickelte sich nach dem ersten Katholikentag im Jahre 1892 und die Vereine bildeten den Beginn einer Orientierung, die später eine wichtige Rolle in der Geschichte der Slowenen gespielt haben.

SLOVENEK O DRUGI SVETOVNI VOJNI*

Ljerka Bizilj**

UDK 94(497.4)"1939/1945":07 Slovenec

BIZILJ, Ljerka: Slovenec o drugi svetovni vojni. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 3-4, str. 429-442

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

V prispevku objavljam o izsledke raziskave časnika Slovenec od leta 1939-1945; v raziskavi smo primerjali objavljene članke in zgodovinsko izpričane dogodke. Za objavo smo izbrali najbolj tipične. Ugotovili smo, da je časnik Slovenec do okupacije Jugoslavije, aprila 1941, o svetovnem dogajanju poročal razmeroma profesionalno, četudi ni imel svojih virov in dopisnikov ter je spoštoval nevtralnno izravno držo; v časniku so objavljali tlomala vse dostopne vire obeli vojskujočih se strani. Po aprilu 1941 pa Slovenec objavljaja vire ene strani, za to stran neprijetne dogodke pa zamolči in tako po nacističnem napadu na Jugoslavijo postane okupatorjevo glasilo.

UDC 94(497.4)"1939/1945":07 Slovenec

BIZILJ, Ljerka: The Newspaper Slovenec on the Second World War. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 429-442

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The article outlines the results of the research regarding the Slovenec daily newspaper between 1939 and 1945; in the research the published articles were compared against the actual historical background. The most typical ones were used for publication. It was established that until the occupation of Yugoslavia in April 1941, the Slovenec daily kept reporting on world developments in a relatively professional manner even though it did not have its own sources and correspondents while at the same time it had to comply with the neutral state policy. The paper published almost all available sources by both parties of the conflict. After 1941, the Slovenec paper started publishing from sources by one side only, while deliberately overlooking the unfavourable events concerning this side and thus after the Nazi attack against Yugoslavia, became the media of the occupying forces.

* Povzetek in priredila izpitne naloge na podiplomskem študiju na oddelku za zgodovino (Filozofska fakulteta) pri prof. dr. Dušanu Nečaku.

** Ljerka Bizilj, prof. primerjalne književnosti in literarne zgodovine, novinarka RTV Slovenija, SI-1000 Ljubljana

Uvod

Kakšen odnos je imel slovenski tisk med drugo svetovno vojno do odpora proti italijanskemu in nemškemu okupatorju, je razmeroma dobro poznano, manj pa, koliko zgodovinske resnice o svetovnem vojnem dogajanju so časniki posredovali bralcem in kako so o vojnem dogajanju sploh poročali. Tako v študiji raziskujemo, koliko so se časniki, predvsem časnik *Slovenec*, skušali približati resničnosti, koliko je bila interpretacija stvarnosti v časniku blizu objektivnosti, koliko resnicoljubnosti je bilo v časniku med letoma 1939 in 1945, koliko politično ideološke opredeljenosti in koliko očitne in prikrite naklonjenosti eni ali drugi strani; koliko je bilo torej novinarske profesionalnosti v poročilih s svetovnih bojišč, kakšna je bila novinarska drža slovenskih časnikov v letih od 1939 do 1945.

Na vprašanja skušamo odgovoriti s primerjavo zgodovinsko preverjenih dogodkov in objavljenih člankov v časniku *Slovenec*. S pregledom razmer pa smo dobili tudi nekoliko širši vpogled v takratno dogajanje oz. v razumevanje medijskih razmer na Slovenskem v letih od 1939 do 1945 in pokazali, kakšno vlogo so mediji odigrali v tem usodnem obdobju svetovne zgodovine, ko sta obe nasprotujoči se strani ustvarili svojo politično in vojno filozofijo, imenovano propaganda, s katero sta bistveno usmerjali medije, jih uporabljali in izrabljali. Za slovenske razmere je bila nacistična propaganda še posebno pomembna, saj je bila Slovenija okupirana in tako vključena v nemški propagandni stroj.

V študiji smo upoštevali razliko med zgodovino in novinarstvom. Zgodovina namreč zmora in mora posredovati realno, preverjeno dogajanje že zaradi tega, ker je zanjo značilna časovna distanca in vidi tisto, kar aktualno novinarstvo ni moglo ali ni hotelo videti; poleg tega ima tudi to prednost, da ima pregled nad številnimi viri v času in prostoru v preteklosti in sedanosti.

V teoriji, tudi na primer po Gerbnerju (v Splichal, 1984:117), je objektivno novinarsko sporočanje lahko le cilj, kateremu se skušamo približati, tako da v bistvu ni mogoče iskati nepristranskega, neideološkega, apolitičnega novinarstva (zbiranja in sporočanja novic). Zato seveda ne gre za primerjavo novinarstva z zgodovino; novinarstvo je namreč mogoče presojeti le v odnosu do zgodovinske resnice oz. po tem, koliko se približa resnici ali kot pravi Manca Košir, koliko je resnicoljubno (Košir, 1988:12) in koliko stremi k objektivnosti, koliko je torej pri interpretaciji stvarnosti resnicoljubno in /ne/subjektivno.

Medijske razmere na slovenskem med drugo svetovno vojno

Slovenija je bila sestavni del Kraljevine Jugoslavije, zato so bili tudi mediji na Slovenskem odraz jugoslovanske politične in medijske države. Jugoslovansko vodstvo, z radikalno usmerjenim politikom dr. Milanom Stojadinovičem na čelu vlade, je bilo na pragu druge svetovne vojne naklonjeno nacistični Nemčiji. Že med obema vojnama je bil v Jugoslaviji močno prisoten nemški kapital, Stojadinović pa je gospodarske probleme skušal reševati še z dodatnim sklepanjem gospodarskih pogodb z Italijo in Nemčijo, tako da je leta 1940 Jugoslavija izvozila v Nemčijo kar šestdeset odstotkov svojega izvoza, četudi je jugoslovanska vlada takoj po začetku druge svetovne vojne, 4.septembra 1939, razglasila strogo nevtralnost. Takšna politična usmerjenost je veljala tudi za medije, vlada je izvajala močno cenzuro, medije pa je usmerjala prek Centralnega presbiroja oz. prek jugoslovanske tiskovne agencije Avala.

Ob okupaciji Jugoslavije in Slovenije, leta 1941 je na Slovenskem prenehalo izhajati 117 časnikov in časopisov (Amon, 1996:257), med okupacijo jih je tako izhajalo 53, do konca vojne pa še samo 13. Predvsem nemški in madžarski okupator sta ukinjala in uničevala vse slovensko. Poleti leta 1941 v Prekmurju, na Štajerskem in na Gorenjskem ni bilo več slovenskega tiska (ES2, 1988:99).

Italijanski okupator je nastopal manj agresivno, saj je v Ljubljanski pokrajini dopuščal slovenski tisk, slovensko radijsko postajo Radio Ljubljana pa si je podredil takoj. Že 2.maja 1941 so Italijani uvedli cenzuro tiska in ustanovili Tiskovni urad, ki je bil potem vsa leta italijanske okupacije tudi center njihove propagande. Italijanskega komisarja je dobila tudi ljubljanska radijska postaja.

Na ljubljanskem območju so glavna glasila meščanskih strank in verska glasila še naprej izhajala in vsi štirje, tudi pred vojno najbolj vplivni časniki: katoliška Slovenec in Slovenski dom, med liberalnimi pa Jutro in Slovenski narod, vsi pa so se po okupaciji Jugoslavije oz. Slovenije podredili okupatorju.

Komunistična partija Slovenije in Osvobodilna fronta sta tiskali med vojno številne časopise. Evidentirano je 732 časopisnih naslovov.

SLOVENEK (1873 - 1945), politično informativni list za slovenski narod

Slovenec je sprva izhajal trikrat tedensko, od julija 1883 pa dnevno in je bil od vsega začetka vodilni časnik slovenskega političnega katolicizma in glasilo Slovenske ljudske stranke. Z jezikovnega in novinarskega stališča je dosegel razmeroma visoko časnikarsko raven (ES 11,1997:295). Bralce je dokaj dobro obveščal o dogajanju v svetu, še tudi v prvih letih druge svetovne vojne in je ob pomembnih dogodkih z zadnjimi novicami izšel celo v drugi oz. posebni izdaji. Še marca 1941 je Slovenec miril prebivalstvo, da so namigi o skorajšnji vojni zgolj natolcevanje, da ima Kraljevina s sosednjimi državami dobre odnose in takšne namerava tudi ohraniti.

Ob napadu na Jugoslavijo je Slovenec še kritiziral napadalca in pozval k skupnemu boju za lastno državo in svobodo (S, 8.4.1941:81). Po prihodu Italijanov v Ljubljano je sprva miril ljudi, da ne bi posegli po orožju, a hkrati ne bili izdajalci (*»da bi bil največji greh nad narodom, če bi civilni ljudje uporabili orožje proti tuji vojaški sili...ali če bi kakorkoli drugače sovražno nastopili proti njim, a tudi izdajstva ne odobrava...«* (S, 12.4.1941:85)). Po italijanskem prevzemu oblasti v Ljubljani pa Slovenec v ospredje postavi novo, italijansko oblast, njihovo vojsko in voditelje. Takoj se pojavijo oglasi v italijanščini, tudi vojna poročila, prevedena v italijanščino, tečaj italijanščine in tudi himnični slavospevi vsemu italijanskemu.

Po letu 1942 se v Slovencu okrepi protikomunistično stališče, v dnevniku vse pogosteje objavljajo prispevke o komunističnih partizanskih zločinih in redno začnejo objavljati nekrologe žrtvam komunističnega nasilja. Po kapitulaciji Italije, ko septembra 1943 oblast prevzamejo Nemci, se dnevnik podredi novim oblastnikom. Do leta 1943 so nekateri članki pisani v treh jezikih, v slovenskem, italijanskem in v nemškem, po kapitulaciji Italije pa so italijanske izpustili.

Slovenec ohrani protikomunistično držo tudi po odhodu Italijanov. Partizanstvo obravnava še bolj odklonilno, saj je to le ena od oblik komunizma in partizani so v Slovencu roparji in nasilneži (*»tuleči volkovi, ki s svojim živalskim nosom vse obvhajo in vse oblagajo«* (S, 3.9.1944))

Vojaška propaganda in mediji

Nemci in Italijani so si v okupiranih deželah vedno najprej pokorili medije in so tudi na Slovenskem Nemci najprej napadli radijski oddajnik v Domžalah. Hitler je nasploh propagandi namenjal posebno pozornost, saj je bil prepričan, da je bila najmočnejše orožje zmagovalcev v prvi vojni - britanska propaganda in je kot medijsko propagandni hit druge svetovne vojne uporabil - radio.

Glavni namen nacistične propagande je bil razvijanje fatalizma v vojski in pri prebivalstvu, o nemški izbrani rasi in njeni superiornosti nad drugimi narodi. Glavni namen zavezniške propagande pa onеспособiti nacizem in spodbuditi prebivalstvo, da se mu upre. Kako pomembna je bila propaganda priča dejstvo, da so jo Nemci poimenovali »tretja fronta«, Američani pa »četrti rod vojske«.

Poleg tega, da so nacisti takoj po prevzemu oblasti leta 1933 ustanovili ministrstvo za propagando in na čelo postavili Goebelsa, so imeli še številne institucije, ki so se ukvarjale s propagando in tako tudi z mediji: obveščevalno službo, ministrstvo za zunanje zadeve, specializirane institute, agencije, pri vrhovni vojaški komandi (Wehrmacht) so leta 1939 formirali posebne propagandne oddelke, v okviru armad so prav tako imeli posebne oddelke in celo propagandne čete. Na okupiranih ozemljih so organizirali specialne propagandne oddelke in sekcije. V teli enotah in organih je delalo 15 tisoč vojnih propagandistov in tehnikov, opremljenih z najsodobnejšo opremo - tiskarnami, s filmsko tehniko, specialnimi propagandnimi vozili, različnimi strokovnjaki. V tujini so nacisti razvili izjemno močno propagandno subverzivno politično delovanje prek t.i. germanskih lig, uradnih predstavništev in informativnih centrov. V Kraljevini Jugoslavije so za to uporabljali Kulturbund (Vojna enciklopedija (VE), 1981: 389).

Po okupaciji Jugoslavije so imeli Nemci v Beogradu, pri Štabu nemškega vojnega poveljstva za Srbijo, oddelek S (jug), kot izpostavo propagandne filijale nemške Vrhovne komande -Wehrmacht. Oddelek je vodil celoten okupatorjev in kolaboracijski propagandni aparat. Oddelek so sčasoma preimenovali v SO (jugovzhod). Vključeval je skupine za planiranje, za aktivno propagando, za tisk, fotografijo, radio, gledališče in film in je razpolagal s specialno opremljenimi in usposobljenimi enotami, s t.i. propagandnimi četami. Pri vsaki diviziji in v večjih enotah so obstajale propagandne postaje. Po potrebi so oblikovali posebne specializirane skupine (takšna specializirana skupina je prišla po kapitulaciji Italije npr. na Radio Ljubljana).

Razvejano propagandno dejavnost so imele tudi jugoslovanske organizacije četnikov in domobrancev. V Nemčiji so organizirali posebne tečaje za oficirje kvizlinških formacij, ki so potem prevzeli vodenje propagande v domačem okolju (Enciklopedija druge svetovne vojne, 1982: 392).

Že po prvi svetovni vojni, leta 1918 so Francija, Velika Britanija, ZDA in Italija ustanovile stalni mednarodni svet za propagando, s sedežem v Londonu (VE, 1981:389). Sovjeti so leta 1941 ustanovili Svet vojno politične propagande, v vojaške enote so poslali tisoče političnih delavcev (leta 1941 jih je bilo 94 tisoč, maja 1942 130 tisoč). Posebno pozornost so namenjali neruskim borcem. V okviru Rdeče armade so izdajali 50 frontnih časopisov v tujih jezikih. Veliko umetnikov, znanstvenikov in drugih javnih osebnosti se je ukvarjalo s propagando, samo v obkoljenem Stalingradu se je na primer sto slikarjev ukvarjalo s propagandnim delom (VE, 1981: 390).

V zavezniških državah so prav tako ustanavljali oddelke za propagando, tako so v Veliki Britaniji avgusta 1941, ustanovili propagandno službo Political War Executive - PWE (Balfour, 1979: 26), v ZDA so leta 1942 ustanovili Urad za vojne informacije (OWI) in so potem, podobno kot Britanci, ustanavljali svoje izpostave po vsem svetu. V Angliji je Churchill spomladi in poleti leta 1940 začel propagandno akcijo s slovitimi govori, da bi Angležem prikazal vojno nevarnost in jih spodbudil k odporu. V govorih je razgaljal Hitlerjev totalitarni sistem in njegove agresivne načrte po osvojitvi Evrope (Vreg, 2000:136). Churchilllove govore so praviloma napovedali v časnikih, tako da jih je po radiu lahko poslušalo čim več ljudi, tudi na Slovenskem (Radio London).

Tako sta obe strani, zavezniška in nacistična, medije imeli povsem pod svojim okriljem. Ustanovili sta v bistvu kar vladna tiskovna središča, ki so imela popoln nadzor nad mediji, predvsem pa nad vojnimi informacijami, o čemer je bralce obveščal tudi slovenski tisk.¹

¹ Kontrola tiska v Franciji: Jutro, 29.8.1939:1: »Po poročanju agencije Havas, je francoska vlada izdala uredbo o kontroli tiska in publikacij. Počeniši z 28.avgustom letos so vsi članki ali rokopisi vseh vrst, kateri so namenjeni javnosti, besedila vseh radiofonskih postaj in vse kinematografske projekcije podvržene preventivnemu nadzorstvu generalne poročevalske službe, ki ima pravico prepovedati objavo oddaje ali projekcij...«.

Nadzor nad tiskom so nacisti dosegli s skupno tiskovno agencijo Deutsches Nachrichtenburo (DNB) (Balfour, 1979:24).

Nemška vojaška sporočila Wermachtbericht (WB) so pripravljali vojaški krogi. Slovenec jih je objavljaj na naslovnici sprva v italijanskem in slovenskem jeziku, po kapitulaciji Italije pa v nemškem jeziku.

Nemci so si že v letih pred vojno ustvarili veliko in premišljeno sestavljeno propagandno mrežo v tujini. V tujino so pošiljali svoje apostole, preoblečene v podjetnike, časnikarje, tiskovne agente in turiste, da bi širili prave nazore o tretjem Rajhu. Leta 1938 so imeli samo v Londonu trinosemdeset akreditiranih časnikarjev (Manwell, 1969:205). V tujini so tiskali okoli tristo časopisov v nemščini in bili so solastniki še kakšnih tristo petdeset časnikov, ki so izhajali v drugih jezikih (Manwell, 1969:203). Izdajali so »lažne časopise«, v jeziku in v imenu države, katere prebivalstvo so hoteli zavzeti. Dokaj uspešne so bile tudi nemške tiskovne agencije, ki so bile razporejene po vsem svetu (Manwell, 1969:203), predvsem pa je Goebbels domačemu tisku nenelno pošiljal navodila, kako naj piše in enako je z nasveti zalagal svoje agente v tujini.

Pregled pisanja čanika Slovenec o drugi svetovni vojni

Začetek druge svetovne vojne in opozorila bralcem

2.septembra 1939 je Slovenec pisal zelo obsežno o napadu Nemčije na Poljsko. Pod velikim naslovom objavlja napad na Poljsko (*»Poljska javlja, da je napadena ter prosi Anglijo in Francijo za pomoč«* (S, 2.9.1939:1)) in opisuje dogodke, ki so se odvijali na mednarodni ravni v zadnjih dneh (Prav tam), objavi celotni Hitlerjev govor v Rajhstagu (*»Hitlerjev govor v nemškem državnem zboru«* (S, 2.9.1939:2)), v katerem je Hitler sporočil, da je bila Nemčija napadena in se samo brani (*»Nemce na Poljskem preganjajo s krvavim terorjem in jih odganjajo od njihovega ognjišča...da končam to blazno početje, mi ne ostane nič drugega, kakor da proti sili nastopim s silo«* (Prav tam)). Slovenec objavlja tudi proglas, ki ga je poljskemu ljudstvu poslal predsednik poljske republike Ignac Moscicki (*»To noč so se začele sovražnosti proti poljskemu narodu. Obračam se na vse državljane z globokim prepričanjem, da se bodo vsi zbrali okoli svojega vrhovnega poveljnika, da bi branili svojo svobodo in neodvisnost in čast ter dostojno odgovorili napadalcu...«* (Prav tam)); prav tako objavlja Chamberlainovo pojasnilo o odgovornosti za vojno in podrobnosti o vojaškem dogajanju vzdolž poljsko-nemške meje (S, 2.9.1939:3).

Slovenec objavi že tudi nemško vojno poročilo, in sicer po nemški tiskovni agenciji DNB (*»Vrhovno poveljstvo obrambne sile sporoča: V teku nemških borb v Šleziji, Pomorjanski in Vzhodni Prusiji so bili v teku današnjega dne doseženi pričakovani uspehi...«* (S, 2.9.1939:8)).

Poljsko vojno poročilo (S, 2.9.1939:8) objavlja Slovenec takoj pod nemškim, sklicujoč se na poljsko agencijo Pat (*»...nemške čete so napadle poljsko garnizijo v Westerplate v Gdansku, ki pa je odbila ta napad... Napad se je začel nekaj ur po obvestilu poljske vlade, ki ga je storila v Berlinu o pripravljenosti poljske vlade, da podpre napore angleške vlade za ohranitev miru...«* (Prav tam)).

Časnik Slovenec torej objavlja poročila agencij obeh strani, izjave obeh strani, prevzema tudi poročila tujih časopisov; ozadij ne objavlja, tudi lastnih dopisnikov ni imel in objavlja samo agencijske novice, ki so bile uradno preverjene.

V razmerah, ko niso mogli preverjati resničnost prispelih sporočil in so bili zavezani k nevtralni držbi, so se tako odločili za edino mogočo držo: objaviti vse, kar je dosegljivo. Ob tem pa so že v prvih dneh vojne dnevno opozarjali bralce na previdnost. Tako so na primer novembra 1939, ob poskusu atentata na Hitlerja ob tradicionalnem srečanju Hitlerja s starimi tovariši v muenchenski pivnici, ko so objavljali predvsem nemške viire, opozorili bralce, da objavljajo vse informacije,

ki jih dobijo (*»Spodaj objavljamo vsa poročila o atentatu, kakor smo jih sprejeli«* (S, 10.11.1939:1)). Slovenec objavi tudi redka angleška in francoska poročila, kjer so dogodek samo omenili in mimogrede dodali, da ima atentat v Monakovem ista ozadja, kot požar nemškega državnega parlamenta in da s tem obe državi nič nimata (S, 11.11.1939:1), sicer pa poskus atentata na Hitlerja niso posebej poudarjali. Britanci so namreč dogajanje medijsko skorajda ignorirali, tako da Slovenec drugih, razen nemških virov niti ni mogel objavljati.

Resnice o poskusu atentata na Hitlerja Slovenec ni mogel objaviti niti je ne bi mogel preveriti, saj je bil atentat dokončno pojasnjen in zgodovinsko potrjen šele leta 1969, ko so zgodovinarji dokazali, da se je atentata lotil individualno Nemeč, mizar Georg Elser in da britanski obveščevalci z njim niso nič imeli, kar pa je bilo za nacistično samovšečnost precej nesprejemljivo (DSV I (1981): 70).

Poskus atentata v Monakovem dokaj nazorno kaže na problem novinarstva med drugo svetovno vojno; dokazuje objektivno razliko med novinarstvom in zgodovino in znova potrjuje, da novinarstvo lahko presoja predvsem po tem, koliko teži k objektivnosti in resničnosti.

Odvisnost medijev od virov informacij, predvsem od propagandnih institucij vojskujočih se strani pa je v Slovincu že takoj na začetku vojne, leta 1939, najbolj očitna pri poročanju o morskih bitkah in potopljenih ladjah. Na tem področju je bilo precej zmede in netočnih informacij. Obe vojskujoči se strani sta dnevno pošiljali obvestila o potopljenih ladjah, za katere se je čez nekaj dni izkazalo, da še vedno pljujejo po oceanih, kot se je na primer dogajalo z veliko vojno ladjo Royal Oak, za potopitev katere so Nemci nekega svojega časurika odlikovali z železnim križcem še prej kot je bila ladja dejansko potopljena (S, 14.10.1939:3).

V Slovincu so dnevno objavljali več novic o morskih bitkah in potopljenih ladjah; dnevno se je dogajalo, da je nemško vojno poročilo govorilo o nemških uspehih v bitki, britansko pa o zavezniških uspehih v isti bitki (S, 28.9.1939:1). Toda Slovenec pogosto v uredniški opombi bralce opozarja na protislovja (*»Primerjaj s tem angleško poročilo na drugem mestu.«* (Prav tam)).

Zanimivo je dogajanje na zahodni fronti na začetku vojne, ko so zavezniki skušali prepričati svet, da se upirajo nemškemu prodoru in so o hudih bojih na francoski Maginotovi, predvsem pa na nemški, Siegfriedovi liniji pisali slovenski in tuji časniki. Zgodovinarji pa trdijo, da je na tem področju kar dolgo potekala »lažna vojna« (Druga svetovna vojna) (DSV1, 1981:54).

Tako Slovenec objavlja poročilo britanske tiskovne agencije, ki govori o bojih na vsej Siegfriedovi črti, o strahovitih vojnih operacijah (*»da se vse vojne operacije omenjenih sil razvijajo v največji tajnosti. Vojne operacije prihajajo do izraza zlasti v strahovitem obstreljevanju nemških utrjenih postojank na zapadni meji in vzdolž vse Rene...«* (S, 6.9.1939:3)) in o metalnih min, ki počasi omogočajo francoski pehoti napredovanje. Toda Slovenec na koncu vesti v oklepaju opozori bralce na previdnost (*»To vest objavljamo z vsemi pridržki, ker ni bila od nobene druge strani potrjena«* (Prav tam)). Zavezniškimi poročili o močnih bojih sledi potem nemško poročilo (*»Noben strel na zapadu«* (S, 8.9.1939:1)), v katerem nemško vrhovno poveljstvo sporoča, da na zahodnem bojišču ni nikakršnih spopadov (*»še vedno zatrjuje, da so popolnoma netočna francoska poročila o prodoru na nemško področje, češ, da do danes na zapadnem bojišču še ni padel noben strel«* (Prav tam)). Podobna poročila je Slovenec dnevno objavljali in celo ugotavljal, da Nemci očitno sploh ne vedo, da se bojujejo na zahodni fronti (*»O teh borbah sicer ne vemo mnogo, ker francoska poročila sploh ne navajajo nobenega imena. Nemci pa o tej fronti na zapadu sploh ničesar ne poročajo, tako da nemški narod še niti ne ve, da se njih vojska vojskuje na dveh frontah...«* (S, 10.9.1939:3)). Hkrati Slovenec objavi uredniški komentar (*»Proti laži in neumnosti«* (S, 10.9.1939:1)) in opozarja, da se sodobna vojska poleg bomb, strupenih plinov in torpedov poslužuje tudi laži in prevar, da ne mine dan, ko ne bi ena ali druga stran posredovala lažne informacije, da so tako prikrojene, da jih je vedno težko ločiti od resnice, zato je potrebno

biti zadržan pri branju ali poslušanju takšnih in drugačnih novic. Avtor obljublja, da se bodo potrudili objavljati čim bolj verodostojne novice, objavljali bodo različne virov, tudi odmeve in zanikanje novic.

Zavezniki so z namišljenimi napadi opravičevali zavlačevanje napada na Nemce, predvsem pred zlomljenimi Poljaki, ki so pričakovali, da bi z boji na zahodni fronti razbremenili poljsko fronto. Vendar pa resnice ni bilo mogoče dolgo skrivati. Že oktobra 1939 je francoski književnik Roland Dorgeles kot vojaški dopisnik obiskal enote na francoski fronti in napisal članek Čudna vojna (DSVI, 1981: 61), kar je postalo do aprila 1940 sinonim za /ne/boje na zahodni fronti (*»naši topničarji ob Renu križem rok opazujejo nemške transporte streliva na drugem bregu reke in s pogledi spremljajo naša letala, ki se spreletavajo nad posarskimi tovornami in plavži, ne da bo odvrгла svojih bomb. Očitno je, da naše vrhovno poveljstvo noče izzivati nemškega sovražnika«* (Prav tam.)). Tuji tisk je začel objavljati reportaže in fotografije iz zaklonišč, preurejenih v nekakšne bare. Od časa do časa pa so bili tudi pravi boji, vendar do večjih spopadov na začetku vojne na zahodni fronti ni prišlo.

Slovenec še oktobra 1939 objavlja protislovna poročila o bojih na zahodni fronti, novembra 1939 pa že ne več (*»Na suhem se na zahodni fronti ni spremenilo nič, ker tudi bojov ni bilo nobenih«* (S, 24.11.1939:1)).

Slovenec torej svojih lastnih virov ni imel, niti dopisnikov niti vojnih poročevalcev, tako objavlja vse dostopne virov, odgovornosti oz. morebitnim očitkom, da objavlja neresnico pa se izogne tako, da pogosto direktno opozori bralce na možnost dezinformacij (*»Po časnikarski dolžnosti objavljamo vsa poročila, naj prihajajo od kateregakoli tabora«* (S, 6.9.1939:3)).

Ne/ne/vtralnost Slovenca

Če je pri poročanju o drugih vojnih dogajanjih, Slovenec še nekako ohranjal nevtralnost držo ali jo vsaj bolj ali manj prikrito izkazoval, pa je ob sovjetskem napadu na Finsko svojo ideološko opredeljenost odkrito izpovedal. Nemcev ni nikoli negativno okarakteriziral, do Sovjetov pa se je povsem negativno opredelil. Sicer sovjetski napad na Finsko Slovenec pokriva z domala vsemi dosegljivimi viri, vendar pa se tu zelo odkrito postavi na stran Fincev, tako da izpriča odpor do Sovjetske zveze; četudi je iz analize večine besedil do leta 1941 sicer mogoče razbrati tiho nestrinjanje z nemškim pohodom nad Evropo, pa je v primeru napada Sovjetske zveze kot nemške zaveznice na Finsko, to nestrinjanje povsem očitno (*»Silen vtis sovjetskega nasilja nad malim finskiim narodom po vsem kulturnem svetu«* (S, 1.12.1939:1)), še bolj očiten pa je odpor Slovenca do rdečih Sovjetov (*»Roparski napad boljševikov na Fince je najbolj zgovorni dokaz, da rdeči imperalizem ne spoštuje nobenega naroda; Finci se z uspehom zoperstavljajo boljševiškim nasilnikom«* (S, 3.12.1939:1)).

Kljub temu, da se Slovenec opredeli, pa vendarle redno objavlja poročila obeh strani: *»Finska uradna poročila«* (S, 15.12.1939:3) in *»Rdeča poročila«* (Prav tam), objavlja jih brez komentarja, samo opozarja na protislovna poročila (*»Nasprotujoča si poročila o Finski«*

(Prav tam)), ko na primer Sovjeti govorijo o presekanju Finske na dvoje, Finci pa o vdoru finskih čet na sovjetsko ozemlje.

Da je Slovenec naklonjen zavezniški strani, je mogoče dokaj dobro razbrati tudi ob nemškem napadu na Dansko in Norveško, aprila 1940, ko isti dan, ko poroča o napadu, objavi še komentar, češ da bi po tolikih mesecih vojne in obljub zahodni zavezniki že morali odgovoriti Nemcem (*»zadnjih mogočnih govorih angleških in francoskih politikov svet pričakoval, da bosta zaveznika res podvzela kakšno vojaško pobudo po sedmih mesecih vojne. A zopet se je izkazalo, da je iniciativa zaveznikov bila v govorjenju, v dejanjih pa so jo odbržali Nemei. Angleži so zadnjih 14 dni mnogo govorili, da bi bilo potrebno nekaj ukreniti glede nemškega tihotapljenja po norveških vodah in postriti blokada...«* (S, 10.4.1940:1)).

Na britansko in francosko medlost, neodločnost pri odporu proti Nemcem, Slovenec zdaj vseskozi opozarja z najrazličnejšimi pripombami (*»Nemci so- ne da bi jih Angleži ovirali, zasedli največja pristanišča ob norveški obali in prodirajo v notranjost Norveške«* (Prav tam)) in tudi vse bolj pogostimi komentarji (*»razvoj dogodkov v zadnjih 48 urah, ko je Nemčija zasedla kar dve državi, Dansko in Norveško, vzbuja v vrstah neutralcev dvome v resničnost nemške trditve, da so zavezniki nameravali ti dve državi zasesti in da jih je Nemčija hotela le prehiteti«* (S, 11.4.1940:1)), in že kar direktnimi pozivi, da je čakanja dovolj (*»sedaj je treba počakati, kaj bodo zavezniki storili. Kajti tokrat bodo morali nekaj storiti...«* (Prav tam)).

Zgodovina je dokazala, da so se zavezniki v teh prvih mesecih vojne obnašali zmedeno, medlo, da pogosto niso dorasli situaciji in da so bili povsem neodločni (DSVI, 1981:96-100).

Spreobrnitev čez noč

Jugoslovanska vlada je 25.marca 1941 na Dunaju podpisala pristop Jugoslavije k trojnemu paktu. Slovenec 26.marca 1941 poroča o podpisu pogodbe na naslovnici (*»Podpis pogodbe med Jugoslavijo in trojno zvezo«*), v člankih so zgolj dejstva, brez komentiranja, le kdo, kje in kaj so podpisali, podnaslovi in članki pa zvenijo opravičujoče, češ da si je Jugoslavija s tem zagotovila mir (*»Nemčija in Italija ne bosta nikdar zahtevali prehoda in prevoza čet čez Jugoslavijo«* (S, 26.3.1941:1)). 27. marca 1941 Slovenec na naslovnici objavlja odmeve na pristop Jugoslavije k trojnemu paktu in znova poudarja jugoslovansko modrost (*»Pristop Jugoslavije k trojni zvezi je imel velik odmev po vsem svetu in vsi poudarjajo, da je Jugoslavija modro ravnala, ko se je častno izognila vojni in dobila jamstvo za neodvisnost in nedotakljivost vseh svojih meja«*); objavlja odmeve italijanskega, nemškega, španskega, madžarskega in japonskega tiska, tudi pozitivne odmeve v vseh delih Jugoslavije; ne objavlja pa npr. angleškega stališča.

Pristop k trojnemu paktu je v državi izzval demonstracije. Skupina jugoslovanskih oficirjev je ob podpori britanskih obveščevalnih oficirjev izvedla vojaški udar, proglasila kralja Petra II. za polnoletnega, toda potrdila je tudi pristop k trojnemu paktu, nova vlada pa se je tajno pogajala tudi z Veliko Britanijo (Repe, 1995: 96). V Slovincu, razen posredno, ni mogoče najti poročil o demonstracijah proti trojnemu paktu in ne poročil o vojaškem udaru. Tako 30.marca 1941 Slovenec na naslovnici objavi zgolj poročilo beograjskega radia, v katerem so zanikali namige o neredih v Jugoslaviji v tujih radijskih postajah (*»Iz želje po nezdravih senzacijah in morebiti iz zlih namenov širijo tuje radijske postaje vesti, ki bi, če ne bile izmišljene, utegnile vplivati na odnošaje naše države z našimi sosedi. Pooblaščenri smo, da vse te vesti zanikamo«*). 1.aprila 1941 na naslovnici Slovenec objavlja še poziv vlade k miru (*»Predsednik vlade poziva ljudstvo k miru in prepoveduje vsako preseljevanje, ker zanj ni prav nobenih razlogov.«*) in pojasnilo vlade, da je morala prepovedati izseljevanje zaradi laži, ki jih širijo tuji agenti (*»alarmantnih vesti, ki jih po naši državi širijo tuji agenti, da bi zanesli nemir med naše ljudstvo... in nasvet: ne nasedajte bajžam, ki jih širijo sumljivi ljudje.«*). 1.aprila 1941 na naslovnici Slovenca najdemo tudi namig o miroljubnih demonstracijah in manjših izgredih (*»...odhod nekaj nemških podanikov iz Jugoslavije, do katerega je verjetno prišlo zaradi nekoliko netjubih izgredov, ki so jih uprizorile neodgovorne osebe o priliki miroljubnih manifestacij 27. in 28. marca t.l., in ki so bili sprejeti z največjim obžalovanjem in obsodbo tako od strani vlade kakor tudi pri vsej naši javnosti...«*).

Informacije o napadu na Jugoslavijo po 6.aprilu 1941 so v Slovincu praviloma resnične, vendar zelo skope, pozne, včasih protislovne in očitajoče (*»Nemške vojne sile so brez vojne napovedi napadle našo severno in južno mejo kljub temu, da je naša država hotela ostati nevtralna«* (S, 8.4.1941:1)). Največ informacij posreduje Slovenec po britanski agenciji Reuter, ta pa povzema nemška poročila (*»... po agenciji Reuter: Po nemških poročilih je nemško letal-*

stvo včeraj trikrat bombardiralo Belgrad. Jugoslovansko letalstvo je napadlo nemška letališča pri Aradu v Romuniji» (Prav tam)), povzema pa tudi italijanska sporočila (»...po agenciji Reuter: Rimski radio je snoči sporočil, da je italijansko letalstvo včeraj bombardiralo jugoslovanska mesta Split, Mostar, Kotor in Bitolj« (Prav tam)). Slovenec objavi tudi poročilo uradne nemške tiskovne agencije DNB (»Sovražnikova letala so napadla kraje na južnem Štajerskem ter izvršila posamična bombardiranja, vendar niso prizadejala znatne škode« (Prav tam)). Iz poročila pa je razvidno, da so ga priredili, saj Nemci svoja letala ne bi imenovali »sovražna«. Šele nekaj dni po napadu pa so o bombardiranju Beograda dobili in objavili sporočilo uradne jugoslovanske oblasti (»Kraljevska vlada razglaša« (S, 10. 4.1941:1)), v katerem oblast obvešča o nemškem napadu (»opozarja na grozote in zverstva, ki jih povzroča nemška vojna sila v vojni, ki nam je bila vsiljena« (Prav tam)). Tudi o žrtvah bombnega napada na Beograd obvešča Slovenec s pomočjo agencije Reuter (»več kot sto mrtvih in okoli 3000 ranjenih« (Prav tam)) in tudi dogajanje v Sloveniji povzema časopis po nemški agenciji DNB (»...da so nemške čete, ki so prodirale iz Štajerske, zasedle Maribor. Oklepne enote in pehotne divizije pa so zasedle Niš in so zasledovale sovražnika, ki se umika... Nemško letalstvo napada v zaledju jugoslovanske armade ceste in železnice...« (S, 11.4.1941:1)).

14. aprila 1941, ko Slovenec sporoča, da so Italijani zasedli Ljubljano, pa je posebna prelomnica. Slovenec začne objavljati italijanske razglase, odredbe, navodila, grožnje (»Italijani zasedli Ljubljano«, »Razglas italijanske zasedbene oblasti«, »Italijansko vojno poročilo o zasedbi Ljubljane in Slovenije« (S, 14.4.1941:1)), redno začne objavljati tudi nemška vojna poročila in postane glasilo okupatorjeve vojne propagande.

Po napadu na Jugoslavijo aprila 1941 se je Slovenec tako čez noč preusmeril in se zelo hitro prelevil v okupatorjevo glasilo. Sam napad na Jugoslavijo pa razkrije oz. potrdi tudi popolno odvisnost časopisa od agencijskih novic in veliko lastno novinarsko nemoč, pomanjkanje lastne novinarske raziskovalne baze; novinarji Slovenca (in tudi drugih slovenskih dnevnikov) niso postali »vir informacij« ob napadu na Jugoslavijo in Slovenijo, niso zmogli posredovati informacij s svojega območja, ampak so bili domači in tuji mediji odvisni od tujih, celo napadalčevih virov. O dogajanju na domačih tleh v dneh napada na Jugoslavijo so imeli manj informacij kot o dogajanju na svetovnem vojnem prizorišču; nekaj informacij so posredovale jugoslovanske oz. uradna jugoslovanska obveščevalna agencija, največ poročil o dogajanju na jugoslovanskih tleh pa so imeli in posredovali Nemci, njihova poročila so uporabljale celo zavezniške tiskovne agencije. Novice o vojnem dogajanju so zamujale, povsem očitno pa je, da se v novih razmerah v uredništvu tudi niso najbolje znašli oz. se sploh niso znašli.

Selekcija virov

Po aprilu 1941 Slovenec praviloma objavlja samo nemške in italijanske vire, zavezniške le v primeru, ko jih uporabljata in posredujeta prva dva glavna vira in jih v bistvu uporabljata v propagande namene in povsem v svojo korist. Tako npr. Slovenec o napadu na Sovjetsko zvezo poroča dokaj korektno, celo brez ekstremnih ideoloških predznakov (S, 24.6.1941:1); nemških uspehov namreč ni bilo potrebno posebej poveličevati, saj je bil napad v prvih dneh zelo uspešen, celo bolj kot je mogoče razbrati iz poročil, objavljenih v Slovencu. Pregled časnika v prihodnjih mesecih pa kaže, da večjih nemških neuspehov in večjih zavezniških uspehov Slovenec ni več objavljaj. Določenih zgodovinskih dogodkov, sodeč po objavah v Slovencu, sploh ni bilo, pri večini sporočil pa se pogosto namesto uradne nemške agencije zdaj navaja kot vir »Hitlerjev glavni stan«.

O nemškem porazu pri Stalingradu 2. februarja 1943 npr. Slovenec zelo malo piše, o tragediji, ki se je tam odvijala iz Slovenca ne izvemo skorajda nič; objavlja predvsem poročila o drugih, manjših bitkah na sovjetskem območju. Bitka pri Stalingradu je še januarja 1943 nemški uspeh, kjer so imeli Sovjeti visoke izgube (*«...v zaledenem ozemlju neke armade so sovjetske tolpe obkoljene in nad 1400 banditov uničenih, 65 taborišč in veliko število zakonitih razdejanih...»* (S, 5.1.1943:1)). Prve dni februarja 1943 tako vsak dan Slovenec povečevanje nemške uspehe v sovjetskih bojiščih na naslovnici z velikimi črkami (*«Pomembni uspehi na vzhodnem bojišču»* (S, 3.2.1943:1)). Nemški poraz pri Stalingradu so tako skrili med dolge in pompozne članke o velikih uspehih na drugih bojiščih in s tem zmanjšali pomen stalingrajskega dogajanja. Nikjer ni naslovov o nemškem porazu. Tako 3. februarja 1943 med vseni uspehi Nemcev na tem območju, skrito v isto poročilo Slovenec objavil, da je nemška skupina poslala svoje zadnje poročilo (*«Iz vojaškega vira se je izvedelo, da je nemška skupina XI. armadnega zbora, ki se je upirala v severnem delu Stalingrada, poslala svoje zadnje radijsko poročilo»* (S, 3.2.1943:1)). V podnaslovu istega članka preberemo še novico iz Tokia, v kateri sporočajo, da so nemški vojaški uspehi v Rusiji resnično veliki, ker je lahkim nemškim silam uspelo upirati se nad dva meseca najboljšim sovjetskim četam.

In 5. februarja 1943 Slovenec na naslovnici z velikimi črkami spet piše o velikih nemških uspehih v Sovjetski zvezi kot da niso Nemci doživeli enega svojih največjih porazov v drugi svetovni vojni (*«Sovražni napadi in sunki na vseh odsekih odbiti»*), pod komaj opaznim podnaslovom pa šele o nemškem porazu (*«Konec bojev v Stalingradu, poročilo iz Hitlerjevega glavnega stana: ... Bitka v Stalingradu je pri kraju. Šesta armada, do zadnjega diha zvesta vojaški prisegi in pod neprekosljivim vodstvom maršala Paulusa, se je morala vdati izredni sovražnikovi premoči in neugodnim okoliščinam...»*).

Uporaba nasprotnikovih virov

Po letu 1943 Slovenec začne redno navajati nasprotnikove vire informacij, jih objavljati v kontekstu, ki je v prid nemški strani. Poročila so pogosto iztrgana iz konteksta, kakor je nemškim vojnim in političnim propagandistom bolj ustrezalo, na kakšen način so jih uporabili pa ni dokazljivo.

Ob japonskem napadu na ZDA, po 7. decembru 1941, Slovenec začne objavljati še japonske vire, za prve novice npr. o uspešnem japonskem napadu na ZDA pa so nemški propagandisti uporabili oz. navedli ameriški vir (*«radijska postaja v Bostonu objavila, da so Japonci še vedno v siloviti ofenzivi. Letalski napadi na Filipine se nadaljujejo brez presledka. Manila je bila znova strahovito bombardirana»* (S, 10.12.1941:1)).

Podobno je tudi pri poročanju o bitki pri Midwayu junija 1942, ko nemška propaganda ne uporablja običajnega japonskega vira - poročilo »glavnega cesarskega stana«, ampak vir »mornariško ministrstvo ZDA« (*«severnoameriška admiraliteta poroča, da je na Tihem morju v teku nova pomorska bitka med severnoameriški in japonski pomorskimi silami. Poročilo admiralitete dodaja, da je položaj zapleten in da nimajo poročil o severnoameriški mornarici»* (S, 7.6.1942:1)), s čimer skušajo dati svojim akcijam oz. uspehom dodatno težo. V bistvu Nemcem in njihovim zaveznikom ni bilo treba veliko skrivati. Prvi udarec je bil namreč uspešen.

Ob razširitvi vojne na ZDA oz. Pacifik, so poročila v Slovencu v primerjavi z evropskim dogajanjem za kakšen dan zamujala; celovitih informacij o tem, kaj se je dogajalo ob napadu na Pearl Harbour in sploh na Pacifiku, pa Slovenec ni objavljal oz. jih niti ni dobival.

Nova taktika nacističnih propagandistov torej postane - posredovanje tistih poročil zaveznikov, ki so bila njim v prid. Zelo podobno so ravnali nacistični propagandisti ob izkrcanju zaveznikov v Normandiji junija 1944; časnikom (tako tudi Slovencu) so posredovali razmeroma realna dejstva, tudi takrat, ko kot vir

navajajo zavezniške agencije, seveda po najbolj pogosto posredujejo iz konteksta iztrgane in prikrojene dogodke kot je značilno za princip sive propagande.

Zamolčane informacije

Slovenec od leta 1943 povsem izgubi temeljno časnikarsko poslanstvo in se informacijam, ki kažejo na nacistične poraze in izgube, izogiba. Tako npr. konec avgusta in v prvih dneh septembra 1943 sicer vsak dan poroča o dogajanju v Italiji, vendar malo pove o stvarnih razmerah. Nikjer ni zaslediti, da je mogoče, da bi Italija kapitulirala ali da se o tem kjerkoli pogovarjajo in pogajajo. Da so zavezniki 3.septembra 1943 odprli prvo fronto na evropski celinii, da so enote britanske 8.armade pod poveljstvom generala Montgomeryja stopile na vrh prstov italijanskega škornja pri Reggio Calabria (DSV2, 1981:256-266), o tem Slovenec nikjer ne piše. Za kapitulacijo Italije izvemo pravzaprav med vrsticami.

Šele 10.septembra 1943 objavi na naslovnici Proglas o kapitulaciji in še to samo uradni razglas (»Razglas maršala Badoglia, da je italijanska vlada spoznala nezmožnost neenake borbe proti nadmoči nasprotni sili ter je želeč prihraniti narodu nadaljnje še hujše nesreče zaprosila za prenehanje generala Eisenhowerja, vrhovnega poveljnika angloameriških zavezniških sil...«). V Slovincu ni mogoče zaslediti nobenega novinarskega besedila o kapitulaciji Italije, nikjer o tem ni velikih naslovov, le uradni razglasi. V naslovu člankov besedo »kapitulacija« zasledimo šele 16.septembra 1943 (»Kaj čaka Italijo po kapitulaciji« (S, 16.9.1943:1)). 14.septembra 1943 pa se na naslovnici Slovincen začnejo pojavljati namesto v italijanščini, besedila v nemščini.

Zadnji dnevi vojne so v Slovincu še vedno »nemški uspehi«. 21.aprila 1945 so sovjetske enote vdrle v Berlin. 25.aprila 1945 so se ameriški in sovjetski vojniki srečali na Labi in Nemčijo presekali na dvoje. 1.maja 1945 je nad Berlinom zavihrala sovjetska zastava. Toda še 1.maja 1945 Slovenec na naslovnici piše o nemških herojskih bojih (»boji za središče nemškega glavnega mesta se nadaljujejo z nezmanjšano hitrostjo«), podobno tudi 2.maja 1945 na naslovnici (»v mestnem središču Berlina se brani hrabra posadka združena ob našem Fuhrerju na najožjem področju proti boljševiški nadmoči«).

30.aprila 1945 sta se Hitler in Eva Braun poročila in naredila samomor, 7.maja je Nemčija podpisala v Reimsu brezpogojno kapitulacijo (Nečak, Repe (2003): 127,128). O vseh teh zgodovinskih dejstvih Slovenec poroča skopo ali sploh ne poroča, Hitlerjevega samomora nikjer ne omenja. Šele 3.maja 1945 Slovenec na naslovnici pod več naslovi le objavi Hitlerjevo smrt (»Fuhrer je padel: Iz Fuhrerjevega glavnega stana javljajo, da je Fuhrer Adolf Hitler v torek popoldne na svojem poveljniškem položaju v Reichskanzlei padel za Nemčijo, boreč se do zadnjega diha proti boljševizmu...«). Slovenec tudi nikjer ne omenja, da se je Berlin vdal Rdeči armadi.

Zaključek

Koliko je torej Slovenec objavljajl zgodovinsko preverjene dogodke v času druge svetovne vojne? Koliko je novinarske profesionalnosti?

Pisanje v časniku Slovenec lahko razdelimo na obdobje do leta 1941, do okupacije Jugoslavije in po njej. Do aprila 1941 je časnik razmeroma profesionalen, objavlja poročila vseh vojskujočih se strani, opozarja na kritično branje, na pretiravanje te ali one strani, v podtonu je čutiti celo večjo naklonjenost zaveznikom; zgodovinske resnice je v Slovincu v tem času toliko, kolikor so je posredovale vojskujoče se strani in tuje agencije; sami novinarji Slovincen niso bili na vojnih prizoriščih, niso mogli preverjati dogajanja, vendar pa je poročanje Slovincen v tem obdobju z novinarskega stališča razmeroma profesionalno. Seveda ni mogoče trditi, da so poročila Slovincen identična z zgodovinskimi dogodki, saj so se marsikatera dejstva razkrila šele kasneje.

Večina prispevkov so v temu prvem obdobju agencijske vesti, nepodpisane, tudi uvodniki, ki veljajo za stališče uredništva, občasno objavijo tudi uredniški komentar. Po napadu na Jugoslavijo, po aprilu 1941 uvodniki, komentarji na temo vojne postopoma poniknejo in Slovenec ne objavlja več vseh dostopnih virov, ampak le vojna poročila ene strani, le nemške in italijanske, tudi japonske vire, torej se zgodovinski resnici namerno izogiba, kar je seveda tudi z novinarskega stališča nesprejeto. Zadnja leta vojne v nemških poročilih Slovenec navaja tudi zavezniške vire, vendar le toliko, kolikor jih nacistična propaganda uporablja, da bi dosegla večjo verodostojnost svojih sporočil. Če je bilo prej mogoče najti določene zgodovinske dogodke tako ali drugače vsaj omenjene v časniku pa leta 1943 Slovenec nekatere zgodovinske dogodke sploh ne omenja več ali pa niza zgolj dejstva, ki so sicer lahko resnična, vendar iztrgana iz konteksta ne prikazujejo stvarnih razmer.

Skratka, do aprila 1941 Slovenec opozarja bralce na protislovja in ima kritično distanco do dogajanja, po aprilu 1941 pa nekritično objavlja vire ene strani, selekcionira vire, zamolči za eno stran neprijetne informacije in je do konca druge svetovne vojne tipično okupatorjevo glasilo; vsebinska analiza časnika v tem času je v bistvu lahko bolj analiza nacistične propagande kot pa objektivnega novinarskega poročanja.

Literatura

- Amon, Smilja (1996): Tisk in politika v Jugoslaviji (1918-1941). Ljubljana: FDV.
- Balfour, Michael (1979): Propaganda in War 1939-1945. London: Routledge & Kegan Paul.
- Košir, Manca (1988): Nastavki za teorijo novinarskih vrst. Ljubljana: DZS.
- Manvell Roger in Fraenkel, Heinrich (1969): Goebbels, demagog in propagandist nasilja. Maribor: Založba Obzorja.
- Mihailović, Vuko (1984): Propaganda i rat. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Mikuž, Metod (1965): Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. Ljubljana: MK.
- Nečak, Dušan in Božo Repe (2003): Oris sodobne obče in slovenske zgodovine. Učbenik za študente 4.letnika. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete.
- Repe, Božo (1995): Naša doba. Oris zgodovine 20.stol. Učbenik za 4.razred gimnazije. Ljubljana: DZS.
- Splichal, Slavko (1975): Razsežnosti politične propagande. Ljubljana: FDV: Center za raziskavo javnega mnenja in množični komunikacij.
- Splichal, Slavko (1984): Mlini na eter. Ljubljana: Partizanska knjiga.
- Vreg, France (2000): Politično komuniciranje in prepričevanje. Ljubljana: FDV.

Časniki in publikacije

- Druga svetovna vojna (Amsterdam 1975/ Ljubljana 1981): MK.
- Enciklopedija Slovenije 2 (1988). Ljubljana: MK.
- Enciklopedija Slovenije 6 (1992). Ljubljana: MK.
- Enciklopedija Slovenije 10 (1996). Ljubljana: MK.
- Enciklopedija druge svetovne vojne 1939-1945 (1982): Borec.
- Jutro. 1939-1945. Ljubljana. NUK.
- Slovenec. 1873-1945. Ljubljana. NUK.
- Vojna enciklopedija. (1970-1976). Beograd: Redakcija vojne enciklopedije.
- Vojni leksikon (1981). Ljubljana: MK.
- Zgodovina Slovencev (1979). Ljubljana: Cankarjeva založba.

Ljerka Bizilj

THE NEWSPAPER SLOVENEK ON THE SECOND WORLD WAR

Summary

How much did *Slovenec* publish reliable data on events during the Second World War? How much was professional responsibility present?

The writing in the newspaper *Slovenec* can be divided into the period until 1941, until the Occupation of Yugoslavia, and the period after. Until April 1941, the newspaper was relatively professional, published reports of all warring parties, warning to observe critically, of possibilities of exaggeration, within a substratum of inclination towards the Allies, which could be discerned. In this newspaper, historical truth can be found to the extent as they were mediated by the agencies of warring parties or foreign news agencies. The journalists of *Slovenec* were not to be found at war sites, they could not check on events, but the reporting by *Slovenec* in this period was relatively objective from the point of view of journalist. Of course, it is not possible to assert that the reports of *Slovenec* were identical to historical events, as many facts were uncovered only later.

The majority of contributions from this period were agency reports, unsigned, introductions which could be considered as the editorship's point of view, periodically an editorial commentary would be published. After the attack upon Yugoslavia, after April 1941, introductions, commentaries of War topics gradually disappear, *Slovenec* no longer publishes all available sources, only German and Italian ones, along with the Japanese. Thus, historical truth is intentionally concealed, which is, journalisticly, of course, unacceptable. During the last War years, *Slovenec* mentions Ally sources, only to the extent Nazi propaganda uses them, in order to attain greater credibility of their reports. If it was earlier possible to find certain historical events mentioned in one way or another, in 1943

Slovenec does not mention historical events at all or only reports facts, which may be true, but extracted from the context and do not reflect the true situation.

In short, until April 1941, *Slovenec* warns its readership of contradictions and maintains a critical distance towards events, whereas after April 1941, it uncritically publishes sources from one side only, selecting sources, concealing information not agreeable to one side, remaining until the end of the Second World War a typical communicating agency for the Occupier. A substantial analysis of the paper in this period indicates it to be a Nazi propaganda instrument more than an instrument of objective journalistic reporting.

OKUPATORJEVO ŠOLSTVO NA SLOVENSKEM ŠTAJERSKEM (1941-1945)

Marjan Žnidarič*

UDK 371(497.4-18)"1941/1945":329.18

ŽNIDARIČ, Marjan: *Okupatorjevo šolstvo na slovenskem Štajerskem (1941-1945)*. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 3-4, str. 443-450

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtor obravnava uvedbo okupatorjevega šolstva kot enega temeljnih nacističnih pomembnejših ukrepov na slovenskem Štajerskem. Posebej obravnava okupatorjevo šolsko mrežo, učno vzgojne smotre okupatorjeve šole, upravno-politični vpliv nemške šole, učni kader, usoda slovenskih učiteljev ter obisk in vsebino pouka v okupatorjevih šolah.

UDC 371(497.4-18)"1941/1945":329.18

ŽNIDARIČ, Marjan: *The Occupier's Schooling in Slovenian Styria*. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 443-450

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The author treats the introduction of the Occupier's schooling as one of the fundamental Nazi germanizing measures in Slovenian Styria. He treats particularly the Occupier's network of schools, instruction-education objectives of the Occupier's school system, the administrative-political aspect of the German schooling, the teaching personnel, the fate of Slovenian teachers and the attendance and the contents of instruction in the Occupier's schools.

* Dr. Marjan Žnidarič, muzejski svetnik, direktor Muzeja narodne osvoboditve Maribor, SI-2000 Maribor

Nacistična okupacija slovenske Štajerske leta 1941 pomeni močno zarezo v zgodovini slovenskega šolstva, predstavlja pa tudi posebno poglavje v zgodovini šolstva na Slovenskem nasploh. Za štiri leta je bila iz šol na silo odstranjena slovenska beseda. Slovenska mladina se je znašla v primežu najbolj grobega potujčevanja, saj je okupatorjevemu šolstvu bila dodeljena vodilna vloga v procesu ponemčevanja slovenske Štajerske. To je v članku *Zwei Jahre deutsche Verwaltung*, ki je bil objavljen v *Marburger Zeitung* 12. aprila 1943, potrdil tudi namestnik šefa civilne uprave dr. Otto Müller – Haccius, ko je zapisal: »Na območju, ki ga je treba jezikovno osvojiti, kot je to Spodnja Štajerska, se proces regermanizacije prične in konča s šolstvom. Njemu je veljala tudi posebna skrb šefa civilne uprave...« To je v predgovoru li knjigi *Der Aufbau des Schulwesens in der Untersteiermark* (Izgradnja nemškega šolstva na Spodnjem Štajerskem) oktobra 1941 posebej izpostavil tudi vodja šolskega urada pri Zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze Michael Strobl, ko je omenil Hitlerjevo naročilo šefu civilne uprave dr. Sigfriedu Uibereitherju, da mora »nemštvu znova vrnjeno Spodnjo Štajersko napraviti tako nemško, kot je ostala Štajerska«.¹

Vse slovenske šole so prenehale s poukom že 2. aprila 1941, kajti takratni jugoslovanski prosvetni minister Miša Trifunović je 31. marca 1941 v strogo zaupni brzojavki odredil, da se zaradi vojne nevarnosti do nadaljnjega takoj ustavi pouk na vseh javnih in zasebnih šolah. Tri dni po izbruhu vojne, 9. aprila 1941, pa je banska uprava v Ljubljani za svoje območje odredila, da se na vseh šolah zaradi izrednih razmer izdajo učencem letna spričevala, datirana s 1. aprilom 1941.²

Priprave na uvedbo okupatorjevega šolstva v okupirani slovenski Štajerski se niso pričele šele z zasedbo slovenskega ozemlja aprila 1941, ampak že tri leta prej z ustanovitvijo Inštituta za jugovzhodno nemštvo in Pokrajinskega obmejnega urada v Gradcu, dveh nacističnih organizacij, ki sta se intenzivno in načrtno lotili priprav na »ponovno osvoboditev Spodnje Štajerske«. Ti dve organizaciji imata tudi največ »zaslug«, da je nacistični ponemčevalni stroj v prvih dveh letih vojne deloval skoraj brezhibno. Pri tem tudi šolstvo ni bilo izjema.

Takoj po zasedbi slovenske Štajerske je okupator ukinil vse slovenske šole in jih pozneje odprl kot izključno nemške. Šole in vrtci naj bi torej postali osnovne postojanke za prevzgojo slovenskih otrok in mladine. Dne 19. maja 1941 je šef civilne uprave poročal ministru za znanost, vzgojo in izobraževanje v Berlin, da bo na zasedenem območju Spodnje Štajerske uredil le nemške šole, brez tujejezičnih ali dvojezičnih. Na tej podlagi je zvezno vodstvo Štajerske domovinske zveze zastavilo novo nastajajočemu nemškemu šolstvu štiri osnovne naloge: v deželi morajo biti samo nemške šole, v katerih bo pouk samo v nemščini, ne sme biti dvojezičnega pouka, niti manjšinskih šol, delo šol mora biti tesno povezano z delom organizacij Nemške mladine v Štajerski domovinski zvezi in šola mora biti središče celotnega ponemčevalnega procesa.³

V štabu šefa civilne uprave, ki je prispel v Maribor 14. aprila 1941, je bil tudi posebni pooblaščenec za šolstvo, ki je bil odgovoren za vse šolstvo na območju okupirane slovenske Štajerske. V štabu vsakega od 15 okrajnih političnih komisarjev je bil ravno tako pooblaščenec za šolstvo za območje posameznega okraja. Za pooblaščenca za šolstvo pri šefu civilne uprave je bil imenovan vladni šolski svetnik Karl Urragg, ki je bil hkrati vodja deželnega šolskega urada za avstrijsko Štajersko v Gradcu. Za srednje šole je šef civilne uprave določil posebnega pooblaščenca, študijskega svetnika dr. Manfreda Strako iz Gradca. Pooblaščenca za šolstvo pri okrajnih političnih komisarijih pa so postali:

¹ *Marburger Zeitung*, 12. 4. 1943, št. 102; *Der Aufbau des Schulwesens in der Untersteiermark*, Graz 1941, str. 5 (navajam: *Der Aufbau*).

² Franc Škerl, *Ljubljanske srednje šole v letih 1941-1945*, Ljubljana 1964, str. 20.

³ *Der Aufbau*, str. 7; Tone Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945*, Maribor 1968, str. 790 (navajam: Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*); Marjan Žnidarič, *Okupatorjevo šolstvo v Mariboru leta 1941*, Borec 1974, št. 12, str. 663 (navajam: Žnidarič, *Okupatorjevo šolstvo*).

1. Celje podeželje	-	Hermann Döhrn
2. Celje mesto	-	Rudolf Rentmeister
3. Slovenske Konjice	-	Erwin Dukar
4. Ljutomer	-	Marcel Vodopiutz
5. Radlje ob Dravi	-	Wenzel Weidner
6. Maribor levi breg	-	Rudolf Schneider
7. Maribor desni breg	-	Siegfried Stark
8. Maribor mesto	-	Michael Strobl
9. Šmarje pri Jelšah	-	Robert Trötscher
10. Gornji Grad	-	Hermann Staud
11. Ptuj podeželje	-	Erich Brandl
12. Ptuj mesto	-	Kurt Lechner
13. Brežice	-	Hermann Hasewend
14. Laško	-	Franz Lorenz
15. Slovenj Gradec	-	Walter Senegačnik

Pooblaščenec za šolstvo okraja Maribor mesto Michael Strobl je bil hkrati vodja urada za šolstvo pri Zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze, urejal pa je tudi glasilo *Die deutsche Schule in der Untersteiermark*, ki sta ga izdajala oddelek za šolstvo pri šefu civilne uprave ter mladinski in šolski urad pri zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze. Prva številka je izšla že 1. maja 1941.⁴

Glavna naloga pooblaščenca za šolstvo pri političnih komisarijih je bila, pripraviti vse potrebno za čimprejšnji pričetek pouka, kajti okupatorju se je zdelo škoda vsakega izgubljenega dne, kadar je šlo za ponemčevalne ukrepe. Poleg tega so okrajni pooblaščeneci za šolstvo morali poskrbeti za zavarovanje šolskega inventarja ter pripraviti pogoje za prihod in začetek dela nemških učiteljev.⁵

Po združitvi okrajev v sedem okrožij 15. julija 1941 so okrožni pooblaščeneci za šolstvo postali:⁶

1. Celje	-	Erwin Dukar
2. Ljutomer	-	Marcel Vodopiutz
3. Maribor podeželje	-	Siegfried Stark
4. Maribor mesto	-	Michael Strobl
5. Ptuj	-	Erich Brandl
6. Brežice	-	Hermann Hasewend
7. Trbovlje	-	Julius Mayerwieser

Šolski uradi Štajerske domovinske zveze so imeli podobne naloge kot pooblaščeneci za šolstvo pri šefu civilne uprave, le da so bili nekoliko bolj usmerjeni v politično kot pa upravno delo. Vodje šolskih uradov pri okrožnih vodstvih Štajerske domovinske zveze pa so bili:

1. Celje	-	Robert Trötscher
2. Ljutomer	-	Marcel Vodopiutz
3. Maribor podeželje	-	Rudolf Schneider
4. Maribor mesto	-	Karl Karner
5. Ptuj	-	Kurt Lechner
6. Brežice	-	Hermann Hasewend
7. Trbovlje	-	Julius Mayerwieser

Zvezni šolski urad je zajemal dve delovni področji. Prvo se je ukvarjalo z vzgojo in izobraževanjem, vodil ga je Fritz Fehleisen in je imelo tri referate (referat za srednje šole je vodil dr. Manfred Straka). Pod drugo delovno področje pod vodstvom Ericha Semmerja je spadalo društveno delo in je imelo ravno tako tri referate (za organizacijo, kulturo ter gospodarstvo in sodstvo).⁷

⁴ Der Aufbau, str. 8; Žnidarič, Okupatorjevo šolstvo, str. 664.

⁵ Der Aufbau, str. 9; Žnidarič, Okupatorjevo šolstvo, str. 664.

⁶ Der Aufbau, str. 9.

⁷ Der Aufbau, str. 53.

Prvi poziv za vpis v okupatorjeve šole v okupirani slovenski Štajerski je bil objavljen že 30. aprila 1941, nanašal pa se je samo na otroke volksdeutscherjev in nemških državljanov iz rajha. Vpis je bil prve dni maja in 5. maja je že pričela s poukom prva okupatorjeva nemška šola na slovenskem Štajerskem v prostorih bivše 2. meščanske šole na Taboru v Mariboru. Kakšen pomen so nacisti pripisovali začetku pouka na prvi nemški šoli, kaže dejstvo, da so se slovesne otvoritve šole udeležili vsi vidnejši nacistični funkcionarji na slovenskem Štajerskem, slavnostni govor pa je imel zvezni vođa Štajerske domovinske zveze Franz Steindl. V drugi osnovnici maja 1941 je na slovenskem Štajerskem delovalo že 294 okupatorjevih osnovnih šol, v katerih je poučevalo 482 učiteljev.⁸

Poziv za vpis na srednje šole je bil objavljen v drugi polovici maja 1941, sprejemni izpiti so bili v prvi polovici junija, pouk se je pričel v drugi polovici junija, šolsko leto 1940/41 pa zaključilo sredi avgusta 1941.⁹

Število osnovnih šol na območju okupirane slovenske Štajerske je med vojno ostalo približno enako kot v stari Jugoslaviji. Po podatkih publikacije *Der Aufbau des Schulwesens in der Untersteiermark*, ki so jo nacisti izdali jeseni 1941, je bilo 1. oktobra 1941 v posameznih okrožjih okupacijske enote Spodnja Štajerska naslednje število osnovnih in meščanskih šol ter učiteljev:

Št.	Okrožje	Osnovne šole	Meščanske šole	Učitelji
1.	Celje	102	6	236
2.	Ljutomer	25	2	75
3.	Maribor podeželje	86	3	197
4.	Maribor mesto	23	4	126
5.	Ptuj	51	3	153
6.	Brežice	44	3	58
7.	Trbovlje	36	2	58
	Skupaj	367	23	903

Poleg 367 osnovnih šol na slovenskem Štajerskem je okupator v Mariboru odprl še dve pomožni šoli z 228 učenci. Do konca leta 1941 so nacisti na slovenskem Štajerskem odprli že 72 nemških otroških vrtcev, do konca leta 1942 pa jih je bilo že 96, poleg njih pa še 34 pomožnih in 56 tako imenovanih žetvenih, v katerih je bilo 7.762 otrok, ki jih je ponemčevalo 421 vzgojiteljic. Končnega cilja, zajeti večino otrok od drugega do šestega leta starosti, pa nemški okupator ni dosegel.¹⁰

Podobno kot osnovne je okupator na slovenskem Štajerskem takoj ukinitel tudi vse srednje in strokovne šole. Ukinitel slovenskih šol je najbolj prizadela gimnazijce, ki so bili pred maturo. Zato se je kmalu po zasedbi slovenske Štajerske precej dijakov in dijakinj zateklo na klasično in drugo realno gimnazijo v Ljubljano. Vpisani so bili na podlagi spričeval in uradnih potrdil. Izdana so bila 28. aprila 1941 in so pozneje veljala tudi kot maturitetna spričevala. Večina jih je začela hoditi v šolo 5. maja 1941 (nekateri tudi že nekaj dni prej). Takrat je samo iz Maribora prišlo v Ljubljano 64 dijakov.¹¹

Na slovenskem Štajerskem so nacisti s šolskim letom 1941/42 odprli šest gimnazij (v Mariboru tri ter po eno v Celju, Ptuju in Brežicah), dve učiteljski (obe

⁸ Žnidarič, *Okupatorjevo šolstvo*, str. 664; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 790; *Marburger Zeitung*, 30. 4. 1941, št. 97 in 5. 5. 1941, št. 100; Podatki o dogodkih na šolah za časa domovinske vojne, v arhivu Slovenskega šolskega muzeja v Ljubljani (navajam: Podatki o dogodkih na šolah).

⁹ Marjan Žnidarič, *Do pekla in nazaj*, Maribor 1997, str. 114 (navajam: Žnidarič, *Do pekla*); isti, *Okupatorjevo šolstvo*, str. 664; *Marburger Zeitung*, 22. 5. 1941, št. 115; *Kronika Klasične gimnazije v Mariboru*, v Pokrajinskem arhivu Maribor.

¹⁰ *Der Aufbau*, str. 86-112; *Marburger Zeitung*, 3. 8. 1941, str. 5; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 790.

¹¹ Žnidarič, *Okupatorjevo šolstvo*, str. 668.

v Mariboru), srednjo gospodarsko šolo v Mariboru, ki bi naj nadomestila bivšo trgovsko akademijo, štiri glasbene šole (v Mariboru, Celju, na Ptuju in v Trbovljah), sedem gospodarskih šol (v Mariboru, Celju, na Ptuju, v Slovenj Gradcu, Ljutomeru, Zagorju in Brežicah), vzgojiteljsko šolo v Mariboru, ki je vključevala šolo za vzgojiteljice ter otroške negovalke in gospodinjske pomočnice, gospodinjske šole so bile v Mariboru, Slovenj Gradcu, na Muti, Ptuju, v Slovenski Bistrici, Slovenskih Konjicah, Ormožu, Lenartu, Ljutomeru, Celju, Rogaški Slatini, Šmarjah pri Jelsah, Šoštarnju, Trbovljah, Hrastniku, Brežicah, Krškem in v Sevnici, poklicnih obrtnih šol je bilo petnajst (v Mariboru, Radljah, Slovenj Gradcu, Slovenski Bistrici, Slovenskih Konjicah, na Ptuju, v Ormožu, Ljutomeru, Celju, Rogaški Slatini, Mozirju, Šoštarnju, Trbovljah, Brežicah in Sevnici), strokovne šole pa so bile štiri (pletarska na Ptuju, sadjarsko-vinarska v Mariboru, poljedelska v Šentjurju in šola za kmečke gospodinje v Svečini). Skupno so nacisti na slovenskem Štajerskem ustanovili 58 različnih srednjih in strokovnih šol.¹²

Očitno pa je, da se je število šol skozi štiri leta okupacije nekoliko spreminjalo, saj je bilo po podatkih Völkischer Beobachter leta 1943 na slovenskem Štajerskem 360 osnovnih šol, ki jih je obiskovalo 85.519 učencev in učenk, 26 meščanskih in dve pomožni šoli. Na teh šolah je bilo 1073 učnih moči. Poleg tega omenja še šest srednjih šol oziroma gimnazij, tri učiteljska, državno gospodarsko srednjo šolo, dve kmetijski, petnajst obrtnih poklicnih, osem poljedelskih, sedem kmetijskih strokovnih in viničarskih, pet okrožnih glasbenih in sedem krajevnih glasbenih šol.¹³

Za hitro in popolno ponemčenje slovenskih otrok je okupator potreboval nemške učitelje. Kljub ponovnemu aktiviranju že upokojenih učiteljev je leta 1941 na območju avstrijske Štajerske primanjkovalo prek petsto učiteljev. Temu se je z okupacijo slovenske Štajerske pridružilo še 448 šol s potrebo po približno 2.600 učiteljih. Število okupatorjevih učiteljev in učiteljic se je iz dneva v dan spreminjalo. Še posebno očitne so bile spremembe v sestavi učnega kadra v prvih mesecih, ko se je okupatorjev šolski sistem šele oblikoval.¹⁴

Okupatorjev učni kader je prišel na slovensko Štajersko v treh skupinah. V prvi, ki je štela 15 mož, so bili okrajni pooblaščenci za šolstvo. Ta skupina je prišla 14. in 15. aprila 1941. Pred tem je bila na posebnem enotedenskem tečaju v Wetzelsdorfu pri Gradcu, kjer so se pripravili na posebne naloge, ki so jih čakale na slovenskem Štajerskem. V drugi skupini je bilo 150 učiteljev. Prvi transport druge skupine je prispel 23. aprila 1941, nakar so imeli tridnevni tečaj v betnavskem gradu pri Mariboru in v Svečini. Ob zaključku tečaja so bili učitelji 26. aprila 1941 predstavljeni Hitlerju ob njegovem obisku v Mariboru. Drugi transport druge skupine okupatorjevih učiteljev je prispel 25. aprila 1941. Učitelji tretje skupine so pričeli prihajati šele v začetku maja 1941. Tudi ti so pred nastopom službe ostali na nekajdnevnem pripravljalnem tečaju v betnavskem gradu. Po treh mesecih je bilo na slovenskem Štajerskem že skupno 860 okupatorjevih učiteljev. Tem se je pridružilo 80 volksdeutscherjev iz slovenske Štajerske ter 153 maturantov učiteljskih iz Avstrije. Pozneje se je število nemških učiteljev na slovenskem Štajerskem povzpelo že na 1.235.

Velika večina okupatorjevega učnega kadra je bila iz Avstrije, največ iz Štajerske. Mnogi med njimi so že v času Avstro-ogrske službovali na slovenskem Štajerskem, a so se leta 1919 umaknili. Skoraj vsi učitelji so bili člani nacistične stranke in mnogi med njimi so znali slovensko. Med okupatorjevimi učitelji pa tudi ni bilo malo takih, ki so bili še premladi za vojsko in tudi brez strokovne usposobljenosti. Nekaj učiteljev, ki niso bili nacisti, pa je bilo kazensko premeščenih iz Nemčije. Sestava okupatorjevega učiteljstva kaže, da je bilo šolst-

¹² Der Aufbau, str. 84-85; Žnidarič, Do pekla, str. 116.

¹³ Slovenec, 14. 4. 1943, št. 84 a; Šolstvo na slovenskem ozemlju v obdobju 1941-1945, Ljubljana 1971, str. 27-28.

¹⁴ Der Aufbau, str. 5; Žnidarič, Do pekla, str. 115.

vo res eden najpomembnejših členov v nacistični potujčevalni politiki. Zaradi pomanjkanja učnih moči so morali nekateri učitelji pokrivati tudi več šol. Tako je na primer učitelj Franz Tuttnner iz Avstrije nekaj časa poučeval na kozjanskih šolah na Vinskem vrhu, v Žusmu in v Loki pri Žusmu. Zaradi vojnih razmer in spreminjajočih se potreb so nekateri učitelji morali večkrat menjati delovna mesta.¹⁶

Med srednješolskimi profesorji je bilo največ Nemcev iz rajha, nekoliko manj Avstrijcev in le tu in tam kakšen domačin. Tako je bilo na klasični gimnaziji v Mariboru ob začetku okupacije odpuščenih vseh 35 slovenskih profesorjev. Najst so jih nacisti takoj zaprli, osem se jih je pravočasno umaknilo v Ljubljano, dva sta prišla kot jugoslovanska oficirja v vojno ujetništvo, drugi pa so ostali v Mariboru, vendar jih je bila večina pozneje deportirana.

Tudi usoda slovenskih osnovnošolskih učiteljev je bila že od vsega začetka jasna. Velika večina jih je morala zapustiti svoja delovna mesta in le malo jih je poučevalo v okupatorjevi šoli. O tem, kdo bo ostal, je odločala posebna komisija, ki je bila sestavljena iz predstavnikov rasnopolitičnega urada, varnostne službe, Štajerske domovinske zveze ter šolskega urada pri šefu civilne uprave. Točnih podatkov o številu učiteljev, ki so ostali tudi v času okupacije v prosvetni službi, ni. Nimanjo tudi natančnega števila tistih, ki so se pred okupacijo umaknili iz slovenske Štajerske, kakor tudi ne vemo natančno, kdo vse od slovenskih učiteljev je z okupatorjem sodeloval. Velika večina učiteljev, ki so ostali na svojih mestih, ni simpatizirala z nacisti in so slovenskim otrokom pomagali, če se je le dalo. Nekateri okupatorjevi pedagoški delavci pred vojno niso bili učitelji. Okupator je kmalu pričel slovenske učitelje, ki so jih nekaj časa še pustili na domačih šolah in se niso navduševali za nacizem, premeščati v Avstrijo, večinoma na Štajersko. Večina slovenskih učiteljev, ki niso bili deportirani in tudi niso poučevali, je do jeseni 1941 dobivala občinsko podporo. Pozneje so jih zaposlili kot pomožne uradnike. Še prej, julija 1941, pa so morali opraviti poseben preizkusni izpit za tako imenovano »Wiedereinsatzung«, ki bi naj dokončno pokazal njihovo sposobnost za opravljanje učiteljskega poklica. Izpit je uspešno prestalo le malo učiteljev.¹⁶

Pouk v okupatorjevih šolah se je izvajal izključno po politični liniji. Tudi v šolo so nacisti uvedli razizem, zlasti pri pouku zgodovine. V šolah so rigorozno prepovedali slovensko govornico tudi med odmori, čeprav so v uradih strankam še dopuščali uporabo slovenskega jezika, če nemškega niso znali. Kljub vsemu pa so bili še primeri, da so slovenski otroci v nemški šoli celo demonstrativno prepevali slovenske pesmi (na primer dijaki obrtne šole v Mariboru). Odpor se je kazal tudi v slabem obisku pouka. Ta se je nekoliko popravil šele leta 1942, ko so okupatorjevi funkcionarji pripeljali na slovensko Štajersko tudi svoje družine, ki so ostale tu do jeseni 1944, ko so se zaradi nevarnosti bombnih napadov (ogrožena so bila zlasti večja mesta) umaknile. Mnogi slovenski starši pa so poskušali tudi z zdravniškimi spričevali odtegniti ali vsaj zavlačevati vstop šoloobveznih otrok v okupatorjevo potujčevalno šolo. S tem so dosegli tudi oprostitev svojih otrok od delovanja v organizaciji Nemška mladina.¹⁷

Nacistični vzgoji je bila prilagojena tudi vsebina pouka. Glavni predmeti na osnovnih šolah so bili nemščina, petje in telovadba, ki pa je imela zgolj značaj vojaške vzgoje. Največ časa so namenili spremljanju nemških zmag na bojiščih. Poleg tega so morali učenci pisati v zvezke, in se jih učiti na pamet, tako imeno-

¹⁶ Žnidarič, Do pekla, str. 115; Der Aufbau, str. 38-39; Žnidarič, Okupatorjevo šolstvo, str. 668; Untersteirischer Heimatdienst, 8. 1. 1942; Fran Roš, Nacistični učitelji na Kozjanskem, Borec 1974, št. 12, str. 675.

¹⁷ Stanko Bunc, Srednješolstvo na Štajerskem med okupacijo, Prosvetni delavec 1951, št. 7-9; Kronika Klasične gimnazije v Mariboru; Podatki o dogodkih na šolah; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 795.

¹⁸ Žnidarič, Okupatorjevo šolstvo, str. 671; isti, Do pekla, str. 117; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 791-792.

vana »tedenska poročila«, ki so jim jih učitelji narekovali kar iz časopisov. Okupator je kmalu poskrbel tudi za ustrezne učbenike. Osnovni šolski učbenik je bila čitanka *Deutsches Lesebuch für Volksschulen* (s številnimi ilustracijami). Poleg čitanke so uporabljali še ilustrirano začetnico *Fibel für die deutsche Jugend*, ravno tako začetnico *Lesefibel Kinderwelt in Arbeitsbuch für Unterricht der deutsche Sprache*. Jezikovnemu pouku so služile tudi brošura Walterja Webra *Deutsche rasch und richtig*, ki so jo uporabljali tudi pri jezikovnih tečajih za odrasle, ter nemški vadnici za osnovne šole *Deutsches Sprach in Sie alle bauten Deutschland*. Za pouk geografije so v šolah uporabljali *Deutscher Schulatlas*, za pouk računstva pa *Rechnenbuch für Volksschulen*. Poleg rednih učbenikov so delili otrokom in brali v šolah posebno mladinsko čtivo, ki je bilo namenjeno zgolj propagandi. Izdajali so tudi razne pesmarice, med otroke pa so širili tudi ilustrirani list *Unser Heer* (Naša vojska), ki je pompozno prikazoval nacistične zmage in z lažmi ter najgršimi izrazi onečaščal vse, kar je bilo proti nemštvu. Ves pouk se je odvijal strogo v duhu nacionalsocializma, poudarjajoč predvsem pomen germanske rase in nemške literature. Takšno vzgojo so podpirale tudi številne šolske in izvenšolske proslave ter različna zborovanja, ki jih je organizirala Nemška mladina.¹⁸

Ker so bile šole osnovne postojanke nacistične prevzgoje slovenskih otrok in mladine, je narodnoosvobodilno gibanje že zgodaj začelo ovirati njihovo delo. Že decembra 1941 so morali nacisti zaradi slovenskega odporiškega gibanja začasno zapreti šolo v Celju. Sredi junija 1942 je pooblaščenec šefa civilne uprave za šolstvo Karl Urragg na štabnih razgovorih v Gradcu poročal: »Nasprotnikova aktivnost v celjskem okrožju je posebno v zahodnem delu okrožja povzročila, da se otroci upirajo govoriti nemško, da kljub prepovedi učiteljev prepevajo slovenske pesmi, da se ljudje upirajo pozdravljati po nemško in smo zato morali zapreti nekaj šol.«¹⁹

Približno v istem času so partizanske enote v Zabukovju in Zagorju pri Pilštanju na Kozjanskem požgale prvi dve nemški šoli na slovenskem Štajerskem. Jeseni 1942 so nacisti morali zaradi narodnoosvobodilnega boja zapreti nekaj šol na Pohorju, v Savinjski dolini in v trboveljskem okrožju. Leta 1943 so slovenski partizani v Savinjski dolini in trboveljskem okrožju požgali nad sedem šol. Nacistično šolstvo pa je najlujši udarec doživelo poleti 1944 z nastankom obsežnih osvobojenih ozemelj v Savinjski dolini, na Kozjanskem in na Pohorju in ko sta v drugih krajih celjskega, trboveljskega in mariborskega podeželskega okrožja šolska poslopja, ki še niso bila uničena, zasedli nemška policija in vojska. Na osvobojenem ozemlju so namesto okupatorjevih začele takoj delovati partizanske slovenske šole.²⁰

¹⁸ Žnidarič, *Do pekla*, str. 117; Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 791-792; Podatki o dogodkih na šolah.

¹⁹ Štabni razgovori nacističnih funkcionarjev v Gradcu, 9. 12. 1941 in 15. 6. 1942, fond Državnega komisarja za utrjevanje nemštva, v arhivu Muzeja narodne osvoboditve Maribor.

²⁰ Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika*, str. 797.

Marjan Žnidarič

DAS SCHULWESEN DES BESATZERS AUF DEM GEBIET DER SLOWENISCHEN STEIERMARK

Zusammenfassung

Eine führende Rolle bei der Germanisierung der slowenischen Steiermark widmete der Besatzer während des Zweiten Weltkriegs dem nazistischen Schulwesen. Sofort nach der Besetzung stellten die Nazisten alle slowenischen Schulen ein und eröffneten sie später als rein deutsche. Im Schuljahr 1941/42 gab es in der besetzten slowenischen Steiermark 367 Grundschulen, 23 bürgerliche und 58 Mittel- und Fachschulen, gegen Ende des Jahres 1942 noch 96 Kindergärten. Die große Mehrheit seines Lehrkaders kam aus Österreich, vor allem aus der Steiermark und aus Kärnten. Fast alle slowenischen Lehrer und Professoren mussten ihre Arbeitsplätze verlassen, viele wurden sogar vertrieben. Der Unterricht an den Schulen des Besatzers war ausschließlich politisch orientiert, mit besonderer Betonung der nazistischen Erziehung und des Rassismus. Der nazistischen Erziehung war auch der Lehrplan angepasst. So wurde an den Schulen der Verfolgung der deutschen Siege auf den Kriegsschauplätzen besondere Aufmerksamkeit geschenkt. Die strenge nazistische Erziehung unterstützten zahlreiche schulische und außerschulische Veranstaltungen und verschiedenste Versammlungen, die von Nemška mladina (Deutsche Jugend) organisiert wurden. Die Arbeit an den Schulen des Besatzers wurde bereits im Jahre 1942 durch die slowenische Befreiungsbewegung ernsthaft eingeengt, seit dem Jahre 1944 noch aufgrund der Bombenangriffe der Alliierten sowie wegen der Belagerung vieler Schulgebäude durch die deutsche Armee erschwert.

MUZEJSKE PEDAGOŠKE DEJAVNOSTI IN POUK ZGODOVINE V REPUBLIKI SLOVENIJI

Danijela Trškan*

UDK 069(497.4):372.893

TRŠKAN, Danijela: Muzejske pedagoške dejavnosti in pouk zgodovine v Republiki Sloveniji. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 3-4, str. 451-459

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtorica predstavlja vlogo in pomen pedagoških dejavnosti v slovenskih muzejih, načine sodelovanja muzejev in šol, vlogo muzejskega pedagoga in učitelja zgodovine pri vključevanju različnih dejavnosti v šolski in izvenšolski pouk zgodovine. Predstavljeni so tudi nekateri primeri avtentičnih dejavnosti, ki se lahko izvajajo v muzejih ali na šoli v okviru predmeta zgodovina.

UDC 069(497.4):372.893

TRŠKAN, Danijela: Museum Pedagogic Activities and Instruction of History in the Republic of Slovenia. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 451-459

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The authoress depicts the role and significance of educational activities in Slovenian museums, the modes of cooperation of museums and schools, the role of the museum pedagogue and of the teacher of history at the inclusion of various activities into the curricular and extra-curricular instruction of history. Some examples of authentic activities, which may be implemented in museums or at schools, within the subject of history, are presented.

* Dr. Danijela Trškan, docentka, Filozofska fakulteta Ljubljana, SI-1000 Ljubljana

Uvod

Pedagoška vloga muzejev v Republiki Sloveniji postaja vedno večja, zlasti zato, ker številni muzeji ponujajo različne pedagoške dejavnosti, ki so namenjene predšolskim otrokom, osnovnošolcem, srednješolcem in študentom. "Z obiskom muzeja bodo ure zgodovine povezane s stvarnostjo, z življenjem. Tudi tako se bomo približali enemu od najpomembnejših nauk, ki jih uči življenje: nauk o tem, kako uživati v tem, kar delamo, kako uživati v tem, kar učimo in česar se učimo."¹

Muzej naj bi v prvi vrsti ohranjal in predstavljal kulturno dediščino oz. spoznavanje slovenske preteklosti. Najpogostejše zbirke v kompleksnih muzejih so arheološka, etnološka, umetnostnozgodovinska, zgodovinska, numizmatična, zbirka uporabnih umetnosti, zbirka orožja, zbirka uniform itd. Specialni muzeji pa so lahko otroški, telnični, gospodarski (čevljarški, gozdarski, tekstilni, usnjarski, gasilski). Specialni muzeji so tudi muzeji na prostem (stavbna dediščina neke pokrajine, način življenja določenih slojev in poklicev, primeri kmečkega doma), arheološki parki, zbirke v grajskih stavbah, spominske sobe ali rojstne hiše.²

Muzeji v Sloveniji nudijo strokovna vodstva, ogleda, sprehode po zgodovinskih poteh, ure pravljic, učne ure, glasbene večere, avdio-video predstavitve, delovne liste, gledališke predstave, zabavne kvize, različne muzejske dejavnosti in delavnice.³ Te delavnice so lahko arheološke, zgodovinske, etnološke, umetnostnozgodovinske, slikarske, kiparske, arhitekturne, naravoslovne, telniške, literarne (npr. pisanje pripovedk ...), likovne (npr. zbiranje likovnih del o kraju, preteklih dogodkih ipd., risanje določene tematike, poslikava majic, poslikava lutk z oblaci ...), kulinarčne (stari recepti), gledališke, plesne (stari plesi), fotografske, glasbene (pesni v preteklosti), multimedijske (iskanje po internetu ...), verske (npr. ljudsko verovanje v preteklosti, romarske poti), podjetniške (npr. priprava poslovnega načrta, načrta za podjetje), novinarske (intervjuji in anketiranje domačinov), lutkovne itd.⁴

"Muzej postaja neke vrste generator, ki v povezavi z ostalimi izobraževalnimi, turističnimi in kulturnimi institucijami razvija nov način razmišljanja. To poslanstvo muzeja kot izobraževalne institucije se kaže v izobraževanju obiskovalca, ki ga je potrebno poučiti, da muzej ni le skladišče predmetov, za katere pra-

¹ Potočnik, Dragan (2004). Muzej kot vir za poučevanje zgodovine. V: Zgodovinski časopis. Letnik 58. Št. 1-2, str. 195.

² Spletna stran muzejev in galerij v Sloveniji: <http://www2.arnes.si/člj/prirodni6/> (14. 8. 2004) Muzeji in galerije so predstavljeni tudi v: Pedagoški programi v slovenskih muzejih in galerijah 2001/2002. (2001). Ljubljana: Pedagoška sekcija pri Skupnosti muzejev Slovenije; Pedagoški programi v slovenskih muzejih in galerijah 2005-2007. (2005). Ljubljana: Pedagoška sekcija pri Skupnosti muzejev Slovenije; Slovenski muzeji. (1997). CD-ROM. Ljubljana: Muzej novejša zgodovine.

³ Pedagoški programi v slovenskih muzejih in galerijah 2001/2002. (2001). Ljubljana: Pedagoška sekcija pri Skupnosti muzejev Slovenije, str. 1. Predstavljeno je 62 muzejev in galerij. Programi so namenjeni predšolskim otrokom, osnovnošolcem, srednješolcem in študentom. "Pri vsakem muzeju ali galeriji so zapisani osnovni podatki, kot so naslov, telefonska številka, faks, elektronska pošta, delovni čas, cena vstopnine in seveda kustos pedagog. Sledi opis muzejskih zbirk in pedagoških dejavnosti. Skrbno je navedeno, kateri stopnji izobraževanja (vrtni, razredna in predmetna stopnja osnovne šole, srednja šola, univerza) je posamezna pedagoška dejavnost namenjena, temu pa sledi kratek opis raznolikih pedagoških dejavnosti." Nekateri programi pa so namenjeni tudi odraslim. Pedagoški programi v slovenskih muzejih in galerijah 2001/2002. Ljubljana: Pedagoška sekcija pri Skupnosti muzejev Slovenije. V publikaciji Pedagoški programi v slovenskih muzejih in galerijah 2005-2007. (2005). Ljubljana: Pedagoška sekcija pri Skupnosti muzejev Slovenije je predstavljenih 63 muzejev in galerij.

⁴ Muzeji skrbijo za pedagoške programe tudi tako, da izvajajo ankete. Primer anketnega vprašalnika: Rovšnik, Borut (1995). Prislulniti mladim obiskovalcem muzejev in galerij. Predhodne raziskave ob pripravi na razstavo Človek sem ... (Ljubljana in Hrbar) v Mestnem muzeju Ljubljana. V: Didakta. Letnik V. Št. 24-25, str. 34-47.

vijo, da so naša dediščina. Obiskovalec mora ob obisku muzeja poiskati stik s to dediščino oziroma se z njo identificirati.⁵ Učenci tako ustvarjajo pozitiven odnos do premične in nepremične kulturne dediščine ter izoblikujejo estetski čut.⁶

Načini sodelovanja muzejev in šol

Muzej je vir za spoznavanje in preučevanje zgodovine. Lahko je sestavni del ekskurzij, terenskega dela ali drugih oblik izvenšolskega dela. "Ogled muzeja nam lahko služi kot uvodna motivacija za pravo muzejsko delo, še večkrat pa se uporabi za utrditev in ponovitev neke širše predelane snovi ..."⁷ Glavni namen obiska muzejev je, da učenci spoznajo muzej in njegove funkcije, se seznanijo z različnimi zgodovinskimi viri, delajo z viri, pridobivajo zgodovinske spretnosti, rešujejo delovne liste, uporabljajo novo znanje pri rednem pouku zgodovine in tudi pri drugih predmetih.⁸

Muzejske dejavnosti navajajo učence na samostojno, parno ali skupinsko delo, samoevalvacijo in samopreverjanje, na upoštevanje ugotovitev in mnenj sošolcev ter na postavljanje različnih vprašanj. Učenci se navajajo tudi na muzejski red in disciplino.⁹ Večkratni obisk pa spodbuja učence tudi k individualnemu obisku muzejev v prihodnosti.¹⁰

Učne vsebine v muzejih so raznovrstne in se lahko nanašajo na značilnosti vasi, kraja, mesta, pokrajine, пристanišča itd. Muzeji so lahko tudi kovačnice, kašče, zidanice, mlini, žage, sušilnice sadja ipd. Muzej oz. muzejske zbirke, pa še posebej občasne razstave, se uporabljajo za izvajanje pouka (predstavitvene učne ure, vodenje z delovnimi listi, muzejske delavnice), še posebej npr. v času kulturnih dnevov, izbirnih vsebin, krožkov, projektnih tednov. Druge oblike sodelovanja pa so tematska predavanja v muzeju ali tudi na šoli, manjše tematske razstave v muzeju ali na šoli, organiziranje delavnic v dogovoru z učitelji, tematska vodstva po razstavah ali zbirkah. Najpogosteje delo poteka s pomočjo delovnih listov, ki jih učenci med ogledom izpolnjujejo. Muzeji nudijo tudi pomoč učencem pri izdelavi raziskovalnih, seminarskih ali domačih nalog in šolam pri organizaciji kulturnih ali naravoslovnih dnevov.¹¹

"Programi, ki omogočajo drugačnost vzgojno-izobraževalnega dela v muzeju, vključujejo strokovno vodene ogledе muzejskih razstav, učne ure, kulturne dneve, zgodovinske in muzejske delavnice, programe obveznih izbirnih vsebin, sodelovanje s šolskimi krožki in z mentorji, ki pripravljajo projektne tedne, kvize, raziskovalne naloge, zanimiva in aktualna predavanja, predstavitve novih knjig, strokovne in znanstvene simpozije, strokovne seminarje za učitelje zgodovine."¹²

V muzejih ima pomembno vlogo muzejski pedagog, ki skrbi za vodenje muzejskih delavnic, v katerih se mladi seznanjajo s kulturno dediščino, se osveščajo o njeni pomembnosti, pripravljajo delovne liste, prirejajo druge dejavnosti, ki so namenjene predvsem mladim, ter svetujejo učiteljem možne načine ogleda muzeja ali izbiro ustrezne pedagoške delavnice.¹³ Muzeji oz. muzej-

⁵ Rataj, Jože (2002). Pedagoško delo in programi v slovenskih muzejih. V: Didakta. Letnik XI. Št. 64-65, str. 10.

⁶ Prav tam, str. 11.

⁷ Novak, Drago (1991). Zgodovinske interesne dejavnosti v naši šoli. Zgodovinski krožki. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, str. 16.

⁸ Trampuš, Cirila (1998). Obiščimo muzej. Ljubljana: DZS, str. 29-30.

⁹ Prav tam, str. 43.

¹⁰ Prav tam, str. 16.

¹¹ Rataj, Jože (2002). Pedagoško delo in programi v slovenskih muzejih. V: Didakta. Letnik XI. Št. 64-65, str. 12.

¹² Čokl, Mirjana (2000). Muzej in šola družno z roko v roki. V: Zgodovina v šoli. Letnik VIII. Št. 3-4, str. 64.

¹³ Trampuš, Cirila (1998). Obiščimo muzej. Ljubljana: DZS, str. 12-13.

ski pedagogi pripravljajo vodstva po zbirkah, delovne liste za učence, muzejske delavnice ter izvajajo učne ure.¹⁴

Učiteljem pomeni muzej možnost za dodatno izvenšolsko dejavnost, pri kateri se teoretično znanje povezuje s praktičnim, muzej pa tudi povečuje zanimanje mladil za dogajanje v preteklosti. Na obisk muzeja se morajo učitelji in učenci dobro pripraviti in ga tudi načrtovati, da se doseže zadovoljivo obnašanje in uspešno učenje tudi izven šole.¹⁵ Načrtovanje, izvedba in evalvacija muzejskega dela zahteva od učitelja načrtovanje po korakih: npr. 1. izbira muzeja ali muzejske dejavnosti v skladu z učno snovjo; 2. predhodni obisk muzeja in načrtovanje aktivnosti učencev v muzeju; 3. prijava obiska muzeja; 4. časovno načrtovanje dela učencev in izdelovanje učnih listov ter navodil za delo; 5. obvestilo staršem, organizacija prevoza in varstva ter zbiranje denarja; 6. obvestilo in priprava učencev; 7. obvestilo sodelavcev na šoli; 8. predpriprava v razredu (obnašanje in prometna varnost ter tudi razvijanje spretnosti, ki jih bodo potrebovali v muzeju); 9. delo v muzeju; 10. učenci pošljejo izpolnjena anketna vprašanja muzeju; 11. evalvacija nalog in dela v šoli;¹⁶ 12. ocenjevanje izdelkov.¹⁷

Paziti je treba, da je primerno število načrtovanih ogledov muzejev npr. na ekskurzijah, da je obisk muzeja načrtovan, da je število učencev v skupini ustrezno za delo v muzeju, da so učenci pripravljani na muzejsko delo, da so razstave primerne za določeno razvojno stopnjo učencev, da se učitelji posvetujejo z muzejskim pedagogom, da je dolžina obiska in dejavnosti v muzeju ustrezna, da se upošteva tudi prosti čas učencev ipd.¹⁸

Primeri dejavnosti učencev pri zgodovini

Z različnimi muzejskimi dejavnostmi se učenci naučijo opazovati in risati razstavljen predmete, znajo postavljati vprašanja na predmete in poskušajo najti odgovore, se naučijo klasificirati in organizirati predmete, jih primerjati s sedanjim časom ali različnimi obdobji, zapisati opazovanja in raziskovanja na različne načine ter tudi predlagati izboljšave za muzejske razstave in predstavitve.¹⁹

“Muzeji so kraji, ki jih obiskujemo zato, da v njih najdemo razlago za predmetne ostanke preteklosti, ne pa da bi si jih samo ogledali.”²⁰ Tako lahko učenci spoznavajo, kako so bili predmeti narejeni, iz česa so bili narejeni in za kaj se uporabljajo, kakšna je bila njegova funkcija, kako delujejo, kje so bili narejeni, kje so bili najdeni, kaj predmeti povedo o osebi, družbi, času ali tehnologiji.²¹ “Ogled zgodovinskih virov in spomenikov v naravi ali muzeju ne omogoča samo

¹⁴ Rataj, Jože (2002). Pedagoško delo in programi v slovenskih muzejih. V: Didakta. Letnik XI. Št. 64–65, str. 11.

¹⁵ Trampuš, Cirila (1998). Obiščimo muzej. Ljubljana: DZS, str. 13.

¹⁶ Wright, Margaret (1996). The really practical guide to Primary History. Second edition. Cheltenham: Stanley Thornes (Publishers) Ltd, str. 87.

¹⁷ Primer ocenjevanja referata ali poročila o obiskih muzejev je v: Brodnik, Vilma (2004). Nekaj praktičnih nasvetov pri snovanju opisnih kriterijev za preverjanje in ocenjevanje znanja v 7. razredu devetletke. V: Zgodovina v šoli. Letnik 13. Št. 1–2, str. 71.

¹⁸ Trampuš, Cirila (1998). Obiščimo muzej. Ljubljana: DZS, str. 42.

¹⁹ Wright, Margaret (1996). The really practical guide to Primary History. Second edition. Cheltenham: Stanley Thornes (Publishers) Ltd, str. 84. Tudi v: Trškan, Danijela (2004). Učenje z odkrivanjem – terensko delo. V: Zbornik. 1. strokovni posvet Didaktika v šoli v naravi. Tolmin, 4.–6. 11. 2004. Ljubljana: Center šolskih in obšolskih dejavnosti, str. 51.

²⁰ Mundy, Simon (2001). Kulturna politika: kratak vodnik. Ljubljana: Informacijsko dokumentacijski center Sveta Evrope pri Narodni in univerzitetni knjižnici, str. 55.

²¹ Kerrigan, Sonja (2001). Creating a Community School Museum: Theory into Practice. V: International Journal of Historical Learning, Teaching and Research. Volume 2. Number 1, December 2001. <http://www.ex.ac.uk/historyresource/journalstart.htm> (4. 9. 2004) Tudi v: Trškan, Danijela (2004). Družboslovne vsebine v šoli v naravi. V: Zbornik. 1. strokovni posvet Didaktika v šoli v naravi. Tolmin, 4.–6. 11. 2004. Ljubljana: Center šolskih in obšolskih dejavnosti, str. 20.

natančnejših vidnih zaznav objektov ali zgodovinskih pojavov ter obdobji, temveč vzbujajo v mladih ljudeh tudi spoštovanje do ohranjenih prič preteklosti kot takih.²²

V šoli lahko učenci z modeliranjem, izrezovanjem, lepljenjem, obdelovanjem lesa, papirja, glin ali kovin razvijajo ročne spretnosti na eni strani, na drugi pa s poglobljenim opazovanjem predmetov poglobijo zgodovinsko preteklost.²³ »Primerne zgodovinske motive najdemo v vseh zgodovinskih obdobjih; orodje, orožje, lončeni izdelki s primitivno ornamentiko, preproste žare, neolitski čoln iz prazgodovinske dobe; slavoloki, akvedukti, arene, stara svetišča, obeliski, piramide iz sužnjeposestne dobe; pečati in grbi, razne obrambne naprave, okopi, taborišča, ringi, palisade iz srednjega veka itd.«²⁴ Zato tudi muzejske delavnice omogočajo npr. izdelovanje belokranjskih pisanic ali modela meščanske hiše z arkadami, poslikavanje panjskih končnic, tkanje s tkalsko deščico, izdelovanje loškega kruhka, umetnega cvetja ali pustnih mask itd.

V muzejskem prostoru so možne avtentične aktivnosti, kot npr. da si polovica razreda natančno ogleda muzej, druga polovica razreda pa sestavlja vprašanja za kviz v skupinah. Učenci lahko besedilo spremenijo v igro vlog ali v risbo. Tudi bogato slikovno gradivo v muzejih lahko učenci oživijo s pomočjo pripovedovanja zgodb ali z igranjem.²⁵

Zanimive so tudi arheološke delavnice. »Učitelj lahko prikaže arheološko metodo tudi s simuliranim izkopavanjem. Ta metoda je zelo prikladna zlasti za mlajše otroke. Učitelj zakopije stare predmete v posebne posode. To so lahko stekleni kozarci ali leseni zabojčki z eno stekleno steno. Izkopavamo lahko v razredu ali v muzeju. Izkopavanja se lahko lotimo na šolskem vrtu, kjer smo pripravili arheološke parcele. Te so različno velike, razdeljene pa morajo biti na kvadrante v velikosti (1m x 1m). Teh dimenzij so tudi resnične arheološke parcele. Iznajdljiv učitelj bo gotovo našel še kakšno (njegovim možnostim prikladnejšo) varianto. Pri izkopavanju se otroci seznanijo z osnovno metodo arheološkega izkopavanja in tehnikami opisovanja arheoloških najdb.«²⁶

Primeri nalog, ki jih učenci lahko naredijo po obisku muzeja v šoli, so npr. priprava televizijske ali radijske oddaje o muzeju, priprava okrogle mize z muzejsko tematiko, razstava fotografij ali izdelkov (načrtov, maket, modelov), ki predstavljajo muzejske predmete,²⁷ ustna predstavitev in razlaga predstavljenih predmetov, vključitev publike in odgovarjanje na vprašanja,²⁸ igra vlog npr. kustosa in obiskovalcev, članek o muzeju ipd. Učenci lahko po obisku načrtujejo lastno razstavo, pri tem izdelajo načrt za ureditev razstave, razmislijo, kako bo razstavi ime, kako bodo predstavili predmete, kaj bo na uvodnem plakatu ali na podnapisih za predmete, kaj bi vključili v muzejski katalog ali vodnik ipd.²⁹

V nadaljevanju so predstavljeni primeri nalog, ki jih učenci lahko izvedejo v muzeju.

Npr. pri prvem primeru nalog si učenci izberejo en predmet v muzeju. Poskušajo ga narisati in potem napisati vse značilnosti z opazovanjem. Lahko napišejo zgodnico o tem predmetu, ki vključuje naslednje elemente: ime predmeta, rojstvo predmeta (kdaj je bil narejen, kakšen je, kako je narejen), življenje

²² Zgonik, Mavricij. (1974). *Zgodovina v sodobni šoli*. Ljubljana: DZS, str. 215.

²³ Prav tam, str. 202.

²⁴ Prav tam, str. 204–205.

²⁵ Davies, Peter, Lynch, Derek, Davies, Rhys. (2003). *Enlivening secondary history. 40 classroom activities for teachers and pupils*. London – New York: RoutledgeFalmer, str. 22–27, 41.

²⁶ Čampa, Jožica, Granda, Nevenka (1995). *Oblike in metode poučevanja zgodovinskih vsebin v okviru predmeta spoznavanja družbe v 3., 4. in 5. razredu*. V: *Pedagoška obzorja*. Letnik X. Št. 3–4, str. 64.

²⁷ Postavitev muzejskega predmeta zahteva atraktivno predstavitev oz. razstavo, jasne nalepke in naslove za predstavljene predmete.

²⁸ Levstik, Linda S., Barton, Keith C. (2001). *Doing History. Investing With Children in Elementary and Middle Schools*. Second Edition. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, str. 85.

²⁹ Abingdon County Hall. Information for teacher. English Heritage. <http://www.english-heritage.org.uk/default.asp> (4. 9. 2004)

predmeta (kako je bil uporabljen, kdo ga je uporabljal), potovanje (kako je prišel v muzej), občutke predmeta (kako se počuti sedaj, ko je v muzeju). Učenci poskušajo odgovoriti na vprašanja: Kaj ljudje zbirajo?; Zakaj muzeji skrbijo za zbirke? Učenci prinesejo od doma različne predmete in pripravijo muzejski razred, pri tem upoštevajo, kakšen je napis pri predmetu, kaj bi morali drugi vedeti o tem predmetu itd.³⁰

Naslednji primer naloge je povezan z evalvacijo muzeja. Učenci ocenijo, kako so predmeti zbrani skupaj (po temah, po tipu, datumih ...), ali se podnapisi lahko berejo, ali podnapisi podajo ustrezne podatke, ali se lahko obiskovalci dotikajo predmetov, kaj vse se lahko vidi in dela v muzeju, kako ustrezni so prikazi za otroke ali slabovidne ljudi, kaj bi učenci spremenili pri razstavi ipd.³¹

Tretji primer se nanaša na predmete v muzejih in poteka v treh fazah. Prva faza zahteva sortiranje, kar pomeni, da učenci s pomočjo predmetov ugotovijo in opišejo življenje v preteklosti, nato predmete razdelijo po materialu (naravno, umetno) ali glede na uporabnike ter izdelajo seznam domačih predmetov, seznam, kdo jih je uporabljal in kako pogosto ter naredijo primerjavo, kateri predmeti imajo danes isto nalogo. V drugi fazi opisujejo oz. iščejo indicije za to, da ugotovijo, kako je bil predmet narejen (ročno ali strojno), kako je bil okrašen (slikanje, rezljanje, vpisovanje), kako naj bi izgledal, če bi bil cel (risanje nepopolnega predmeta, beleženje barve, oblike, teže ali tkanine) ter podajo predloge, zakaj so se predmeti obdržali. V tretji fazi pa gre za dedukcijo, saj učenci ugotavljajo, kako je bil predmet uporabljen, rišejo predmet, pišejo etikete za predmet glede na lastno znanje in opazovanje ter rišejo prostor, kjer naj bi se predmet tudi uporabljal.³²

Najpogosteje pa se v muzejih uporabljajo pisne naloge oz. delovni listi, ki se nanašajo na vsebino muzejske zbirke ali pa tudi na sprehode po mestu. Med nalogami prevladujejo naloge izbirnega tipa, naloge dopolnjevanja, naloge kratkih odgovorov, risanje ali skiciranje predmetov v muzeju. Slovenski muzeji imajo tudi različne avtentične naloge, ki še bolj pritegnejo mlade k muzejskemu delu. Npr. »Ko si mladi obiskovalci ogledajo portrete v muzejskih zbirkah, si izberejo portret, s katerim se želijo identificirati. Ko ga prerisujejo in pobarvajo, izrežejo na njem odprtino za obraz. Portret je lahko individualen ali skupinski. /.../ Otroci lahko slikajo muzejsko razglednico tudi na prostem, na grajskem vrtu. Razglednica je sestavljena iz dveh delov, ki sta med seboj povezana ali pa tudi ne: v prvem delu je slika gradu, v drugem delu pa so zapisani vtisi iz muzeja.«³³

Zaključek

Pedagoški muzeji omogočajo gledanje oz. opazovanje, dotikanje, vohanje in poslušanje. »Tako bodo najboljši muzeji svoje zbirke obravnavali kot del gledališča in uporabili vse tehnike gledališkega sveta – svetlobne in zvočne učinke, besedilo in igralce, rekreacijo in animacijo. Pogosto bodo povabili obiskovalce, naj sodelujejo v igri, dovolili jim bodo, da se dotikajo predmetov (izvirnih, kadar je to s konzervatorskega stališča dovoljeno, sicer pa njihovim vernih posnetkov ali modelov), jih spodbujali k opazovanju ustvarjanja in izdelave takih predmetov in jim dali priložnost, da jih poskusijo narediti tudi sami. /.../ Muzeji, ki izrabijo vse čute, virtualni in raziskovalni muzeji, so kraji odkrivanja in ne samo poučevanja.«³⁴

³⁰ Prav tam.

³¹ Prav tam.

³² Aldborough Roman Town Handling Collection. Information for teachers. Education service. <http://www.english-heritage.org.uk/default.asp> (4. 9. 2004)

³³ Kalan, Mira (2000). Pedagoške dejavnosti v Loškem muzeju. V: Zgodovina v šoli. Letnik VIII. Št. 3-4, str. 58.

³⁴ Mundy, Simon (2001). Kulturna politika: kratak vodnik. Ljubljana: Informacijsko dokumentacijski center Sveta Evrope pri Narodni in univerzitetni knjižnici, str. 55.

Muzejske dejavnosti spodbujajo raziskovanje, preučevanje, opazovanje, pisno in ustno sporočanje, vživljanje, sodelovalno in skupinsko učenje, sklepanje oz. sintetiziranje ter reševanje problemov.³⁶ Dejavnosti spodbujajo navdušenje, uživanje, veselje, spoštovanje, radovednost, samozavest, zavedanje, skrb in varstvo.³⁶

Vsako delo, tudi preprosto ima namen, "da ob ožjem, toda preudarno izbranem in temeljito proučenem primeru stvarne in idejne zasnove obravnavanega pojava le-tega laže prenaša v širši prostor in čas."³⁷ Razumevanje lokalnega je tudi razumevanje regionalnega, narodnega in svetovnega okolja. "Kajti dediščina, ki jo hranijo naši muzeji, niso le predmeti, ki jih gledamo v vitrinah, temveč je del naše biti, naše kulture in nas samih, čeprav se tega morda premalo zavedamo."³⁸

Učenci z delom v muzeju odkrivajo svoj domači kraj ali pokrajino, se navajajo na razumevanje in spoštovanje ljudi, ki živijo v kraju, ter na spoštovanje in pozitiven odnos do slovenske naravne in kulturne dediščine, kar je osnova tudi za razumevanje temeljnih značilnosti sodobnega sveta. Samostojno ali skupinsko raziskovalno delo na eni strani ter na drugi strani ogledi in aktivne delavnice učence bogatijo in osrečujejo ter jih pripravljajo na nadaljnje učenje in učinkovito delo. "Verjamemo, da bodo muzeji prav zaradi vse večje odtujenosti človeka v sodobnem času, z bogastvom pričevalnosti svojih zbirk iz preteklih obdobij, sposobni zblížati ljudi in jim povrniti občutek povezanosti in pripadnosti."³⁹

³⁶ Wright, Margaret (1996). *The really practical guide to Primary History*. Second edition. Cheltenham: Stanley Thornes (Publishers) Ltd, str. 84. Tudi že v: Trškan, Danijela (2004). *Učenje z odkrivanjem – terensko delo*, V: Zbornik. 1. strokovni posvet Didaktika v šoli v naravi. Tolmin, 4.–6. 11. 2004. Ljubljana: Center šolskih in obšolskih dejavnosti, str. 52.

³⁷ Wright, Margaret (1996). *The really practical guide to Primary History*. Second edition. Cheltenham: Stanley Thornes (Publishers) Ltd, str. 84.

³⁸ Weber, Tomaž (1981). *Teorija in praksa pouka zgodovine v osnovni šoli*. Ljubljana: DZS, str. 15.

³⁹ Rataj, Jože (2002). *Pedagoško delo in programi v slovenskih muzejih*. V: *Didakta*. Letnik XI. Št. 64–65, str. 12. Tudi že v: Trškan, Danijela (2004). *Družboslovne vsebine v šoli v naravi*. V: Zbornik. 1. strokovni posvet Didaktika v šoli v naravi. Tolmin, 4.–6. 11. 2004. Ljubljana: Center šolskih in obšolskih dejavnosti, str. 13.

⁴⁰ *Pedagoški programi v slovenskih muzejih in galerijah 2005–2007*. (2005). Ljubljana: Pedagoška sekcija pri Skupnosti muzejev Slovenije, str. 3.

Literatura

Abingdon County Hall. Information for teacher. English Heritage. <http://www.english-heritage.org.uk/default.asp> (4. 9. 2004)

Aldborough Roman Town Handling Collection. Information for teachers. Education service. <http://www.english-heritage.org.uk/default.asp> (4. 9. 2004)

Brodnik, Vilma (2004). Nekaj praktičnih nasvetov pri snovanju opisnih kriterijev za preverjanje in ocenjevanje znanja v 7. razredu devetletke. V: *Zgodovina v šoli*. Letnik 13. Št. 1-2, str. 67-73.

Čampa, Jožica, Granda, Nevenka (1995). Oblike in metode poučevanja zgodovinskih vsebin v okviru predmeta spoznavanja družbe v 3., 4. in 5. razredu. V: *Pedagoška obzorja*. Letnik X. Št. 3-4, str. 58-69.

Čokl, Mirjana (2000). Muzej in šola družno z roko v roki. V: *Zgodovina v šoli*. Letnik VIII. Št. 3-4, str. 60-64.

Davies, Peter, Lynch, Derek, Davies, Rhys. (2003). *Enlivening secondary history*. 40 classroom activities for teachers and pupils. London - New York: RoutledgeFalmer.

Kalan, Mira (2000). Pedagoške dejavnosti v Loškem muzeju. V: *Zgodovina v šoli*. Letnik VIII. Št. 3-4, str. 54-59.

Kerrigan, Sonja (2001). *Creating a Community School Museum: Theory into Practice*. V: *International Journal of Historical Learning, Teaching and Research*. Volume 2. Number 1, December 2001. <http://www.ex.ac.uk/historyresource/journalstart.htm> (4. 9. 2004)

Levstik, Linda S., Barton, Keith C. (2001). *Doing History. Investing With Children in Elementary and Middle Schools*. Second Edition. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

Mundy, Simon (2001). *Kulturna politika: kratek vodnik*. Ljubljana: Informacijsko dokumentacijski center Sveta Evrope pri Narodni in univerzitetni knjižnici.

Novak, Drago (1991). *Zgodovinske interesne dejavnosti v naši šoli*. Zgodovinski krožki. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo.

Pedagoški programi v slovenskih muzejih in galerijah 2001/2002. (2001). Ljubljana: Pedagoška sekcija pri Skupnosti muzejev Slovenije.

Pedagoški programi v slovenskih muzejih in galerijah 2005-2007. (2005). Ljubljana: Pedagoška sekcija pri Skupnosti muzejev Slovenije.

Potočnik, Dragan (2004). Muzej kot vir za poučevanje zgodovine. V: *Zgodovinski časopis*. Letnik 58. Št. 1-2, str. 187-195.

Rataj, Jože (2002). *Pedagoško delo in programi v slovenskih muzejih*. V: *Didakta*. Letnik XI. Št. 64-65, str. 10-12.

Rovšnik, Borut (1995). *Prisluhniiti mladim obiskovalcem muzejev in galerij*. Predhodne raziskave ob pripravi na razstavo *žČlovek sem ...* (Ljubljana in Hribar) v Mestnem muzeju Ljubljana. V: *Didakta*. Letnik V. Št. 24-25, str. 34-47.

Slovenski muzeji. (1997). CD-ROM. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine.

Spletna stran muzejev in galerij v Sloveniji: <http://www2.arnes.si/čljpriordm6/> (14. 8. 2004)

Trampuš, Cirila (1998). *Obiščimo muzej*. Ljubljana: DZS.

Trškan, Danijela (2004). *Družboslovne vsebine v šoli v naravi*. V: *Zbornik. 1. strokovni posvet Didaktika v šoli v naravi*. Tolmin, 4.-6. 11. 2004. Ljubljana: Center šolskih in obšolskih dejavnosti, str. 6-25.

Trškan, Danijela (2004). *Učenje z odkrivanjem - terensko delo*. V: *Zbornik. 1. strokovni posvet Didaktika v šoli v naravi*. Tolmin, 4.-6. 11. 2004. Ljubljana: Center šolskih in obšolskih dejavnosti, str. 41-53.

Weber, Tomaž (1981). *Teorija in praksa pouka zgodovine v osnovni šoli*. Ljubljana: DZS.

Wright, Margaret (1996). *The really practical guide to Primary History*. Second edition. Cheltenham: Stanley Thornes (Publishers) Ltd.

Zgonik, Mavricij. (1974). *Zgodovina v sodobni šoli*. Ljubljana: DZS.

Danijela Trškan

MUSEUM PEDAGOGIC ACTIVITIES IN THE REPUBLIC OF SLOVENIA

Summary

Museum pedagogic activities in the Republic of Slovenia are presented in a special publication *Pedagogic Programmes in the Republic of Slovenia*. Various pedagogic activities have been carefully and systematically planned and they contribute towards better cooperation between museums and schools, i.e. between museum pedagogues and teachers of history. Thus, Slovenian museums offer professional guidance through museums, galleries or at walks through towns and historical paths, they prepare instruction lessons with the assistance of instructional material, amusement games or quizzes, various museum workshops, pertaining both to historical, ethnological, archeological, art-historical, fine arts, theatre contents etc. By various activities (education, drawing, writing down, acting, asking questions, exhibiting, writing stories, analyzing subjects...) and elaboration of final products (e.g. drafts, maquettes, drawings, exhibitions, TV broadcasts, articles, news, posters, photo-albums *et sim.*) pupils can continue in school as well. In this way, they museum pedagogical activities may also assist the teacher of history at stimulating greater creativity, inquisitiveness and interest for events in the past and they can contribute to the acquainting, comprehension and evaluation of Slovenian social, economic, political and cultural history and protection of Slovenian heritage.

POUČEVANJE ZGODOVINE V LUČI OBLIKOVANJA STRPNE DEMOKRATIČNE DRUŽBE

Dragan Potočnik*

UDK 372.893:37.03:172.3

POTOČNIK, Dragan: Poučevanje zgodovine v luči oblikovanja strpne demokratične družbe. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 3-4, str. 461-469

Izvirnik v slovenščini, izveleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Strpna demokratična družba je temelj evropske in tudi naše prihodnosti. Zgodovina kot eden temeljnih splošnoizobraževalnih predmetov bi se morala prilagoditi spremembam in potrebam v sodobni družbi. Mlade bi morala vzgajati v oblikovanju demokratičnih vrednot za odprto in multikulturno družbo. Na primeru razvoja islama avtor ugotavlja in opozarja, kje so razlogi za nestrpnost in kaj bi morali upoštevati učitelji, da bi preprečili versko nestrpnost.

V nadaljevanju razprave avtor izpostavlja problem nacionalne zgodovine v globaliziranem svetu. V učnih načrtih bi moralo biti več poudarka na ključnih dogodkih slovenske zgodovine.

Hkrati pa bi pouk zgodovine moral poskrbeti tudi za ohranitev bogate tradicije naroda, saj se v poplavi potrošništva vse bolj izgublja vsebina in izvor običajev, šeg, praznikov.

UDC 372.893:37.03:172.3

POTOČNIK, Dragan: Instruction of History in the Light of the Formation of Tolerant Democratic Society. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 461-469

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

Tolerant, democratic society is the foundation of European and also of our future. History as one of the fundamental general-educational subjects should be adjusted to the changes and needs in contemporary society. The young should be brought up in the establishment of democratic values for the open and multi-cultural society. On the example of development of Islam the author finds and warns, where are the reasons for intolerance and what teachers should take into consideration in order to prevent religious intolerance. In the continuation of the treatise, the author stresses the problem of national history in the globalized world. In the syllabuses greater stress should be on key events of Slovenian history, simultaneously the instruction of history should also provide for the preservation of the rich tradition of the nation, as in the tide of consumerism the contents and origins of customs, usages and holidays are ever more being lost.

* Dr. Dragan Potočnik, docent, Pedagoška fakulteta Maribor, SI-2000 Maribor

Pri poučevanju zgodovine v luči oblikovanja strpne demokratične družbe bi rad opozoril na pomen šole in sploh pouka zgodovine pri oblikovanju strpne demokratične družbe in tudi na problematiko poučevanja zgodovine.

V času globoke krize vrednot, v času izgubljanja smisla za kulturne vrednote, vse močnejše vloge tehnologije in potrošniške niselnosti je vzgojna plat pouka še kako pomembna. Vzgojni cilji se morajo ozirati na čustvovanje in razpoloženje učencev ter na njihovo zavest. Vzbujati in posredovati ga moramo premišljeno, v pravem času in na konkretnih primerih. Kot vzgojne vrednosti zgodovinskega pouka posebej poudarjamo humanistični pomen zgodovinskega pouka, moralno-etično vzgojo, materialno in duhovno kulturo ter estetsko vzgojo.

Primerov vzgojnih komponent pri pouku zgodovine je nešteto, bogata zgodovinska snov ima močan vpliv na mladega razvijajočega človeka, na njegovo čustvovanje in odnose do soljudi in celotne družbe. Odnosi med ljudmi, spoštovanje sočloveka, odnos do okolja, vrednote, potrebe, želje, iskanja sprenljajo človeka od prvih znanih skupnosti do danes. Od antičnih pa do današnjih časov se tudi zgodovina (ne le umetnost ali filozofija) ukvarja s človekom in njegovim večnim iskanjem končne resnice, z njegovo bolečino, njegovo ljubeznijo. Išče svobodo, govori o pravici in resnici. Nešteto je primerov, kjer lahko pokažemo, kako so posamezniki razvili junaštvo, pogum in dobroto.

Naloga slovenske šole 21. stoletja torej ne sme biti le izobraževalna, ampak tudi vzgojna. Naloga učitelja ni le posredovanje znanj, ampak tudi vzgajanje za življenje, oblikovanje zdravih življenjskih navad, splošnih vrednot, usposabljanje za ustrezne medosebne odnose ter sodelovanje v demokratizaciji družbe, ustrezno zavedanje lastne vloge, razvijanje pozitivne samopodobe in spoštovanje preteklosti in različnosti za boljše življenje v prihodnosti. Obenem pa je pomembno tudi, da mladega človeka naučimo samostojnega razmišljanja na podlagi naučenih dejstev.

V mnogih študijah o stanju v slovenski šoli je v zadnjem času zaslediti opozorila o vse večjem nasilju in nestrpnosti med učenci, ki uničujeta razumevanje med učenci in zdrave odnose v šoli. Vse večja pa je nestrpnost tudi med odraslimi, ki se kaže na različne načine in se prenaša na otroke. Ustrezno zastavljen pouk zgodovine lahko pri teh pojavih igra pozitivno vlogo.

Zgodovina kot eden temeljnih splošnoizobraževalnih predmetov se bi morala prilagoditi spremembam in potrebam v sodobni družbi. "Če naj bi danes šola mlade ljudi pripravila na to, da bodo aktivni udeleženci odporne demokratične družbe, da bodo samostojno in kritično razmišljali ter da bodo dovolj fleksibilni v nezanesljivem in spreminjajočem se svetu, kakšno poučevanje torej danes potrebujemo?"¹

Zlasti vzgoja demokratičnih vrednot, vzgoja za odprto in multikulturno družbo ter vzgoja k izgradnji evropske identitete so zelo pomembni cilji poučevanja zgodovine v evropskih državah.²

Strpna demokratična družba je torej temelj prihodnosti. In ker je bistven dejavnik pri oblikovanju vrednot poleg doma tudi šola, bi morala šola za to več storiti. V zadnjem času je zaradi terorizma v ospredju nestrpnost do muslimanov in njihove religije. Pogosto so razlogi za nestrpnost nepoznavanje islama in prav učitelj zgodovine mora učencem pravilno predstaviti dejstva iz zgodovine islama in razloge za trenutno situacijo, pri čemer pa predstavijo tudi nekatere negativne pojave, ki izhajajo iz trenutne vloge islama.

Poglejmo na primeru islama, kje so razlogi za nestrpnost in kaj bi morali upoštevati učitelji, da bi preprečili versko nestrpnost. Izhajajmo iz naslednjih dejstev.

Islam označuje skoraj 1400-letna zgodovina in trenutno več kot milijarda vernikov. Začetki islama segajo v 7. stoletje, ko je na področju Meke in Medine

¹ John Slater, *Teaching History in the New Europe*, London 1995.

² Jelka Razpotnik, *Poučevanje zgodovine 21. stoletja: vzgoja demokratičnih vrednot in strpnosti*, *Sodobna pedagogika* 5 (2001), str. 228-236.

deloval božji prerok Mohamed, ki je v svojem življenju učil in vladal v imenu Boga. Ustanovitelj islama je za razliko od Jezusa imel tako duhovno kot posvetno oblast. V času življenja Mohameda so muslimani postali verska in obenem politična skupnost, v kateri je bil prerok na čelu države. Kot tak je upravljal tako s teritorijem kot tudi z narodom, delil je pravico, zbiral davke, vodil vojsko in sklepal mir. Da bi se ohranila enotnost islamskega sveta in da bi se širila božja (Alahova) beseda, je bilo treba po prerokovi smrti najti ustreznega naslednika. Njegov prvi naslednik je bil prerokov tast Abu Bakr. Še preden je minilo pol stoletja, je zanos, ki ga je vzbujala nova vera, pripravil Arabce k temu, da so se spustili v osvajanje sveta, ki se je razmahnilo v eno najmočnejših dogajanj v zgodovini človeštva.³

Sledilo je obdobje, ki ga v Evropi poznamo kot obdobje srednjega veka. Islam je bil v tem skoraj tisočletnem obdobju skupaj s Kitajsko vodilna civilizacija na svetu. To je čas mogočnega omajadskega in abasidskega kalifata (kali - naslov Mohamedovih naslednikov, od tod kalifat), kanatov, ki so nastali na razpadlem mongolskem cesarstvu ter mogočnih držav Safavidske Perzije, Mogulske Indije in Osmanske Turčije.

Skoraj pol tisočletja je predstavljal Bagdad enega največjih kulturnih centrov starega sveta, kjer je prihajalo do ponovnega zблиževanja med grškim in perzijsko-arabskim svetom in kjer so se zbirali znanstveniki in učenjaki z vsega sveta. Ze leta 754 so v Bagdadu ustanovili center za prevajanje grških rokopisov v arabščino. Prevajali so dela grških filozofov Aristotela in Platona ter spise novoplatonikov, v naravoslovju dela Evklida, Arhimeda in Ptolemeja, v zdravilstvu pa Hipokratov učenik. Ob pomoči Arabcev se je tako Evropa seznanjala ne le z deli antičnih filozofov, ampak tudi z islamskimi spoznanji in iznajdbami ter z znanostjo in umetnostjo stare Indije in Kitajske. Poleg tega je dal islamski svet človeštvu tudi izjemne znanstvenike, tako npr. Ibn Sina, v Evropi bolj znan kot Avicenna (980-1037), ki je zapustil ogromno del z vseh področij naravoslovja. Med pomembnimi islamskimi zdravniki štejemo tudi Al Razija, ki je v svojem največjem delu Al Hawi (Popolna knjiga) zapisal vsa medicinska znanja tistega časa. Napisal pa je tudi več razprav o alkimiji. Pomembna odkritja so dosegli tudi v matematiki. Horizmi (Al Hvarizmi), ki velja za enega najpomembnejših muslimanskih matematikov in utemeljiteljev algebre. Njemu se lahko zahvalimo za priredbo decimalnega številčnega sistema indijskih učenjakov. Indijske številke, ki poznajo tudi ničlo, od takrat imenujemo arabske številke. Na področju zemljepisa in zgodovine je pomemben Al Masudi, ki ga označujejo za arabskega Herodota. Napisal je monumentalno delo v 30 zvezkih z naslovom Zgodovina časa. Pomemben je tudi Al Biruni, (okrog 973 do 1048) Perzijec, ena največjih znanstvenih osebnosti islamskega srednjega veka. Njegovo delo iz astronomije Masudski kanon je najpopolnejša tovrstna knjiga. V Preživelih spomenikih minulih stoletij nam je zapustil dragoceno zbirko zgodovinskih, etnografskih in kulturnih gradiv.⁴

Se posebej na področju medicine je bil islamski svet v veliki prednosti pred Zahodom. Spodnji opis arabskega emirja Usame iz 13. stoletja priča med drugim o tem, kakšna je bila nevednost zahodnjakov v medicini. "Pogovorimo se še o čudastvih frankovskega zdravilstva (Arabci so imenovali zahodnoevropske križarje Franki, op. avtorja). Gospod iz Al Munajtire je pisal mojemu stricu in ga prosil, da bi mu poslal zdravnika, ki je bil kristjan. Ni bil še deset dni zdoma, ko se je že vrnil. Rekli smo mu, da je res hitro pozdravil svoje bolnike. On pa nam je začel razlagati: "Pripeljali so mi nekega viteza, ki je imel na nogi tvor, in neko žensko, ki je vztrajno hujsala. Za viteza sem pripravil obkladek, tvor se je odprl, in obrnilo se mu je na bolje. Ženski sem predpisal dieto in razvedrilo za boljše

³ Paul Lunde, *Islam - a Brief History*, London 2005, str. 48-64.

⁴ Markus Hattstein, Peter Delius, *Islam Art and Architecture*, (English edition), Cambridge 2000, str. 64-87.

Paul Lunde, *Islam - A Brief History*, London 2005, str. 82-86.

počutje. Medtem pa je prišel neki frankovski zdravnik. Izjavil je, da se jaz prav nič ne spoznam na to, kako bi ju bilo mogoče pozdraviti. "Kaj imaš rajši," se je obrnil na bolnega viteza, "da živiš z eno samo nogo ali da umrješ z dvema?" Oni mu je seveda odvrnil, da rajši živi z eno samo. Nato je rekel zdravnik: "Potrebujem močnega viteza in ostro sekuro." Sam sem videl, kako je zdravnik, ko je oboje dobil, položil bolnikovo nogo na leseno klado in rekel onemu drugemu vitezu: "Udari s sekuro po nogi v enem samem zamahu, tako da mu jo boš takoj odsekal." Videl sem, kako je vitez prvič zamahnil, pa noge ni odsekal. Ko je udaril drugič, se je kostni mozeg razletel in bolnik je umrl še isto uro. Zdravnik je preiskal tudi žensko. Izjavil je, da ima v glavi hudobnega duha, ki jo je obsedel. Zahteval je, da jo najprej obrijejo po glavi. Ko je bilo to opravljeno, je spet začela jesti, poleg drugih frankovskih jedi tudi tiste, začinjene s česnom in gorčico. Shujšala je še bolj in zdravnik je rekel: "Hudi duh ji je že zlezal v glavo." Vzel je britev, napravil na glavi vrez v obliki križa in na sredi tako globoko rano, da se je pokazala kost. Vse skupaj je natrl s soljo in ženska je takoj umrla. Vprašal sem Franke, če me še potrebujejo, in ker so mi odgovorili, da ne, sem prišel nazaj, kajti izvedel sem stvari s področja njihovega zdravilstva, ki jih do tedaj še nisem vedel.⁵

Izjemen je tudi prispevek islama v zakladnico svetovne umetnosti. Umetnost Omajadov je položila temelje, na katerih se je nato razvijala večina različnih umetniških slogov. Tako so pod vplivom helenistične in perzijske umetnosti zgradili prve mošeje. Navdihnili jih je starokrščanska bazilika in to so skladno razvijali s prvotno molilnico preroka. Te osnove so dale znamenite mojstrovine, kot so Kupola na Skali, Velika (Omajadska) mošeja v Damasku ter mošeji v Kufi in Basri, ki ju več ni.⁶

Med drugimi zvrstmi umetnosti je posebno visoko mesto zavzemala književnost. Posebno mesto sta imeli seveda obe sveti izročili, Koran in Hadit. Neizčrpni vzor arabske književnosti je Koran, ne le zaradi svoje svetosti, temveč tudi zaradi literarne dovršenosti. Eden največjih proznih piscev arabske književnosti je bil perzijski pisec Ibn al Mukafa. Njegovo največje delo je prirejeni prevod perzijskega zapisa indijske basni z arabskim naslovom Kakila in Dimna. Arabske pravljice najodličnejše predstavlja zbirka Tisoč in ena noč, ki nam je vsem dobro poznana.⁷

V času tako imenovane arabske renesanse se je na abasidskem dvoru še posebej razcvetela tudi poezija. Pesniki so povzdigovali ljubezen do življenja, peli so o ljubezni in vinu. Eden takih je bil Omar Hajam, ki je avtor okoli 600 štirivrstičnic, imenovanih rubajati. Njihova misel je svobodnjaška, večidel naperjena zoper verske dogme, v proslavljanje užitkov, včasih celo v mistiko. Med pesniki je pomemben še perzijski epik Firduzi, ki je avtor najslavnejše perzijske knjige, Knjige kraljev (Sah Name), pesnitev, v kateri opisuje zgodovino Perzije od mitskih začetkov do arabske osvojitve.⁸ Med velikane svetovne poezije so se zapisali še Rudaki (Abu Abdullah Džafar), Nizami, Abu Nuvas, Attar (Farid Ad Din). Največja poeta iz časa vdora Mongolov (13. stoletje) sta Saadi in Hafiz. Saadi s svojima umetninama Gulistan (Rožni vrt) v prozi in verzih ter Bustan (Sadovnjak) v verzih izraža moralizirajoče in poučne misli, ki veljajo za klasični izraz perzijske ljudske modrosti. V naslednjem stoletju je prav tako v Sirazu deloval še en pomemben perzijski pesnik Hafis. Po njegovi smrti je izšla zbirka skoraj 600 pesmi. Hafis je pisal mojstrske gazele, v katerih je opeval vino, ljubezen, življenjske radosti in lepoto narave. To je pa tudi doba, ko je živel Jellaludin Rumi (Dželal ad Din), mistični poet, ki velja za ustanovitelja reda vrtečih dervišev. Neločljivo povezana s knjižno umetnostjo je miniatura, ki se je dolgo obdobje razvijala le v okviru rokopisov. Arabci sprva niso imeli slikarske tradicije. Prvi primerki so bili verjetno delo kristjanov (Bizantincev in Koptov).

⁵ Georges Tate, Krizarji in svet Vzhoda, zbirka Mejnik, Ljubljana 1994, str. 160.

⁶ Henri Stierlin, Islam - volume I: Early Architecture from Baghdad to Cordoba, Köln 1996, str. 23-82.

⁷ Yves Thoraval, Islam, Mali leksikon, Ljubljana 1998, str. 27-28.

⁸ Five stories from Shahnama, The Story of Bizhan and Manizha (translated by Fatemeh Soltani Yekta), Teheran 1998.

Bogato tradicijo kalifata so nadaljevali tako osmanski Turki kot tudi Perzijci. Po zaslugi velikega turškega arhitekta Sinana še danes lahko občudujemo številne mošeje (Sulejmanija v Istanbulu, Selimija v Edirnu), medrese, hamame. Med drugim je gradil tudi na Balkanu, npr. most na Drini v Višegradu.

Tudi prispevek perzijske civilizacije v zakladnico evropske umetnosti in znanosti je neprecenljiv. Vrhunec je islamska Perzija dosegla v času vladavine šaha Abasa. To je čas razcveta filozofije, teologije in upodabljalno umetnosti. Posebno se je razmahnila filozofija, ki je izhajala iz Aristotelovih načel, iz klasične islamske in iz perzijske filozofije. Zelo pa se je razmahnilo tudi stavbarstvo. Najlepše stavbe najdemo v Isfahanu, ki ga je dal šah Abas pozidati v eno najlepših mest.

V tem uvodu smo tako lahko spoznali, da je bil islamski svet več stoletij v veliki prednosti pred Zahodom. Ali lahko torej taka civilizacija seje zlo? Pa vendar. Odnosi med Evropo in islamskim svetom so bili pogosto zaznamovani z nasiljem in spopadj. Kje so korenine sporov? Začetki segajo v leta že kmalu po nastanku islama. Že leta 711 so prišli Arabci čez Gibraltar in v nekaj letih osvojili skoraj ves Pirenejski polotok. Kljub temu da je Španija pod Arabci doživela gospodarski in kulturni razcvet, pa so bili Mavri (muslimani) njilov glavni sovražnik.

Še večji obseg je dobil boj med zahodno (krščansko) Evropo in islamom v času križarskih vojn. Po porazu križarjev in njihovem izgonu so evropske države spet ogrozile arabski svet šele v 18. stoletju, v času osvajalne politike evropskih držav v Južni in Jugovzhodni Aziji. Predvsem portugalske, pa tudi angleške in nizozemske ladje, so se ustavljale na obalah islamskih držav in začele najprej s trgovino, nato pa tudi z osvajanjem strateških točk.

To pa je tudi čas najhujših vpadov Turkov (15. do 18. stoletje) na ozemlje Evrope. Vojne v imenu Boga in vere pa seveda niso vodili le muslimani, ampak tudi kristjani. To je bil čas vojn, v katerem je bil narod, ki ni osvajal, osvojen. Zmotno je prepričanje, češ da v Koranu piše, da se mora islam širiti z mečem. Prav nasprotno! V Koranu je zapisano, da prisile v drugo vero ne sme biti. Prepoveduje pa tudi uničevanje verskih objektov.⁹

Z vzponom evropskih držav v 19. stoletju pa so predvsem Velika Britanija, Francija in Rusija začeli s postopnim zasedanjem območij Prednje in Osrednje Azije. Razlogov, da je islamski svet postal lahek plen evropskih držav in da je islamska civilizacija predstavljala le še blede senco nekdanje veličine, je bilo več. Najpomembnejši so bili korupcija in nesposobni vladarji, neenotnost islamskega sveta (suniti, šiiti), politična nestabilnost, prepočasne reforme in splošna tehnična zaostalost.

Za muslimane se je položaj v Prednji Aziji še poslabšal z odkritjem nafte v 19. stoletju, ko se je začelo njihovo izkoriščanje. To je pripeljalo v Prednjo Azijo številna zahodna podjetja. Tako se je npr. Britanska Anglo-perzijska naftna družba kmalu polastila upravljanja naftnih polj ob Perzijskem zalivu. Tujci so tako dobili osrednjo vlogo v naftni industriji.

Tuje, zahodnoevropske in vse bolj tudi ameriške družbe, so vse bolj ogrozile tudi svete islamske kraje (Meka, Medina, Jeruzalem kot tudi Bagdad), kar je zelo vznemirilo muslimane, celo bolj kot ekonomsko izkoriščanje.

Odnose med civilizacijama je še bolj poglobila kriza v Turčiji po koncu prve svetovne vojne. Leta 1920 je bil namreč dokončno poražen zadnji od velikih islamskih imperijev Osmanska Turčija. Turki so sicer sami leta 1922 uknili sultanat, hkrati pa je to pomenilo tudi konec kalifata. Mnogi muslimani so se zelo težko sprijaznili, da se je pod silo imperialističnih držav in domačih (turških) modernistov tako klavrnno končala skoraj trinajst stoletij (od leta 632) dolga doba kalifata. Kalifat je namreč predstavljal simbol muslimanske enotnosti, napredka in tudi identitete.

⁹ Bernard Lewis, *The Middle East - 2000 Years of History from the Rise of Christianity to the Present Day*, London 1995, str. 117-129.

¹⁰ Koran, 2:56.

Udarec pa je islam doživel tudi z ustanovitvijo judovske države leta 1948, kar je sprožilo več vojn med Judi in Palestinci, kar je posredno pomenilo tudi spopad med ZDA in islamom.

Navedena dejstva predstavljajo tudi ključne očitke v izjavah prvega sovražnika ZDA Osame bin Ladna. Ta izkorišča to ponižanje in sramoto, ki jo doživlja islamski svet zadnjih sto let, za ključni razlog pri boju proti ZDA.

Islamsko civilizacijo pa na Zahodu pogosto razumemo tudi kot nasprotje krščanstva, zlasti kot nedemokratično in še posebej ženskam nenaklonjeno religijo. Najprej je treba opozoriti, da obe religiji izhajata iz istih korenin in da je islam v vsakem pogledu mnogo bližji judovski-krščanski tradiciji kot katerikoli drugi religiji. Lahko bi celo rekli, da judovstvo, krščanstvo in islam predstavljajo variante ene in iste religijske tradicije. Tako krščanstvo kot islam sta v osnovi naslednika judovske postave in tudi grške filozofije in znanosti. Med obema pa seveda obstajajo tudi precejšnje razlike.

Seveda ne smemo spregledati dejstva, da so mnoge islamske države brez demokratične tradicije. Povečan vpliv islamske duhovščine, pomešan s tradicijami lokalnih kultur, je pogosto razlog za pomanjkanje človekovih pravic, zlasti pravic žensk. Vendar pa tudi v teh deželah gibanje za demokracijo in pravice žensk postaja vse glasnejše.

Življenje z naukom iz Korana je obveza vsakega muslimana. Nauk življenja po Koranu je sicer sprejemljiv za vsako družbo in ni v nasprotju z etičnimi normami, ki so sprejete v civilizirani družbi. Včasih je težko presojati islamsko družbo po merilih evropske družbe. V Koranu je navedeno, da je ženska steber družine in da mora biti spoštovana. V praksi je marsikje nasprotno, na primer v Pakistanu, kjer pa je položaj žensk del tradicije in ni neposredno povezan z islamom. Po drugi strani pa je zakrivanje žensk del izročila Korana, kjer je navedeno, da se naj ženska v javnosti zakrije, saj le tako s svojo zunanostjo ne bo vznemirjala moških.¹¹

Kot pravni in kulturni fenomen v islamu pa je tudi poligamija. V času življenja preroka Mohameda je bila poligamija z neomejenim številom žena nekaj običajnega. Poligamija pa je bila in tudi je še vedno razširjena tudi v nekaterih neislamskih skupnostih. Ideal zakonske skupnosti v islamskih deželah je monogamni zakon. To je jasno tudi iz Korana, kjer piše med drugim: "Če se bojite, da ne boste mogli biti pravični, potem se poročite samo z eno ženo."¹² Za poligamijo velja torej, da je bolj izjema kot pravilo. V nekaterih islamskih deželah je poligamija tudi prepovedana, npr. v Tuniziji in Turčiji. Bolj je prisotna samo v višjih slojih v Saudovi Arabiji, v državah Arabskega polotoka in v podsaharski Afriki.

Na islam je treba gledati z vidika spoštovanja do drugače verujočih, ne pa s stališča strahu pred agresivno religijo, ki ogroža mir v svetu. Največji problem tolerance v Evropi je, da islam premalo pozna. Kdo od najbolj nenaklonjenih islamu pa je vzel v roke Koran in ga prebral? Zaradi napačne informacije je prišlo do napačnega razumevanja bistva islama. Ni prav, da posplošujemo muslimane na primeru terorističnih napadov v Londonu ali v New Yorku. Če bi namreč poznali Koran, bi lahko prebrali tudi, da kdor ubije enega človeka, je kot da bi ubil cel svet. Kdor pa reši življenje človeku, je enako, kot da bi rešil celo ljudstvo. Neutemeljen pa je tudi strah pred drugačnostjo muslimanov, saj nas ti s svojimi navadami in običaji ne le bogatijo, ampak lahko tudi učijo ljubezni in spoštovanja do sočloveka.

Če bi učitelji zgodovine v pouk o vlogi islama v preteklosti vključili zgoraj omenjena dejstva, bi precej pripomogli k razumevanju vloge islama v svetu danes. S tem bi tudi pripomogli k boljšemu poznavanju islama in k večji strpnosti do drugače verujočih. Učenci bi se le tako učili biti bolj tolerantni do drugačnih

¹¹ 33. sura v Koranu govori o položaju žensk v islamu.

¹² Koran, 4:3.

kultur in različnih etničnih skupin v svojem okolju, hkrati pa bi tudi boljše razumeli naraščajočo politično in ekonomsko soodvisnost med narodi ter s tem pridobili tudi več razumevanja sodobnega razvoja za večje politično in ekonomsko sodelovanje med narodi.³⁴

Pri poučevanju zgodovine v luči oblikovanja strpne demokratične družbe pa bi rad opozoril tudi na problematiko poučevanja zgodovine. Še posebej pri sodobni zgodovini bi lahko izpostavili več problemov:

- časovna omejitve,
- preobilje snovi,
- zloraba zgodovine,
- tesna povezava s sedanostjo in prihodnostjo,
- ameriške tendence po nadomestitvi predmeta zgodovine s splošnim družboslovnim predmetom,
- pravilno razmerje med nacionalno (krajevno), evropsko in neevropsko zgodovino oz. pomen nacionalne zgodovine v globaliziranem svetu.

V nadaljevanju razprave bi se omejil le na zadnjo alinejo. V slovenskem prostoru se v zadnjem času veliko poudarja pomen nacionalne zgodovine. Večji poudarek ključnih momentov in osebnosti iz slovenske zgodovine bi gotovo pomagal k boljšemu poznavanju lastne preteklosti in s tem lastne kulture. Le tako bomo tudi bolj odprti do drugih kultur. Sploh pa zavest o nacionalni identiteti predstavlja tudi osnovo širši evropski identiteti, kjer je za globlje razumevanje pripadnosti enotnemu evropskemu kulturnemu prostoru še kako potrebno zavedanje lastnega naroda.

Če naj bi danes šola mlade ljudi pripravila na to, da se bodo globlje zavedali svojih korenin, kakšno poučevanje zgodovine potrebujemo?

Pri pouku zgodovine bi morali več storiti za ohranjanje kulturne dediščine naših prednikov. Sodobni učni načrti bi morali več prostora nameniti običajem, šeganu, praznikom, ki predstavljajo kulturno in duhovno izročilo naroda, hkrati pa izražajo duhovno stanje in razvoj človeka v preteklosti in danes. Še "živi" obredi in običaji pomagajo približati narodovo kulturo in tradicijo, hkrati pa pripomorejo k temu, da je pouk zgodovine zanimiv in življenjski. Tudi to je način, da se bo narod bolj zavedal bogastva svojega sporočila, kar je še posebej pomembno v času globalizacije. Zavedanje lastnih korenin skupaj z razvojem samostojnega mišljenja je temelj za kreativno sodelovanje v družbi prihodnosti.

Hkrati pa bi pouk zgodovine tudi poskrbel za ohranitev bogate tradicije naroda, saj se v poplavi potrošništva vse bolj izgubljajo vsebina in izvor praznikov oz. obredov. Vse prevečkrat pozabljamo, da je današnje duhovno stanje slovenskega naroda rezultat slovanskega izročila, krščanskega verovanja in tudi antičnega sporočila.

V učnih načrtih bi moralo biti tudi več poudarka na ključnih dogodkih slovenske zgodovine. V nacionalni zgodovini je namreč mnogo primerov, ki bi pomagali graditi bolj samozavestno nacionalno identiteto. Veliko je primerov značajnih in odločnih posameznikov za narodovo stvar, za znanstveno resnico in kulturni napredek.

Naj navedem nekaj pomembnih dogodkov iz sodobne zgodovine:

- nacionalno prebujanje v drugi polovici 19. stoletja, kjer je še vedno premalo poudarka na delovanju posameznikov, ki so pripomogli k temu, da se je v teh odločilnih časih oblikovala slovenska narodna zavest,
- vloga žensk v družbi,
- Rudolf Maister in borci za severno mejo zaslužijo večjo pozornost,
- pomen Kraljevine SHS oz. Jugoslavije v oblikovanju slovenske identitete,
- pomen narodnoosvobodilnega boja,
- dogodki po drugi svetovni vojni,

³⁴ Robert Stradling, *The European Content of the School History Curriculum*, Strasbourg, Council of Europe, 1995, str. 8.

- pojav množične kulture,
- kulturna in umetniška gibanja,
- urbanizacija,
- migracije,
- spremenjen položaj narodnostnih in drugih manjšin v Evropi,
- človekove pravice,
- osamosvojitve Slovenije.

Več prostora pa bi morali nameniti tudi krajevni zgodovini, iz katere bi morali večkrat izhajati, da bi bolj učinkovito razložili določene pojave.

Ob tem pa moramo upoštevati, da mnoga poročila različnih projektov Sveta Evrope sestavljalcem učnih načrtov priporočajo, naj v učne načrte posameznih držav poleg nacionalne zgodovine vključijo čim več evropske zgodovine, saj naj bi s tem razvijali večji občutek evropske identitete med mladimi in razumevanje evropske kulturne dediščine. Učni načrti za zgodovino naj bi torej odsevali bogastvo in različnost zgodovine posameznih narodov v Evropi. Poleg teh ciljev pa je nujno tudi upoštevanje spoznavanja in razumevanja pomembnih dogajanj, pojavov in procesov iz svetovne in evropske zgodovine.

V zaključku naj še poudarim, da se zgodovina mora kot eden temeljnih splošnoizobraževalnih predmetov prilagoditi spremembam in potrebam v sodobni družbi. Pouk zgodovine lahko in mora tudi danes veliko prispevati k vzgoji mladih in k boljšim odnosom v šoli, k oblikovanju mlade osebnosti in njeni socializaciji, kar pa postavlja učitelje zgodovine pred zahtevno nalogo, saj "elementi predstav o temeljnih zgodovinskih procesih in pojavih kot tudi družbeno-moralne vrednote postanejo trajna sestavina individualne zavesti učenca, le takrat, kadar je pedagoški proces v razredu zanimiv in kvaliteten".¹⁴

V luči poučevanja zgodovine po vstopu Slovenije v Evropsko skupnost pa mora imeti posebno mesto tudi nacionalna zgodovina. Pomen regionalne in nacionalne zgodovine je v vse bolj globaliziranem svetu vse večjega pomena, zato se zgodovina kot eden izmed splošnoizobraževalnih predmetov mora prilagoditi spremembam in potrebam v sodobni družbi.

¹⁴ Dragan Potočnik, Vzgojne vrednote pri obravnavi krize fevdalne družbe na Slovenskem in metodična predstavitev tega obdobja pri pouku, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1992, str. 37.

Dragan Potočnik

GESCHICHTSUNTERRICHT IM ZEICHEN DER GESTALTUNG EINER TOLERANTEN DEMOKRATISCHEN GESELLSCHAFT

Zusammenfassung

Geschichte ist eines der grundlegenden allgemeinen Ausbildungsfächer und muss sich demzufolge den Veränderungen und Bedürfnissen der modernen Gesellschaft anpassen. Sie müsste die Jugend darauf vorbereiten, dass sie aktive Mitglieder der offenen demokratischen Gesellschaft werden. Dazu müsste auch die Erziehung im Sinne der Gestaltung demokratischer Werte, für eine offene multi-kulturelle Gesellschaft und zum Ausbau der nationalen und europäischen Identität gehören. Eine tolerante demokratische Gesellschaft ist demzufolge das Fundament der europäischen und damit auch unserer Zukunft. Die jüngste Vergangenheit steht aber im Zeichen der Intoleranz gegenüber den Muslimen. Die Gründe für die Intoleranz liegen hauptsächlich in der Unkenntnis des Islam. So kommt dem Geschichtslehrer die Aufgabe zu, den Schülern die Tatsachen aus der Geschichte des Islam und die Gründe für die derzeitige Situation richtig darzulegen. Am Beispiel der Entwicklung des Islam stellt der Autor fest und weist darauf hin, wo die Ursachen der Intoleranz liegen und was die Lehrer berücksichtigen müssten, um die religiöse Intoleranz zu verhindern.

In der Fortsetzung der Erörterung setzt der Autor das Problem der nationalen Geschichte in der globalisierten Welt aus. Nach wie vor sind wir uns der Bedeutung der nationalen Geschichte zu wenig bewusst. In den Lehrplänen gibt es zu wenig Raum für jene Themen, die den Reichtum und die Verschiedenartigkeit der Geschichte des slowenischen Volkes betonen würden. Neben diesen Zielen ist ebenso die Berücksichtigung des Erkennens und Verstehens bedeutender Ereignisse, Erscheinungen und Prozesse der Geschichte der Welt und Europas notwendig.

SPLAVARSTVO SKOZI OBJEKTIV DRUŽINE ŠARMAN¹

Boža Grafenauer Bratož*

UDK 626.74(282.24 Drava): 929.52 Šarman "187/193"
GRAFENAUER BRATOŽ, Boža: Splavarstvo skozi
objektiv družine Šarman. Časopis za zgodovino in naro-
dopisje, Maribor 76=41 (2005), 3-4, str. 471-490

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Avtorica v tekstu obravnava splavarstvo in z njim povezano splavarsko trgovino, eno najpomembnejših gospodarskih dejavnosti konec 19. in v začetku 20. stoletja v Dravski dolini. V članku je osvetlila način življenja družine Šarman iz Javnika pri Ožbaltu, ki je bila s splavarstvom in splavarsko dejavnostjo močno povezana. V splavarski verigi so sodelovali vsi moški družinski člani, Franc Šarman st. (1867-1934) in njegovi sinovi Feliks, Miha, Jakob in Franc ml. Ljudje so jih zaradi njihove vpetosti v splavarstvo poimenovali kar »dravski kralji«.

UDC 626.74(282.24 Drava): 929.52 Šarman "187/193"
GRAFENAUER BRATOŽ, Boža: Rafting through the
Lenses of the Šarman Family. Review for History and
Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 471-490

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

The authoress treats in the text rafting and rafting commerce linked to it, one of the most important economic activities at the end of the XIX and at the beginning of the XX century in the Drava valley. In the article, she illuminates the way of life of the Šarman family from Javnik by Ožbalt, which was tightly linked to rafting. In the raft chain all male family members took part: Franc Šarman, sr. (1867-1934), his sons Feliks, Miha, Jakob and Franc jr. People had, owing to their taking part in rafting, called «Drava Kings».

¹ Mag. Boža Grafenauer Bratož, mlada raziskovalka, Filozofska fakulteta Ljubljana, SI-1000 Ljubljana
 Članek je izsek iz magistrskega dela »Splavarski muzej na prostem na reki Dravi«, ki sem ga zagovarjala leta 2004.

Uvod

Začetki plovbe po Dravi segajo že v leti 1371/72, nadalje je prevažanje vino-gradniškega kolja, skodelj... omenjeno v 16.stoletju. V 17. in 18. stoletju so jih izdelovali tako za strateške namene kot za prevoz lesnih sortimentov in živeža, smrekovih desk, podbojev za okna, čreslovine in tako naprej.² Do velikega razmaha pa je prišlo predvsem v 19. in 20. stoletju, ko je splavarska dejavnost vplivala na gospodarski razvoj Dravske doline. Splavarji so se izoblikovali kot številna poklicno socialna skupina s posebnim načinom življenja, saj so bili popotniki, ki so s svojih poti poleg zasluzka prinašali vtise in navade iz drugih krajev. Mnogi izmed njih so zaradi tega veljali za razgledane in seznanjene z aktualnimi dogodki ter so vnašali v svoje življenjsko okolje zanimive novosti.

Izgradnja železnice v sredini 19. stoletja je vplivala na zaton voženj s šajkami.³ O tem je poročal tudi J. Pajek, in sicer pravi, da je začelo z izgradnjo železniške povezave med Koroško in Štajersko »plavljenje ponehovati, a nehalo ne bode nikdar. Pač pa imajo Mariborčani sedaj od Drave manj haska, ko preje. Mariborčanom nesejo namreč največ tržni dnevi ob sobotah. Ob teh dneh mrgoli vse Pohorcev, Poljancev, Goričanov, Dolancev, pa tudi Korošcev in gornjih Štajerjev in Nemcev, kakor nje v obče imenujejo.«⁴ Železnica pa ni imela vpliva na zmanjšanje splavarjenja, ki je še vedno predstavljalo najcenejši način transporta.⁵

To stanje Juvan komentira takole: »Z razvojem drugih vrst transporta, posebno z uvedbo železniškega prometa, so rečni transport blaga marsikje opustili. Odpadlo je veliko tveganje transporta po vodi. Železnica je po Dravski dolini stekla leta 1866, in po železniških tirih je potekal transport hitreje. Večji in manjši kraji ob Dravi in Donavi so bili z železnico večkrat bolje povezani kot s plovnó reko. Razlog, da je splavarstvo kljub razvijajočemu se cestnemu in železniškemu transportu obstajalo še naprej, je bila konkurenčnost te vrste transporta. Železnice so morale poslovati po ekonomskih načelih, vložen kapital v njihovo izgradnjo se je moral obrestovati. Stroški porabljene energije, vzdrževanja in obratovanja so morali biti kriti z opravljenimi transportnimi storitvami. Splavarjenje drugih stroškov, razen stroškov zaposlenih delavcev – splavarjev in skoraj nepomembnega kala, ni imelo.«⁶

Tudi gradnja prve hidroelektrarne na Dravi – Fala, leta 1913 je med splavarji povzročila veliko negotovosti. O tem so podrobno poročali v takratnem tisku.⁷ Hidroelektrarna Fala je pričela obratovati leta 1918. Zgradili so splavnico, ki je omogočala prehod splavom.⁸ Z začetkom druge svetovne vojne, leta 1941, so

² Angelos Baš, Splavarstvo na Slovenskem. V: Traditiones let 32, št.2. Ljubljana 2003, 23.

³ »Šajke ali plitke so bile lesene, v obliki pravokotnika in preprosto narejene, z vesli opremljene majhne ladje, s katerimi so na Slovenskem na Dravi prevažali različne vrste tovara. Kakor splavi so se tudi šajke premikale edinole z vodnim tokom, z vesli so se samo krmarile, in so pomenile povečini cenovno prevoz tovara, oviralo pa jih je neugodno stanje vode« (Angelos Baš, Šajkarstvo na Slovenskem. V: Traditiones let.32, št.1, Ljubljana 2003,22.)

⁴ Josip Pajek, Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev. Ljubljana 1884, 152.

⁵ »Splavarstvo na Dravi se je zadnja leta zaradi dragega prevoza po železnici neverjetno dvignilo ter je doseglo spet tisti razmah in tisto živalnost, kakor v časih, ko v naših krajih še ni bilo železnic« (Slovenec 3.8. 1939, št.175, str.7).

⁶ Ivan Juvan, Plavljenje lesa in splavarjenje po Dravi, Savinji in Savi. Maribor 1986,79.

⁷ »Radi naprave elektrarne ob Dravi nad Mariborom bodo flosarji zelo oškodovani. Do sedaj so lahko bili flosi ali splavi dolgi kakor je pač kazalo. Sedaj pa nameravajo določiti, da bi flosi ne smeli biti daljši kot 25 metrov. Mnogokrat je potreba, da so flosi daljši kot 30 metrov, ker les za stavbe se pač ne sme žagati narazem, kakor kaka drva. Priporočamo občinam v Dravski dolini, posebno pa flosarjem, da si že sedaj zavarujejo svoje starodavne pravice, namreč svobodno splavarstvo po Dravi. In nemški Mariborčani, posebno magistratovci naj si ne domišljujejo, da je Drava izključno njihova edina last« (Straža 26.1.1912, št.11, 4).

⁸ V časopisu Slovenski gospodar iz leta 1933 zasledimo članek, ki je opisoval, kako so splavarji pri Elektrarni Fala naleteli na težave. Kljub splavnici za spuščanje splavov mimo elektrarne, ki jo je

splavi prenehali voziti, saj je bil zaradi okupacije prekinjen tovrstni transport lesa. Informator Miha Šarman pa je podal zanimiv podatek, in sicer, da se je splavar in ljubiteljski fotograf Ludvik Cepec po vrnitvi iz ujetništva na severu Nemčije leta 1943 z bratom Martinom še enkrat poizkusil v splavarstvu, vendar sta zaradi nevarnosti na poti že po eni vožnji odnehala. Miha Šarman se spominja, da sta tudi z bratom Francem Šarmanom v letih med 1946 in 1948 še nekajkrat peljala les s splavi do Donje Dubrave po vnaprejšnjem dogovoru s kupci. Šlo je za prevoz majhnih količin lesa, točnih podatkov se informator ne spominja. V nadaljevanju so trikrat peljali manjšo količino lesa, približno 3 kubike z rancami v Donjo Dubravo. To je bila obenem zadnja vožnja, zadnji prevoz lesa in s tem tudi konec splavarstva na Dravi. Kasneje se je z izgradnjami elektrarn spremenila plovnost Drave, saj novo zgrajene elektrarne niso več omogočale prehoda.

Teoretična in metodološka izhodišča

Predem sem začela s terenskim delom, sem se seznanila z obstoječo in raznovrstno etnološko literaturo in viri, kar mi je pomagalo pri nadaljnjem delu. Arhivskih virov in obstoječe literature o splavarjih in splavarstvu na Slovenskem je kar nekaj, najpomembnejša in temeljita pa je nedvomno monografija Angelosa Baša Savinjski splavarji (1974), ki je temeljno etnološko delo na to temo pri nas. Angelos Baš⁹ je podal temeljit pregled avtorjev, ki so obravnavali splavarjenje po Dravi, z njimi pa sem se seznanila tudi sama. Natančen pregled obravnavanja splavarske problematike na Dravi v arhivskih virih, literaturi, serijskih publikacijah in na filmskem traku sem podala v magistrskem delu *Splavarski muzej na prostem na Dravi*,¹⁰ zato ga na tej točki ne bom navajala.

Po seznanitvi z literaturo o splavarstvu sem se lotila dela na terenu in zbiranja podatkov s tehniko opazovanja z udeležbo. Raziskavo na terenu, večinoma v kraju Javnik pri Ožbaltu, sem opravila med leti 1999 in 2004. Za preučevanje splavarskega življenja sem s pomočjo Vprašalnic etnološke topografije slovenskega etničnega ozemlja sestavila vprašanja za informatorje. Želela sem dobiti čim širšo sliko načina življenja splavarjev v prvih štirih desetletjih 20. stoletja. Pogovore sem snemala na magnetofon in jih nato transkribirala. Zapise informatorjev sem napisala v knjižnem jeziku, s tem da sem ohranila značilno sintakso in izraze. Pri svojem delu na terenu sem intervjuvala informatorje, ker me je zanimal pogled od znotraj, torej samoidentificiranje ljudi, ki so bili s splavarstvom povezani na različne načine. Življenjske zgodbe ostarelih splavarjev so reprezentativne in edinstvene. Na njih lahko gledamo kot na dokumente, ki pomagajo razumeti nekatere procese v tamkajšnjem socialnem svetu in lokalni zgodovini. Te biografije so resda odvisne od vsakokratnih situacij in niso nujno resničnost trenutka, o katerem govorijo, saj so čustveno-iracionalno obarvane. Poleg tega je vsaka biografija odvisna od tega, kdo jo pripoveduje, kdaj in komu je bila povedana in kot taka, upoštevajoč vse dejavnike, nosi s seboj svojo lastno resničnost. Življenjske zgodbe¹¹ ne moremo objektivizirati, skozi njo pa se lahko

Elektrarna imela, splavov niso spustili mimo zaradi nizkega vodostaja reke Drave. Ker je to splavarjem povzročilo veliko preglavje, so se zbrali v gostilni Dabringer v Mariboru in na sestanek povahili tudi zastopnika elektrarne Fala inženirja Kipača. Njilove zahteve so se nanašale na neovirano spuščanje splavov skozi elektrarno, tudi ob nizkem vodostaju, seveda na lastno odgovornost splavarjev (Slovenski gospodar 1933a.3).

⁹ Glej: Angelos Baš, O dravskih splavarjih. V: Slovenski Etnograf let. 25/26. Ljubljana 1972/73, 143-156.

¹⁰ Boža Grafenauer Bratož, *Splavarski muzej na prostem na Dravi*. Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, FF, 2004.

¹¹ Klasično delo Oscarja Lewisa iz leta 1961 z naslovom *The Children of Sanchez, Autobiography of a Mexican Family* je odlični primer uporabe biografske metode. Lewis je v knjigi združil pet avtobiografij ene od meliških ruralnih družin. Zanimala ga je kultura revščine in je v skladu s tradiciionalnim antropološkim pristopom želel skozi avtobiografijo dohiti vpogled v kulturo. Iz prvih tri-

naučimo, kako se kolektivne podobe mešajo z osebnimi spomini, željami, pričakovanji in občutki. Po Plummerju je biografska metoda definirana kot uporaba in zbiranje osebnih dokumentov in dokumentov o življenju v študijske namene (avtobiografije, biografije, dnevniki, pisma, življenjske zgodbe...).¹²

Pri intervjuju sem se večkrat ustavila ob problemu vprašljive generalizacije zaradi premajhnega števila subjektov. Spraševala sem se, koliko subjektov zadošča za generalizacijo. Osebo mislim, da ni pravila in da je število odvisno od teme, ki jo raziskujemo. Kvale odgovarja, da je dovolj toliko intervjuvancev, kolikor jih potrebujemo, da dobimo odgovor na vprašanje, ki smo si ga zastavili.¹³

Pri podatkih, dobljenih iz intervjuja, obstaja možnost diskrepance med različnimi verzijami povedanega s strani ene osebe, kar po mojem mnenju ni argument za trditve o irelevantnosti takšnih podatkov. Takšni podatki nosijo s seboj svojo lastno resničnost (na primer pri raziskovanju konotacije pojma splavar se pomen pojma spreminja od pozitivne do negativne, vezana je na spol vprašanega, poklicno skupino itn.). Poudarek v odgovoru je odvisen od tega, kateri del spomina se pri ljudeh vzpostavi v nekem trenutku pogovora, vse različice so resnične, vendar le v kontekstu pripovedovanja, ne v kontekstu »resnice«. In šele skozi vse to je mogoče celostno razumeti, kaj je na primer nekoč pomenilo biti splavar. Velika prednost intervjuja je ravno vpogled v večplastnost odgovorov.

V nadaljevanju prispevka bom podala ugotovitve raziskave načina življenja na Šarmanovih splavih, in sicer sem namerno dajala več poudarka tistim sestavinam iz vsakdanjega načina življenja splavarjev, ki so jih izpostavili tudi informatorji.

Prispevek je nastal na podlagi intervjujev z informatorji, ki so člani družine Šarman ali so bili zaposleni na Šarmanovih splavih.

Družina Šarman

Franc Šarman st.(1867-1934) je bil splavar in lesni trgovec, ki je v splavarske posle uvedel tudi sinove Feliksa, Franca(1905-1991), Jakoba(1912-1944) in Miho(1920). Kmalu je vidnejšo vlogo prevzel podjetni Franc Šarman ml., ki je nudil delo in zaslužek mnogim splavarjem v Dravski dolini, zanj je vozil splave tudi njegov oče Franc Šarman st. Franc Šarman ml. je imel dolgoletno pogodbo z največjim lesnim trgovcem Ivanom Veržunom iz Dravograda, ki je odkupoval les iz Mislinjske, Mežiške in Dravske doline ter ga prodajal v Podravino, Srem, Bačko in Banat. Franc Šarman ml. je na leto prepeljal okoli 20.000 m³ lesa, kar je pomenilo približno 200 do 220 splavov. Veljal je za strogega *kormoniža*,¹⁴ ki je na splavu zahteval red in disciplino, zato večjih nezgod med plovbo ni bilo. Šarmanovo življenje in delo je podal njegov vnuk Franjo Šarman.¹⁵

najstih strani uvoda Lewisove knjige veje navdušenje nad socialnim realizmom kot novo vrsto literature, nad objektivnostjo tovrstnih zapisov. Taka metoda naj bi namreč reducirala element raziskovalca, podatki pa niso podani skozi očala Američana srednjega razreda, temveč s strani subjekta samega (Oskar Lewis, *The Children of Sanchez. Autobiography of a Mexican Family*. New York 1961, XI).

¹² K. Norman Denzin, *Interpretive Biography*. Newbury Park 1989, 7.

¹³ Steinar Kvale, *InterViews. An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. London 1996.

¹⁴ Voilja splava. Več o tem kasneje.

¹⁵ »Muj dedek je bil eden izmed največjih splavarjev, to pa v tem smislu, da zadeve ni jemal z rezervo, pač pa se je tega posla lotil strašno energično. Drugi so si pač upali peljati 80 do 100 kubikov lesa in so temu primerno tudi zastužili, on je pa hotel malo več in je z istim številom zaposlenih sestavljal splave tudi do 130 kubikov lesa. To pa je takrat pomenilo nekaj velikega, tapravega in tudi nesreč ni imel veliko. In on je seveda poteni obujal spomine, saj se po prenehanju splavarjenja v njegovcu življenju ni zgodilo nič revolucionarnega,« je povedal Franjo Šarman

Najmlajši brat Franca Šarmana Miha Šarman¹⁶ in eden glavnih informatorjev je prav tako zelo kmalu postal splavar in kasneje kormoniž in se pri svojih 85 letih še z izredno bistrino in iskrenostjo spominja svojih splavarskih časov.

Franco Šarman ml. (1905-1991) (Foto: Ludvik Cepec,¹⁷ last družine Cepec).

¹⁶ »Rodil srm sr letu 1920. Ko srm dopolnil 14 let, srm mislil študirati bogoslovje, ker sem sr na mesčnih preizkusih znanja o krščanski nauku v cerkvi zelo dobro odrezal. Tako sta nekaj dni k mojim staršem prišli župnik Krušič in učitelj Mence, da bi se pogovorili o mojem šolanju, plačala bi cerkev. Ko je to izvedel moj brat Jakob, je rekel, jutri prideš k nam na flos. Leta 1934 je bila tudi zelo velika brezposelnost. In tako sem marca 1935 prišel na flos, star 14 let. Brat Jakob je bil sieer vojovilež in kvamp, umpak je bil do mene prizanesljiv in je pazil, da mi ni dal prenaporne naloge. Rekel mi je, ferlaecani smrkove. Do 1935 srm živel pri očetu. V zimskem času sem pomagal očetu in bratu Jakobu, sekal drva, grabil listje. On leta 1935 sem bil tudi kormoniž, saj me je brat Jakob hitro postavil za kormoniža. Ko smo prispeli v Dubravo, mi je sieer rekel, ti boš pa moral še precej žganec pojst prej, ko boš ti kormoniž. To je bila poskusna vožnja in ker sem bil tako mljben, so me splavarji z ostalimi splarov hecali in so spraševali, ja, kje pa imate kormoniša, da vam ni kam pulet. Že takoj na naslednji vožnji pa je bilo v Mariboru 7 ali 8 splarov in je manjkal eden kormoniž in potem srm peljal juž. Leta 1937 srm postal kormoniž in to bil do 1940 in v ikoli nisem razbil splavo. Kot kormoniž sem sedel na huti na splavu in s prsti na rokah kazal. Flos je bil namreč hitrejši kot rodu, ker je rezal, «je povedal Miha Šarman

¹⁷ Izredne vrednosti za prikaz splavarskega dogajanja v okolici Ožbaltla so fotografije splavarja in ljubiteljskega fotografa Ludvika Cepeca (1908-1989), ki je fotografiral skoraj na vseh splavarskih poteh. Njegova zapuščina je izredne vrednosti za prikaz splavarskega dogajanja v okolici Ožbaltla v začetku 20. stoletja. Njegove fotografije so glavni slikovni vir Splavarskega muzeja v Javniki pri Ožbaltu. Iz fotografij lahko razberemo način življenja splavarjev na splavih, njihovo delo, preživljanje prostega časa, način oblačenja, slovo od doma, nesrčje na splavih in podobno. Zahreležil je na primer tudi prilogi prvega vlaka v Dravski dolini in tudi sieer dogajanje na splavih v času bitnega potovanja.

Gospodarske in naravne osnove za transport lesa po Dravi in vpliv splavarske dejavnosti na način življenja ljudi

Drava je po zaslugi primerne padca in zadostne količine vode omogočala transport lesa skoraj vse leto, razen v zimskem času. Splavarjenje je potekalo na izredno dolgi razdalji od Dravograda do Beograda, splavarji so les prodajali vzdolž vseh 500 kilometrov plovbe. Mnogi kraji ob Savi, Dravi in Donavi so tako zgrajeni z lesom iz obdravskih in savinjskih gozdov.¹⁸ Pri transportno-prometni dejavnosti po Dravi se srečamo z dvema transportnima oblikama, s šajkami in s splavi.¹⁹

Po navedbah Vuka je bilo v tridesetih letih 20. stoletja v Dravski dolini okoli 500 splavarjev, kar pomeni, če prištejemo še njihove družine, da je od splavarstva živelo okoli dva tisoč ljudi.²⁰ Ker pa zaposlitev ni bila stalna, saj so vozili od marca do novembra, so v pozni jeseni delali v gozdu, pri spravilu lesa. Tako je bila večina splavarjev zaposlenih pri celotnem krogu spravila lesa, od poseka, transporta, predelave na žagah do splavarjenja. »V pozni jeseni in zimi so splavarje iskali kmetje in lesni trgovci za delo v gozdu in pri spravilu lesa.«²¹ Po mnenju nekdanjih splavarjev Mihe Šarmana in sedaj že pokojnega Ivana Verbotna, so se s splavarstvom ukvarjali manjši kmetje in kočarji, splavarska trgovina pa je bila v domeni velikih kmetov, ki so po navadi imeli tudi svojo žago. Tudi Juvan navaja, da je bilo »prebivalstvo Dravske doline od Maribora do Dravograda v osnovi kmečkega stanu in močno vezano na gozd. Ta je predstavljal v hribovitih delih Pohorja in Kozjaka kmetijam pomemben vir dohodka. Kmetija brez gozda skoraj ni mogla obstati. Kmečki sinovi, ki niso ostali na kmetijah, kočarji teh kmetij in dela iščoči vaščani ob dravskih vaseh so našli v gozdni proizvodnji, žagarstvu in splavarstvu svoj zaslužek za življenjski obstoj.«²²

Osebna izkaznica splavarjev

Splavarstvo je bila gospodarska dejavnost, ki je zaposlovala izključno moške. V prvih štirih desetletjih 20. stoletja so se po navedbah informatorjev²³ moški za splavarski poklic odločali iz več razlogov. Večina jih je živela v neposredni bližini Drave, kjer je bilo splavarstvo močno vpeto v vsakdanje življenje ljudi. Večinoma se je v eni družini s splavarstvom ukvarjalo več generacij

¹⁸ Ivan Juvan, *Plavljenje lesa ...*, 1986.

¹⁹ Po navedbah Angelosa Baša sega doslej najstarejši podatek o izdelovanju šajk na Slovenskem v leto 1593, in sicer naj li jih prvotno uporabljali v vojaške namene, za prevoz orožja in hrane. Šajke so bile plovila, dolga največ 13,5 metrov, široka največ 6 metrov in visoka en meter. S šajkami so prevažali drva, žagan les in skodle, vinogradniške kolje, sadje in drugo. Upravljalo jo je šest splavarjev, najpogostejša relacija pa je bila od Vuzenice do Vojvodine (Angelos Baš, *Šajkarstvo ...*, 2003, 21-27). Šajke so izpodirivali splavi, saj so bili enostavnejši in cenejši za gradnjo, pojav železnice v sredini 19. stoletja pa je vplival na počasno prenehanje voženj s šajkami. Močan razvoj lesne trgovine v pohorskih in kolnanskih gozdovih je vzpodbudil vezanje splavov, ki so omogočali prevoz večjih količin lesa. Zato so že pred prvo svetovno vojno začeli vezati splave, ki so bili zadaj širši, spredaj ožji, na njih pa so les polagali prečno in so jih imenovali *hlovcevi*. V celoti so bili narejeni iz lesa in vezani z vrbovimi trtami ali trto. Tovrstni splavi pa niso več zadoščali potreban trga po količini prepljanega lesa, tako so na začetku 20. stoletja prišli s trgovci s »Kranjskega tudi italijanski gozdarji in splavarji, ki so bili pri načinu vezanja splava tehnološko naprednejši od dravskih splavarjev in so začeli vezati splave na svoj način. Dravski splavarji so ta način prevzeli in splave so poslej, glede na način sestavljenosti, imenovali *italjančki*«. (Vili Vuk, *Dravski splavarji*, Poročilo o delu za leto 1989. Pokrajinski muzej Maribor, tipkopis 1989, 13).

Po navedbah informatorjev so pogosteje uporabljali tudi izraz *taljanšek*.

²⁰ Prav tam, 18.

²¹ Ivan Juvan, *Plavljenje lesa ...*, 1986, 76, 77.

²² Prav tam.

²³ Vse navedbe informatorjev v zvezi z raziskavo splavarstva se nanašajo na prvo polovico 20. stoletja.

moških, ki so v poklic splavarja uvedli in izučili svoje mlajše brate ali sinove. K odločitvi za splavarski poklic je botroval tudi relativno dober zaslužek,²⁴ ki je bil neprimerno boljši kot zaslužek na primer pri delu v gozdu. Velikokrat so mladi fantje komaj čakali, da bodo lahko postali splavarji, saj je imelo splavarstvo predvsem za mlade pridili nečesa novega, predvsem v smislu spoznavanja drugih krajev. Ker so fantje, ki so se odločili za splavarstvo, po večini izhajali iz revnih družin, so v splavarstvu videli tudi možnost socialne osamosvojitve.

Ta poklic je od človeka terjal veliko stopnjo odgovornosti, ne samo zase, pač pa tudi za druge in tovor. Splavarji so se po navedbah informatorjev velikokrat znašli v nepredvidljivih, tveganih razmerah, veliko pa jih sploh ni znalo plavati, kar je situacijo le še poslabšalo. Poklic splavarja je terjal veliko mero fizične moči in delovne pripravljenosti, saj je bilo splavarjenje v vseh fazah dela izredno naporno. Poleg tega je moral biti splavar spreten, iznajdljiv in sposoben hitrega odločanja, kar se je še posebej pokazalo v kritičnih trenutkih. Splavarji so veljali za bistré ljudi in dobre poznavalce geografije, ki so si na svojih voznjahl širili obzorje in prinašali novosti domov.

Splavarji so bili večinoma stari med 18 in 60 let, povprečna starost je bila okoli 35 let. Po navedbah Mihe Šarmana se jih je večina poročila, njihove žene pa so delale doma, saj jih je veliko imelo male kmetije ali pa so bile služkinje, tudi pri lesnih trgovcih. Otroci splavarjev so bili po večini hlapci ali pastirji v različnih krajih v Dravski dolini, ko pa so dosegli primerno starost, so moške potomce očetje in bratje uvedli v splavarski poklic.

Po navedbah informatorjev je bilo splavarsko delo sezonsko, od konca zime pa do novembra, kljub temu pa so splavarji zaradi rednega plačila v času splavarske sezone svoje delo obravnavali kot stalno zaposlitev. Splavarji so po koncu splavarske sezone opravljali dela na svojih malih kmetijah, saj so bili po večini tudi mali kmetje. Ukvarjali so se z raznim priložnostnim delom na poljih in travnikih pri kmetih ali pa so delali kot gozdni delavci, predvsem pozimi, ko so lastniki gozdov pripravljali les za transport s splavi in končno za prodajo. Angelos Baš navaja: »Tistim dravskim splavarjem, ki so bili najemniki (»ofarji«), je pomenilo splavarstvo poglavitni poklic. Manj je bilo v Dravski dolini splavarjev, ki so se ukvarjali s splavarstvom le kot s postranskim delom.«²⁵

Splavarjenje se je začelo s pripravami na odhod in slovesom od doma. Splavarji na Šarmanovih flosih²⁶ so po pripovedovanju s seboj nesli nahrbtnik, v katerem so imeli stvari za osebno nego in rezervno obleko. Zgodaj zjutraj so se zbrali v *lenštatu*²⁷ (po navadi v Dravogradu) in začeli s sestavo splavov, kar je bilo izredno naporno delo. Ko so splave dokončali, so jih počasi splovili. Na pot je šlo po navadi skupaj več splavov enega lesnega trgovca, ki jih je vodil splavarski gospodar. Kakšnih posebnih priprav ali šeg, ki bi bile vezane na odhod splava, se Miha Šarman ne spominja.

²⁴ Več o tem v nadaljevanju.

²⁵ Angelos Baš, O dravskih... ,1972/73, 147.

²⁶ Šarmanovi flosi – splavi, ki sta jih vozila splavarska gospodarja, brata Jakob (1912-1944) in Franc Šarman (1905-1991).

²⁷ Skladišče oz. nakladišče lesa. Lenštati so bila skladišča lesa, v njih so splave tudi sestavljali. Bila so ob nizkem rečnem bregu zaradi lažjega dostopa splavov (Maja Kanop, Drava-nekdaj plovna reka. V: Peter Macuh (ur.), Drava nekoč in danes. Maribor 2000). Po navedbah informatorjev so jim rekli tudi *lenštati* ali *linštati*, odvisno od narečja posameznega splavarja.

Splav je zvezan in pripravljen za dotygo pot. Na splavu v pristanišču v Vuzenici so se zbrali splavarji in njihove družine. V ospredju je lesni trgovec Žgajnar (prvi na desni strani), april 1933. (Foto:Ludvik Cepec, tast družine Cepec).

Splavarji so se zbrali v *lenštatu* - splavarskih skladiščih oziroma nakladiščih, kjer so gradili in sestavljali splave.

Lenštati so bili kraji ob Dravi od Libelič do Maribora,²⁸ kjer je bila reka mirna in obrežje primerno za pristanek. Na pot je iz enega *lenštata* skupaj izplulo dva do šest splavov. Vsaka skupina je imela s seboj tudi majhen čoln, ki so ga imenovali *ranea*, s katerim so si medsebojno pomagali v primeru nesreč. *Ranea* je bila vedno na zadnjem splavu v konvoju splavov. Z *raneo* so si pomagali v primeru, če je splav nasedel. Splavarji, ki so bili na splavih pred nasadlim splavom, so se na obali ustavili, nato pa so jih z *raneo* pripeljali na pomoč. Včasih so pa z *raneo* pomagali raztovarjati splav, se spominja Miha Šarman.

V *lenštatih* je bil po navadi les samo enega lesnega trgovca, naenkrat pa so sestavljali dva do šest splavov. Pomemben *lenštat* je bil tudi v Ledergasu,²⁹ kjer so bili privezani Šarmanovi splavi. Po navedbah Mihe Šarmana, mlajšega brata splavarskih gospodarjev Franca in Jakoba Šarmana, »v Ledergasu splave nismo sestavljali, razen splavov, ki so vozili drva za kurjavo v Maribor. Ti splavi so imeli samo okrogle brune, gor pa krajnike, da so ble brune pokrite in so potem tam gor nalagali drva. Moja brata Jakob in Frane sta bila zelo dobra kormoniža in gospodarja. Frane je imel *lenštat* na desnem bregu, Jakob pa na levem bregu Drave. Po navadi sta se dobila v Ledergasu in skupaj odpelala. V Ledergasu je bilo prostora za 6 ali 7 splavov naenkrat. Skoraj vse splave so sestavili v Dravogradu, nekaj še tudi v Libeličah in pri Boštjanu. Sestavljati smo jih začeli ob štirih ali petih zjutraj pa zvečer do osmih, opoldan pa smo šli za eno uro na kosilo, ki smo si ga sami plačali. V 4-5 dneh smo naredili 6-8 splavov in tako smo tudi več zaslužili, saj smo dobili večjo *cernigo-dnevnico*. Med sestavljanjem nismo nič peti, ni blo časa. Med samo vožnjo pa se na Šarmanovih splavih ni dosti pilo, pa se zato tudi ni dosti pelo«, in dodal »Šarman Frane je bil največji splavarski gospodar, ki je pogodbeno vozil

²⁸ Na začetku 20.stoletja jih je bilo med Libeličani in Mariborom okoli 35. Več o tem glej: Vili Vuk, *Dravski...*, 1989, 115, 16, 17.

²⁹ *Lenštat* Ledergas se je nahajal ob izlivu potoka iz Ledrgaške grape v Javniku. Nahajal se je približno 100 m stran od današnjega Splavarskega muzeja v Javniku.

splave za veletrgovca Veržun Ivana iz Dravograda. Jakob Šarman je pogodbeno vozil splave za lesnega trgovca Pernat Antona iz Dravograda. Iz Podvelke so se z vlakom peljali v Dravograd delat splave za Veržuna ali Pernata. Po navadi je šlo v Dravograd bistveno več delavcev kot pri ostalih, okoli 15, zato da so splav hitro sestavili in ga naslednji dan že zapeljali v Ledergas in spet v Dravograd sestavljat nove splave. Ves transport je bil v 4,5 dneh gotov. Pol smo šli na pot. Od Dravograda pa do Beograda smo prišli v 6 dneh.»

Franjo Šarman, nečak Mihe Šarmana in vnuk Franca Šarmana, navaja, da so na splavih njegovega dedka Franca Šarmana vozili tudi do 130 kubikov lesa, za razliko od drugih manj podjetnih gospodarjev, ki so vozili od 80 pa do 100 m³.

Večina splavov je odplula iz Dravograda, kjer je bilo zbirno mesto za les iz Mežiške in Mislinjske doline, in pa iz Libelič, Vuzenice, Mute, Radelj, Vihreda, Brezna, Ožbalta, Lovrenca, Fale, Ruš, Selnice, Bresternice. Maribor je bil zadnja postaja, kjer so še sestavljali splave. Ti so večinoma pristajali v naslednjih krajih: najprej na Ptuj, nato na ozemlju današnje Hrvaške v Varaždinu in Dubravi, sledil je postanek v madžarskem mestu Baresu, danes mejnem kraju med Madžarsko in Hrvaško, naslednji postanki so bili spet na Hrvaškem, v Moslavini in Osijeku, po izlivni Drave v Donavo so se ustavili v Bogojevu in Vukovarju, nato v srbski Bački Palanki, Cibru, Noveni Sadu, Slankaninu in Beogradu. Po navedbali informatorjev je veliko splavov plulo naprej od Beograda in tudi po kanalih Tise. Končne postaje so bile še Banovci, Sremska Kamenica, Apatin, Pančevo, Kovin, Bezdan, Srbobran, Sombor, Titel in Bečej. Promet s splavi se je po Dravi nadaljeval v Donavo in njene pritoke in kanale.³⁰

Na Gortini so v tentštatih zbrani leseni tramovi in pripravljani za vezanje. Furman je s konjem pripeljal les, čakata ga dva prevzemalca in tesar z zavihanimi rokavi.

(Foto:Ludvik Cepec, last družine Cepec)

Glede na veliko število zaposlenih splavarjev je bila zelo pomembna tudi dobra organiziranost odkupa in prodaje lesa. Lesni trgovci so imeli, po navedbah Mihe Šarmana, že vnaprej napeljana veze z gozdnimi posestniki, od katerih so odkupovali les. Nekateri lesni trgovci so imeli tudi svoje žage. To potrjuje tudi Angelos Baš, ki navaja, da je bila »splavarska lesna trgovina v Dravski dolini v

³⁰ Glej: Ivan Juvan, Plavljenje lesa ..., 1986, 76, 77 in Maja Kanop, Drava-nekdaj... , 2000.

rokah lesnih trgovcev, ki so svoj les zmerom že pred transportom prodali na Hrvaško ali v Srbijo. Ves ta izvoz so dravski lesni trgovci poverjali splavarskim gospodarjem. Ti so najemali splavarje, nadzorovali izdelavo splavov, hodili z njimi na pot in naposled izplačevali splavarje, potem ko so predali izvoženi les. Bili so akordanti in so imeli vsak svojega pomočnika, imenovanega »fice«.³¹ »Lesni trgovci so se že vnaprej dogovorili s kupci glede oblike in količine lesa,« se spominja Miha Šarman.

O sklepanju pogodb je Juvan zapisal: »Lastniki lesa – lesni trgovci, med njimi tudi večji gozdni posestniki – so sklenili za prevoz lesa s splavi posebne, tudi večletne pogodbe z »gospodarji« splavov. Gospodar, ki je bil običajno sposoben organizirati delo pri zbijanju in nakladanju splava ter plovbo, je bil tudi poslovno podkovan, lastnik pa mu je tudi popolnoma zaupal. Gospodar je bil po navadi tudi dober kormoniž, moral je biti večš postopka pri prevzemu in prodaji lesa, obvladal je dela pri izmeri in vrednotenju lesa.«³²

Splavarski gospodar je včasih zaupal dogovor o poslih in prevzem kupnine fici, ki je bil pomočnik splavarskega gospodarja in se je imenoval tudi mlajši gospodar. Tudi Miha Šarman je bil večkrat v tej vlogi, »kar je pomenilo, da sem v Donji Dubravi prevzel blago in ga peljal na cilj. Recimo v Donji Dubravi sem prevzel transport 6-8 splavov in šel z njimi do kupca, ki je les prevzel. V Visovarju sem najel hrvaške splavarje, saj jih niso več rabili veliko in je nekaj naših šlo nazaj. Nismo jih več rabili toliko, ker smo dva splava skupaj zvezali in sta bila na vsakem splavu dva splavarja, šlo je na 5 vesel, zadaj 2, spredaj 3. Ko sem bil prvič ficelj, sem si denar zavezal pod štunfje, da mi ga ne bi kdo ukradel.«

Hierarhična organiziranost splavarske ekipe in prenašanje medgeneracijskih znanj

Po navedbah informatorjev je splav upravljalo šest splavarjev, trije spredaj in trije zadaj. Naloge na splavu so imeli natančno razdeljene. Tisti, ki so veslali na prednjem delu (*krofu*), so bili *prednjaki*, tisti, ki so veslali na zadnjem delu (*repu*), so se imenovali *zadnjeki*. Vsi splavarji na splavu so sodelovali pri sestavi splava.

Vodja splava - *kormoniž*³³ je veslal na sprednji desni strani in je moral dobro poznati Dravo in nevarnosti na njej (brzice, čeri, plitvine, slepi rokavi, mlini, mostovi). Vsi so se ravnali po njegovih navodilih, saj je bil najbolj izkušen in je nosil odgovornost za ostale splavarje in tovor. »Kormoniži smo si med seboj šteli mrličje. Tudi to je pomenilo, da si dober ali slab. Tudi, če se je kormonižu velikokrat pripetila nesreča ali mu je kak splavar umrl, sankcij ni bilo, saj je pa velikokrat dobro odpeljal,« se spominja Miha Šarman.

Poleg kormoniža, spredaj na sredini in na levi strani splava, sta veslala *prednjaka*. Splavarja v sredini so pogosto imenovali *koh*, ki je bil poleg veslanja zadolžen še za kurišče na splavu.

Prednjaka, ki sta bila spredaj na kormoniževi levi strani, sta morala biti posebej podkovan v zaustavljanju in privezovanju splava.

³¹ Angelos Baš, O dravskih..., 1972/73, 147.

³² Ivan Juvan, Plavljenje lesa ..., 1986, 72.

³³ Informatorji so vodjo splava imenovali tudi *kormaniž*. Odločila sem se za termin *kormoniž*, ki je bil po navedbah informatorjev v okolici Ožbolta pogostejše uporabljen. Fran Mišič navaja izraza *korman* ali *kormanuš*. (Fran Mišič, V žaru in čaru šumovitega Pohorja. Maribor 1934, 176); Koprivnik navaja izraz *korman* in *kormanuš* (Janez Koprivnik, Pohorje. Maribor 1923); Ivan Juvan uporablja izraz *kormaniž* (Ivan Juvan, Plavljenje lesa... 1986, 74), Angelos Baš omenja izraza *kormaniž* ali *kormoniž* in navaja, da gre za besedo madžarskega izvora in pomeni krmar (Angelos Baš, O dravskih... 1972/73, 148).

Vsi splavarji, ki so veslali na zadnji strani splava, so se imenovali *zadnjaki*. Splavar, ki je veslal na zadnji desni strani splava, se je imenoval *ravnac* ali kot so navajali informatorji *ravnjak*. *Ravnjak*³⁴ je bil *kormonižev* pomočnik in je na plovi uravnal, krmari splav, da je bil splav vedno vzporedno s tokom reke.³⁵

Splavarja, ki se je začel uvajati v splavarski poklic, so imenovali *flosar začetnik* in je moral opravljati vsa najtežja dela pri gradnji *flosa* in tudi na sami poti, *zadnjak* na levi strani zadnjega dela splava je moral močno veslati, se spominja Miha Šarman,

*Splavarji spretno usmerjajo splav, da se izognejo nevarnim čerem.
(Foto: Ludvik Cepec, last družine Cepec).*

Dogovor z lesnim trgovcem – plačilo

Po navedbah informatorjev je bil zaslužek za etape, rajže in sestavo splavov dokaj dober, sploh v primerjavi z delavci v drugih panogah, čeprav splavarji z njim niso bili zadovoljni. Na to kažejo neredke stavke dravskih splavarjev med obena vojnama, o čemer so pisali predvsem v člankih v časnikih *Jutro*³⁶ in *Slovenec*.³⁷

Seveda pa je bila velikost zaslužka odvisna od vsakega posameznika in njegove podjetnosti. Nekateri so z zaslužkom ravnali preudarno in so si sčasoma kupili zemljo ali hišo, drugi pa so se vrnili brez denarja že s same poti, saj so ga porabili za zabavo. Angelos Baš navaja, da so večino zaslužka porabili za hrano in obleke.³⁸ Plačilo so dobili takoj, ko so splav razstavili, oziroma ko so končali z razkladanjem ali nekaj dni po vrnitvi domov. Plača je vključevala celoten potek, in sicer vezavo splava, dneve, preživete na splavi, razstavljanje in razkladanje. »Zaslužili smo dobro, toliko kot učitelj. Služkinja je na primer v celem mesecu zaslužila toliko kot splavar v enem dnevu,« se spominja Miha Šarman.

³⁴ Miha Šarman navaja tudi izraz *ravnac*. Za *kormoniža* pa tudi *krmaniž*.

³⁵ Ivan Verboten, Peter Macuh, Splavarstvo na Dravi in Danavi. V: Peter Macuh (ur.), Drava nekoč in danes. Maribor 2006.

³⁶ Glej: *Jutro* 9, 11.5.1928, št. 110, 4 in *Jutro* 9, 18.5., 1928, št. 116, 2.

³⁷ Glej: *Slovenec* 56, 9.5. 1928, št. 106, 4 in *Slovenec* 22.5.1928, št. 116, 5.

³⁸ Angelos Baš, *Splavarstvo na ...*, 2003.

Po navedbah informatorjev so dravski splavarji dobivali dnevnice, ki so bile vezane na število dni, ki so jih preživel na splavu. Prav zaradi tega so se splavarji, ki so vozili za brata Šarman, zelo podvzivali pri sestavi splava. V Dravograd je pri bratih Šarman sestavljalo splav med dvajset in petindvajset splavarjev in tako so v treh dneh sestavili cel transport petih, sedmih splavov, je navedel Miha Šarman. Tako je bil tudi zaslužek splavarjev večji, saj je splavar dosegel več delovnih dni. Po navedbah Angelosa Baša »so dravski splavarji dobivali dnevnice, t.j. bili so plačani po številu dni, ko so bili na splavih, poleg tega so dobivali potnino, t.i. rajžo, do določenega kraja, vendar ne glede na to, koliko dni so potrebovali, da so pripeljali do tega kraja.«³⁹

Na dokaj dobre razmere dravskih splavarjev nakazuje podatek, da je bilo v splavarskih pristaniščih in na splavih je bilo zaposlenih do 500 delavcev. »Splavarji so v primerjavi z delavci v drugih panogah zaslužili dobro in prav zaslužek je po navadi tudi botroval odločitvi za splavarski poklic. Velikokrat pa se je s splavarstvom v eni družini ukvarjalo več generacij moških,⁴⁰« je povedal Ivan Verboten. Vendar, kot lahko ugotovimo, gre pri navedenem informatorju za njegovo subjektivno mnenje.

Vrnitev domov in priprava na novo pot

Po navedbah Miha Šarmana so na končni postaji les prodali in se domov vrnili z železnico. Na vlaku proti domu so velikokrat srečali tudi savinjske splavarje in si izmenjali izkušnje. Delo so nato ponovno začeli na začetku, torej pri sestavi splava in na ponovni poti. Takšen delokrog se je ponavljal vse do konca splavarske sezone.

Seveda je splavarjem prihod na cilj pomenil olajšanje in veselje, da so pot uspešno opravili in končali še eno delo. Po koncu splavarske sezone so bili prosti.

Po zaključku sezone so jih najemali kmetje in lesni trgovci za delo v gozdu ter pri spravilu lesa, saj je bila večina splavarjev iz vrst malih kmetov in gozdnih delavcev. Tisti, ki so imeli sami majhne kmetije, so delali doma, saj so v času splavarske sezone večino del na kmetijah splavarjev opravile njihove žene in otroci.⁴¹

Vsakdanjik splavarjev

Delovni ritem in trajanje plovne poti

Vožnja s splavi od Dravograda do Maribora je s postanki trajala približno en dan in je bila tudi najbolj naporna in težka. »Najbolj deroča voda v Dravski dolini je bila v Podvelki,« je povedal Miha Šarman Prva postaja splavarjev, ki so pripeljali iz Dravske doline, je bil Maribor. Pristali so na Lentu ali Pristanu.

V Mariboru so se nekateri splavarji vrnili domov, saj je bil za njimi najtežji del poti in so se vrnili sestavljat splave. Ostalim, ki so pot nadaljevali, so se v Mariboru pridružili tudi splavarji iz Dupleka. Po navedbah informatorjev so se splavarji v Mariboru oskrbeli s hrano, preden so nadaljevali pot po Dravi proti Osijeku in pozneje po Donavi proti Beogradu. Pogosta splavarska postaja po Mariboru je bila pri Borlu, sploh, če so iz Maribora krenili zjutraj. Po navedbah Vuka so splavarji razvili posebno komunikacijo med splavom in obrežjem, tako da so v bližini Borla v zrak dvignili desko v primeru, da so se tam ustavili in si v gostilni privoščili kosilo; če so desko držali mirno, je to pomenilo, da se ne bodo

³⁹ Prav tam, 27.

⁴⁰ Sinovi splavarjev so po navadi otroštvo preživljali kot pastirji ali hlapci, ko pa so odrasli, so jih očetje vpeljali v splavarski poklic (povedal Ivan Verboten).

⁴¹ Ivan Juvan, Plavljenje lesa ..., 1986.

ustavili, če pa so z desko mahali sem ter tja, je bil to znak, da se bodo ustavili komaj v Donji Dubravi.⁴² Končna postaja za splavarje je bila velikokrat Donja Dubrava na Hrvaškem, kjer sta skoraj vedno zapustila splav dva splavarja. Pri Donji Dubravi se je rečni tok uniril in so za varno vožnjo zadostovali štirje splavarji in ne šest kot na začetku. *Do Donje Dubrave so večinoma prispeli drugi dan vožnje, se spominja Miha Šarman. »Tu se je gospodar odločo, kateri splavarji grejo domu in kateri naprej. Najbolj nevarno je blo od Dravograda do Maribora, od Donje Dubrave po šumi⁴³ do Visovarja, pa je blo nevarnosti manj,«* je nalajljeval Miha Šarman.

Po navedbah Juvana so se običajno »vračali kormaniži, ki so kaj hitro dobili zaposlitev na drugi vožnji iz Dravske doline....Po šumi, kot so imenovali mirnejši tok Drave, so splav upravljali štirje veslači, od tega navadno dva novo najeta splavarja iz Donje Dubrave in bližnje okolice, imenovana »hrvata«. Komande na splavu ni imel več kormaniž, kot se je prej imenoval, ampak »ober«. Ta je bil navadno eden od »hrvatov« ali pa dravski splavar prejšnje skupine, ki je pripeljal splav do Donje Dubrave. Splavarje po »šumi« so imenovali »sumake«. Ta naziv je izviral iz tega, ker teče Drava v tem predelu skozi gozdnate predele.«⁴⁴

Tudi po navedbah Mihe Šarmana je bilo od Maribora do Donje Dubrave na splavu šest splavarjev, od Visovarju naprej pa štirje ali pet na enem splavu. Največkrat so združili dva splava bočno skupaj, kar pa ni vplivalo na število splavarjev, ostali so prav tako štirje ali pet⁴⁵ splavarjev. »Splava so povezali zadaj in spredaj z vrvmi. Splavarji »hrvati«, najeti v Donji Dubravi, so se vrnili domov – navadno kar s kolesi.«⁴⁶

Tudi Janko Furlan po pogovorih s splavarji navaja, da je vožnja od doma pa do cilja trajala približno 12 ali 13 dni, in prav tako omenja, da se nekaj splavarjev vrne, ko prispejo na Hrvaško. Tam zvežejo dva splava drug ob drugega in tako se zmanjša tudi potrebno število splavarjev.⁴⁷

Na končni postaji so za pomoč pri razkladanju lesa najemali v Osijeku, Vukovarju, Novem Sadu, Beogradu in drugih krajih, kjer so splav z lesom prodali. Miha Šarman se spominja, da je bilo razkladanje lesa sila naporno delo, ki je trajalo približno dva dni. Iz na obalo privezanega splava so odnašali naklado za naklado in les po dimenzijah sortirali na kupe ali štose. Včasih so si pri razdiranju splava pomagali s konji.

Naslednji dan so po navedbah informatorjev po navadi prispeli v Donjo Dubravo, od koder so se nekateri splavarji že vrnili domov. Vožnja od Donje Dubrave do Visovarja naprej ni bila več tako zahtevna. Na rečni kapetaniji v Osijeku so morali dobiti dovoljenje, saj je od Visovarja do Donjega Miholjca potekala državna meja z Madžarsko. Zadrja postaja je bila odvisna od prevzema lesa kupca od prodajalca. Samo razdiranje splava in razkladanje lesa je trajalo dva do tri dni.

Ko so prišli na cilj, so splave razstavili in so les prodali, so se domov vrnili z vlakom. Na železnici so imeli zaradi pogostih vožerj kar 75-odstotni popust. »To kaže na dobro organiziranost splavarjev, ki so med tedanjim delavstvom ustvarjali poseben status in so zaradi tega dosegli tudi nekatere bonitete. V Mariboru je bila leta 1938 stavka splavarjev, kar kaže na ozaveščenost in samostojnost socialne zavesti splavarjev kot delavcev.«⁴⁸

⁴² Vili Vuk, *Dravski ...*, 1989, 20.

⁴³ Šuma so imenovali mirnejši tok Drave med Donjo Dubravo in Visovarjem.

⁴⁴ Ivan Juvan, *Plavljenje lesa ...*, 1986, 74.

⁴⁵ V primeru, da je splav upravljajo pet splavarjev, so hili trije na sprednjem delu splava, dva pa zadaj.

⁴⁶ Ivan Juvan, *Plavljenje lesa ...*, 1986, 75.

⁴⁷ Janko Furlan, *Flosarji. V: Mariborski Večernik Jutra. Maribor 1937.*

⁴⁸ Vili Vuk, *Dravski ...*, 1989, 25.

Oblačilni videz splavarjev

Oblačilni videz splavarjev se ni razlikoval od ohlačilnega videza drugih moških v istem okolju. Miha Šarman je navedel: »Na glavi smo nosili klobuk, ki smo mu rekli tudi »falotenhut«, to je pomenilo, da smo bli žleht.⁴⁹ Vsak je imel svojo uro. Oblečeni smo bili v hlače, srajco, telovnik, kakšen pulover, če je bilo mrzlo, in čevlje. Jaz sem imel eno pisano srajco, dolge cajgaste hlače, visoke suhe, da sem lahko z njimi stal v vodi in niso premočile, pa klobuk na glavi. Potem pa sem imel tudi pumparce. Ko sem postal ficel⁵⁰ in sem prevzel transport in plačilo, sem si pa denar zavezal okoli noge s trakom in potem dal čez dolge gate in hlače.«

V časopisu Slovenec iz leta 1933 je navedeno, da so bili splavarji Pohorci ali pa iz Dupleka. »Razlikujejo se po predpasnikih, ki jih nosijo splavarji iz Dupleka, dočim jih Pohorci nimajo, pač pa imajo zato »kurašfeder« za klobukom...«⁵¹ Konrad Pušnik je navedel, da so pero za klobukom imenovali tudi »šnajcedra«, kar je sopomenka za »kurašfeder«.

Nosili so široke klobuke, sukajčice in hlače, v začetku 20. stoletja so nosili najraje temnejša oblačila, močne cajgaste hlače in visoke delovne čevlje iz mastnega svinjskega usnja. Kadar je bilo hladno vreme, so si oblekli še sukajčič. Nosili so tudi zelen lovski klobuk, za katerim je hilo zataknjeno pero divjega petelina ali ruševca, ki so mu rekli korajžfeder, pero za pogum. Glede na obliko in velikost peresa so se splavarji razlikovali po pomembnosti. Najlepše pero na dva krivca so imeli kormoniži. Miha Šarman se spominja, da so nekateri splavarji in kormoniži nosili klobuke, narejene iz zajčje kože, ki ni prepuščala vode. Klobuki niso imeli širokih krajev, saj bi jih ovirali pri delu. Nekateri splavarji iz Dupleka pa so nosili kape.

»Vsak je imel svoje oradje, sekiro, cepin in splavarsko vrvo. Na pot smo s seboj odnesli nadomestno garderobo, spodnje perilo, dve ali tri srajce, odejo in dežni plašč,« je povedal Ivan Verboten. »Tudi pribor za britje sem imel vedno s sabo, voda pa je bila skozi pri roki,« se je spominjal Ivan Verboten.

Zaščita pred vremenskimi vplivi in nočitev

Po navedbah Miha Šarmana so se splavarji na pot odpravili ne glede na vremenske razmere. Poleti ali v primeru izredno sončnega vremena v drugih letnih časih so si obraz in glavo zaščitili s širokimi klobuki, večina jih je uporabljala tudi zaščitno kremo Nivea. Za zaščito pred dežjem, še posebno pa pred močnejšimi nalivi, so po navedbah Mihe Šarmana oblekli rumene impregnirane dežne plašče. Imenovali so jih *apatiner*, po mestu Apatin v Bački, kjer so jih izdelovali. Dežnikov niso uporabljali, ker bi jih ovirali pri delu. V hladnem vremenu so si naredili sukaje, ki jih sicer pri delu niso nosili. Ker so bili na splavu večkrat premočeni, zaradi reke ali padavin, so imeli vedno s seboj dodatno spodnje perilo in srajce. Hlače in čevlji pa so se sušili kar na splavarjih samih; če so se zmočili pred spanjem, so noč praviloma prespali kar v mokrih hlačah. Čevlje so si zato izdatno mazali z živalsko mastjo, da so prepuščale manj vode. Neprijetno vreme, nevihte, megla in veter, splavarjev nikoli ni ustavilo, razen v res skrajnih primerih, ko bi takšno vreme lahko botrovalo nesreči.⁵² »Poleti, v lepem vremenu, so si mlajši splavarji slekli srajce in bili goji do pasu, zaradi vročine so si sezuli še čevlje in bili bos,« se spominja Miha Šarman.

Po navedbah informatorjev so večino noči na poti prenočili v huti na splavu, kjer so si postlali s senom in se pokrili z odejo, ki jo je vsak splavar imel

⁴⁹ Žleht v smislu nabritosti in iznajdljivosti.

⁵⁰ Fice-mlajši gospodar.

⁵¹ Glej: Slovenec 27.8.1933, št.194,4.

⁵² Vili Vuk, Dravski ..., 1989.

s seboj. Ob zelo hladnem vremenu so špranje *hute* zamašili s slamo. Če so se splavarji odločili za prenočitev v gostilni, niso nikoli spali v dragih sobah, ampak v cenenih podstrešnih sobah gostiln ali celo na skednju. Iz varnostnih razlogov je na splavu ponoči vedno prenočil vsaj en splavar, je povedal Miha Šarman.

Prehrana in pijača

Stalne splavarske postaje, zraven katerih so bile po navadi gostilne, so po napornih vožnjah privabljale splavarje. Po pripovedi Miha Šarmana je bila za splavarje iz Dravske doline prva takšna postaja Pristan ali Lent v Mariboru. »Tam smo se tudi oskrbeli s hrano, obiskali kakšno gostilno in s samim prihodom splavov vzbujali pozornost in zanimanje Mariborčanov. Ljudje so nas z zanimanjem opazovali, kako smo pristajali, si pripravljali hrano na splavu in kako smo šli spat na splavu. Naslednja postaja je bila pri Bortu. Splavarji smo na obalo s posebnimi znaki z desko pokazali, ali se bomo ustavili ali ne. Po navadi smo tam pojedli kosilo. Včasih se je tudi zgodilo, da sta se kakšen splavar in »kelnerca«⁶³ zaljubila. A kaj dosti se ni noben hecal, ker smo se bali muzike, tako smo rekli spolni bolezni,«⁶⁴ je povedal Miha Šarman.

Hrano in pijačo na splavu so si morali splavarji priskrbeti in pripravljati sami na ognjišču na splavu. Sami so si jo pripravljali tudi takrat, ko so splav še zbijali. Po navadi so si kuhali kavo ali kakšen njen nadomestek, recimo ječmenovo kavo in polento, koruzni gris, suho meso, jedli so slanino, pražena jajca, kruh. Velikokrat so zajtrkovali kar v vodo narezan kruh. Po »obrokih so nekateri kadili, eni pa ne,«⁶⁵ se spominja Miha Šarman. »V preteklosti pa so žvečili tobak. Mnogi so tobak namakali v vino in ga nato čikali.«⁶⁶ Janko Furlan opisuje, da si flosarji s pripravo hrane niso belili glave, saj velikokrat niti niso imeli časa jesti zaradi preobilice dela z upravljanjem splava. Zadovoljni so bili že s kruhom, koščkom klobase, sirom ali kavo z žganci. Kot najbolj pogosto pijačo splavarjev navaja vodo, vino in jabolčnik ali brizganec.⁶⁴

V trgovinah so nakupili zaloge za nadaljevanje vožnje, prekajeno slanino ali slanino s papriko, klobase, sir, moko, sol, kavo, pomešano s cikorijo, sladkor, črni kruh. V Mariboru so najraje zahajali v trgovino na mariborskem Lentu, ki so jo poimenovali »trgovinica pri splavarski mamici.«⁶⁶ Lastnica, sedaj že pokojna Frančiška Bervar, je navedla, da so splavarji kupovali razen že zgoraj navedenih stvari še rezance in zanimivo, kremo Nivea. Nenehno so bili namreč izpostavljeni najrazličnejšim vremenskih vplivom, zato so si kožo na obrazu in rokah zaščitili. Kupovali pa so tudi nogavice ali trakove za ovijanje nog, »fusetele«, in modre predpasnike, »firtuhe.«⁶⁶

Druga trgovina, ki so jo obiskovali splavarji v Mariboru, se je imenovala Dabringer na Lentu.

Gostilne, v katerih so se splavarji največ ustavljali, so bile »v Libelčah gostilna Renat, v Dravogradu Metelko in Pernat, nižje od Dravograda gostilna Murenhof, na Gortini gostilna Janežič, v Vuzenici Kočevar in Žgajner, v Vuhredu Kogal, v Ožbaltu Lorbek, v Bistrici Pec...«⁶⁷ V Mariboru, kjer so po navadi pres-

⁶³ Maja Kanop, *Drava-nekdanj ...*, 2000, 192.

⁶⁴ Janko Furlan, *Flosarji ...*, 1937.

⁶⁵ Trgovinico je vodila prijazna Frančiška Bervar in ker so splavarji tako redno in radi kupovali v njeni trgovini, se je je verjetno prijel vzdevek »pri splavarski ali flosarski mamici.« Vito Hazler navaja primer vpliva avtomobilizma na nekatere gostilne ob prometnicah, ki so jih zaradi gostoljubnosti lastnic imenovali »pri šoferski mamici«. Takšna gostilna je po navedbah Vita Hazlerja gostilna na Ločici pri Vranskem, ki je pod tem imenom poznana že od začetka 60. let (Vito Hazler, *Dediščina furmanov, šoferskih mamic, cest in avtocest (2)*, V: Naša žena, št. 1. 1998, 10).

⁶⁶ Braco Zavrnik in Milan Razdevšek, *Dol po Dravi pluje splav*. V: Peter Maculi (ur.), *Drava nekoč in danes*. Maribor 2000, 237.

⁶⁷ Maja Kanop, *Drava-nekdanj ...*, 2000, 91.

pali prvo noč, so obiskali gostilni na Lentu Dabringer in Mencinger in gostilno Čeligi na Glavnem trgu. Spali so v gostilnah, na njihovih podstrešjih ali pa na splavu. Vsaj eden od splavarjev je moral čez noč ostati na splavu iz varnostnih razlogov. Največkrat so si naročili golaž, ajmohe in kruh, juho z nudlički in mesom in zraven pili pivo ali vino, štefan⁶⁸ vina. Vedno je bilo v gostilnah, sploh proti večeru, zelo razigrano. Nekateri so imeli v teh krajih svoje ljubice. Ljudje so se veselili njihovega prihoda, saj so znali pričarati veselo vzdušje, včasih so bili tudi manj prijetni, s preklinjanjem in zbadanjem drugih. »Rekli smo, v šali,« se je spominjal Ivan Verboten, »da splavarji sveti zakon oziroma prstane obesijo na mariborski most in da so od tam naprej ledig.«⁶⁹

»Najboljša gostilna za mene je bila pri Borlštjanu na hrvaško-slovenski meji. Tam sem največkrat jedel pečena jetrca ali pa pečenega pujsa,« se spominja Miha Šarman.

Vzdrževanje osnovne higiene

Vzdrževanje osnovne higiene je bilo odvisno od navad vsakega posameznika, tu niso veljala nobena posebna pravila. Splavarji so imeli s seboj rezervno spodnje perilo in tri srajce. Dodatnih hlač, čevljev, telovnikov in puloverjev niso imeli. Vedno pa so imeli s seboj britev, brivski čopič, milo in brisačo. Umivali in brili so se z vodo iz Drave.⁶⁸ Hlače si nikoli nismo preoblačili, če so ble mokre, so se tudi kar na nas posušile, se spominja Miha Šarman. Ingolič navaja, da umivanje splavarjem ni bilo samoumevno. Navaja, da so si obraz umili samo nekateri, drugi pa niso naredili niti tega.⁶¹

Izraba prostega časa

Splavarji so bili neke vrste popotniki, ki so s potovanj poleg zaslužka prinašali vtise, predvsem iz večjih mest,⁶² v katerih so se ustavljali, kar je vplivalo tudi na njihov način življenja. Že sama vrsta poklica je takšna, da so se bili prisiljeni veliko družiti, družili pa so se tudi doma, ko niso bili na poti. Zanimivi so bili tudi za druge ljudi, ki so prihajali velikokrat v Maribor, da si ogledajo splave in se seznanijo s potekom vožnje. Nekateri turisti so s splavarji pluli do Beograda. Včasih so se s splavom do Maribora peljale žene in hčerke splavarjev, saj jih je zanimalo, kaj in kako delajo njihovi soprogi in očetje. V časopisu Slovenec iz leta 1933 najdemo zanimiv opis splavarskega dogajanja na mariborskem Lentu. Iz članka je razvidno, da so se ob večerih ljudje zbirali na mostu in opazovali splavarje, ki so pristali in si kuhali svojo večerjo. Po večerji so se v pristaniških gostilnah sklepele kupčije in najemanja splavarjev in *kormonižev* za nadaljnjo pot. »Zanimiva so ta zbirališča. Ob večerih se razprede ob mizah ob vinu in tobaku čisto svojevrstna splavarska latinščina, sivolasi *krmaniši* pripovedujejo o svojih doživljajih in mladina zvesto posluša. Dravski splavarji so ali Pohorci ali Duplečani. Razlikujejo se po predpasnikih, ki jih nosijo splavarji iz Dupleka, dočim jih Pohorci nimajo, pač pa imajo zato »kurašfeder« za klobukom.... Daje splavarstvo eden najvažnejših gospodarskih faktorjev Dravske doline, dokazuje že dejstvo, da gre pogosto na mesec skozi Maribor okoli 100 splavov.«⁶³ Iz članka je razvidno, da je bilo splavarstvo vpeto v vsakodnevno živl-

⁶⁸ Štefan vina je dvolitrska steklenica.

⁶⁹ Glej tudi: Josip Pajek, Črtice iz ..., 1884.

⁶⁰ Vili Vuk, Dravski ... 1989.

⁶¹ Anton Ingolič, S splavarji po Dravi in Donavi. Ljubljana 1937.

⁶² Maribor, Donja Dubrava, Osijek, Novi Sad, Beograd.

⁶³ Slovenec, ... 27.8.1933, 4.

njenje Mariborčanov, ki so prihod splavarjev v Maribor in dogajanje na splavu v pristanišču v Mariboru z zanimanjem opazovali, največkrat z Mariborskega mostu. Splavarji so Mariborčanom po pripovedovanju Milte Šarmana pomenili stik s svetom, hkrati pa so jih velikokrat občudovali zaradi opravljanja splavarskega poklica, ki je zahteval dobro fizično in psihično pripravljenost.

Splavarji so se na svoji poti srečevali z drugimi narodi in drugimi načini življenja. Veljali so za razgledane in poučene o politični situaciji. Splavar prebira članek o atentatu na kralja Aleksandra I, oktobra 1934. (Foto: Ludvik Cepec, last družine Cepec).

Splavarji so bili po večini veseli in družabni ljudje. Ob večerih, ko je bila za njimi uspešna vožnja, so se v gostilnah radi povesečili, se šalili, zraven pa so pili vino. Odvisno od vsakega posameznika je bilo, kako globoko je pogledal v kozarec in pa koliko denarja je želel prinesiti domov in ga ne pustiti v gostilni. Med splavarji je veljal rek, da splavarji sveti zakon obesijo na mariborski most,⁶⁴ kar je pomenilo, da so nekateri zvečer v pristaniščih obiskali ljubice. Takšno početje je imelo velikokrat tudi negativne posledice, kot so spolno nalezljive bolezni. Splavarji so jo imenovali *muzika*. Zanimivo je, da informatorji vedo za takšne nevspečnosti, vendar so se dogajale izključno drugim, ki so jih oni sami slabo poznali. Kot izredno vesele in zabavne ljudi splavarje opisuje tudi Janko Furlan. Opisuje, da so včasih ob večerih v pristaniščih igrali karte, a le za kratek čas in majhne vsote.⁶⁵

Po navedbah informatorjev splavarji na poti skoraj nikoli niso pisali pism ali domov pošiljali razglednice. Izjema so bili le nekateri, ki so bili poročeni, pa še ti so pisali samo, če so potovali res daleč, do Osijeka ali Beograda, od koder so najpogosteje pisali domačim. Sporočila o splavarskih nesrečah ali drugih nesrečah, ki so se zgodile splavarjem, pa je njihovim svojcem posredovala rečna kapitanija v Osijeku, je navedel Milta Šarman.

Splavarske šege in delovna šega splavarski krst

Informatorji splavarskim zavetnikom in šegam v pogovorih niso dajali vidnejše vloge. Fran Mišič (1934) na primer navaja, da naj bi bili splavarji zaradi

⁶⁴ Podoben rek so poznali tudi savinjski splavarji. »Do Radeč je vsak oženjet, od radeškega mostu naprej pa ledik« (Angelos Baš, Savinjski splavarji. Ljubljana 1974, 240).

⁶⁵ Janko Furlan, Flosarji, ..., 1937.

nevarnega poklica zelo verni ljudje. »Kakor je vožnja s splavom zanimiva, zdrava in mikavna, tako je tudi zelo naporna, zahteva brezprimerne vztrajnosti in jeklenih živcev, pa je razen tega tako polna največjih nevarnosti za življenje, da so baš splavarji živoverni ljudje, ki se v svoji borbi z nevarnimi valovi Drave in Donave najraje zatekajo k sv. Miklavžu...«⁶⁶ Po pogovorih z informatorji je res, da so se v nevarnosti zatekali po pomoč k splavarskim zavetnikom, vendar, kot mi je povedal v enem izmed pogovorov Ivan Verboten, »po mojem, se s pobožnostjo noben od nas ni kaj dosti ukvarjal. Take stvari so pravili bolj mimogrede in se v te stvari niso poglobljali. Pred prvo svetovno vojno so se pred začetkom rajže pokrižali⁶⁷ z dravsko vodo, za srečo, tako so pravili starejši.«

Informatorji so navedli, da se je govorilo, da je Jakob Cepec⁶⁸ (1867-1949), oče Ludvika Cepca, pred rajžo od posadke flosa zahteval, da so molili za srečno pot in vrnitev.

Tudi delovni šegi,⁶⁹ imenovani splavarski krst, pri kateri je šlo za sprejem novincev v poklicno skupnost – v svojih spominih niso dajali vidnejše vloge. »Ja, dobro se spomnim svojega, a ni bilo nič posebnega, tako kot pri drugih,« je povedal Miha Šarman. Sicer se vsi spominijo svojega krsta, a so rekli, da je bilo tako kot pri vseh ostalih.⁷⁰ Raje so govorili o samih vožnjah in poteku splavarske dejavnosti, zato bom na tem mestu splavarski krst pustila ob strani.⁷¹

Splavarstvo pa ne živi le v spominih ostarelih splavarjev, ampak je splavarski tradiciji posvečen tudi Splavarski muzej v Javniku, ki ga je občina Podvelka odprla v t.i. Šarmanovi hiši leta 2001. Na povsem drugačen način pa so splavarsko tradicijo transformirali v turistične vožnje s splavi po Dravi t.i. Dravski splavarji, kar je pa že nova zgodba, ki zahteva novo poglوبيčev.

⁶⁶ Fran Mišič, V žaru..., 1934, 177.

⁶⁷ Tudi Baš navaja enak podatek (Angelos Baš, O dravskih..., 1974, 210).

⁶⁸ Jakob Cepec iz Javnika se je splavarstva izučil pri Raimondu Dietingerju v Ožbaltu. Po srečni vrnitvi z doberdobske fronte v prvi svetovni vojni je bil pri njem za *kormoniža*. Leta 1929 se je osamosvojil in postal *gospodar*. Vozil je za lesnega trgovca Steinerja. Na Dravo je pripeljal tudi sinove Ivana, Martina in Ludvika.

⁶⁹ Več o tem glej Helena Ložar Podlogar, Delovne šege. V: Enciklopedija Slovenija, 2. zvezek. Ljubljana 1998.

⁷⁰ Različne primere splavarskega krsta glej v mag. delu ali knjiga ali film. O samih delovnih šegah pa Ložar-Podlogar

⁷¹ Natančen pregled splavarskih zavetnikov in šeg ter avtorjev, ki so jih obravnavali, glej v Boža Grafenauer, Splavarski..., 2004, 50-56.

⁷² Angelos Baš, Splavarstvo na Slovenskem. V: Traditiones let 32, št. 2. Ljubljana 2003, 23.

Viri in literatura

- BAŠ, Angelos 1974: Savinjski splavarji. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- BAŠ, Angelos 1972/1973: O dravskih splavarjih. V: Slovenski etnograf let. 25/26. Ljubljana, 143-156.
- BAŠ, Angelos 2003: Šajkarstvo na Slovenskem. V: Traditiones let. 32, št. 1. Ljubljana, 21-27.
- BAŠ, Angelos 2003: Splavarstvo na Slovenskem. V: Traditiones let. 32, št.2. Ljubljana, 7-31.
- DENZIN, K. Norman 1989: Interpretive Biography. Newbury Park, Sage Publications.
- FURLAN, Silvan et al. 1994: Filmografija slovenskih celovečernih filmov 1931-1993. Ljubljana, Gledališki in filmski muzej.
- GRAFENAUER, Boža in Maja KANOP 2002: Splavarski muzej Javnik. V: Glasnik SED let.42, št.1,2. Ljubljana, 63-67.
- INGOLIČ, Anton 1964: Na splavih. Maribor, Založba Obzorja Maribor.
- INGOLIČ, Anton 1937-38: Podravski splavarji. Naš rod, Ljubljana.
- INGOLIČ, Anton 1937: S splavarji po Dravi in Donavi. Žika, Ljubljana.
- JUVAN, Ivan 1986: Plavljenje lesa in splavarjenje po Dravi, Savinji in Savi. Maribor, Društvo gozdarskih inženirjev in tehnikov Maribor.
- KANOP, Maja 2000: Drava - nekdanja plovna reka. V: Peter Macuh (ur.), Drava nekoč in danes, Zemljepisne, zgodovinske in etnološke značilnosti sveta ob Dravi; Splavarstvo in energetika. Maribor, Založba Obzorja, 155-197.
- KOPRIVNIK, Janez 1923: Pohorje. Maribor.
- KVALE, Steinar 1996: InterViews. An Introduction to Qualitative Research Interviewing. London, Sage Publications.
- LEWIS, Oscar 1963: The Children of Sanchez. Autobiography of a Mexican Family. New York. Vintage Books.
- LOŽAR PODLOGAR, Helena 1988: Delovne šege. V: Enciklopedija Slovenija, 2.zvezek. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- MIŠIČ, Fran 1934: V žaru in čaru šumovitega Pohorja, Maribor.
- PAHERNIK, Franjo 1963: Šajke in splavi na Dravi. V: Gozdarski vestnik št.21, Ljubljana.
- PAHERNIK, Franjo 1963: Minilo je splavarstvo na Dravi. Planine ob meji, Maribor.
- PAJEK, Josip 1884: Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev. Ljubljana.
- RAZDEVŠEK, Milan in Braco ZAVRNIK, 1994: Dol po Dravi pluje splav. 10 let poletnih prireditev na Lentu. Turistično društvo Maribor.
- VERBOTEN, Ivan, MACUH, Peter 2000: Splavarstvo na Dravi in Donavi. V: Peter Macuh et al. (ur.), Drava nekoč in danes. Zemljepisne, zgodovinske in etnološke značilnosti sveta ob Dravi; splavarstvo in energetika. Založba Obzorja, Maribor, 197-222.
- VUK, Vili 1996: Dravski splavarji od Ptujja do Borla. V: Ptujski zbornik let.VI, št. 2, Zgodovinsko društvo Ptuj.
- VUK, Vili 1989, 1990, 1991: Dravski splavarji. Poročila o delu za leta 1989, 1990, 1991. Pokrajinski muzej Maribor, tipkopis.
- ZAVRNIK, Braco in Milan Razdevšek, 1994: Dol po Dravi pluje splav, 10 let poletnih prireditev na Lentu. 1994. Turistično društvo Maribor.

Časopisno gradivo:

- FURLAN, Janko 1937: Flosarji. V: Mariborski Večernik Jutra, 12.8.1937, str.2, 13.8.1937, str.2, 14.8.1937, str.1, 16.8.1937, str.2, 17.8.1937, str.2, 18.8.1937, str.2, 19.8.1937, str.2.
- HAZLER, Vito 1998: Dediščina firmanov, šoferskih mamic, cest in avtocest (2). V: Naša žena, št.1, str.9. Jutra 1928a = Splavarska organizacija. V: Jutra 9, št.110, 11.5.1982, str.4. Jutra 1928b = Stavka splavarjev V: Jutra 9, št.116, 18.5.1928, str.2.
- Mariborski Večernik Jutra 1927 = Naši dravski splavarji. V: Mariborski Večernik Jutra 1, št.158, 10.11.1927, str.2.
- Mariborski Večernik Jutra 1936 = Borba splavarjev iz Dravske doline za obstanek. V: Mariborski Večernik Jutra 10, št.76, 2.4.1936, str.3.
- Slovenec 1928e = Ustanovitev organizacije splavarjev iz Dravske doline. V: Slovenec 56, št.106, 9.5.1928, str.4.
- Slovenec 1928g = Stavka splavarjev V: Slovenec, št. 116, 22.5.1928, str.5.
- Slovenec 1933 = Romantika naših splavarjev. V: Slovenec 27.8. 1933, št.194, str.4.

Informatorji:

- Martja Pušnik, roj. 1918, gospodinja, Falska cesta 36, 2342 Ruše.
- Ivan Verboten, roj. 1920, um. 2000, Bresternica.
- Franjo Šarman, roj. 1964, kmet, Javnik, 2361 Ožbalt.
- Franc Šarman, roj. 1934, kmet, Javnik, 2361 Ožbalt.
- Konrad Pušnik, roj.1912, um.2002, gozdni delavec, Ožbalt.
- Miha Šarman, roj.1920, Ob Blažovnici 9, 2341 Limbuš.
- Pepca Šarman, roj. 1930, Ob Blažovnici 9, 2341 Limbuš.
- Franjo Šarman, roj. 1964, strojni tehnik, Javnik.

Boža Grafenauer

RAFTING THROUGH THE LENSES OF THE ŠARMAN FAMILY**Summary**

Rafting and rafting commerce linked to it were of extraordinary importance as economic activities at the end of the XIX and in the beginning of the XX century, in the Drava valley. The beginnings of navigation on the Drava go back to 1371/72, to be continued by transportation of vineyard pales, small boats... mentioned in the XVI century. In the XVII and XVIII century the latter were produced both for strategic purposes as well as for the transportation of wood products and food, pine boards, window frames, tarrin... A great up-swing came about primarily in the XIX and XX century, when rafting activity had an impact upon the economic development of the Drava valley. Raftsmen established themselves as a numerous occupational-social group, with a special mode of life, as they were travellers, who brought, from their journeys - beside earnings - impressions and customs from other lands. Many among them were, due to this, considered as well versed and informed as to current events and they brought interesting novelties into their life environments. In the article I described of the way of life of raftsmen through the lenses of the Šarman family from Javnik by Ožbalt, which was tightly linked to the rafting activity. In the raft chain all male family members took part: Franc Šarman, sr. (1867-1934), his sons Feliks, Miha, Jakob and Franc jr. People had, owing to their taking part in rafting, called »Drava Kings«. I focused on every-day life of raftsmen: their departure from home, the course of rafting, way of life during the trip, work rhythm and duration of the trip, clothing appearance of the raftsmen, food and drink and use of spare time.

MARIBORSKO MASKIRANJE V TRANZICIJI

Peter Simonič*

UDK 394,25(497.4 Maribor)''1996/2003''

SIMONIČ, Peter: Mariborsko maskiranje v tranziciji.
Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005),
3-4, str. 491-500

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

Pustovanje in maskiranje sta z dr. Nikom Kuretom v slovenski etnologiji postala ena od osrednjih tem in hkrati dokaz narodovih korenin, identitete in kreativnosti. V želji po ohranjanju kulturne dediščine so bili etnologi zmeraj bolj naklonjeni ruralnim okoljem in preteklosti, kar se je poznalo tudi pri opisovanju in vrednotenju trenutnih pustnih praks. Obravnavanje urbanega ljudskega dogajanja kot »nepredvidljive socialne interakcije« je v ospredje postavilo posameznike (psihološko interpretacijo) ter tržne razmere (ekonomska interpretacija). Zaključki temeljijo na kolektivnih terenskih raziskavah v Mariboru leta 1996 in 2003.

UDC 394,25(497.4 Maribor)''1996/2003''

SIMONIČ, Peter: Maribor Masquerading during Transition. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 491-500

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

By Dr. Niko Kuret, shrovetide and carnivals became one of the central topics in Slovenian ethnology, as well as proof of the nationality's roots, identity and creativity. Endeavouring to preserve cultural heritage, ethnologists were always inclined towards rural environments and the past, which was indicated also at depicting and evaluation of shrovetide practices. The treatment of urban shrovetide events as »unpredictible social interaction« brought about individuals into the forefront (psychological interpretation) and the market situation (economic interpretation). Conclusions are founded on collective field research in Maribor in 1996 and 2003.

Izročilo velike tradicije

Z Nikom Kuretom so maske postale dokaz in medij avtentičnih ljudskih in narodotvornih identitet. Kuret (1984) je naredil historično (evolucionistično) povezavo med poganskimi (slovanskimi, ruralnimi) rituali rekreacije oziroma regeneracije in sodobnimi aplikacijami tega izročila.¹ Četudi je priznaval, da je bila renesansa pomembna za razvoj mestnih karnevalov, se mu je vseeno zdelo, da je karneval v sodobni in urbani (civilni, muožični) družbi znak degradacije, dezintegracije tradicionalnega načina življenja in verovanj. Četudi je opozarjal na pomembnost teh vprašanj, ni sam nikoli šel v katero od slovenskih mest, da bi študiral maske; za to mu je zmanjkalo časa.

Slovenska etnološka skupnost je z njegovim odkritjem in utemeljevanjem fenomena mask in maskiranja dobila še en prapor, s katerim se je lahko pridružila nacionalno pomembnim znanostim. Slovensko državotvorno identiteto je bilo treba zgraditi iz temeljev - iz ljudske kulture.

Kuret je bil namreč prepričan, da so maske odsev naše notranjosti, odraz ljudske (kolektivne) duše, »tisti skriti, tako naš in vendar tako občečloveški svet« (Fikfak 1985).² Psihološka interpretacija je torej vsaj od Novaka in Kureta naprej — pri študiju mask — latentna, vendar je šele zadnja družbena (političnoekonomska) tranzicija prepričala nekatere etnologe, da so posameznika sprejeli kot eukratno in ustvarjalno bitje, ne le kot variacijo nacionalnih (etničnih) kulturnih vzorcev in lokalnih tradicij. Antropološki obrat na Oddelku za etnologijo (in kulturno antropologijo) v začetku 90-ih let 20. stoletja, sočasno s slovensko razglasitvijo neodvisnosti in institucionalizacijo večstrankarske in tržne družbe, je v ospredje postavil posameznike. Slovenska znanost in družba sta šli skozi proces pluralizacije (strank, resnic, interesov, motivov, identitet). Posameznik ni več zgolj *parole* (de Saussure 1998), ampak tudi *dejavnik* (Rapport in Overing 2000; Bourdieu 2002). Psihološki vidik se je prav tako individualiziral in aktualiziral; »narodovo dušo«, ki so jih iskali narodopisci, zdaj razlagamo kot mitološki konstrukt za potrebe nacionalnega gibanja v 19. in 20. stoletju.

Kultura in osebnost

Dve definiciji osebnosti nam omogočata razumeti pestrost funkcij sodobnih protokolov in ritualov z maskami. Sapir (2002) je opazil, da je sociologija 19. stoletja opredeljevala osebnost podobno kot antične civilizacije: *osebnost* je pomenila posameznikovo vlogo v skupnosti, njen družbeni status. *Persona* v latinščini pomeni *maska*. Drugo definicijo pa je podal Rousseau, ki je odvrigel masko in pokazal na osebnost pod statusom. Po Sapirju ta druga, psihološka ali »psihiatrična« definicija osebnosti, dopolnjuje antično-sociološko. Ustreza tudi »racionalizaciji človekove notranjosti«, ki naj bi jo danes obvladoval sleherni subjekt.

Sapir (2002) piše še o vzorčnih osebnostih (»as-if personalities«), ki si jih izbirajo (določajo) posamezne družbe oziroma »kulture« v različnih zgodovinskih obdobjih. Sodobne osebe stalno prehajajo med nivojem družbenega in nezavednega. Osebnosti oziroma identifikacije se v prepletu z neenakimi (drugimi

¹ Kuret je epistemologijo svojega raziskovanja začel postavljati že sredi 60-ih let 20. stoletja, vendar se tukaj vseeno sklicujem na njegovo knjigo *Maske slovenskih pokrajin* (1984), ker je v njej strnil vse bistvene stvari svojega dolgoletnega ukvarjanja s problematiko običajev, mask in ljudske dramatike (igre, pasijona).

² Tudi Novak (1966) si je prizadeval razumeti odnos med predmetom in njegovim nosilcem s konceptom »ljudskosti«, pri čemer ni pomembno okolje, v katerem deluje človek, temveč način, kako ravna s predmetom. Psihološka interpretacija naj bi zagotavljala kontinuiteto (etničnost, mentaliteto) od slovenske ljudske in vaške kulture k množični in urbani kulturi. V njegovi klasifikaciji metod naj bi bila psihološka metoda končni prijem sleherne etnološke raziskave

posamezniki) spreminjajo vse življenje glede na specifično situacijo oziroma interakcijo (Močnik 1996; Muršič 1997; Gross 2000). Član individualizirane družbe se mora prilagajati in v vsakdanjem življenju igrati različne vloge: moški-ženska, sin-hči, oče-mati, direktor-vratar, voznik-ljubitelj filmov, učitelj-učenec, kolerik-ekscitrik, prodajalec-kupec, javno in zasebno... Kdo sem v resnici in kaj od mene pričakujejo, kakšna naj bom, se sprašujemo v razklenjeni, pluralizirani skupnosti, kjer domnevno ni več le ene velike resnice. Pustovanje in karneval v tej množici identifikacij nudita priložnost, da ozavestimo in se poistovetimo samo z eno vlogo. Za kratek čas se za to »zavestno« odločiš — in maskiraš, skriješ. Izživiš svoj občutek, svoje nezavedno. Vendar strukturno gledano je obvezna sestavina vseli mariborskih pustnih praks tudi izbor najlepše maske. Le-ta se mora po možnosti sprehoditi po odru kot model (maneken-ka), zato je odličen primer za razumevanje današnje vzorčne osebnosti, t.j. »kult zmagovalca« (prim. Morin 1967).

Poglejmo generacijske razlike, ki sem jih opazil v pustnem in karnevalskem Mariboru. Otroci v vrtcih so naklonjeni »arhetipskemu simbolizmu« (Jung 2003a, 2003b). Fantje so najpogostejše pirati, vitezi, Robini Hoodi, kavboji, detektivi (moč, intelekt), medtem ko so dekleta princeske, rože, miši (lepota in čutnost); seveda so tudi Pike Nogavičke. Zdi se, da smo na delu zalotili mehanizem *socializacije* (osebnosti). Raziskavi sta pokazali, da starši in množični mediji (Drugi) odločilno oblikujejo okus in pustne podobe predšolskih otrok. Dečke učijo moškosti, dekleta ženskosti.

Najstniki izgubijo interes za maskiranje. To je po moje povezano z adolescenco, ki je verjetno ena najbolj intenzivnih transformacij sleherne osebe. Najstniki so drugačni (»divji«) ves čas, zavračajo tradicijo, zavračajo avtoritete, ki jim veleavajo, kdaj in kako naj bodo drugačni. Odpor do prejšnje socializacijske faze se kaže kot povečana pustna in karnevalska abstenenca.

Populaciji, starejša od 25 let (»aktivnemu prebivalstvu«), so najbolj pri sreju večerne zabave v skupinah. V skupinah levov, buč, vampirjev, nun in hudičev se dogajajo psihodrame oziroma sociodrame (Jennings 1987), ko z zafrkavanjem, zbadanjem in aluzijami na skupinsko masko preverjajo in utrjujejo pozicije posameznikov v tej skupini, obenem pa se kot skupina soočajo z drugimi. Obiskovalci večernih zabav so torej razdeljeni v majhne skupine z različnimi identifikacijami in notranjimi dinamikami. Pri malčkih je namreč prav obratno: njihova ustvarjalnost in samopredstavitev sta običajno zelo razpršeni, individualizirani — egocentrični. Še bolj to velja za pustno aktivne najstnike, vendar se pri njih že oblikujejo alternativne identifikacije, subkulture, ki so na ravni videza pogosto »uniformne«.

Najstarejši udeleženci se želijo zabavati, ne dajo prav veliko na kostume ali na program. Prevladujejo ženske, ki so leta 1996 med plesnim premorom tudi zapele (ljudske Trzinka, Tam dol na ravnem polju ...)

Vse generacije pa se zbirajo v skupine, če je glasba primerna. Grški sirtaki, balkanska kola, ruski kazačok, španski flamenko ipd. spodbudijo ljudi, da plešejo v »kačah« ali krogu.³ Ker glasba prihaja od drugod, jo umevajo kot bolj arhaično in divjo, vsaj eksotično - začetijo možnost za *kollektivno* združevanje, ki v sodobnih družbah domnevno zamira.

Raziskavi v Mariboru leta 1996 in 2003 sta pokazali, kako velik vpliv imajo mediji na izbiro in izdelavo mask in z njimi povezanih dogodkov. Udeleženci v sprevodu otroških mask in sprevodi na Dravskem polju parodirajo »pomembne svetovne dogodke«, recimo francoske jedrske poizkuse v Atlantiku, spor Georgea Busha in Osame bin Ladna. Otroci so Batmani in Čebelice Maje. Pri odraslih so številne aluzije na lokalne gospodarske in politične afere in institucije.

³ Poznajo tudi ples Macarena, populariziran med predvolilno kampanjo Billa Clintona, zmagovitega kandidata za predsednika ZDA leta 1996. Po mnenju analitikov je Clinton z njo nagovoril in pritegnil špansko govoreče državljane ZDA.

Mariborčani, ki se udeležujejo ritualov in protokolov z maskami (približno 3-5% prebivalstva), inajz vsekakor možnost izbirati, kje se bodo zabavali in potrajevali. Lahko tudi križarijo od zabave do zabave. Nekateri celo izbirajo prostor glede na vrednost nagrad, ki jih ponujajo organizatorji. Tretji iščejo partnerje... Ravnanje vseh je odvisno od starosti, statusa, spola in nagujenj (status in osebnost). Tako pestre *ponudbe*, motivacij in identifikacij opisovalci tradicionalnih in ruralnih mask in maskiranja niso mogli zaznati. O sodobnem mestnem pustovanju je bilo sploh malo znanega, saj je etnologija dajala večji poudarek preteklimu obdobjem.¹

Male izumljene tradicije v Mariboru

Prebivalci sodobnega Maribora niso kmetje, ampak člani civilne (postindustrijske, informacijske) družbe. Okoli 110.000 jilit šteje mesto. Zato bi se bilo pustnih običajev nesmiselno lotevati kot obredja restitucije Narave. Družba je tu tehnološko odtujena in nacionalna (liberalna) država je pravzaprav sama sebi najbolj naravna. Poleg tega nisem mogel izhajati iz neklih specifičnih (tradicionalnih, predpisanih) scenarijev, ki bi jih bilo treba odigrati v pustnem času, ker Maribor tega domnevno ni imel.

Da bi *procesualno* obravnaval sodobno mariborsko pustno dogajanje, sem izhajal s stališča, da praznično osmišljanje (kognicijo in interpretacijo) v urbani (civilni) družbi določajo različne izkušnje, motivacije, vplivi — dejanja posameznikov. Epistemologija je morala stati na konkretnih ljudeh, ki izbirajo, izdelujejo in nosijo masko, da bi tako postal del družbene igre kot »nepredvidljive socialne interakcije« (Korf 1989). Vprašanje raziskave v Mariboru se ni glasilo *Kako pustna kultura vpliva na vedenje pustnih udeležencev?*, ampak *Kako posamezniki soustvarjajo pustno kulturo (maske in dogodke)?*— Od primera do primera. Kdo je to počel in zakaj?

V Mariboru je kar nekaj »malih« (lokalnih) tradicij, ki jih je navdihnila velika tradicija pustovanja - rezultat Kuretove *patrimonizacije* mask in običajev.² Najstarejša med njimi je Mestni karneval — od leta 1950. Karneval je izvorno inicirala slovenska *Zveza prijateljev mladine*. Prva posledica te hierarhične kulturne politike v času socializma na mariborski ravni so bile zabave za otroke. Odvijale so se v največjih mestnih dvoranah; starši so bili le gledalci, ponosni statisti zabave. Pozneje so se zabave spreteuile v sprevod. Otroci iz osnovnih šol so se dobili na dvorišču osnovne šole Franca Rozmana Staneta, kjer jih je pregledala in ocenila posebna komisija. Potem je sprevod vijugal skozi mesto; zato lahko v njem prepoznamo mehanizem *urbanizacije kulturne dediščine*.³ Na Trgu svobode je komisija podelila nagrade zmagovalnim posameznikom in skupinam, vsi pa so dobili lirenovko in čaj. V 80-tih letih 20. stoletja je za sprevod spet skrbel le mariborska Zveza prijateljev mladine. Zdaj se sprevod začneja na Glavnem trgu, se pa še vedno konča na Trgu svobode z nagradami za najlepše maske.

¹ Maja Godina Golija je leta 2003 objavila besedilo »Pustovanje v Mariboru«, v skozi časopisne viire rekonstruira predpustno dogajanje od polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne. Ljubljansko pustovanje med obema vojnama je opisala Špela Kučan (1990) - v knjižni obliki izšlo leta 2005.

² Patrimonizacija (Löwenthal 1998) pomeni prepoznavanje in potrjevanje kulturnih artefaktov kot sestavin (nacionalne) dediščine. Poleg teh tradicij, ki nadaljujejo Kuretovo izročilo ritualiziranih dogodkov, pa se v Mariboru dogaja mnogo »neformalnih«, marj »protokolarnih« zabav: v študentskih klubih, domovih, gostilnah, vrteih, šolali. Tuili ti dogodki pa imajo svojo logiko, »skript« (Lewellen 1992: 112, 114): začnejo se okrog 20. ure, spodbujajo igro udeležencev, postrežejo kaj posebnega, iščejo najlepše maske, da jih nagradijo. Njihovi scenosledi so preohlapani, da lii jih prepoznali kot »tradicionalne«.

³ Seveda moramo poznati dogajanje v mestnem zaledju in izkušnje (prisiljenega) mestnega prebivalstva s pustnimi praksami, da bi ugotovili, kaj priznavajo kot svojo dediščino.

Naslednja »mala tradicija« se je začela nekaj let pozneje. Pred pustnim časom leta 1963 se je skupina smučarjev zabavala v eni od drvarskih koč na Pohorju. Razvneti od pijače so sprejeli predlog prisotnega literata Smiljana Rozmana in izbrali svojega carja, Dušana Štoka. Prvi car je bil navdušen in je prijateljem obljubil, kaj vse bo storil za razvoj mariborskega smučanja. Tak je bil začetek. Skozi leta je dogodek postal znan kot *Carjevanje*, zvezda dogodka pa je Pohorski car. Nosi plašč iz ovčjega kožuha in kučmo, na kateri so zataknjene značke z imeni njegovih predhodnikov. Ob imenovanju še vedno šaljivo obljublja velike stvari za razvoj smučanja, za svoje *podložnike* (sodelavce mariborske smučarske šole, turistične industrije in njillove najbližje sorodnike) pa mora odpreti sod vina.

Tretja tradicija prihaja z mestne periferije, iz bližnje vasi Razvanje. Tam je petdesetletnemu kiparju Francu Tobiasu uspelo zbrati družino za sodelovanje v motoriziranem sprevodu. Leta 1983 so prvič prišli v mesto. Zaradi dobre zabave na traktorski prikolici so se odločili, da bodo to naslednje leto ponovili. Čez čas je *sprenod vozov iz Razvanja* vodil velikanski *Razvanjski zmaj*, bil je zelo opazen in so se z njim lažje premikali skozi mestno gnečo. Tobias je kreiral in režiral tudi do 13 tematskih vozov letno: domačini so nosili posebej krojene kostume, šalili so se, ropotali in peli. Ta tradicija je izumrla po trinajstih letih. Najprej zaradi tega, ker so se mnogi domačini raje pridružili organizaciji Marjance, narodno-zabavne prireditve, kjer so za svoje delo prejeli plačilo. Tradicija je izumrla tudi zato, ker Tobias nikoli ni dobil plačila. In še zato, ker motoriziranemu sprevodu ni uspelo, da bi se združil z mestnim sprevodom otroškili mask (v organizaciji Zveze prijateljev mladine).

Najmlajša med opaznejšimi malimi mariborskimi pustnimi tradicijami je *Karnevalska noč*. Od leta 2001 jo organizira mariborski Zavod za turizem. Pri pripravi sta med drugim sodelovala zgodovinar Sergej Vrišer in lutkarica Breda Varl, ki sta izdelala maske »iz mariborske meščanske preteklosti«, torej postreščkov, ministrov, pisarja in rektorja. Glede na like ima ta dogodek politične implikacije (pozicijo rektorja lahko zasede le župan). Izbirajo vsi prisotni na zabavi izmed desetih nominirancev, pomembnih Mariborčanov in Mariborčank. Kandidati morajo peti, plesati - javno nastopiti, da bi si pridobili naklonjenost okoli 400 volivcev.

Karnevalska noč spominja na nemške karnevalske zabave (*Fastnacht, Prueffungen*) (Simonič 1997). Zaradi kvalitetnega programa in gostov je »prestizna«, udeleženci tukaj dobijo priložnost, da obeležijo lasten družbeni status (in reintegracijo s »sebi enakimi«). Vsekakor pa je produkcija večine omenjenih mestnih tradicij oziroma protokolov povezana z ljudmi v aktivni življenjski dobi, ko so psihološki in ekonomski motivi za to največji.

Kultura in ekonomija

Ko je slovenska nacionalna skupnost zopet uvedla tržno ekonomijo in se je začela država načeloma unikatni iz sfere civilne družbe (še posebej v času tranzicije v 90-ih letih 20. stoletja), so postali subjekti te družbe odgovorni sami zase in so tudi drugače dojemali družbeno in naravno okolje. Videli smo, da je za mnoge v tem času dediščina postala tržna priložnost, vir, ki ga je mogoče izrabljati. Trend revitalizacije poganškega obredja je obstajal že prej (od petdesetih let 20. stoletja), vendar je tranzicija dala izumljanju dediščine dodatni pospešek.

Sledeč razvoju maskiranja v Mariboru v preteklih 40-ih in še posebej 15-ih letih laliko opazujemo premik od substantivistične k formalistični konceptualizaciji družbe (prim. Plattner 1989; prim. Wilk 1996): od koncepta »iracionalne skupnosti« do »racionalnega posameznika«, od »polkmečke« do »storitvene« družbe, od »tradicionalnih pustnih praks« do »standardiziranega protokola«. Od branjenja avtentičnosti kulture do njene globalne umeščenosti (institucionalizacije in menjave).

Ker se člani sodobne družbe prepoznajo kot delovna sila ali potrošniki, merijo družbena razmerja s pretokom (akumulacijo) denarja, natančneje ekonomskega kapitala. Danes je izredno težko sestaviti »projektno skupino«, ne da bi jim bila ponujena denarna, mogoče tudi kakšna druga nagrada (ekonomski, kulturni in socialni kapital; Boudrieu 1998). Pri ritualih in protokolih z masko je podobno. Pustovanje in karneval dajeta priložnost za posel, za menjavo.

Sprevod vozov iz Razvanja je zamrl, ker organizator v trinajstih letih ni uspel pridobiti sredstev in zgraditi take finančne konstrukcije, ki bi lahko dopolnila ali zamenjala dolgoletno prostovoljno delo. Volja je uplahnila.

Še posebej na Carjevanju je preplet osebnih in poslovnih stikov med udeleženci zelo izrazit. Smučarski klub Branik in Športni center Pohorje dajeta v prazničnem času vtis velike družine, izven tega časa pa njeni člani soustvarjajo eno najbolj propulzivnih panog mariborskega gospodarstva — smučarskega turizma. Carjevanje je torej pustovanje enega najpomembnejših mariborskih cehov.

Na ostalih pustnih dogodkih opazimo prodajalce balonov, stojnice z vinom in kranjskimi klobasami, videozidove za oglaševanje najpomembnejših sponzorjev prireditve ipd.

Zaradi sporov med Zavodom za turizem in lastnikom Festivalne dvorane Lent leta 2005 ni bilo Karnevalske noči. Ampak Zavod verjame v kvaliteto te »politične averzije«, zato so se odločili, da leta 2006 zabavo organizirajo v mariborski dvorani Tabor s kapaciteto najmanj 3000 obiskovalcev in temu primernim zaslužkom.* Povsod, skratka, opazimo profesionalno in komercialno »nadgradnjo«.

Naj še povem, da sem v monografiji razlikoval pustovanje in karneval (Simonič 2004). Obe besedi sta v zgodovini spreminjali vsebini, sam sem izdelal še eno: mariborski karneval se dogaja na ulicah in trgih, pustovanja pa v klubih, pivnicah, kulturnih domovih, šotorih, šolah in vrtcih.⁷ Ta drugi segment se dogaja za zidovi, vključuje zabave ali rajanja. Sprevozi in zbori (karnevali) ter rajanja in zabave v najrazličnejših prostorih (pustovanja) predstavljajo dve soodvisni enoti na področju »protokolov z maskami«.¹⁰

Zaključek

Projekt Slovenske akademije znanosti in umetnosti »Maske na Slovenskem«, v okviru katerega sem izpeljal prvo terensko raziskavo leta 1996, se je začel kakih 30-40 let po Kuretovi promociji tematike mask. S projektom naj bi ugotovili, kaj se je spremenilo po dokaj intenzivni etnološki vpletenosti in promociji tega fenomena. Raziskava je pokazala, da so etnološke študije spodbujale domačine in kulturne menedžerje po (socialistični) republiki, da so ohranjali ali ponovno izumljali pustne običaje. (Fikfak idr. 2003)

Kakor hitro se je pojavila »civilna družba« in se je resnica multiplicirala (prim. Clifford in Marcus 1986; Hann 1996), dobijo družbene institucije (subjekti) *pravico*, da konstruirajo dediščino na samosvoj način, najsibo s ciljem vzgoje in izobraževanja, zdravljenja, trženja, zabave - ali vsega naenkrat.¹¹

⁷ Sobotni Karnevalski noči sledi predaja mestnega ključa v Rotovski dvorani. Župan (Boris Sovič) tukaj nastopi v izvorni vlogi, ministra kot prejemnika pa sta še vedno »karnevalska«. Predaja ključa ob koncu pustnega časa nima dejanskega vpliva na pozicije moči. Protokol predaje je šaljiva, zhadljiva igra.

⁸ V tej dvorani se dogaja glavna »pokritili« množičnih mestnih različnih tekmovanj, koncertov idr.

⁹ Poimenovanje nima prave zveze z etimologijo obeh besed, gre za metodološko odločitev.

¹⁰

¹¹ Interpretacija dediščine ni seveda nikoli tako preprosta in demokratična. Družbeno znanje in moč v družbi nista enakomerno porazdeljena (Sapir 2002) in družba je zaradi tega »asimetrična« (Kurtz 2001). Tudi liberalni trg ne more preprečiti monopolov.

Tradicije (dediščine) nimajo več le političnega poslanstva - kot v 19. in glavni 20. stoletja, v obdobju slovenske nacionalne emancipacije. Brez folklorističnega entuziazma v 19. in 20. stoletju bi mnoge tradicije maskiranja izumrle ali jih ne bi na novo odkrivali (izumljali). Folkloristični pristop Nika Kureta je bil namenjen *ohranitvi* kulturne dediščine. Maske so postale medij za razumevanje oddaljene ljudske (narodove) duše, njene kozmologije in družbenega reda.

Nacionalna država je zdaj ponotranjena in ljudje se identificirajo z vzpostavljeno dediščino (prek šolskega, kulturnega in medijskega aparata; prim. Althusser 1980). Dediščina se zdaj se kot kulturni kapital pretvarja v ekonomskega. Demokratizacija in poblagovljenje civilne družbe spodbujata nastanek številnih dogodkov (kulturnih artefaktov, produktov), ki se borijo za tržni delež. Sodobni *marketing* je sodobnik humanističnega multikulturalizma, saj oba sledita smotrom civilne, pluralizirane družbe: prvi zato, da bi čim učinkoviteje nagovoril, informiral različne javnosti in jim dobavil zeleno blago in storitve (Kotler 2003), drugi pa zato, da bi razumel in varoval človekove pravice in kulturno diverziteteto (Erwin 2000). V vsaki skupnosti je torej prostor in čas za substantivistično perspektivo (zagotavljanje lokalne integracije in avtohtonosti) in za formalistični pristop (uporaba narave in kulture kot virom in kapitalov za povečanje akumulacije — monopola). Lokalna dediščina je običajno domena lokalne skupnosti, medtem ko za formalizirano *kulturno industrijo* poskrbijo profesionalci (razvojniki, turistični delavci, gostinci ipd.). Takšen in drugačen spoj prvega in drugega je pravzaprav značilnost vseh stratificiranih (centraliziranih, hierarhičnih, državnih) skupnosti.

Oboje je danes zelo pomembno, da »dediščine (pre)živijo«. Marketing v kontekstu dediščinskega turizma oziroma kulturne industrije uporablja domačjske identitete na eni strani in nagovarja identitete ciljnih skupin (kupcev) na drugi; z njunim približevanjem — to se kaže kot turistični produkt — spreminja samopodobe vseh vpletenih.

Sodobna mestna pustovanje in maskiranja torej ne moremo obravnavati le kot znamenja družbene dezintegracije (kot »izpraznjene šege«; prim. Kuret 1984), ampak so kraju in času primerne *adaptacije*. Niti metodološki kolektivizem, niti historicizem, niti zavračanje kapitalске narave današnje kulture ne morejo zadostiti potreb sodobnega človeka in kot koncepti zavirajo etnologijo, da bi ostala družbeno relevantna. Sodobni (aplikativni) antropologi lahko torej maskiranje preučujejo in konstruirajo tako na strani identitet kot na strani njihovega trženja. Izbira strani ni vedno le etične, ampak tudi eksistenčne narave.

Literatura

ALTHUSSER, Louis

(1980) Ideološki aparati države. *Ideologija in estetski učinek* (ur. Zoja Skušek)

Ljubljana: Cankarjeva založba

BOURDIEU, Pierre

(1998) *Practical Reason. On the Theory of Action*. Cambridge: Polity Press

CEVC, Tone

(1972) O pustnih šegah in šemah v vaseh in zaselkih pod Krvavcem v

Kamniških Alpah. *Traditiones* št. 1. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje, str. 173-180.

CLIFFORD, James; MARCUS, George E. (eds.)

(1986) *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley

Setc.C : University of California Press

DULAR, Jože

(1977) Nekaj zapisov o pustovanju v Metliki. *Traditiones* št. 5/6 (1976-1977)

Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje, str. 89-98

ERVIN, Alexander

(2000) *Applied Anthropology: Tools and Perspectives for Contemporary Practice*. Boston

etc.: Allyn and Bacon

FIKFAK, Jurij

(1985) Pogovor z Nikom Kuretom (Pogovori). *Traditiones* št. 15. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje, str. 179-188

FIKFAK, Jurij; GAČNIK, Aleš; KRIZNAR, Naško; LOGAR-PODLOŽAR, Helena

(2003) *O pustu, maskah in maskiranju*. Ljubljana: Založba ZRC

GODINA-GOLJA, Maja

(2003) Pustovanja v Mariboru (1840-1940). *O pustu, maskah in maskiranju*. Ljubljana:

Založba ZRC, str. 233-240

GROSS, David

(2000) *Lost Time: On Remembering and Forgetting in Late Modern Culture*.

Amherst: University of Massachusetts Press

HANN, Chris. (ur.)

(1996) *Civil Society – Challenging Western Models*. London: Routledge

JENNINGS, Sue (ur.)

(1987) *Dramatherapy: Theory and Practice for Teachers and Clinicians*.

London Setc.C: Brookline books

JUNG, Carl Gustav

(2003a) *Aspects of the Masculine*. London, New York : Routledge

(2003b) *Aspects of the Feminine*. London, New York : Routledge

KORFF, Gottfried

(1989) *Wilde masken*. Tuebingen: Ludwig-Uhland-Institut

KOTLER, Phillip

(2003) *Marketing Insides from A to Z: 80 Concepts Every Manager Needs to*

Know. New Jersey: John Wiley & Sons

KUČAN, Špela

(1990) *Pustovanje v Ljubljani v 20. in 30. letih*: (seminarska naloga).

Ljubljana: Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta

KURET, Niko

(1984) *Maske slovenskih pokrajin*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center

SAZU

KURTZ, Donald V.

(2001) *Political Anthropology. Paradigms and Power*. Colorado: Westview

Press

LEWELLEN, Ted C.

(1992) *Political Anthropology. An Introduction*. London: Bergin & Bergin

LOWENTHAL, David

- (1998) *The Heritage Crusade and the Spoils of History*. Cambridge: Cambridge University Press
- LOŽAR-PODLOGAR, Helena
- (1977) Pust na Banjški planoti. *Traditiones* št. 5/6 (1976/1977) Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje, str. 237-250
- MOČNIK, Rastko
- Marcel Mauss – klasik humanistike. *Esej o daru in drugi spisi*. Ljubljana: Studia Humanitatis, pp. 267-303
- MURŠIČ, Rajko
- (1997) »Razkritje krinke«: O lokalno-globalnih identifikacijah. *Traditiones* let. 26. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovensko narodopisje, str. 223-236)
- MORIN, Edgar
- (1967) *Duh vremena*: esej o masovnoj kulturi. Beograd: Kultura
- PLATTNER, Stuart (ed.)
- (1989) *Economic Anthropology*. Stanford: Stanford University Press
- SAMPSON, Samuel
- (1996) The social life of projects: importing civil society to Albania. *Civil Society – Challenging Western Models* (Hann, Chris; Dunn, Elizabeth – ur.). London: Routledge, pp. 121-142
- SIMONIČ, Peter
- (1997) *Televizijski karneval*: analiza kölnskih televizijskih pustnih zasedanj : (diplomska naloga: Vogrinc, Jože – mentor)
- (2004) *Pustovanje in karneval v Mariboru*. Maribor: Litera
- SAPIR, Edward
- (2002) *The Psychology of Culture*. A Course of Lectures (Judith T. Irvine ed.). Berlin, New York: Mouton de Gruyter
- SAUSSURE, Ferdinand de
- (1998) *Course in general linguistics*. London: Duckworth, 1998
- WILK, Richard R.
- (1996) *Economies and Culture*. Foundations of Economic Anthropology. Oxford, Colorado: Westview Press

Peter Simonič

MARIBOR MASQUERADING DURING TRANSITION

Summary

Slovenian ethnology usually linked masquerading and masks to the human soul and identity. Nino Kuret gave a significant contribution, by long lasting studies of tradition, masking in the country and abroad. With regard to the process of Slovenian political emancipation, ethnology, by such a stand, preserved the semblance of a significant national science, though – by collectivism and historicism – simultaneously made the comprehension masquerading in urban areas impossible. The latter were allegedly of no significance for the definition of Slovenianhood and were, in a historical perspective, primarily brought about the development of authentic local cultures.

The author summarizes some cognitions from the book *Pustovanje in karneval v Mariboru (Shrovetide and Carnivals in Maribor, 2004)*, where he devoted attention primarily to the period of the so-called transition – from Yugoslav socialism to the capitalism of the European Union; field work was carried out in 1996 and 2003. Among the substantial forces of transition he stresses

pluralization, individualization, commercialization, globalization and hedonism, which decisively transformed the carnival culture. Shrovetide carnival meets individual needs and leads to unforeseeable social interaction, which may become a tradition, with time, without having any connection with the national soul (folklorism), but a wish for amusement, monetary gain, cognition etc. The offer of shrovetide and carnival events grows by the year and is certainly much more colourful than could have been foreseen those who described traditional shrovetide customs. People market heritage.

If ethnology endeavours to answer on events and the needs of modernity, it will have to reconsider a part of its own scientific tradition.

In Maribor, during the last 40 years, a few lesser shrovetide or carnival traditions have been established. The oldest among them is the City Carnival (as of 1950), intended primarily for children. It is organized by the Union of Children's Friends.

Carjevanje (Being Emperor) is the second unforeseeable social interaction, owing to benefit it brings, has grown into a tradition. It began at a ski event in 1963, whereas today it is the largest guild carnival in Maribor.

A third invented tradition grew out in a Maribor suburb Razvanje, where the sculptor Franc Tobias in 1983, gave initiative to neighbours to cooperate at motorcade. Owing to more competitive and market attractive event the motorcade in 1996 died out.

Among the more recent traditions, one should mention the Carnival Night, which is prepared by the Maribor Tourism Institute. It is an attempt to renew the bourgeois identity of the locality. They choose a he- and a she-minister, among important citizens, the role of the carnival rector is officiated by the Mayor.

The research into shrovetide and carnivals in Maribor has uncovered generational differences as well. Children until 10 are masked in an archetype manner (boys by masks of might, girls by masks of emotionality), adolescents lose interest in masking, active population most likes to visit evening events, where they appear as members of a groups mask.

Competition and giving prizes for masks is a mandatory part of every shrovetide and carnival protocole.

HALOŠKI SOCIALNI MOTIVI V DELIH LITERARNIH USTVARJALCEV, POVEČINI S PTUJSKEGA

Sonja Dežman*

UDK 821.163.6.09

DEŽMAN, Sonja: Haloški socialni motivi v delih literarnih ustvarjalcev, povečini s Ptujkega. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 3-4, str. 501-516

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Avtorica predstavlja Haloze in haloškega človeka. Izpostavlja družbenoekonomske razmere v 20. stoletju na Ptujkem kot vzroke tedanje vinskičarske bede, izseljevanja in zdomstva, da jih lahko primerja s socialnimi motivi v književnosti literarnih ustvarjalcev s Ptujkega.

UDC 821.163.6.09

DEŽMAN, Sonja: Haloze Social Motifs in the Works of Men of Letters, Mainly from the Ptuj Area. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 501-516

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The authoress presents Haloze and the Haloze personality. She underscores the socio-economic situation in the XX century in the Ptuj region as causes of the vintners' misery, emigration and living diasporically, comparing them to the social motifs in the literature of men of letters from the Ptuj region.

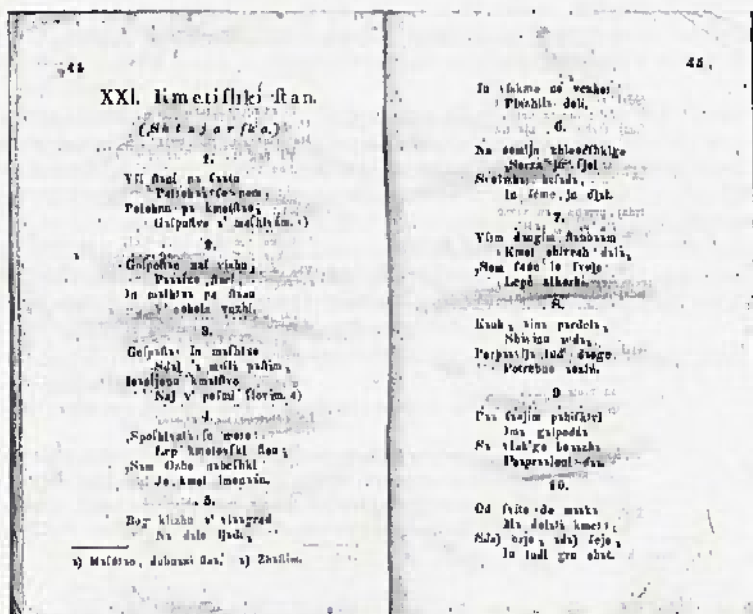
* Sonja Dežman, prof. angleškega jezika in slovenščine, Osnovna šola Ljudski vrt, SI-2250 Ptuj

»Zatrpeti moraš s človekom - dà, zatrpeti!«
 »Se pravi, rad ga moraš imeti, človeka, da!«
 (France Bevk)

Haloze, ki merijo po dolgem 31, počez pa 8-10 km, se po pravilniku o rajonizaciji vinogradniškega območja delijo na Haloze z obrobnim pogorjem in Srednje Slovenske gorice.

*Sonja Dežman, prof. angleškega jezika in slovenščine, Osnovna šola Ljudski vrt, SI-2250 Ptuj

Geografi pa jih delijo in Spodnje in Zgornje Haloze. Tamkajšnjim ljudem delitve niso mar: pravijo, da je haloški ves nizkogrčevnat svet, razgiban od Makol na zahodu do Zavrča na jugovzhodu in na severu od rek Drave in Draviuje do meje s Hrvaško na jugu. Haloze obsegajo okrog 30.000 hektarjev površin, na njih pa živi v šestih občinah (Gorišnica, Majšperk, Podlehnik, Videm, Zavreč in Zetale) nekaj čez 20.000 prebivalcev.¹ V vzhodnem, nižjem delu Haloz prevladujejo vinogradi (vinorodne Haloze), medtem ko je več kot polovica zahodnega dela Haloz pokritega z gozdovi (gozdnate Haloze).

Ahacel, Matija: Koroške ino štajarske pesme. Celovec 1838. Sg. R 782. (Hrani KIP.)

O tem, kako je nastal prelep haloški svet, a neupogljivim Haložanom skopo rodoviten svet, govorijo številne legende. »Ko je Stvarnik trosil na Zemljo bogastvo, je iz njegove vreče letela na Haloze bolj lepota,« je eno izmed njih zapisal Anton Gričnik.² Pokrajina je prepoznavna po vinski trti, ki je »vtila v Haloze svoje poezije, primešala ji je svojih slasti in svoje grenkobe, prevlekla je vzhodna, južna in južnozahodna rebra s svojo barvo, nasejala je po vrhovih in po pobočjih viničarske bajte ter gosposke vile« - zaujo so torej značilne ozke doline potokov, strma pobočja in ošiljena slemena ter zelo malo obdelovalnih površin. Nekoč je bilo tukaj »na stotine viničarskih in kočarskih otrok, ki so lačni kruha sanjali o

¹ Haloze, str. 4, citirano 30. 11. 2005. Dostopno na spletni strani http://www.halo.si/stran4_1.php
 Kmalu se jim bodo kot sedem občina pridružile še Cirkulane.

² FARICE: haloške folklorne pripovedi, (zbral Anton Gričnik), Kmečki glas, Ljubljana 1998, str. 8.

lepši bodočnosti».¹ V svojih zgodovinskih povestih *Drama izza davnih dni* in *Črna smrt* ter v črtici *Romanje na goro* je pisatelj Franc Ksaver Meško na začetku 20. stoletja opisal nekaj haloških krajev, pri čemer je tudi izpostavil predvsem romantično lepoto pokrajine: »Sem izza polja so prijazno pozdravljali haloški griči. Ob pobočjih jih je že krila temotna, za noč čez zemljo sprostrta odeja. Vrhi pa so se v zahajajočem soncu svetlikali, kakor bi iz vinogradov plameneli tihi ognji.«² Ptujška gora, lepota ravnice pod njo, pa tudi legenda o zaščitnem plašču Marije božje, kamor so se v 15. stoletju zatekli Haložani in Polanci pred Turki, so navdihnili Janez Antona Turkuša, da je leta 1892 spesnil Črno goro. Nastanku pesmi je botrovalo tudi narodnostno ogorčenje nad tujci, ki gospodarijo in vladajo na »naši zemlji«, ljudje pa so zanje le hlapci, sužnji in »ničvredni vindiški psi«. Leta 2003 je Vinko Korošak v začetnih poglavjih biografsko zgodovinskega romana *Kmečka dinastija* umestil svoje prednike na haloški grič Korošak, pri tem pa opisal beg domačinov na Ptujsko goro, ko so Turki ropali, požigali, morili in ugrabljali ljudi s Ptujkega in Dravskega polja ter iz Haloz.

Do tedaj so bile Haloze v literaturo vpete kot ljudske pesmi, vraže, legende in pripovedke, ki so si jih ljudje pripovedovali na sedminah, porokah in krstih, žeganjih, kolinalh in med trgatvijo. Revščine in pomanjkanja ni nihče opisoval, še manj pa mu iskal vzrokov. Življenje, kakršno koli je bilo, so jemali kot danost, božjo usojenost.

Ko so v petdesetih letih prejšnjega stoletja literarni kritiki in uredniki založb očitali Ivanu Potrču, pisatelju »težkih besed« o gruntarjih, kočarjih, kopačih in viničarjih s Ptujkega, da piše brez fantazije, se je ubranil z odgovorom, da mu je resnica pomembnejša. Že kot šestošolec ptujške gimnazije ji je dajal prednost, še zlasti, ker je bila porojena iz čustvenega »navzkrižja s svetom«, pa tudi iz protesta. »Še najbolj me je prizadevalo to, kar sem doživljal v Halozah, kako so na priliko naši ljudje, tudi starejši, zemljiški gospodi, predvsem pa nemški, roke poljubljali,« je o svojem mladostnem doživetju krivic zapisal leta 1989.³ Resnica o kmečkem (viničarskem) vprašanju druge polovice 19. in večjega dela 20. stoletja v severovzhodni Sloveniji je bila resnično boleča - tako zelo, da so se v tridesetih letih 20. stoletja gimnazijci in delavska mladina ob spodbudah in zgledih nekaterih svojih profesorjev (Marje Boršnikove, dr. Stanka Cajnkarija, Antona Ingoliča, Franceta Oniča, Toneta Siferja), na predavanjih dr. Franja Žgeča, Jožeta Kerenčiča, Jožeta Potrča in drugih naprednjakov, zlasti pa ob živem spoznavanju težkega življenja na podeželju in grenkih osebnih izkušnjah marsikaterega med njimi, z vsem srcem vključili v narodnoobrambni boj. »Ali, vseeno, bili smo mladi, še strahotno mladi in nezreli mladeniči, in tisto veliko življenje, tudi življenje velikih, se nam je še tako malo odgrnilo ... - in toliko življenja nam še ni bilo odkritega,« je o teh časih zapisal Ivan Potrč v uvodu k svoji zbirki novel *Nesmilečno življenje*.⁴

Od nekdaj je bilo enako hudo tako za viničarje in kočarje kot kmete. Do sredine 19. stoletja je na slovenskem narodnem ozemlju pod avstroogrsko monarhijo, katerega je zamejevalo 75 sodnih okrajev (med 20 na slovenskem Štajerskem tudi Ptuj kot statutarno mesto), živel pretežno kmečko prebivalstvo.⁵ Po uradnih popisih iz druge polovice 19. in prvih treh desetletij 20. stoletja je bil delež slovenskega prebivalstva v primerjavi z drugače narodnostno opredel-

¹ Besede dr. Franca Žgeča, po dr. Vladimirju Bračiču velikega ljubitelja in raziskovalca Haloz, v: Vladimir Bračič, *Vinorodne Haloze : socialno-geografski problemi s posebnim ozirom na viničarstvo*, Založba Obzorja, Maribor 1967, str. 5.

² Andrej Kovač, *Ptuj in okolica v pesmi in povesti*, v: *Ptujski tednik*, (1. 9. 1956), let. IX, št. 35, str. 3.

³ Ivan Potrč, *Zgodaj že po svoji poti*, v: *Franček Bohaner, Literarno omizje, Mladika, Ljubljana 1990*, str. 122.

⁴ Ivan Potrč, *Težko bi zapisal*, v: *Nesmilečno življenje : izbor novel, Mladinska knjiga, Ljubljana 1965*, str. 6.

⁵ Jasna Fišer, *Slovensko narodno ozemlje in razvoj prebivalstva*, v: *SLOVENSKA novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992*, Mladinska knjiga, Ljubljana 2005, str. 17.

jenimi prebivalci (npr. Nemci) na podeželju večji kot v mestih. Viničarji, predvsem iz Haloz, so bili najbolj siromašni in brezpravni delavci. Njihovo življenje je bilo odvisno od volje gospodarjev⁸ ali njihovih namestnikov (šafarjev). Stoletja brezpravnosti in podrejenosti so jih oblikovala v ubogljive in ponižne hlapce, na katerih ramenih in hrbtnih »gre vse na hrib in dol, bodisi stelja, krma, drva, voda, poljski pridelki itd.«⁹ Ko so se po letu 1920 viničarji organizirali v strokovno organizacijo pod okriljem Strokovne zveze viničarjev, so jih lastniki vinogradov preganjali ali odpuščali. Tako je prvi priložnosti za reševanje kmečkega vprašanja kmalu sledilo razočaranje. Že tako zadolžene ljudi, ki so z zemljo izgubili delo in kruh, je leta 1928/29 prizadela še huda zima. Kmečko vprašanje je postalo glavni družbenogospodarski problem. V Halozah je po letu 1932 je »pel boben«, glad in splošno pomanjkanje pa sta imela tod »domovinsko pravico«, je zapisal domačin iz Cirkulan dr. Vladimir Bračič. Viničarji, kočarji in mali kmetje so »stradali kruha in ga zato hodili iskat blizu in daleč od doma.«¹⁰

Od prve svetovne vojne naprej rastoči problem viničarstva in s tem tudi odrinjenih, »še od Boga pozabljenih Haloz«, je po 1930. letu in tja do druge svetovne vojne postajal predmet različnih razprav in zanimanj političnih strank in posameznikov, ki so tedanje socialnogospodarske probleme tesno povezovali tudi z narodnostnim vprašanjem. V svojih strokovnih raziskavah in člankih je dr. Franjo Žgeč prvi opozarjal na Haloze in socialnoekonomske razmere tamkajšnjih ljudi,¹¹ medtem ko je bil književnik Jože Pahor prvi, ki je v dramskem dialogu s petdejetanke Viničarji izpostavil družbene razmere v Halozah in viničarski problem tedanjega časa. O ideji za igro je dramatik po vojni zapisal, da so se le v primitivnih življenjskih razmerah Haloz lahko razvili »najbolj goli človeški nagoni«, hkrati pa je ekonomsko izkoriščanje tujih gospodarjev, ki je mejilo na hlapčevsko spoštovanje nemštva, viničarje klicalo k uporu za delavske pravice in zoper raznarodovanje.¹²

Ptuj je od leta 1880 postajal - ne samo po koncentraciji kapitala, ampak tudi po pogovornem jeziku in narodnostnih opredelitvah svojih prebivalcev - vedno bolj nemški (porast od 64 % na skoraj 80 % nemško govorečih prebivalcev).¹³ Slovenščina je postajala jezik služničadi in okoljskih kmetov, ki so mestne trgovce oskrbovali s kmetijskimi pridelki (zelenjavo, sadjem, krompirjem, koruzo, ovsom, ržjo, pšenico, čebulo in mesom, od tega največ s svinjino in perutnino), v njihovih trgovinah pa kupovali sol in sladkor. Jakob Gomilšak, sicer pesnik Slovenskih gor in domoljub, je v opisovanju Haložanov in njihovih s slamo kritih kočah, v katerih »životarijo«, izpostavil problem »zvečine praznih in pozaprtih poslopj«¹⁴ tujcev, pred katerimi se »globoko klanja naš Slovenec domačin, ki bi lahko bil lastnik, pa se od leta do leta vedno bolj ugresa v uboštvo.«¹⁴

Ptujsko agrarno podeželje (leta 1931 živelo izven ptujske mestne občine 94,4 % prebivalcev¹⁵), katerega sprva vse močnejša in nasilnejša germanizacija v

⁸ Jože Rozman, Viničarji v boju za nov in pravičen viničarski red, v: 5. Ptujski zbornik, (nr. Kristina Šanperl Purg), str. 271. Po anketi iz leta 1929 je bilo 26.000 ha vinogradov v rokah graščakov, tujcev in bogatih meščanov.

⁹ Tako je v 42. številki Delavske pravice 16. 10. 1924 zapisal o viničarjih Peter Rozman, tajnik Strokovne zveze viničarjev in oblastni poslanec v dvajsetih in zgodnjih tridesetih letih 20. stoletja. Opozarjal je tudi na njihova neprimerna stanovanja (»črvice, usmrjene luknje«), brezposelnost pozimi in pomanjkanje.

¹⁰ Vladimir Bračič, Gozdnate Haloze : socialnogeografska študija, Založba Obzorja, Maribor 1982, str. 78. Tudi avtor študije Vinorodne Haloze : socialno-geografski problemi s posebnim ozirom na viničarstvo (Založba Obzorja, Maribor 1967).

¹¹ Jože Kerenčič je proučeval zemljiške odnose v Jeruzalemskih goricah.

¹² Jože Pahor, Viničarji : drama v petih dejanjih, Slovenski knjižni zavod, Ljubljana 1951, str. 74.

¹³ Gl. op. 7.

¹⁴ Že leta 1875, v 4. št. Zore. Povzeto po Jakobu Emeršiču, Haloze in Haložani, v: Cvetko Zagorski, Zločin : povest o nekem življenju, Mohorjeva družba, Celje 1978, str. 111.

¹⁵ Ljubica Šuhgej, Gospodarske in družbene razmere v ptujskem okraju med svetovnim vojnama, v: ČZN, št. 1/1992, str. 46.

prvih desetletjih 20. stoletja ni dosegla, so v razvoju ovirali spreminjeni in tudi nepravilni posestniški odnosi, ki so izhajali iz razdrobljenosti posestev, menjave valute po prvi svetovni vojni, nedokončanih oziroma neuspešnih agrarnih reform in posledično tudi prezadolženosti. Vsemu temu so se pridružile še posledice industrializacije in naprednega razvoja (npr. elektrifikacija, posodobitev cestnega in izgradnja železniškega omrežja). Kmet je postajal vedno bolj odvisen od trga, posamezni obrtniki pa so zaradi pomanjkanja kapitala in vse močnejše tuje konkurence životarili (npr. splavarji, brodarji, žagarji, prevozniki, pletarji, vrvarji, usnarji, kolarji). Ptuj z okolico¹⁰ so v tem času eksistencialno najhuje prizadele davčne obremenitve, pa naj je šlo za plačevanje v naturalijah ali denarju. Med njimi so po svoji usodi spet izstopale Haloze, že tako prizadete v vinogradniški krizi, nato v spremenjenih tržnih in lastniških razmerah po prvi svetovni vojni.

Goričak. Razglednica Staru viničarija v Goričaku pri Zavrču. Zbirka Narodopisnih razglednic št. 5. Izdana okrog 1935. leta. (Ihrani KIP)

Okrog leta 1935 se je Halozam z vsem srcem, znanjem in pedagoško energijo posvetil dr. Franjo Žgeč in podrobno obdelal štiri tedanje katastrske občine (Doleno, Janški vrh, Jelovice in Sitež). Žal pa je sociološka študija z naslovom Haloze in (verjetno) ilustracijami sodelavca in prav tako gimnazijskega profesorja s Ptujca Franca Miheliča ostala v rokopisu. Dr. Franjo Žgeč je s svojimi članki in predavanji postal najostrejši kritik socialne zapostavljenosti Haložanov, predvsem otrok malega posestnika in viničarja v obdobju pred drugo svetovno vojno. Že kot dijak in pozneje visokošolec je prepotoval Haloze po dolgem in počez ter nato kot profesor na ptujski gimnaziji strokovno raziskoval vzroke razmer, ki jih kot mladenič ni doimel. Izpostavljal je neugodno (celo nevarno) razmerje lastništva, številčne viničarske družine, vino brez cene, slabo rodnost sadja, pomanjkanje denarja in s tem tudi hrane, obutve in oblačil.

Premnoge Haložane je doletela beda v pravem pomenu besede. Tedaj so staršem pri delu morali pomagati otroci, še pogosteje pa so jih »oddali« za pastirje ali hlapce (dekle) k premožnemu kmetu ali sorodnikom. »Večina otrok ima eno samo obleko. Krpe so šite vrh krp, dokler ne začne obleka na otroku razpadati,« je zapisal dr. Franjo Žgeč, hkrati pa poudaril, da haloški otroci v primerjavi s

¹⁰ Prav tam. Leta 1931 so kmetijske površine zajemale 71,9 % celotnega območja ptujskega okraja.

kmečkimi otroci na Ptujskem in Dravskem polju ne trpijo toliko zaradi preu-pornega dela kot zaradi lakote in neprimernih stanovanjskih razmer.¹⁷ O tem je pisal tudi Ivan Potrč: »... vse tole večno jesensko deževje, ki pere ilovnate vino-grade in listje z drevja, da se ti pokažejo te naše slamnate kočice v vsej svoji nesmilečni revščini - je stokrat, je tisočkrat prekleto ozadje tega našega kočarja, kmeta, izgaranih mater, lačnih otrok - še shodijo nikar, ko jih že priganjajo! - zara-di skorjice kruha, zaradi slamnate strehe! Za vse to se morajo tisočkrat in tisočkrat poniževati, prositi in plaziti, da nakrmijo sebe in deco, da nagarajo za davke ...«¹⁸ Trpljenje v delu, lakota in ponanjanje ter nasprotje bogastva in revščine, ki sta se zrcalila v komaj še stoječih, raztrganih viničarskih črno-belih bajtah in živo rdečih, zidanih in z opeko pokritih vilah meščanov, ki so prihajali v Haloze le na oddih in v trgatev v svojih vinogradih,¹⁹ so prizadeli tudi Antona Ingoliča. »Hiša je kot začarana: skoraj vse leto je zaprta, le trikrat, štirikrat letno se odpro vetrnice ... Spodaj v viničarski bajti pa se vse leto stiska v sobi, ki niua niti lesenega poda, šest ljudi, tam ni nikoli čuti smeha, beda gleda iz majhnih oken ...«²⁰ Med potjo po decembrski pokrajini je pisatelj srečal tudi šest šolarjev na poti domov. »Pogledal sem jih podrobneje: dekleta so drgetala v tankih oblekah, ki so bile nekdaj pisano barvaste, dečka pa sta bila oblečena v močno zakrpane suknjiče in lilače, obenua so gledali prsti iz prevelikih čevljev. Bili so drobni v telo in blede v obraz.«²¹ Na Antona Ingoliča, ki je tedaj stanoval v hiši Žgečevega brata v Dornavi, sta se navezala dijaka Ivan Potrč in Anton Žnidarič. Slednji ga je včasih spremljal na poti domov. Med kolesarjenjem sta debatirala o pisanju in problemih kmečkega človeka, tudi iz Halož. Literarno nadarjenost obeh dijakov je prepoznal tudi profesor in pesnik France Onič. Tako se je Anton Žnidarič s črtico Filip, objavljeno v gimnazijski Rasti, predstavil sošolcu, leta 1933 pa mu je pisatelj Tone Seliškar v 9. številki 3. letnika Ljubljanskega zvona objavil črtico V mraku. V njej je svoje občutje do »razpokane, požete haloške zemlje« metaforično zлил v izvirni lirični opis: »Zemlja - žareče, tisočkrat pregneteno železo, poteptano od tisočerihi bosih nog - se ohlaja. Pretegnjena se je zleknila, oprezno se je potuhnila, da ne bi opazil njen gospodar, da je stara, utrujena od večne človeške borbe za obstanek. Toda njene grudi so še vedno polne in visoke. Na njenih napetih vzboklinah se temno odražajo raztrgani vinogradi.«²²

¹⁷ Brez čevljev 30 % otrok, brez nedeljske obleke 40 %, brez kruha (daljše ohodnje) 30-40 %, brez mleka 30-52 %. V: Franc Žgeč, Beda haloške dece in nje sociološki vzroki, Sodobnost, 3/1935, str. 105, 106.

¹⁸ Ivan Potrč: Zgodaj že po svoji poti, v: Franček Bohanec, Literarno omizje, Mladika, Ljubljana 1990, str. 121.

¹⁹ Gl. op. 17, str. 108. Tako je bilo npr. na Majskem vrhu v lasti Ptujčanov, tajcev in »inozemcev« 81,4 % (47 ha) vinogradov, kmetov s polja 9,3 %, drugih Haložanov 2,9 % in domačinov 6,4 %.

²⁰ Anton Ingolič, Sprehod skozi Haloze, v: Naš rod, 40/1939, št. 5, str. 176.

²¹ Prav tam.

Su. Vid pri Ptuj. Razglednico založil F. Schostersich pri Su. Vidu med obema vojnama. (Hrani KIP)

Toda Haloze niso mogle živeti od lirične lepote. Takratna država je z zakonodajo, s širjenjem znanja in finančnimi vzpodbudami sicer pospešila obnovo od trtne niši uničenih vinogradov, toda veliko vinogradov domačini niso zmogli obnavljati. V skopo odmerjeni obdelovalni zemlji Haloze se ni moglo pridelati dovolj hrane, zato so se Haložani zadolževali tudi pri kmetih s polja (Polancih). Svoje dolgove so poravnavali s prodajo zemlje (gozda, travnika, vinograda). Tako je zemlja prehajala v druge roke (bogatih trgovcev nemškega porekla iz drugih pokrajin, sanostanov, denarnih zavodov in tudi nekaterih premožnih meščanov s Ptujem), Haložani pa so živeli vedno bolj »bedno« življenje. K temu so pripomogli še oderuhi. O tem je pisal Fran Jurtela, ptujski odvetnik in zaveden Slovenec: »Nekateri odenihi so imeli v Halozah posestev, da njim niso znali imena in števila. Prebivalstvo Haloze pa je postajalo popolnoma apatično, ker ni moglo dobiti od nikoder denarne pomoči v stiski.«²³

Haložani so že od nekdaj vajeni vsega hudega: od skopo rodovitne zemlje na prisojnih strmih gričev in bregov do naravnih katastrof (poplave, plazovi, pozebe, suše, napadi kobilic, trtne uši), bolezni (kuga, kolera), lakote, izkoriščanja in poniževanja gospodarjev ter brezbriznosti države do lastne vdanosti v usodo. Ko je bilo najhujše, so moški začeli iskati delo v bližnjih mestih ali se celo izseljevati (iz ekonomskih razlogov iz ptujkega območja izselilo povprečno 10 oseb na leto²⁴), ženske pa so še naprej hodile na dnino. Čeprav je imel ptujski okraj v banovini največ vinogradniških površin (v Halozah 10,9 %), je njihov pridelek zaostajal za deželnim povprečjem.²⁵ Vino so prodajali pod ceno ali pa njeno oblikovanje prepuščali trgovcem z vinom. Haloze so v resnici živitarile, čeprav so dajale dobro vino (na 4. mestu v banovini²⁶). V zameno pa razen revščine

²³ Tone Žnidarič, V mraku, v: 63. Izvestje Gimnazije Dušana Kvedra na Ptuj, Ptuj 1969, str. 92.

²⁴ Fran Jurtela, Posojilnica v boju proti oderuštvo: spominski zapis Zadrugne zveze v Celju ob priliki štiridesletnice njenega delovanja 1883-1923. Celje 1923, str. 33.

²⁵ Antou Ožinger, Zgodovina samostana in župnije sv. Petra in Pavla od začetka 19. stoletja do konca I. svetovne vojne, v: Minoritski samostan na Ptuj 1239-1989, Ptuj-Celje 1989, str. 158.

²⁶ Gl. op. 15, str. 47.

²⁷ Prav tam.

in zaostalosti niso dobile ničesar: razvoj jih je dobesedno zaobšel. Še v tridesetih letih 20. stoletja so uporabljali krušne peči in le redko t. i. žkoze` (kovinske štedilnike na nogah), kultali so v lončeni posodi, jedli iz lončenih in lesenih skodelic (prvi krožniki, narejeni iz blata okrog leta 1927, kovinski krožniki in lonci okrog leta 1940).²⁷ Pribor je bil sprva lesen, nato aluminijast. Tamkajšnji ljudje so si svetili z žžulbami` (na maščobo), v skrajni sili celo s trskami in šele nato s petrolejkami.

V tem času so v javnost vedno bolj pogosto prodirale novice o siromaštvu v Halozah: Mariborski Večernik Jutra je leta 1937 v št. 86 objavil članek Krik bede in obupa iz vinorodnih Haloz, ptujski gimnazijec Jože Krivec iz Vareje,²⁸ urednik gimnazijske Mlade setve pa je po začetnih pesniških poskusih v Piramidi pisal izjemno osebno angažirane črtice in povesti iz Haloz za Ženski svet, Življenje in svet, Dom in svet in Obisk (npr. Viničarjeva selitev, Haloze, Zadnji kos kruha, V Halozah). Leta 1942 je v Slovenčevi knjižnici izdal zbirko realističnih črtic Dom med goricami (s spremno besedo dr. Tineta Debeljaka in ilustracijami Franceta Miheliča) ter zanjo prejel tedanjo Prešernovo nagrado. Leta 1943 je emigriral v tujino. V Argentini je izdal drugo zbirko novel Pij, fant, grenko pijačo (1978), v kateri se med drugim z idiličnim pogledom in z veliko nostalgijo spominja domačih Haloz.

Tudi Anica Černež, profesorica na ljubljanskem učiteljskišču, je v Ženskem svetu v letih 1939-1941 objavila nekaj pesmi o Halozah (npr. Pismo iz Haloz, Božič v Halozah, Viničarka).

Ko se je Mariborski Večernik Jutra zavzel za ostre obsodbe pretepačev in tudi morilcev s podeželja, se je marsikdo spomnil družinske drame in sodnega procesa Bratuša-Holc v letih 1901-1903. Franca Bratušo, skupaj z ženo obdolženega smrti hčerke Ivane (Hanike), ki je pobegnila od doma, je upodobil v svoji povesti Zločin Cvetko Zagorski. Marsikatero resnično življenjsko dramo, ki se je razkrila na sodišču, je kot snov za svoje romane uporabil tudi Anton Ingolič, znan po svojem pisateljskem iskanju, zbiranju in študiju gradiva, predvsem pa lastnih izkušnjah. Med službovanjem na Ptuju je v letih 1936-1937 zbolel na oči. Ker ni smel s pisanjem in z branjem utrujati oči, brezdelje pa mu je bilo tuje, je pogosto prisostvoval pravdam na ptujskem sodišču. Tako je npr. dokumentarno gradivo iz sodne razprave predelal v kmečki motiv za novelo Prvi sneg (1939). Haloške razmere tik pred drugo svetovno vojno je opisal tudi v drugih zgodbah in jih objavil v Ljubljanskem zvonu (npr. Tam gori za hramom) in Našem rodu (Zakaj so haloški otroci lačni, Sprehod v Haloze). Njegovo najobsežnejše delo o Halozah pa je dvodelni roman Vinski vrh (Žeja, Trgatev) iz leta 1946.

V desetletju pred drugo svetovno vojno je kot posledica svetovne gospodarske krize zavladala še draginja: 500 kg goveda je bilo vrednih 12 parov čevljev (par čevljev 150-250 din), 100 kg prašiča 6 m blaga (meter volnenega blaga povprečno 150 din), 10 jajc 6-7 škatlic vžigalic, m³ lesa 1,75 centa škropiva, 100 l vina 9 centov cementa.²⁹

²⁷ Prvi zidani štedilniki iz polne opeke v letih 1940-1945, kovinski brez pečice ali električni po letu 1970, elektrika v letih 1946-1970 in vodovod še pozneje; asfaltna cesta šele pred nekaj leti. Iz pripovedi Julijane Belšak, v: Kako so stanovali naši predniki, Zgodovinski krožek OŠ Cirkulane, str. 2, citirano 26. 1. 2005, dostopno na naslovu: http://www2.arnes.si/~mhoseir2s/pro_kuhinje.htm

²⁸ Dr. Jože Krivec (1916-1991) se je ob izbruhu druge svetovne vojne postavil na stran okupatorja. O njem je pisal Franc Jeza kot o »dobrem tovarišu« v šoli in še pozneje na univerzi, čeravno sta se politično razhajala: «... ambicioznost, ali bolje rečeno nekaj gon po maščevanju nad meščanskim okoljem, ki ga je kot revnega laloškega študenta odrivalo in preziralo, so ga vedno bolj pehali v vrste mladih fanatikov.» V: Franc Jeza, Spomini iz taborišča, Goriška Molitorjeva družba, Katoliško tiskovno društvo, Trst 1947, str. 31.

²⁹ Siti in lačni Slovenci : publikacija Dialogov, (ur. Janez Rotar, France Forstnerič), Založba Obzorja, Maribor 1969, str. 18.

Nezadovoljstvo je raslo. V Halozah je med ljudmi krožil rek, da se bogati tolažijo s »penezi«, revni pa s »kupom dece«. Da bi lahko preživeli svoje velike družine (leta 1931 povprečno 4,5 članov³⁰), so Haložani kot nekvalificirani ali polkvalificirani delavci iskali zaslužek v maloštevilnih industrijskih obratih in pri obrtnikih v bližnjih krajih (Ptuj, Ormož, Majšperk). Delovnih mest je bilo malo (na Ptuj delo našlo le okrog 1500 okoliških delavcev),³¹ zato so med letom delali tudi kot sezonski delavci (»mlačva« in okopavanje krompirja na Dravskem polju, obiranje lumelja v Savinjski dolini, pozneje tudi v Nemčiji in Avstriji). Tedanje pomanjkanje, zaposlovanje v bližnjih ali oddaljenih krajih in tudi izseljevanje pa so našli močan literarni odziv še po drugi svetovni vojni.

Literarno ustvarjanje med obema vojnama je bilo najbolj plodno obdobje literature o Halozah, predvsem sociološko naravnane. Še bolj pomembno pa je bilo to, da so sociološke razprave o Halozah dr. Franja Žgeča in različni članki v časopisih zdramile mlade, bodoče intelektualce. Razmišljanja o »krivici, ki jo je moral prestajati naš človek, ki pa mu nisi mogel pomagati, našem krivičnem ali narobeštnem svetu in naši zavoženi družbi, v kateri se nemška gospoda košati na naši zemlji in začinja po hitlerjansko obnašati«, je ptujske gimnazijce oblikovala v socialno osveščene in narodno zavedne ljudi, ki so bili, skupaj z intelektualci, delavci in kmeti, pripravljene »služiti revoluciji«,³² predvsem pa se v skupni narodnoobrambni fronti zoperstaviti naraščajočemu fašizmu. Toda slednje Haloz ni doseglo v takšni meri kot npr. mesto Ptuj. Ko se je bližala druga svetovna vojna in je svet trepetal pred neznanim, v Halozah temu niso posvečali velike pozornosti - boj za preživetje iz dneva v dan je bil na prvem mestu. Drugače pa je tiste čase doživljal ptujski župan v letih 1935-1940, dr. Alojzij Remec. V povesti *Opustošena brajda* je zapel idilično hvalnico naravni lepoti jesenskih Haloz, »ljubim vinskim goricam, ljubezni, ponosu, veselju« in »hladnemu vetriču, ki je šepetal po obranem trsju«, hkrati pa se je v slutnji bližajoče vojne zbal za »naše zelene brajde«. ³³ Podobno se je v avtobiografskem romanu *Veliki voz* (1986) spominjal svojih mladostnih doživetij v Halozah, kjer je imel boter veleposestnik svoj mlin, žago in vinograde, pisatelj Miha Remec, danes najvidnejši slovenski pisatelj znanstvene fantastike.

Ob nemški okupaciji je na Ptujskem povsem zamrlo literarno ustvarjanje. Večina inteligence je bila izseljena. Šele po vojni so si nekateri haloški kraji in vojni dogodki utrlj pot v spominsko literaturo (npr. borlski grad, preurejen v predhodno taborišče).

³⁰ Gl. op. 15, str. 48.

³¹ Prav tam, str. 55. V ptujskem okraju konec tridesetih let 20. stoletja 72 % nekvalificiranih in polkvalificiranih delavcev.

³² Gl. op. 18, str. 125.

³³ Alojzij Remec, *Opustošena brajda*: zgodba iz temnih dni, I. del, Družba sv. Mohorja, Celje 1946, str. 136, 13.

Viničarija. Fotografija je preslikana iz časopisa Untersteirischer Kallender 1944, str. 129. Podnupis k sliki se glasi: Winzerhäuser in Sulzberg in der Kollos (Viničarske hiše v Statini v Hulozah). (Istani KIP)

Po drugi svetovni vojni je bilo prvo desetletje namenjeno odpravljanju posledic vojne in obračunom z okupatorjevimi sodelavci med vojno ter drugače mislečini po vojni. Družba se je zoperstavila posamezniku in v ospredje postavljala vrednoto kolektivizma. Haloški viničarji so dobili nekaj zemlje, toda garanje na vinorodnih strminah in ilovnatih tleh je ostalo. Tudi skromna obdelovalna površina za krompir, fižol, repo ni dajala takšnih letin, da bi družinam zadoščale za preživetje. O tem, kako so Haložani preživeli vojno viхро in kako so jim terenski aktivisti v času agrarne reforme podeljevali po vojni zaplenjena posestva in viničarije, beremo med drugim v romanu Ignaca Koprivca *Hiša pod vrhom* (1957): »Hej, agrarniki, hudiči lakonni! ... Ste že skuliali svojo prismojeno godljo? /.../ A seveda, majer Tunek je tudi poleg! ... Zaskominalo ga je po zuji zemlji ... Postal bi rad posestnik ... Sami šravi ste se znašli skupaj! ... Napolniti hočete svoje piskrčke, a ne veste, da jih ne morete. Od tujega takšni, kot ste vi, ne znajo živeti.«³⁴ Že v letu 1939 objavljeni knjigi *Kmetje včeraj in danes* je Ignac Koprivec z opisi tradicionalnih in sodobnih oblik kmetovega življenja prikazal socialne odnose in življenje v slovenskogoriških krajih ter zbudil nemalo zanimanja zaradi izpostavljene bede. Tik pred vojno je začel pisati Vaške podobe, prav tako s problematiko viničarstva, vendar zbirka novel ni bila končana.

Pomanjkanje denarja, stara miselnost in neorganiziranost so Haložane odvrčali od povojnih reform. Opuščali so obdelovanje zemlje, tudi vinogradov, in se raje zapirali vase. Zanje je bil svet »tam zunaj« sovražen, preveč gosposki in nerazumljiv (zlasti starejši generaciji): »Tam tiste bi bilo treba pošlati zadaj nad hlačnicami! Zastran tistih je postalo življenje tako bridko. V avtomobilu so se pripeljali ... Naši pa tudi ... Vsi bi morali reči, da ničesar ne maramo. Naj ostane, kakor je bilo. Po starem, ne? Tako je še najbolj.«³⁵ Veliko upanje, da bo po vojni ljudska oblast »poskrbela« za kmete, se je hitro razblinilo; kmetu so se zaprla vrata zasebnitva. Ljudi so begali in pogosto razdvajali zakon o zaplenbi premoženja nemške države, njenih državljanov in narodnih izdajalcev, zakon o agrarni reformi in kolonizaciji. Na podeželju so se ustanavljale zadrugе. Leta 1947

³⁴ Ignac Koprivec: *Hiša pod vrhom*, DZS, Ljubljana 1957, str. 225.

³⁵ Prav tam, str. 207.

je bil opravljen popis vse zemlje, tudi na Ptujskem. V državni lasti je bilo npr. 141 ha vinogradov, 4362 ha gozdov in samo 98 ha neplodne zemlje. Zadrugam je pripadlo 235 ha vinogradov, 753 ha gozdov in 317 ha neplodne zemlje. V zasebni lasti pa je bilo 2319 ha vinogradov, 18.312 ha gozdov in kar 4886 ha neplodne zemlje.⁴⁶

Mesta so se s pomočjo rastoče industrije razvijala, na vasi pa so se znova kopičile gospodarske in s tem tudi socialne težave. Mladi ljudje so zapuščali domove in ostarele starše, pogosto tudi svoje otroke, da bi se zaposlili v tovarnah. Haložanom se je delo ponujalo delo na Ptujju, v Majšperku, Poljčanah, Kidričevem, Ormožu in Mariboru. Kmečko-delavski stan se je številčno krepil. Leta 1948 je imela ptujška občina 6518 prebivalcev, saj je rast prebivalstva, predvsem v Halozah, nazadovala zaradi nizke rodnosti in izseljevanja mladih.⁴⁷

V sedemdesetih letih 20. stoletja je razvoj Slovenije dosegel dokajšnjo stopnjo razvoja v primerjavi z ostalimi jugoslovanskimi republikami, toda v Halozah so še vedno živeli »nevedni ljudje in lačni otroci v razdrtih hišah«. Istočasno pa so časopisi poročali o slovenskih milijonarjih, vilah in vikendih, razkošju in evropskem obilju (ocena po številu televizorjev, avtomobilov, dolžini kolon na mejah).⁴⁸ Dušan Pirjevec, ki je spregledal nevarnost takšnega »razvoja« za Slovence, je v okviru narodnostnega vprašanja intelektualce pozival k temu, naj se bolj ukvarjajo s tem, kaj počnemo Slovenci sami s seboj, kot pa s tem, kaj počnejo drugi z nami. Tako so razmišljali tudi avtorji⁴⁹ različnih prispevkov publikacije Dialogov Siti in lačni Slovenci, ko so se podali v Slovenske gorice, Haloze in na Kozjansko z namenom, da se prepričajo o tamkajšnji zaostalosti in revščini. Resnica je bila za nekatere med njimi veliko hujska, kot so pričakovali: stanje kot pred vojno (»Vodo še vedno nosijo iz grabna s putami.«, »Stoletne petrolejke še niso postale folklorna znamenitost.«⁴⁰), razdrobljenost posesti (»krpice« zemlje«, »krpice« vinogradov«, blato in ilovica vsepovsod⁴¹), ročno delo, odhajanje na delo v Nemčijo, preslabo oblečeni in hranjeni otroci z nizkim uspehom v šoli, do katere so imeli tudi po dve uri hoje (v Stopercal, kjer je bila šestrazredna šola, je izdelalo le 10 % učencev⁴²), molčiči, nedostopni, apatični, povsod ostarele ljudje brez denarja in v zaprtih, zatohlih hišah.⁴³ Kmalu jim je postalo jasno, da se »od lepote ne da vselej lepo živeti.«⁴⁴ France Forstnerič je tedaj zapisal, da so »razmere, podobne pravim rezervatom množične revščine, posledica nekaterih ukrepov ali neukrepov v družbenopolitičnem, torej ekonomskem, socialnem, kulturnem in včasih tudi ideološkem razvoju naše družbe.«⁴⁵ V sedemdesetih letih prejšnjega stoletja je bilo na prenaseljenem ptujskem območju zaposlenih 21,4 % Haložanov. Naraščajoča nezaposlenost je postajala problem tukajšnjega gospodarskega razvoja, dokler ni že leta 1990 3168 ljudi, večinoma nizko kvalificiranih, iskalo delo. Leta 1970 je bilo na Ptujskem 7,2 % brezposelnih prebivalcev, dvajset let pozneje pa 16,8 % (v Sloveniji leta 1970 2,9 %, 1990. leta 7,2 %).⁴⁶

⁴⁶ Franc Fideršek: Razvoj zadrugištva in zasebnega kmetijstva do leta 1952, v: Ptuj : monografija o gospodarskem in družbenem razvoju ptujške občine po drugi svetovni vojni, Perutnina Ptuj idr., Ptuj 1992, str. 34. Medtem ko so državni sektor predstavljali 4 državna posestva, gozdna uprava in 14 ekonomij, se je v zadrugištvo vključilo 17 kmetijskih delovnih zadrug in 27 zadrugiških ekonomij.

⁴⁷ Stanko Napast: Demografski procesi v ptujski občini po drugi svetovni vojni, v: Ptuj : monografija o gospodarskem in družbenem razvoju ptujške občine po drugi svetovni vojni, Perutnina Ptuj idr., Ptuj 1992, str. 15.

⁴⁸ Gl. op. 29, str. 26-38.

⁴⁹ Med njimi Drago Jančar, France Forstnerič, Slavko Jug, Taras Kernanner, Janez Rotar, Mirko Čepič idr.

⁴⁰ Gl. op. 29, str. 168.

⁴¹ Prav tam, str. 169.

⁴² Prav tam, str. 172.

⁴³ Gl. op. 36. Leta 1981 je v ptujski občini znašal delež prebivalcev, starih nad 64 let, 10,4 %, v Sloveniji 11,0%.

⁴⁴ Gl. op. 29, str. 174.

⁴⁵ Prav tam, str. 207.

⁴⁶ Franc Tetičkovič: Kadrovski razvoj v občini, v: Ptuj : monografija o gospodarskem in družbenem razvoju ptujške občine po drugi svetovni vojni, Perutnina Ptuj idr., Ptuj 1992, str. 19.

Tedaj so povojne Haloze našle v domačem duhovniku Jožetu Topolovcu (Jožetu Haložanu) iz Kočic svojega najbolj plodnega pisatelja. V enajstih daljših ali krajših povestih in črticah, napisanih v osemnajstih letih, je postal »zapisovalec« haloške zgodovine, viničarskega izkoriščanja, življenjskih usod starih in mladih Haložanov, predvsem pa zagovornik prenove tamkajšnjih krajev. V devetdesetih letih je ptujška občina združevala 35 krajevnih skupnosti, od tega osem na območju Haloz. Da bi se dvignila izobrazbena raven prebivalstva na Ptujskem,⁴⁷ so se po letu 1970 v šolstvo vlagala velika sredstva, med njimi tudi sredstva za stipendije, s katerimi so spodbujali poklicno izobraževanje in visokošolski študij socialno najbolj ogroženih dijakov in študentov.

Med najbolj angažirane zgodbe sodijo Topolovčeve zgodbe o haloških otrocih, »beraški svojati« in »ščeneti« (npr. Anika, Franček), v katerih tu in tam prepoznamo Prežilov slog kmečke povesti: »Ko je prišla na vrh hriba, je pozabila na ruto in jajčka so udarila ob kamen. Nekaj hladnega se je razlezlo čez njeno vse srce, vendar ni čutila nič tistega, kot jo je učila mati, da ji mora biti žal še za drobnico kruha, če ji pade na tla.«⁴⁸

Na tem mestu omenimo tudi Franca Tobiasa in njegove pesmi, ki opisujejo vaše posebneže (Haloški brentarji, Janž, Boštjan, Ruda), in Jožeta Križančiča, ki je »življenje preživel na vinskih gričih« in »po svetu pel slavo domovini in vinski trti«. Navezanost na gorice in domotožje domačega človeka, ki je našel delo v tujem rudniku, je opeval z besedami: »Noč turobna v globini / rudnika me na smrt utruja. / Le kaj bi dal, da pod streho slamnato / bi spet zaspal. // Urno pelji vlak domov domov, / da čimprej zagledal / bom vinske vrhe, domače trate / in vino pil iz naše trte.«⁴⁹ Peter Vesenjaj, rojen v Pestikah v občini Zavrč (v »srčni mali vasi na hribčku dolgem in cvetočem, lepo položnem v zavetju sončnem«⁵⁰) je 40 pesmi prve zbirke, napisanih v preprosti rimi in posvečenih haloški pokrajini (npr. Le pridi v Zavrč, Njiva, Trgatev), poimenoval po svoji kulturni oddaji, naperjeni proti projektu shranjevanja nuklearnih odpadkov v Halozah. Njegova druga zbirka prinaša refleksivne pesmi o naravi, ljubezni, domu in Halozah (npr. Haloški mož 2000, Haloška liška). To so pesmi, ki za poznejši čas pričajo o današnjih dnevih.

O tem, kako so izkoriščali in zaničevali haloške viničarje, je na spletnih straneh pisal Adi Žunec v Prokletem pruhu: »Namesto kruha in vina je v zahvalo slišal le gospodarjeve besede: žKonji hodijo težko, naj nese Jaka.«⁵¹ Adi Žunec, po rodu Ptujčan, je bil Haložan zapisan že kot eden izmed šestih otrok haloške viničarsko-delavske družine, nato pa kot avtor črtic, povesti in pesmi, spominsko in zato tudi tematsko tesno vezanih na Haloze, kjer je zanj »haloška ilovica prekleto, kadar jo nosi siromak, je hudič, če se je lotiš golorok, a je bogastvo, če nimaš popolnoma nič drugega, da bi preživel.«⁵²

Najprej pesnica in šele nato pisateljica Sonja Votolen je Haložam posvetila svoje besede v sodelovanju z revijo Oznanjenje. Zgodbe o haloških ljudeh nove generacije, ki so razpeti med mestom (službo) in Haložami (zemljo), so realistične v prikazovanju razdvojenosti protagonistov med tradicijo in sodobnostjo ter v (največkrat neuspešnih) poskusih pretrganja z usodno preteklostjo in patriarhalnimi pravili: »Mati, mati, vi pa ste mi namenili le tiste milijone! Štefa mi naj izplača, da si nekje postavim hišo! /.../ Vrag vzemi milijone! Milijonov ne morem orati, v milijone ne morem sejati, milijonov ne morem obdelovati! Preklet papir! Zemljo mi vrnite, zemljo hočem, delati hočem in smrdati po hlevu in mokri prsti! /.../ Pa ona, moja reva, Marica? Toliko žuljev je vtepla v grunt, toliko znoja pre-

⁴⁷ Prav tam, str. 21. V obdobju 1974-1988 nekvalificiranih prebivalcev od 21,1 % do 27,7 %.

⁴⁸ Jože Topolovec Haložan: Pokošena trava : književnost Jožeta Topolovca Haložana, Mohorjeva družba, Celovec-Ljubljana-Dunaj 2002, str. 19.

⁴⁹ Jože Križančič: V družbi vinske trte, Samozaložba., Ptuj 2003, str. 198.

⁵⁰ Peter Vesenjaj: V miru rasti žitni kdas, Samozaložba., Turški vrh 1995, str. 86.

⁵¹ Žunec, Adi: Prokleti pruh, v: Locutio 24, ISSN 1580-4151, oktober 2004, citirano 26. 1. 2005, dostopno na naslovu: <http://www.kud-mld.si/locutio/lo24adizunec.htm>

⁵² Otroštvo v Halozah, 1997, V grabi rase praprota, 2002, Dominik, 2003, Dominik in Zalika, 2005.

potila, toliko let zapravila, toliko hudih ur preživela ob materi, Štefi, Tili, ob meni, ki je nisem ščitil, kot bi si zaslužila! Moji Marici so ostali le grenki spomini, pa zgarane roke, sivi lasje in razorana duša. Življenje je res svinjarija.«⁵³ Sodobni haloški človek Sonje Votolen je v literaturi o Halozah nekaj novega: protestira, se upira, odhaja, odreka, a na koncu se le vrne h koreninam.

Socialno pogojeno izseljevanje ljudi s Ptujškega in ohranjanje slovenske identitete doma in v tujini pa je vodilna nit literarnega ustvarjanja pesnika in pisatelja Ivana Cimermana, ki se je »v prelepih zidanih vinorodnega gričevja Haloz in Slovenskih goric, srca Štajerske, omamljal z vinom v resnici«⁵⁴ v takšni meri, da vedno, ko uzre redke slamnate kočice na Štajerskem in drugod po Sloveniji, pomisli na slovenske zamejce, predvsem pa na izseljence, ki so odšli po svetu z upanjem, da bi nekoga dne »zgradili nove hiše poleg koč prednikov«.⁵⁵ Tudi v Baladi o Halozah, posvečeni »poetu čopiča« in enemu najboljših slikarjev Haloz Albinu Lugariču, elegično opisuje zapuščen haloški dom, kjer »v črepinjah oken veter glas si rani, / odbit podboj podpira osuto kmečko peč, / v pepelu gnazdi mrzaz in lonci razmetani / ne brbotajo v luči dogorelih sveč«.⁵⁶ Da je svojo življenjsko in umetniško poslanstvo posvetil preprostemu slovenskemu kmečkemu človeku in zdomcu, pričajo verzji: »Spoznali me boste / po mojih ljudeh, / preprosto, po kmečko mi plenijo dušo, / po blatnih, težaških poteh, / kjer drinarji, trte trpijo med sušo.«⁵⁷

Globoko navezanost na zemljo in spoštovanje pa izpoveduje visoka pesniška umetnost Franceta Forstneriča. Nenehno spreminjajoča se reka Drava in z ilovico pokrita haloška pokrajina sta postali ob kurentu pesnikov simbolni motiv: ob mnogokrat suhi rečni strugi je živel in še živi, njeno plivanje v njem obuja spomine na mehke, oglušele ravnice njegove mladosti in na večerne griče Haloz, kjer se »bosi podplati prebujajo v ilovici« in kjer stoji »zaklenjena naša zapuščena hiša« z razmetanimi žlicami in otopelimi nožem kot simbolom neke davne iskrivosti in usode. Tedaj si očita: »Škoda, oče, da nisva šla / nikdar skupaj v Ljubstavo. / Zdaj vem, takšna je, kot si dejal: / žljubstava, daleč in v blatu.«⁵⁸ Kako zelo se je France Forstnerič kot domačin, novinar in pesnik čutil odgovornega za usodo Haloz v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja pa dokazuje tudi izid publikacije Siti in lačni Slovenci: kot organizator pohoda po Halozah in sourednik je tedaj precejšnjemu delu Slovenije odprl oči in srce za najbolj socialno ogrožene pokrajine. Morda zato tudi ne preseneti izpoved v pesmi Pozabljam: »Kako pozabljam kraje svojih mladih dni, / imena hiš, ljudi, dreves, trav, ptičev. / Mene pa, kot vidim, tu še vsi poznajo, / pomni me, kot da bi sploh ne bil odšel, / kot da ne bi zrasel, živel daleč proč / in se postaral.«⁵⁹

Haloze po drugi svetovni vojni so se »praznile«. Brezposelnost je naraščala. Delo so začeli iskati tudi kmetje, mladi pa so zapuščali domove zaradi služb v mestu ali celo v tujini. V začetku petdesetih let je bilo odhajanje v tujino prepovedano, zato je veliko ljudi prebегnilo, zlasti v Avstrijo. Po letu 1960 pa se je sprožil plaz masovnega zdomstva (Avstrija, Nemčija). Po popisu iz leta 1971 je bilo iz ptujške občine 4113 zdomcev (6,2 % vsega prebivalstva), leta 1981 4005 in leta 1991 4203 zdomcev (od tega 3253 aktivnih in 950 vzdrževanih, kar pomeni, da so odhajali v tujino tudi zakonski partnerji ali celo družine).⁶⁰

⁵³ Sonja Votolen: Nič ne boli, v: Oznanjenje XXIII: družinsko glasilo za krščansko kulturo in umetnost, Oznanjenje, župnijski urad, Stranice 2000, str. 27.

⁵⁴ Cimerman, Ivan. 1994. Bumerangi = The Boomerangs = Die Bumerange = Les boomerangs = Los boomerangs. Ljubljana: Debona, str. 12.

⁵⁵ Bedrač, David: Deklič z gore liiti, nori, skaktja, šumi, v: Štajerski tednik, 12. 2. 2004, str. 15.

⁵⁶ Cimerman, Ivan: Slamnata vdova: pesmi, Pomurska založba, Murska Sobota 1982, str. 46.

⁵⁷ Prav tam, str. 57.

⁵⁸ Forstnerič, France: Drava življenja: pesmi. Obzorja, Maribor 1993, str. 63, 178.

⁵⁹ Prav tam, str. 177.

⁶⁰ Gl. op. 37, str. 15.

Osebna izkušnja trpke mladosti sredi Haloz, »cankarjevsko« nežen spomin mater in odhod v svet, katerega je spoznaval iz hlastno prebranih knjig že kot otrok, so našli pot v poezijo, kakor tudi v krajšo prozo Ptujčana Jakoba Emeršiča. Bolečino odhajanja od doma in vnovična vračanja domov simbolično primerja s pobitimi srnjaki, ki so »na berglah nosili zelene spomine« in mislili na unirajočega orla, ki ni več poznal ne »okroglih senc« ne štetja zvezd.⁶¹ Trpke posledice izseljevanja (»pot sanjajočili ptic«) pa zaznamo v njegovi zgodnji pesmi *Odpadla veja*, v kateri toži, da je »vse je odšlo: sonce, drevo in sence«, da »po starih pragovih spominov hodijo mačke« in da se »vidi spet drevo kot podoba drevesa«.⁶²

Današnji čas, drugačne izkušnje in spreinenjene življenjske vrednote pa ne vplivajo na dojemljivost in občutljivost novejših literarnih ustvarjalcev s ptujskega območja. V večinoma samozaložniško izdanih delih še vedno motivno opisujejo naravno lepoto Haloz ali pa svoje spomine na mladost v rjili, ko se je zdelo, da je življenje obstalo na nivoju predvojnih razmer. Njihova dela so ozko prostorsko (domačijsko) omejena, toda kljub folklornim, tradicijskim elementom nosijo občečloveško sporočilo, kako zgodovina na koncu vsega vedno uči prihodnost. Takšnih ustvarjalcev je na Ptujskem veliko in skoraj ni vasi, ki ne bi imela svojega »pesnika« ali »pisatelja«. V zadnjem času se kot dokumenti življenja in oblike kulturnega bogastva v določenem kraju izdajajo zborniki, ki prinašajo tudi krajše literarne prispevke svojih krajanov. Podobno poslanstvo za srednje Haloze, predvsem pa za svoj rojstni kraj, je opravil dr. Ivan Meško s tremi knjigami: *leposlovno Kop* (1999), *zgodovinsko Leskovec v Halozah* (2000) in *kulturno Pevci in muzikanti iz Leskovca v Halozah* (2001).

Halozam se še danes pozna večstoletno izkoriščanje in zapostavljanje. Nesklenjene vasi in zaselki so se ohranili na ozkih slemenih; tam so se jim pridružili vikendi, katerih lastniki ob koncu tedna prilajajo obdelovati svoj vinar ali sadovnjak. Zdi se, da se zgodovina ponavlja, toda videz vara: ponekod v Halozah resda še domujeta revščina in preprosta vdanost v usodo, toda bede kot posledice družbenogospodarskih razmer 19. in 20. stoletja, ni več. Kam se je izgubila v zadnjih 35 letih, ne vemo; vemo pa, da se je Haložanov oklepala stoletja in stoletja.

Starili Haloz ni več. Prisojna pobočja haloških gričev, zasajena s trsi in sadnim drevjem ter z na osojah razbolnotenimi gozdovi vabijo v goste. In da bi bilo vabilo resnično, nas naj pospremi še haloška ljudska pesem iz »Zavreču«: »V Halozah, ki sladko vince rase / Gorica sem no ta, gorica sem ta / No te smo šli, gda bo erdeče lice, / Veseli vsi domo, veseli vsi domo.«⁶³

⁶¹ Emeršič, Jakob: *Intuicija*, v: *Srečanja*, Klub ptujskih študentov, Ptuj 1966, str. 31.

⁶² Prav tam, str. 33.

⁶³ Karel Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*, 3. zvezek, Slovenska matica, Ljubljana 1904-1907, str. 359.

Viri in literatura

- Bohanec, Franček: Literarno omizje, Mladika, Ljubljana 1990.
- Bračič, Vladimir: Vinorodne Haloze : socialno-geografski problemi s posebnim ozirou na viničarstvo, Založba Obzorja, Maribor 1967.
- Bračič, Vladimir: Gozdnate Haloze : socialno-geografska študija, Založba Obzorja, Maribor 1982.
- Cimerman, Ivan: Slamnata vdova : pesmi, Pomurska založba, Murska Sobota 1982.
- Cimerman, Ivan: Dvodomec : novele in črtice, Prešernova družba, Ljubljana 1991.
- Emersič, Jakob: Gradivo za bibliografijo Ptuja in okolice, Skupščina Občine Ptuj-Zgodovinsko društvo Ptuj, Ptuj 1985.
- Fárice : haloške folklorne pripovedi, (zbral Anton Gričnik), Kmečki glas, Ljubljana 1998.
- Forstnerič, France: Bela murva, Mladinska knjiga, Ljubljana 1976.
- Forstnerič, France: Drava življenja : pesni, Založba Obzorja, Maribor 1993.
- Jeza, Franc: Spomini iz taborišča, Goriška Molitorjeva družba, Katoliško tiskovno društvo, Trst 1947.
- Jurtela, Fran: Posojilnica v boju proti oderuštvi. Spominski zapis Zadružne zveze v Celju ob priliki štiridesetletnice njenega delovanja 1883-1923, Celje 1923.
- Koprivec, Ignac: Iliša pod vrhovi, DZS, Ljubljana 1957.
- Korošak, Vinko: Kmečka dinastija 1500-2000 : Prlekija, Studio Ro, Založba Hunar, Bilje 2003.
- Križančič, Jože: V družbi vinske trte, Samozaložba., Ptuj 2003.
- Kulturnozgodovinski in literarni vodnik po Sloveniji : Štajerska z obrobju, (ur. Tine Logar), Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana 1991.
- Meško, Ivan: Kop, Grafika Gracer, Celje 2000.
- Meško, Ivan: Leskovec v Halozah, Grafika Gracer, Celje 2000.
- Meško, Ivan: Pevci in muzikanti iz Leskovca v Halozah, Grafika Gracer, Celje 2001.
- Naš rod, 10/1938-1939, 40/1939-1940.
- Obisk, 1/1940.
- Oznanjenje XXIII: družinsko glasilo za krščansko kulturo in umetnost, Oznanjenje, župnijski urad, Strauče 2000.
- Pahor, Jože: Viničarji : drama v petih dejanjih, Slovenski knjižni zavod, Ljubljana 1951.
- Pahor, Jože: Viničarji: drama v petih dejanjih, Slovenski knjižni zavod, Ljubljana 1951.
- Panonski zbornik, (ur. Franc Zadavec idr.), Pomurska založba, Murska Sobota 1966.
- Potrč, Ivan: Nesmilečno življenje : izbor novel, Mladinska knjiga, Ljubljana 1965.
- Ptuj : monografija o gospodarskem in družbenem razvoju ptujске občine po drugi svetovni vojni, Perutnina Ptuj idr., Ptuj 1992.
- Ptujski tehnik, 9/1956, št. 32, 34-40, 42-44, 46-50.
- Remec, Alojzij: Opustošena Brajda : zgodba iz temnih dni, Družba sv. Mohorja, Celje 1946.
- Siti in lačni Slovenci : publikacija Dialogov, (ur. Janez Rotar, France Forstnerič), Založba Obzorja, Maribor 1969.
- Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992, 1. del, (ur. Jasna Fischer idr.), Mladinska knjiga, Ljubljana 2005.
- Sodobnost, 3/1935.
- Slovenske narodne pesmi iz tiskanih in pisanih virov, (zbral in uredil Karel Štrekelj), Slovenska matica, Ljubljana 1904-1907.
- Topolovec Haložan, Jože: Pokošena trava : književnost Jožeta Topolovca Haložana, Molitorjeva družba, Celovec-Ljubljana-Dunaj 2002.
- Vesenjak, Peter: V miru rasti žitni klas, Samozaložba., Turški vrh, Zavrč 1995.
- Zagorski, Cvetko: Zločin : povest o nekem življenju, Molitorjeva družba, Celje 1978.
- Žunec, Adi: Otroštvo v Halozah, Samozaložba., Bistrica ob Dravi 1997.

Sonja Dežman

SOZIALE MOTIVE VON HALOZE IN DEN WERKEN VON LITERATEN, ZUMEIST AUS PTUJ

Zusammenfassung

Nach jahrhunderte langer Ausbeutung und Rechtlosigkeit wurde die arme Gegend von Haloze erst nach dem Ersten Weltkrieg zum Gegenstand des Interesses der slowenischen Öffentlichkeit. Das Winzertum wurde zum ernsthaften sozial-wirtschaftlichen Problem. Dr. Franjo Žgeč hat in seinen Erörterungen und auf Vorlesungen als erster auf den hohen Armutsgrad in Haloze als Folge der Welt-Wirtschaftskrise und erfolgloser Reformen, aufgrund von Verschuldung wegen Teuerung und insbesondere wegen der ungerechten Besitz ergreifenden Struktur hingewiesen. Die Übermacht des deutschen Kapitals und der deutschen Demagogie in Ptuj fanden auf dem slowenischen Land (in Haloze) die Möglichkeit, »das Land deutsch zu machen«. In diesen Zusammenhängen fanden in den dreißiger Jahren des 20. Jahrhunderts, in der Blütezeit der sozial-realistischen Erzählkunst, die von den ungerechten Verhältnissen in Haloze betroffenen Schriftsteller die Stoffe für ihre Arbeit (Ivan Potrč, Anton Ingolič, Anton Žnidarič). Ihre soziale Empfindlichkeit wuchs bei den fortschrittlichen Nationalen in ein Bündnis mit den Arbeitern, Bauern und anderen Intellektuellen in der Volksbefreiungsfront gegen die Eindeutschung und kurz vor dem Zweiten Weltkrieg vor der faschistischen Gefahr über. Das Werk von Žgeč hat Dr. Vladimir Bračić nach dem Krieg fortgesetzt. Die soziale Kritik einzelner Schriftsteller orientierte sich in der Suche nach gesellschaftlichen Ursachen der Erfolglosigkeit der Agrarreform in Haloze nach dem Krieg (Ivan Potrč, Ignac Koprivec). Die Idealisierung des Landlebens war untypisch für die Literaturschaffenden von Ptuj. Die Generation der Literaturschaffenden hat nach den sechziger Jahren des vergangenen Jahrhunderts aufgrund persönlicher, gefühlsmäßiger Konzentriertheit auf die sozialen Verhältnisse in Haloze (Arbeitslosigkeit, Auswanderung der Jugend, Leben in der Fremde, niedrige Ausbildungsstufe) den analytischen Zutritt vernachlässigt.

Fast ausnahmslos alle Schriftsteller, die über Haloze schrieben, haben in ihren Prosawerken die Armut und das Elend der Winzer, die Ausnutzung der Kinder, das fruchtlose Schuften und die Hingabe in das Schicksal betont. Starke Beachtung wurde der Auswanderung, dem Leben in der Fremde und der Problematik der Bauern-Arbeiter-Schicht gewidmet (Ivan Cimerman, Jože Topolovec, Sonja Votolen, Adi Žunec). Von den erwähnten Literaturschaffenden nehmen Ivan Potrč und der Dichter France Forstnerič einen besonderen Platz ein, und zwar aufgrund der Tiefe des Erlebten von Haloze und der Kraft des literarischen Bekenntnisses.

In den Werken neuerer Literaturschaffender (gleichermaßen eingeteilt in Prosa und Poesie) stehen idyllische Erinnerungen an die Kindheit in Haloze, die Sehnsucht nach Land, Liebe und Dankbarkeit nach ilum im Vordergrund. Viele sind wegen ihrer gefühlvollen Arbeitsanregungen eher »Gelegenheitssänger« oder »Schreiber« des trivialen Lebens, von einstigen Sitten und Bräuchen. Trotz des regional (Haloze) begrenzten Folklorismus und oft sogar Dialektismus bilden ihre Werke einen wichtigen literarischen Beitrag zum örtlich kulturellen Leben.

RAZLIKE PRI UPOVEDENOSTI ZVRSTNO RAZLIČNIH TIPOV BESEDIL ANTONA ŠERFA

Branislava Vičar*

UDK 811.163.6'376:929 Šerf A.

VIČAR, Branislava: Razlike pri upovedenosti zvrstno različnih tipov besedil Antona Šerfa. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 3-4, str. 517-525

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v angleščini.

V članku so predstavljene strukturno- in pomenskoskladenjske razlike, ki se kažejo pri upovedenosti Šerfovih pridržnih besedil in njegove posvetne verzifikacije. Razlike so utemeljene tako v vselinski formi besedil, tj. v biblično-historični, liturgični in kristocentrični razsežnosti pridig na eni in v didaktično-moralističnem motivno-tematskem izhodišču posvetnih pesmi na drugi strani, kot tudi v zunanji besedilni formi.

UDC 811.163.6'376:929 Šerf A.

VIČAR, Branislava: Differences at the Verbalisation of Genre-Different Type Texts by Anton Šerf. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 517-525

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in English.

In the paper, structural and meaning-syntactic differences are indicated as to the verbalization of Šerf's sermon texts and his secular versifications. Differences are established so in the content form of the texts, i.e. in Biblical-historical, liturgical and Christocentric dimensions of sermons, on the one hand, and in the the didactic-moralistic and motive-thematic points of departure of secular poems, on the other. This also goes as to the exterior textual form.

Celoten objavljeni slovstveni opus Antona Šerfa: pridigarska priročnika *Pad no zdig človeka* (1832) in *Predge na vse Nedele no Svetke* (1835) ter verzificirana vzgojna zbirka *Cvetenjak ali rožnjek cveteči mladosti vsajev* (1839), je napisan v vzhodnoštajerskem pokrajinskem knjižnem jeziku iz prve polovice 19. stol. Vzhodnoštajerski knjižni jezik se je sicer razvil na starejših osnovah vzhodnoslovenskega kulturnega prostora, a s svojo odprtostjo za osrednjeslovenske vplive ter zavestno naslonitvijo na narečno jezikovno bazo se je bistveno oddaljil od relativno izoliranega prekmurskega jezika, tako da predstavlja izrazito prehodno ali v 19. stol. povsem samosvojo pokrajinsko knjižnojezikovno različico. V krog preroditeljev in predstavnikov obnovljene rekatolizacijske akcije na slovenskem nacionalnem obrobju, ki je v primerjavi z osrednjeslovenskimi razmerami deloval dokaj zamudniško in konservativno ter ni nikoli dosegel pokrajinske določenosti oziroma jo je jezikovno celo gojil, je Šerf spadal tako po svoji provenienci¹ kot po življenjskih naključjih, ki so ga vedno znova spravljala v stik s Petrom Dajnkorn, nespornim vodjem vzhodnoštajerskih knjižnojezikovnih prizadevanj.² Iz del vzhodnoštajerskih somišljenikov je Šerf lahko črpal tudi neposredne pobude za svoje slovstveno delo, saj se je lahko naslonil na bogato tradicijo slovenskogoriških pridižnih besedil³ oziroma na vzorce razsvetljensko-didaktične poezije rojakov Leopolda Volkmerja in Petra Dajnka.⁴

1 Strukturno- in pomenskoskladenjske razlike, ki se kažejo pri upovedenosti pridižnih besedil na eni in posvetne verzifikacije na drugi strani, izhajajo pretežno iz vsebinske forme besedil, v manjši meri iz njihovega obsega in ritmične podobe.

1.1 Temeljne razlike, izhajajoče iz vsebinske forme dveh zvrstno različnih tipov besedil, se kažejo zlasti v naslednjih kategorijah: pomenske vloge predložnih zvez, izhodiščno območje frazemov, nagovori, poročanje o prvotnem govornem dejanju.

1.1.1 Iz biblično-historične, liturgične in kristocentrične razsežnosti pridig izvira pogostost nekaterih pomenov v pridigah,⁵ ki v posvetnih pesmih nimajo pojavitve ali pa so zastopani le s posameznimi zgledi:

a) preneseni prostorski pomen predložnih zvez, ki označujejo:

- izgubo božje milosti in duhovne zaščite (predložna zveza s predlogom *od*): *pervi greh /.../ nas je spravil od Boga pod veliko smert no kar tigo ve mega pogyba* (Pad, 16);

- duhovno usmerjenost h krščanski duhovni avtoriteti (predložna zveza s

¹ Rodil se je v Dedoncih (nem. Dedenitz), eni izmed petih vasi v avstrijskem Radgonskem kotu, v katerih še danes slišimo slovensko narečje.

² Prvič sta se srečala l. 1816, ko je prišel Dajnko iz domače župnije Sveti Peter (Gornja Radgona) službovat v radgonsko župnijo (SBL I, str. 111), v katero spadajo tudi Dedonci. Spoznal je jezikovne sposobnosti in prerodno vnemo tedaj 18-letnega Šerfa ter pomembno vplival na njegovo odločitev za vpis v mariborsko klasično gimnazijo, ki je v 19. stol. veljala za kulturno žarišče severne Slovenije (J. Šediv? Iz zgodovine mariborske klasične gimnazije. Časopis za zgodovino in narodopisje. Maribor 1966, str. 113-133). Leta 1832 je njuno skupno službeno mesto postala župnija Velika Nedelja - Šerf je tega leta postal velikonedeljski kaplan (Škofjiski arhiv Maribor: D 24/5), Dajnko pa leto poprej župnik (SBL I, str. 111). Dajnko je v začetku tridesetih let 19. stol. v krčevitih prizadevanjih za dokončno legalizacijo pokrajinskega knjižnega jezika in svojega (nekoliko reformiranega) črkopisa (B. Rajli: Peter Dajnko kot predstavnik vzhodnoštajerskega razsvetljenstva. Dajnkov zbornik. Maribor 1998, str. 13) z osebnimi ali pismenimi stiki s svojimi somišljeniki zelo konkretno vplival na množenje vzhodnoštajerskega izdajateljskega opusa. Iz tega časa so izšle tudi najpomembnejše konkretne pobude za Šerfovo slovstveno in izdajateljsko delo.

³ O tem glej tudi V. Škafar: Nabožno slovstvo Petra Dajnka. Dajnkov zbornik. Maribor 1998, str. 275-295.

⁴ O značilnostih Volkmerjevega in Dajnkovega pesništva glej M. Potrata: Pesništvo Leopolda Volkmerja. Maribor 1994; ista: Dajnkove posvetne pesmi. Dajnkov zbornik. Maribor 1998, str. 297-305.

⁵ Da bi se izognili predolgemu navajanju, uporabljamo za obe Šerfovi pridižni zbirki skupno poimenovanje pridige.

predlogom *k*): *bezim ja k' Jezusu ovim ranam* (Predge, 141); *se tydi približavamo k' Gospodovi mizi* (Predge, 166);

- duhovno prisotnost (predložna zveza s predlogom *v*): *v' Kristusi vsi oživteni gratajo* (Pad, 91); *Jezus bode v' vašem serci xivel* (Predge, 174);

- vzvišeni položaj, nadvladanje, ki ima nadnaravni učinek (predložna zveza s predlogom *nad*): *pystit je zato Gospod Bog nad Adama vetki sen priti* (Pad, 9); *Bog je zvesti ino nepysti nikake skys'have nad vas priti* (Predge, 143);

- pošiljanje božjih šib nad človešto (predložna zveza s predlogom *rez/krez*): *Bog pysti časi kako vihto vres uloveka priti* (Predge, 89); *tydi vse radi terpimo, kaj on krez nas pošila* (Predge, 49);

b) preneseni pomen sredstva, kjer so kot sredstvo navedeni abstraktni samostalniki (npr. *milost, lybezen*), katoliški zakramenti ali Božja oseba (predlog *ZOROD*): *posveti tvojo posodo /.../ napuni jo s' tvojoj milostjoj* (Predge, 59); *tydi naxe dyse Jezus hrani s' presvetim Resnim Tetom, z' lastnim svojim mesom* (Pad, 51); *napunili so se s' svetim Dyhom* (Predge, 249);

c) pomen vršilca glagolskega dejanja; v pridigi so namreč Bog in njegovi poslanci (zlasti Kristus) upir delovanja milosti, odrešenja, resnice in dobrote⁶ (navadno predlog *od* s trpno deležniško obliko): *je dvanaest let kervotok mela, ino od Jezusa ozdravljena postala* (Predge, 232); *se s' tem vredni naredimo, nekda tam od Boga poblagostavljeni biti* (Predge, 43); *bogi Lazar pa, keremi je nehtel nanč droblina jesti dati, je bil od Anđelov v' nebesa nexas* (Predge, 160);

č) predmetni pomen za izražanje ločilnosti, izkazan zlasti ob glagolih s splošnim pomenom spremembe,⁷ ki izražajo razločevanje, ločevanje, osvobajanje, odpravljanje (npr. *(od)resiti/resivati, (od-/raz)ločiti (se)*); bistvo pridige je namreč, da ponavzoča odrešenje in ga vedno znova aktualizira (največkrat predlog *od*, redkeje *pred* ali rodilniško nepredložno določilo): *odresi nas od nasega vsakdanjega sovraznika* (Predge, 132); *naj bi /.../ nęga od večnega pogybleņa resil* (Predge, 1); *more skos vero Jezusovo Telo no kerv od vsake dryge jedi dobro odločiti znati* (Predge, 170); *nas resava pred sovraznikom no nesrečoj* (Predge, 36); *se mi v' svetem kersti nadoblenega greha resimo* (Predge, 35);

d) predmetni pomen ob glagolih s splošnim pomenom spremembe, ki imajo pomen upiranja, nasprotovanja, kršenja božjih zapovedi (npr. *zazdignuti/zazdigavati se* "upreti se", *(pre-/za)gresiti*) (predlog *proti*): *so se prevzeli no proti Bogi zazdignuli* (Pad, 9); *sta pregresila proti Bogi svojemi Gospodi* (Pad, 9–10); *Oča! jas sem se zagresil proti nebi no tebi* (Pad, 70).

1.1.2 V pridigah v skladu z njihovo biblično-historično razsežnostjo tematsko izstopa skupina frazemov, ki izvirajo iz bibličnega izhodiščnega območja.

Stalna zveza *zbyditi od mrtvih* "oživiti" je citat iz Prvega Petrovega pisma 1, 21: *»ki po njem verujete v Boga, ki ga je obudil od mrtvih in mu dal slavo«*; pri Šerfu: *vi skoz nęga na Boga verjete, ker ga je od mrtvih zbydil, no nęmi čast dal* (Predge, 198).

Šerf variira v leksikalni zapolnitvi: *zbyditi od smerti*: *Jezus je od smerti zbydil Lazara* (Predge, 195).

Biblični izvor ima tudi stalna zveza *vstati od mrtvih* z varianto *stanuti/gorstanuti od smerti* "oživeti": *zda pa je Kristus od mrtvih stanut* (Pad, 92); *na tretji den jo je pa postavil, je gorstanil od smerti* (Predge, 194).

Biblična zveza je tudi *od mrtvih stanitba*: *večna smert naxe dyse je skoz Jezusovo smert no od mrtvih stanitba premagana no zapravljena gratala* (Pad, 92). Opozoriti velja na besednoredno variantnost v sintagmi – položaj predložnega prilastka pred odnosnico.

⁶ A. S. Snaj: Homiletika. Ljubljana 1997, str. 46–47.

⁷ Pomenske skupine glagolov (stanjski glagoli, glagoli ravnanja/upravljanja/ustvarjanja, glagoli govorenja, razumevanja, mišljenja, glagoli s splošnim pomenom spremembe, glagoli premikanja) so povzete po: A. Žele: Vezljivost v slovenskem jeziku (s poudarkom na glagolu). Ljubljana 2001.

Biblično citatnost izkazuje zveza *človek nexivi samo od kryha; človek nexivi samo od kryha; temoč od vsake besede, kera z' vyst boxjih gre* (Predge, 135).

Biblični izvor izpričuje tudi stalna zveza *očistiti* (tudi z variantnimi predponami *ze-/s-/s-*) *se od grehov: očisti jo od greha* (Pad, 59); *mej pasko na tak neke grehe /.../ da se jih spoveš, no se od njih očistiti znaš* (Predge 167).

Biblični citat *molíte, da ne pridete v skušnjava* (Evangelij po Mateju, 26, 41; Evangelij po Luku, 22, 40) nastopa pri Šerfu v nekoliko spremenjeni obliki: *molte, da v skušnjava ne padnete* (Pad, 81). Sprememba besednega reda je izraz kalkiranja, na kar kaže primerjava citiranega mesta z nemškim sodobnim prevodom Biblije: *betet, damit ihr nicht in Versuchung geratet*.

Po analogiji uporablja Šerf tudi frazem *padnuti v' greh* "pregrešiti": *je bila Eva skysavana, ino da se je dala, je padnula v' greh* (Predge, 137).

Biblična stalna zveza *ne vpelji nas v skušnjava* (Evangelij po Mateju, 6, 13) ohranja obliko in vlogo bibličnega citata: *nepelaj nas v' skušnjava, to je, potagaj deno, o Bog! da nebi jas v' skušnjava privolil, kajti to se veli v' skušnjava zapelan biti, temoč reši nas od zlega* (Predge, 141).

Zveza *biti v' temah* "bloditi, biti v' zmoti, nejasnosti": *kelko globše le kdo v' temah je, zató meše more on zaške sovraznika na svoji poti v' pamet vzeti* (Predge, 86), izkazuje leksikalno spremembo biblične stalne zveze *tipati v' temi: in sredi belega dne boš tipal, kakor slepec tipa v' temi* (5. Mojzesova knjiga, 28, 29). Opazna je tudi oblikoslovna modifikacija (množinska oblika samostalnika tema).

Tudi biblična stalna zveza *glas vpíjočega v' puščavi* (Evangelij po Mateju, 3, 3) pri Šerfu ohranja citatno vrednost: *je on glas zovečega v' pyšavi, to je glas ali predgar zovečega Boga* (Predge, 25).

Biblični izvor ima stalna zveza *biti v' boxjih rokah* (kdolkaj) "biti neznano, nejasno, nepredvidljivo": *povsodik smo tydi v' boxjih rokah* (Predge, 212), kjer je opazna manjša sprememba leksikalne zapolnitve (biblično besedilo: *Vse je v' Božjih rokah* (Pridigar, 2, 23-24)).

Biblični citat *Mír bodi s' toboj* (Predge, 251) je pozdrav miru, ki je eden izmed najpogostejših bibličnih citatov. V Bibliji ga najdemo na treh mestih (Sodniki, 19, 20; Daniel, 10, 19; Tretje Janezovo Pismo, 1, 15); v najnovjšem prevodu Biblije z redukcijo glagola: *Mír s' teboj!*

Frazemi v Cvetenjaku izhajajo predvsem iz odnosa mati – otrok in so vzgojno-didaktični: *vlečti na vyha* "prisluškovati": *ti na vyha ne vleči, či kdo guči s' tihim govorom* (Cvetenjak, 55), ali pa izražajo negativna čustvena stanja otroka, npr. trpljenje ob izgubi matere: *vleti se v' suze* "zajokati": *Kajti v' taki velki zgybi / se le v' suze vleje ta* (Cvetenjak, 21).

1.1.3 Logična posledica idejne predloge homiletičnih besedil je tudi pragmatična vloga zvalniških ogovorov. V težnji po uresničevanju temeljnega načela oznanjevanja, da »vodi k veri in molitvi v zvalniku«,⁸ usmerja Šerf pridigo v dvo-govor s poslušalci, jili osebno nagovarja in vabi k udejanjanju. Vernike ogovarja *verni moji, lybleni moji, lybleni, bratje, moji bratje, lybleni bratje, Kristjanje, bratje Kristjanje: tote navyke si ali, Verni moji! v' va se serca globoko zloste* (Pad, 37); *zato pa, lybleni moji! zmislíte vseli na to, da Bog vse naj bolše ravna, ino se vseli lepo no poterplivo podajte v' njegovo sveto volo vu vsi poniznosti* (Predge, 52); *naj pa bi vi, Lybleni! toto dobroto boxjo bole zastopili, vam jas čem izgled nazoč postaviti, v' kerem te vidli, kak Bog vse naj bolše ravna* (Predge, 47); *lybi bratje, proste za nas* (Predge, 40); *Skerbmo se ali, Kristjanje! naj perle no vseli za nedurnost serca no pravičnost djaňa* (Predge, 182); *Bratje Kristjanje! včinite to, delajte, skerbte se za to, ino velka*

⁸ Tudi Pleteršnik navaja obe leksikalni varianti: buditi od mrtvih (M. Pleteršnik: Slovensko-nemški slovar I. Ljubljana 1894, str. 70) in zbuditi od smrti (M. Pleteršnik: Slovensko-nemški slovar II. Ljubljana 1895, str. 905).

bode vaša plača v nebesah, veliko bode vaša veselje na veke (Predge, 108).

Zvalniški ogovori v pridigah se pogosto nanašajo tudi na svetopisemske osebe; največkrat na Boga, ki je ogovorjen s sinonimi *Bog, Gospod* ali *Оца: Bog, ti neboš pobitega no sponixanega serca zavergel* (Predge, 20); *Gospod! ti si vsegamogomi* (Pad, 50); *Gospod! daj mi znotrah nikoli neoblaščo poterpilivost* (Pad, 66); *Оца! jas sem se zagrevil proti nebi no teli* (Pad, 70); *Gospod! ne odvemi tvoje pomoči od mene* (Pad, 77–78); *oslišaj nas, Gospod* (Predge, 13); *Gospod! reši nas* (Predge, 82).

Kadar je ogovarjanje Boga bolj silovito in krčevito, je ogovorni zvalniški pastavek okrepljen s svojilnim zaimkom: *Moj oца! ti vse premoreš* (Pad, 81); *moj Bog! ne zapusti me* (Predge, 31), ponovljen: *ti boš ti nas e krivice ogle-daval, Gospod! Gospod! kdo bode prestal?* (Predge, 129), ali ponovljen in drugič okrepljen s svojilnim zaimkom: *Bog, moj Bog! pogledni na me* (Pad, 78).

Nagovarjanje in ogovarjanje v posvetnih pesmih je v skladu z didaktično-moralističnim motivno-tematskim izhodiščem in dialoškimi vložki. Glede na vsebino, ki je vezana na temeljna življenjska vprašanja, dogodke in izkušnje, ki naj bi pripomogle k vzgoji lepše, bolj osrečujoče in smiselne mladosti, se ogovorni zvalniški pastavki v Cvetenjaku praviloma nanašajo na otroke ter mlade fante in dekleta, ki so deležni ljubeče krščanske vzgoje s strani odraslih (*otrok, dete, moja dete, detca, moj sin, moja či, prelyblena či, dekllica, dekliča, hlapniča, neduxna devica, neduxen hlapniča, hlapniča no dekliča*): *No roxica vsaka, no vsaka cvetica / Je tvoja spodoba, / neduxna devica!* (Cvetenjak, 4); *ti si dekliča ti počtena, / Naj lepše si obtevena* (Cvetenjak, 62); *Hlapniča no dekliča, to maš roxič zadosti, / Natergaj si kitico roxič kreposti, / Natergaj si cvetja vse prave mudrosti* (Cvetenjak, 4); *»Boga proste, moja detca draga! / »Da nam naj v' nadlogi on pomaga* (Cvetenjak, 8); *»Prelyblena či! / »Kaj jas ti zdaj rečem, / »Zaponi si ti* (Cvetenjak, 33).

1.1.4 Pri premem poročanju Šerf po tradiciji svetopisemskih in homiletičnih besedil eno od vlog prvotnega govornega dejanja pretežno ubeseduje z glagoli rekanja. Med njimi prevladujejo glagoli rekanja za izražanje fatične/prenosniške vloge govornega dejanja, in sicer tisti glagoli, s katerimi se poroča o slušnem/vidnem prenosniku (najpogostejša sta glagola *praviti* in *reuti*): *Sveti Dylh pravi: /.../* (Predge, 141); *Filip je rekel: /.../* (Predge, 166); *Sveti Augustin govori: /.../* (Predge, 205).

Tudi Šerfovo poročanje o sotvarju prvotnega govornega dejanja ima tradi-

⁹ Gre za različni knjižnega frazena vstati od mrtvih, ki je zapisan tudi v SSKJ (V, str. 557) in opremljen s stilno-plastno oznako 'v krščanstvu'. Pleteršnik navaja variantno frazeološko zvezo vstati od mrtvih/snurti (M. Pleteršnik: Slovensko-nemški slovar II, str. 805). Frazem od smerti vstati uavaja tudi Murko (A. J. Murko: Slovensko-Nemški in Nemško-Slovenski ročni besednik. Gradec 1833, str. 729).

¹⁰ Knjižna oblika očistiti se grehov je navedena v SSKJ (III, str. 249) in zaznamovana s časovno-frekvenčnim kvalifikatorjem star.

¹¹ (G. Stemberger, ur.): Die Bibel. Altes und Neues Testament. Augsburg 1991.

¹² SSKJ (IV, str. 726) navaja frazem spraviti, zapeljati koga v skušnjava brez kvalifikatorjev.

V murku: ne vpeljaj nà v' ku hávo (A. J. Murko: Slovensko-Nemški /.../, str. 522).

¹³ Biblična stalna zveza imta v SSKJ (I, str. 688) oznako bibl., vendar to izpričuje le njen izvor, ne pa tudi vloge; zveza v slovenskem jeziku razmeroma pogosto funkcionira kot biblični frazem. (Glej E. Kržišnik: Biblične stalne zveze v slovarju slovenskega knjižnega jezika in v slovenskem jeziku. Razprave II. Razreda SAZU. Ljubljana 2000, str. 73–74.)

¹⁴ V SSKJ (IV, str. 534) je frazem zaznamovan s časovno-frekvenčnim kvalifikatorjem star. in naveden med ilustrativnim gradivom: izid bolezi je še v božjih rokah 'neznan, nejasen'.

¹⁵ Primerjava citiranega mesta (Sodniki, 19, 20) z Japljevim prevodom (J. Japelj: Svetu pismu stariga testamenta. Drugi delj. Ljubljana 1796) potrjuje stalno zvezo z glagoloni: Myr bôdi s' tabo.

¹⁶ SSKJ (II, str. 786) navaja stalno zvezo mir z vami s pripisano oznako v krščanstvu.

¹⁷ A. S. Suoj: Homiletika. Ljubljana 1997, str. 43.

¹⁸ V navedenem primeru je zaimek *»ini* rabljen za izražanje vikarja v odsotnosti.

cionalen biblično-liturgični način in kristocentrične prvine. Govorec prvotnega govornega dejanja je v pridigah vezan predvsem na Jezusa in pričevalce ter oznanjevalce njegovega življenja in nauka, tj. apostole, svetnike in cerkvene očete (pogosto je govorec eden izmed štirih velikih zahodnih cerkvenih očetov, najpogosteje sveti Avguštin, eden najbolj znanih pridigarjev in najpomembnejših cerkvenih učiteljev vseh časov): *Jezu? pa veli: /.../ (Pad, 50)*; *Sveti Apostol Pavel piše: /.../ (Predge, 96)*; *Sveti Peter pa nam piše: /.../ (Pad, 23)*; *Sveti Avgustin pravi: /.../ (Predge, 86)*.

Naslovnik je v skladu z vsebino prvotnega govornega dogodka, ki je omejena na podajanje verskih resnic in pravil krščanskega življenja, pogosto množičen/neizbran: *Job vyčí: /.../ (Predge, 227)*; *Jezus sam je rekel: /.../ (Predge, 196)*; *Sveti Pavel opominja: /.../ (Predge, 68)*; *Ino sveti Avgustin pravi: /.../ (Pad, 13)*.

Izjeme najdemo v Cveterjaku, kjer posvetna vsebina narekuje posvetnega govornega. Govorec je najpogosteje *mati*, saj je mati tista, ki uvaja otroke v krščansko življenje: *Te reče ji mati, / »Prelyblena či! / »Kaj jas ti zdaj rečem, / »Zaponi si ti: // »To je pasterinka, / »Lep' tebi izgled, / »Kak ti bi vesel mogla / »Xivleňe z' ňoj met'! (Cveterjak, 33)*; *Te mati ňim pravi: / »či staršov ves čas / »Ne bogate, pride / »Nesreča krez vas.« (Cveterjak, 54)*.

Naslovniki so individualizirani (ali celo identificirani): *»Hujdo! hujdo!« se je ňemi toxil /.../ (Cveterjak, 19)*; */.../ pravi ňim te: // »O mati lyblena! /.../ « (Cveterjak, 32)*; *»Ná stavec,« ma je djal junak /.../ (Cveterjak, 49)*.

1.2 V okviru zunanje besedilne forme so razlike med zvrstno različnima tipoma Šerfovih besedil utemeljene z obsegom besedil in njihovo ritmično podobo.

1.2.1 Razlike, pogojene z obsegom besedil, se najprej kažejo na ravni podrednih (predložnih) besednozveznih struktur. V Cveterjaku je izkazano nižje število predlogov pa tudi nižje število predložnih pomenških vlog kot v besedilno obsežnejših pridigah; opazna je zlasti odsotnost predlogov, ki se pojavljajo z manj kot 1-odstotno zastopanostjo (npr. *do, za volo, ob, blizo, zvyňaj*), in odsotnost manj pogostih pomenov (npr. mernega, izvornega, izvzemalnega, pogojnega). Odsotnost manj pogostih pomenov (s skupno zastopanostjo manj kot 1 %) je opazna tudi na ravni podredno zloženih povedi: v Cveterjaku manjkajo načinovni, sredstveni in izvzemalni odvisnik. Očitna razlika se kaže tudi na ravni medpovedne skladnje. Medtem ko homiletična besedila označujejo pogosta priredna razmerja med dvema povedma, je tako izražanje v posvetnih pesmih

¹⁶ Po R. Cazinkinju (Kategorizacija in razvrstitev oziralnikov ki in kateri. Slavistična revija 2001, št. 1-2, str. 55-72) obravnavamo oziralnika ki in kateri kot dva konkurenčna samostalniška oziralna zaimka. Uvrstitev oziralnikov ki in kateri med samostalniške zaimke temelji na dejstvu, da opravljata skladijske vloge samostalniških besed, saj nikoli ne nadomeščata pridevnika ali pridevniške besedne zveze, ampak nadomeščata samostalniške izraze, ki podlegajo oziralenju. Poleg tega se oziralnika s samostalniško odnosnico sicer praviloma ujemata v spolu in številu, ne pa tudi v sklonu, ki je odvisen od skladijske vloge oziralnika v oziralnem stavku. V tem so oziralni zainiki podobni samostalniškim osebnim zaimkom, razlikujejo pa se od pridevniških zaimkov, ki se s svojo odnosnico ujemajo v spolu, številu in sklonu. Zaimke kateri je formalno sicer pogoden večini pridevnikov, saj se sklanja kot oblični pridevniki v določni otuliki, ima različne končnice za spole in se pregiba tudi v številu. Toda iz kategorizacije pridevniških besed ga izloča dejstvo, da sam nikoli ne opravlja vloge levega prilastka ob samostalniku. Samostalniškost oziralnika ki potrjuje stava pridevniškega zaimka desno od ki (KI vsi = Ml vsi), saj stoji pridevniški prilastek na desni le takrat, kadar ima vlogo jedra samostalniški zaimke.

R. Cazinkij pominja za oziralnik kateri poimenovanje sintetični oziralnik, za oziralnik ki pa predlaga poimenovanje analitični oziralnik oz. analitični oziralni zaimek. Sestavini analitičnega oziralnika sta prosti morfem ki, ki mu pripada povezovalna vloga, in navezovalno rabljeni osebni zaimek, ki nadomešča odnosnico. Skladijsko vlogo odnosnice v oziralnem odvisniku izraža zaimenska končnica, v imenovalniku pa je nadomeščanje odnosnice izraženo neglasovno, tj. z ničto končnico. Tako sintetični kot analitični oziralnik imata svojo sklanjatev za vse sklone in števila.

izjema – omejeno je le na dva primera (po en zglede za vezalno in protivno medpovedno priredje).

1.2.2 V posameznih primerih je na razlike v rabi predložnih zvez in vezniških besed vplivala pesniška svoboščina, ki jo je narekoval verz.

Tako je Šerf za izražanje prostorskega pomena ujemanja izhodišča in vršenja dejanja, ki sta v veliki oddaljenosti od tega, kar dejanje prizadeva, ob običajni predložni prislovni besedni zvezi *od daleč*: *edna mala černa pika /.../ se nespozna od daleč* (Predge, 169), v Cvetenjaku uporabil tudi predložno prislovno besedno zvezo *z daleč*, da ne bi pretrgal trohejskega verza: *»Kak se kaj xivis moj dragi stariš« / Ga xe "z daleč pita zdaj lajjar* (Cvetenjak, 19).

V prostorskem pomenu stanja ali opravljanja dejanja na določenem mestu Šerf v pesmili za ta pomen tipičen predlog *na*: *kaplica zlata na betvi visi* (Cvetenjak, 5), izmenjuje s predlogom *v*. Uporabi ga v dveh verzih, da bi ohranil peterostopični trohejski verz: *»So gospa xupanja v' skrivnem stoli / »Bili, no več nikoga okoli. // »Ti si nih ne vidil v' svojem mesti /.../* (Cvetenjak, 11).

Samo eno pojavitev v Cvetenjaku ima obglagolski vezavnodružljivi predložni morfem *iz* z rodilniškim dopolnilom ob glagolu *znati* "vedeti". Šerf je uporabil to obliko, da ne bi pretrgal četverostopičnega jambskega verza: *Moj perst ti bo pokazal ysel' / Kaj ti bo? "z mene znati htel?* (Cvetenjak, 59).

S Šerfovo težnjo po nepretrganosti ritma je pogojena tudi izmenjujoča se raba prislovnega oziralnega zaimka *kak* v pomenu "kolikor" v oziralnih primerjalnih odvisnikih mere: *Kak "kolikor" više lezis, / Svetleše svetis* (Cvetenjak, 6).

Na mestih, kjer v sodobnem slovenskem knjižnem jeziku rabimo oziralnik *ki* (tj. v imenovalniku in ne ob predlogu), Šerf po zgledu tedanje jezikovne norme in deloma pod nemškim vplivom praviloma rabi oziralnik *kateri*, in sicer v reducirani obliki *ker, kera, kero*: *miva jeva od sadja drev, kere so v' paradixi* (Pad, 9); *blazeni je človek, kerega ti podvyri? od zapovedi tvoje* (Predge, 208), v pesmili pa zaradi metrične sheme tudi v nereducirani obliki *kateri, katera, katero*: *Se čelam se nanč nezahvali, / Katere je grozno vmoril* (Cvetenjak, 31); *On spozna svoj'ga plajša del, / Katerega na poti / Je revni dal sitori* (Cvetenjak, 51). Rabi oziralnika *ki* se Šerf vendarle ni v celoti odrekel; kjer mu je to narekoval verz, jo je izkoriščal v pesmili: *»Zanasaj se le na Boga, / »Ki "s vsake sile rev'ti zna!* (Cvetenjak, 49).

Viri in literatura:

- Robert Cazinkič: Kategorizacija in razvrstitev oziralnikov ki in kateri. Slavistična revija 2001, št. 1-2, str. 55-72.
- Cvetenjak = Anton Šerf: Cvetenjak ali rožnjek cveteči mladosti vsajen. Radgona 1839.
- Jurij Japelj: Svetu pismu stariga testamenta. Drugi dejl. Ljubljana 1796.
- Erika Kržišnik: Biblične stalne zveze v Slovarju slovenskega knjižnega jezika in v slovenskem jeziku. Razprave II. Razreda SAZU. Ljubljana 2000, str. 67-79.
- Anton Janez Murko: Slovensko-Nemški in Nemško-Slovenski ročni besednik. Gradec 1833.
- Pad = Anton Šerf: Pad no zdig človeka. Radgona 1832.
- Maks Pleteršnik: Slovensko-nemški slovar I. Ljubljana 1894.
- : Slovensko-nemški slovar II. Ljubljana 1895.
- Majda Potrata: Pesništvo Leopolda Volkmerja. Maribor 1994.
- : Dajnkove posvetne pesmi. Dajnkov zbornik. Maribor 1998, str. 297-305.
- Predge = Anton Šerf: Predge na vse Nedele no Svetke. Gradec 1835.
- Bernard Rajh: Peter Dajnko kot predstavnik vzhodnoštajerskega razsvetljenstva. Dajnkov zbornik. Maribor 1998, str. 11-26.
- SBL I = Slovenski biografski leksikon I. Ljubljana.
- Alojzij Slavko Snoj: Homiletika. Ljubljana 1997.
- SSKJ = Slovar slovenskega knjižnega jezika I-V. Ljubljana.
- (Günter Stemberger, ur.): Die Bibel. Altes und Neues Testament. Augsburg 1991.
- Jan Šedivč: Iz zgodovine mariborske klasične gimnazije. Časopis za zgodovino in narodopisje. Maribor 1966, str. 113-133.
- Vinko Škafar: Nabožno slovstvo Petra Dajnka. Dajnkov zbornik. Maribor 1998, str. 275-295.
- Škofljski arhiv Maribor: D 24/5.
- Branislava Vičar: Izrazne skladenjske zgradbe v delih Anotna Šerfa. Maribor 2005.
- Andreja Žele: Veeljivost v slovenskem jeziku (s poudarkom na glagolu). Ljubljana 2001.

Branislava Vičar

DIFFERENCES AT THE VERBALISATION OF GENRE-DIFFERENT TYPE TEXTS BY ANTON ŠERF

Summary

Structural and meaning-syntactic differences, which are indicated at the verbalisation of two genre-different types of Šerf's texts: sermons, on the one hand, and secular versification, on the other, prusue predominantly from the content form of the texts. In Biblical-historical, lithurgical and Christocentric dimensions of sermons there are frequent appearances of certain meanings of propositions in sermons, which do not appear in secular texts, or are presented by individual models, e.g. allegorical are significance of propositions indicating: loss of Divine mercy, spiritual striving toward Christian spiritual authority, spiritual presence, elevated position, overcoming, having supernatural effect, or Divine whipping of humanity.

A logical consequence of the ideatic foundation of homelitic text is to be found also in the role of rolling addresses. Whereas Šerf, striving to achieve the fundamental principles of announcement in sermons, he often personally addresses believers (my believers, my beloved, my brethren, Christian brethren et sim.), thus directing the sermon into a dialogue with listeners, inviting to

accomplishment, rolling addresses in secular poems, in conformity with didactic-moralistic motive-thematic points of departure pertain particularly to children and young boys and girls, which take part in Christian up-bringing on the part of adults (child, my child, my son, dearest daughter et sim.)

At direct reporting, Šerf, in line with Biblical and homelitic texts, retains forms of expression, which verbalize transfer of mode of speech (e.g. verbs *praviti* and *resti*). Šerf's reporting on co-creation retains a traditional Biblical-liturgical manner. Speakers of original acts of speech are primarily Christ and those testifying his teaching, whereas those addressed are of a mass nature, or undefined. Exceptions are to be found primarily as to *Cvetnjak* (Flower Garden), where those addressed are individualized (or even identified).

To a lesser extent differences ensue between the genre variable types of Šerf texts as from external form: they are determined by the size of the texts (in *Cvetnjak* (Flower Garden), a low number of propositions is expressed along with their functions in comparison to more voluminous sermons), or poetic licence may have been operational, as dictated by the verse.

POJMOVANJE REVOLUCIJE JOSÉJA ORTEGE Y GASSETA*

Vida Sruk**

UDK 316.343.623/63:929 Ortega y Gasset J.
SRUK, Vida: Pojmovanje revolucije Joséja Ortege y Gasset. Časopis za zgodovino in narodopisje, Maribor 76=41 (2005), 3-4, str. 527-550

Izvirnik v slovenščini, izvleček v slovenščini in angleščini, povzetek v nemščini.

Prispevek sodi v okvir obsežnega raziskovanja Ortegove sociološko relevantne publicistike. Avtorica v njem podrobno analizira in interpretira predvsem Špančev delo *El ocaso de las revoluciones* (1927). Ortegova interdisciplinarnost zasega tako historiografske, politične in kulturnosociološke kot tudi etične, filozofskoantropološke in socialnopsihološke vidike revolucijskih dogajanj. Za te radikalne kvalitativne spreminjevalne procese družbenega življenja ni bistveno nasilje, pač pa uveljavljanje nove družbene racionalnosti in preseganje tradicionalnih običajev, odnosov ter idej. Pomembna je tudi mislečevo pojmovanje o notranje protislovni, konfliktni in utopični naravi revolucije.

UDC 316.343.623/63:929 Ortega y Gasset J.
SRUK, Vida: José Ortega y Gasset's Comprehension of Revolution. Review for History and Ethnography, Maribor 76=41 (2005), 3-4, pp. 527-550

Original in Slovene, abstract in Slovene and English, summary in German.

The paper is part of a more voluminous research into Ortega's sociologically relevant publications. The authoress analyzes in detail and interprets primarily the Spaniard's work *El ocaso de las revoluciones* (1927). Ortega's interdisciplinarity reaches historiographic, political and cultural-sociological, as well as ethnical, philosophical-anthropological and social-psychological aspects of revolutionary events. Violence is not essential for these processes of social life change, but the assertion of new social rationality and the overcoming of traditional customs, relations and ideas. The thinker's comprehension of the internally contradictory, conflictual and utopian nature of revolution is also relevant.

* Pričujoči prispevek je del avtoričine doktorske disertacije *Prehajanje družboslovno-filozofske publicistike v sociologijo v delih Joséja Ortege y Gasset*.

** Dr. Vida Sruk, asistentka, Ekonomsko-poslovna fakulteta Univerze v Mariboru, SI-2000 Maribor

Zanimanje za družbenozgodovinska, kulturnopolitična, socialnofilozofska, idejno-estetska in druga družboslovno relevantna vprašanja je spremljalo Ortego od samega začetka njegove publicistične dejavnosti, ki se je začela v prvih letih 20. stoletja in je iz leta v leto postajala vse obsežnejša, vsebinsko vedno bolj raznolika, pa tudi vse bolj poglobljena v filozofskem in znanstvenem oziru.¹ Značilnost te publicistične dejavnosti je predvsem v tem, da se ni hotela znanstveno disciplinirano omejevati, izčrpno raziskovati povsem določenih, natančno opredeljenih pojavov in procesov po metodoloških vodilih posebnih znanosti. V svoji publicistični dejavnosti se je loteval najrazličnejših pomembnih, predvsem aktualnih družbenih vprašanj, pri čemer je uporabljal različne pojmovne instrumentarije, tako zgodovine in drugih družbenih ved kot nekaterih filozofskih disciplin. Ta publicistična polidisciplinarna interpretacija se je v več piščevih spisih približala znanstvenemu sociološko-psihološkemu in socialnofilozofskemu diskurzu, vendar je redno ostajala v marsičem nedorečena, navkljub mnogim izvirnim zamislam in lucidnim parcialnim spoznanjem ter osmislitvam.

Ortegova družboslovno-publicistična prizadevanja so se še naprej vsebinsko širila ter intenzivirala. Bržkone je globoka družbenopolitična, ekonomska in moralna kriza v zvezi s prvo svetovno vojno in z dogajanjem po njej še dodatno spodbudila piščevo (tako praktično oz. empirično kot teoretično) zainteresiranost za množstvo odnošajskih medosebnih in družbenih problemov.²

Med te probleme sodi tudi problematika revolucije. Ta družbenozgodovinski in gospodarskopolični prelomni proces so v različnih filozofskih, znanstvenih in ideoloških kontekstih pisci zelo različno opredeljevali. Ljudje so si pod besedo in pojmom *revolucija* predstavljali marsikaj: takšen ali drugačen družbeni prevrat, nasilno vstajo proti obstoječemu oblastništvu, kakovostno preseženje oz. preobrazbo družbenih in medčloveških odnosov ter ustanov, radikalno kulturnopolitično in moralno prenovo, ostro razvojno-zgodovinsko prelomnico, prehod od določene obstoječe k bistveno drugačni paradigmi ipd. Za Ortegov esej o revoluciji je značilen dokaj svojevrsten, polidisciplinarni diskurz, karakterističen po eni strani za tedanjo fazo zgodovinskega razvoja, po drugi pa za mislečevu družboslovno ustvarjalnost.³

V tem delu raziskave gre za analizo in interpretacijo celotnega besedila eseja, ki je v desetletju pred dokončno knjižno objavo *Upora množic* predstavljal eno najbolj domišljenih, tematsko zaokroženih zgodovinsko-makrosocioloških besedil Ortege. *Zaton revolucij* nekako napoveduje *Upor množic*. Je eden ključnih dosežkov piščeve družboslovne publicistične dejavnosti v obdobju, v katerem so bile v zasnovi koncipirane že skoraj vse poglobitve ideje *Upora množic*, kar dokazujejo delne predstavitev vsebine še pred izidom same knjige.⁴

¹ Ortegovi članki in spisi so izhajali v številnih publikacijah: *Vida Nueva* (1902), *La Lectura* (1904-1911), *El Imparcial* (1904-1912), *Faro* (1908), *Europa* (1910), *La Prensa* (1911), *Revista de Libros* (1913), *España* (1915), *Summa* (1915) in drugod. V tem začetnem obdobju kaže omeniti Ortegov cikel predavanj *Vieja y nueva política* (1914), pa tudi njegovo prvo knjigo, ki je izšla istega leta, *Meditaciones del Quijote*, in je primer razgibane publicistike, ki kaže strastno zanimanje za vse človeško in vse družbeno.

² V zvezi s tem obdobjem Ortegove ustvarjalnosti je treba posebej poudariti da je utemeljil periodično publikacijo *El Espectador* (I-VIII, 1916-1934, O.C. II), leta 1921 pa je izšlo izjemno družboslovno publicistično delo *España invertebrada* (O.C. III).

³ Esaj *El ocaso de las revoluciones* sodi med *Dodatke (Apendices)* knjige *La tema de nuestro tiempo* (1932, O.C. III). Ortega ni tiste vrste pisec, ki li hotel biti po vsej sili aktualističen in li se zato skliceval na tedanja revolucijska dogajanja v Rusiji in njihove odmeve v drugih evropskih deželah, na kitajske, meliške idr. tovrstne dogodke. Pisec si je poskušal zagotoviti globlja historična in civilizacijska izhodišča, ki kažejo tudi izvirno sociološko imaginacijo, ki bo v nadaljnjih nekaj letih omogočila vrhunsko družboslovno publicistični dosežek, knjigo *Upor množic (La rebelión de las masas, 1930)*.

⁴ Posamezne temeljne ideje je pisec posredoval najprej v delu *España invertebrada* leta 1921, pozneje pa v razpravi *Masas*, ki je bila objavljena v publikaciji *El Sol* leta 1927. O tej tematiki je Ortega obsežno spregovoril v dveh javnih predavanjih v Asociación de Amigos del Arte v Buenos Airesu leta 1928. Prim.: J.O.yG., O.C. IV, str. 143.

Socialnofilozofsko, kulturnopolitično in historiografsko zainteresirani mislec se je zavedal, kako pomembna je problematika revolucij, teh spreminjevalnih družbenozgodovinskih procesov, ki zahtevajo poleg zgodovinskih, političnih in socioloških razlag tudi kulturno-civilizacijske, moralno-etične in psihološke analize, premisleke ter osmislitve. In vsi ti zorni koti naj bi bili čim bolj usklajeni oz. uravnoteženi. Takšno, kot je, kaže Ortegovo besedilo, da se je pisec zavedal velikih teoretičnih težav v zvezi z rabo te interdisciplinarne družboslovno-politične kategorije, ki še zdaleč niso le terminološke.⁵

* * *

Na sam začetek razprave o zatonu revolucij je Ortega zapisal moto, ki predstavlja izrazit humanistični oz. antropološki ter duhovni poudarek, namreč navede iz Svetega evangelija Jezusa Kristusa po Marku: »Sobota je ustvarjena zaradi človeka in ne človek zaradi sobote (Marko, 2, 27).«⁶ Če velja za *revolucijo* – tako v pogovornem, vsakdanjem pomenu te besede kot v njeni pretežni družboslovni in politični rabi –, da je pretežno nasilno, prevratniško delovanje, pa poskuša Ortega s filozofskim, duhovno poantiranim izhodiščem za te družbenozgodovinske in politične procese koncipirati bistveno drugačno temeljno opredelitev in osmislitev.

To pokaže že kar začetni del razprave, ki je izrazito filozofsko publicističen, mišljenjsko paradoksen, vendar iz filozofske občosti očitno teži k družbenozgodovinski, kulturni in bivanjski konkretnosti.

Splošna teza je naslednja: »Za definiranje določene epohe ni dovolj, da vemo samo to, kaj je bilo v njej storjenega, temveč je treba vedeti tudi to, kaj v njej niso naredili, to, kar v njej ni bilo možno. To bi se utegnilo zdeti čudno, toda takšna je narava našega mišljenja. Definirati pomeni izključiti in negirati. Kolikor več realnosti ima tisto, kar definiramo, toliko več izključevanj in zanikanj bomo morali opraviti.«⁷

Prva Ortegova ilustracija te teze je poenostavljena in zato dvomljiva razlaga Jádrnjavalkjevega metodološkega principa abstrakcije – *néti, néti* (ne to, ne to) oz. v popolni formulaciji: »tisto, kar je po sebi, ni ne to, ne to«. Po Ortegi naj bi filozof z uporabo kriterija izločitve (gr. *epoché*) definiral najvišjo, tj. božansko realnost.⁸

Ortega nadalje opredeljuje svojo izhodiščno idejo z Nietzschejevo paradoksnimi mislijo, da na človeka lahko bolj vpliva tisto, kar se mu ni zgodilo, oz. se mu ne dogaja, kot pa tisto, kar je doživel oz. neposredno izkustveno spoznal. Tisto, česar človek ni izkusil, lahko še dosti bolj spodbudi njegovo emotivnost, imaginacijo in celo mišljenje. Sploli pa je človek bitje, ki ima sposobnost življenja v nedoživete, v večji ali manjši meri fiktivne, zgolj mišljene situacije, ravnanja in odnose. Ortega je v svojih delih tudi sam neredko počenjal tisto, kar imenujemo miselni eksperiment.

⁵ Izraz *revolucija* (fr. *révolution*) je v družbenozgodovinsko izrazje vpejal francoski jezikoslovec Cesar Pierre Richelet leta 1680. Termin je v 19. stoletju postal najprej ena bistvenih zgodovinskih in političnih kategorij francoskega zgodovinskega restavracijskega obdobja, potem pa središčna filozofska in družboslovna ideja historičnega materializma. Prim.: *Zgodovina marksizma, I*, Hobsbawm, Eric J. in drugi (ur.), CZ, Ljubljana 1984, str. 259 id. – Prim. tudi: Kangrga, Milan: *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd 1983.

⁶ *Sveto pismo nove zaveze*, Ljubljana 1961, str. 140. O simbolni humani duhovni sporočilnosti oz. vsebini judovske sobote prim.: Fromm, Erich: *The Forgotten Language*, Grove Press Inc., New York 1957, str. 241–249. Gre za simboliko miru in spravljivosti, pa tudi odrešitve in svobode.

⁷ J.O.y.G., O.C. III, str. 207. – Negacija ima v filozofiji več pomenskih oz. problemskih aspektov. Ortegi je bil zelo blizu Spinozov nazor, da je vsako določilo hkrati tudi negacija (lat. *omnis determinatio est negatio*), ki je tudi v temelju hegeljanske ideje, da negacija predstavlja gibalni moment dialektičnega razvoja mišljenja in biti. – Prim.: *Filozofski rječnik*, Filipović, Vladimir (ur.), MII, Zagreb 1984, str. 224.

⁸ Grški izraz *epoché* pomeni predvsem vzdržnost pri izrekanju sodbe. – O Jádrnjavalkji gl.: Veljačić, Čedomil: *Ločnice azijskih filozofij, I*, CZ, Ljubljana 1992, str. 137–141. – Prim. tudi: Radakrishnan, S.: *Indijska filozofija, I*, Nolit, Beograd 1964, str. 97 id.

Tretji ilustrativni argument je pisec povzel iz komaj še umljive staroegipčanske duhovne tradicije: ko je dvojnik zapustil truplo umrlega človeka, da bi pred sodniki v kraljestvu smrti opravil veliko določitev samega sebe, naj bi se izpovedal narobe; naštel naj bi grehe, ki jih ni storil.⁹

Za Ortegovo publicistiko dokaj značilen je tudi zadnji navedeni argument, ki je ironično povzet iz vsakdanjih medosebnih odnosov: ko trdimo za našega znanca, da je »vse časti vreden človek, nočemo povedati nič drugega kot to, da ne bo ne kradel, ne ubijal, če pa si bo želel ženo svojega bližnjega, to bržkone tudi ne bo najbolj opazno«.¹⁰

In še naprej gre pisec v zanj tako značilnem utemeljevanju paradoksnega karakterja negacije: negativnemu pojmu naj bi ustrezala primerna realna sila tega zanikanja. Piščev ilustrativni primer, ki naj bi ponazoril to teoretično stališče, je nekoliko nenavaden; dvomljiva je celo njegova popularno publicistična ali predavateljska uporabnost. Ortega je morda imel prav, ko je zapisal, da je bila za Rimljane značilna nesposobnost za tehniko in da je bil to eden izmed vzrokov za propad antične civilizacije, močno pretirano pa izzveni njegovo poigravanje z mislijo, da »ni bilo naključje, če Rimljani niso iznašli avtomobila«.¹¹

Avtor ugotavlja, da je določena epoha repertorij pozitivnih in negativnih tendenc, sistem manifestiranja bistrornosti in jasnovidnosti po eni ter nevednosti in slepote po drugi strani. Tako gre za svojevrsten enovit sistem afirmativnih in negativnih momentov; gledano z voluntativnega socialnopsihološkega zornega kota je to celostni sklop vsega, kar v določeni družbi oz. skupini ljudje hočejo in želijo ali pa nočejo oz. odklanjajo. Ortega opozarja na okoliščino, da je prvo, kar je mogoče opaziti, ko se začnejo uveljavljati momenti in težnje nekega novega obdobja, »magična prisotnost negativnih nagnjenj, ki začernjajo odstranjevati floro in favno predhodnega obdobja, kakor prepoznamo jesen po selitvi lastovk in po odpadanju listja«.¹²

Ker gre za obravnavanje tematike revolucije, bi bilo mogoče pričakovati, da bo pisec kot poglaviten družbenozgodovinski proces odstranjevanja vsakršnih anahronizmov predstavil prav radikalno revolucijsko, predvsem nasilno (»krvavo«) spreminjanje družbe in odnosov v njej. Toda ne. Ortega kot značilno lastnost novega zgodovinskega obdobja navaja ugotovitev, da »je v Evropi konec revolucij«, ne le, da »jih ni, marveč jih tudi ne more biti«.¹³

Nadaljevanje interpretacije te tematike kaže, kako ambiciozno in poglobljeno je avtor razmišljal o procesih revolucije. Četudi to v *Zatonu revolucij* ni zapisano, je moralo na Ortego napraviti izredno močan vtis burno prevratniško dogajanje v prvi četrtini 20. stoletja (v Rusiji, v Mehiki, na Kitajskem). Če to ne bi bilo tako, se tematike revolucije ne bi lotil tako izrazito mnogostransko.

⁹ O egipčanski mitičnih in verskih pojmovanjih smrti in posmrtnega življenja gl.: Wallis Budge, E.A.: *The Egyptian Book of Dead (The Papyrus of Ani)*, Dover Publications Inc., New York 1967. – Prim. tudi: Hodel Hones, Sigrid: *Life and Death in Ancient Egypt*, Cornell University Press, London 2000.

¹⁰ J.O.y.G., O.C. III, str. 207.

¹¹ Ibid., str. 207. – Najbrž je Ortegovo omenbo avtomobila potrebno motriti s stališča izjemnega pomena, ki ga ima avtomobil v sodobnih razmerah v življenju in psihiki ljudi. Z avtom se tehnika izkaže kot najbolj učinkovita in najbolj izrazita podpornica človekove moči, hitrosti, uveljavitve. S tem ni mišljena le praktična uporabna plat, temveč tudi tisti bivanjski momenti, ki jih lahko opredelimo kot afektivne, domišljjske, igrivo-ekstatične ipd.

¹² J.O.y.G., O.C. III, str. 208. – Ortega izraza *presenca mágica* ni uporabil naključno. Opozoriti kaže na to, da pomeni magija sposobnost povzročanja sprememb z lastno človekovo voljo. Hkrati označuje izvajanje in posredovanje učinkov, ki presegaajo normalno in običajno dogajanje v realnosti. Prim.: Mišić, Anto: *Rječnik filozofskih pojmova*, Verbum, Split 2000, str. 160. – S publicističnim metaforičnim opisom, ki družbeno dogajanje primerja z onim v naravi, je Ortega bržkone želel močneje poudariti nujnost oz. deterministični univerzalni vidik tega spreminjevalnega procesa.

¹³ Ibid. – Pozneje je v *Uporu množic* pisec to idejo spet izrazil v nespremenjenem pomenu. Prim.: J.O.y.G., O.C. IV, str. 224. Gl. tudi: Sruk, Vida: *Kulturnosociološka in socialnopolitična pojmovanja J. Ortege y Gassetta*, magistrsko delo, FF, Ljubljana 2001, str. 129–130.

Pisec se je zavedal, da njegove napovedi o koncu oz. nemožnosti revolucij mnogi bralci ne bodo mogli razumeti in sprejeti zaradi nerazčiščenosti pojmovanja tega kompleksnega družbenega procesa. Kako nejasna in poljubna so mnenja ljudi o revoluciji, ilustrira Ortega s primerom svojega znanca iz Urugvaja, ki se mu je ponosno pohvalil, da je v njegovi domovini v manj kot sto letih bilo kakih štirideset revolucij. Avtor to Urugvajčevo pretiravanje pripiše njegovi pa tudi svoji vzgojenosti »v spoštljivem kultu ideje o revoluciji«, ki pogosto sodi v inventar patriotske zavesti.¹⁴ V tem pretiravanju je Ortega prepoznal dokaj pogost pojav nekritičnega in nereflektiranega pojmovanja vsakovrstnih množičnih gibanj, vstaj, zarot in podobnih družbenih pojavov, v katerih je proti obstoječi oblasti v večji ali manjši meri uporabljeno nasilje. Seveda se zdi piscu takšno pojmovanje revolucije vse preveč plitvo in približno, saj se lahko družboslovcu, še dosti prej pa laiku, zgodi, da bo pomešal in zato tudi napak opredelil različne družbene pojave in procese. Poudarek je vse preveč pogosto na zunanjih pojavnih oblikah konfliktnosti, premalo pa je subtilnega razlikovanja vsebinskih aspektov, še zlasti vseh tistih, ki sodijo v domene individualnega, medosebnega ter družbenega zavedanja in nezavedanja, pa tudi onih, ki zadevajo celostni sklop psihične in duhovne kulture, vezane na globalno stanje določene družbene skupnosti. V zgodovinskih vedah in v sociologiji se ni mogoče zadovoljiti s takšno poljubnostjo. Zaradi množstva različnih dogajanj v zgodovini, družbi in človeškem vsakdanu je potrebno domisliti ustrezno diferenciran pojmovni inštrumentarij opredeljevanja spreminjevalnih procesov, med katere sodi tudi revolucija.

V kategorijo revolucij v pravem pomenu te besede uvršča Ortega naslednja družbena dogajanja v Evropi: angleško revolucijo v 17. stoletju, štiri francoske revolucije v 18. in 19. stoletju ter celotno prelomno evropsko družbenoekonomsko in kulturnopolitično dogajanje od leta 1750 do leta 1900, ki ga je Auguste Comte imenoval *bistveno revolucijsko*.¹⁵

Avtor izrazi svojo osnovno zamisel tako: »Najmanj bistveno pri pravih revolucijah je nasilje ... Revolucija niso barikade, temveč duhovno stanje. Do tega stanja ne pride kadarkoli; kot sadje ima svoj čas obiranja. Zanimivo je opazanje, da v vseli dovolj znanih velikih zgodovinskih ciklih – v grškem, rimskem in evropskem svetu – pride do točke, ko se začne ne ena revolucija, pač pa celo revolucijsko obdobje, ki traja dve ali tri stoletja in navsezadnje dokončno mine.«¹⁶

Ortega zahteva celo vrsto korekcij v pojmovanjih družbenega razvoja, še posebej pa vseh tistih njegovih aspektov, ki se pojavljajo kot napetosti, krize, nasprotja, konflikti ipd. Tako npr. zavrača kot popolnoma zgrešeno pojmovanje tistih zgodovinarjev, ki menijo, da so srednjeveški kmečki upori in tedanje vstaje meščanov nekakšne predhodnice novoveških revolucij. Celó, če med srednjeveško kmečko pa tudi meščansko puntarjjo in modernimi revolucijskimi doga-

¹⁴ J.O.yG., O.C. III, str. 208. – *Patriotizem* je po eni strani domovinska socialnopolitična emocija, po drugi pa vedno tudi svojevrstna ideološka pozicija oz. koncepcija. Enako velja mutatis mutandis tudi za *internacionalizem* in *kozmpolitizem* (kot intelektualno-emotivni drži). Tudi v rjnulih različnih manifestacijah se emotivnost prepleta z ideološkimi vsebinami. S temi čustvenimi in ideološkimi »obremenjenostmi« so različne revolucije, upori, državni udari ipd. dogajanja, umeščena v nacionalna zgodovinska pa tudi v svetovno zgodovino. Patriotizem se neredko povezuje z nacionalizmom ali celo s šovinističnim etnocentrizmom. Prim.: Sruk, Vlado: *Leksikon politike*, ZO, Maribor 1905.

¹⁵ Prim.: *ibid.*, str. 208. – Omenjena dogajanja so radikalno spremenila evropsko družbo – iz fevdalne v meščansko. In ko Ortega zapiše, da v Ameriki revolucij sploh še ni bilo, najverjetneje misli, da fevdalni odnosov in struktur v »novem svetu« v glavnem ni bilo in zato takšen spreminjevalni proces tudi ni bil potreben. Ilkrti pa najbrž ni znotno misliti, da je Amerika zaradi tega ostala prikrajšana za vse tiste socialnopolitične ter nazorske izkušnje ter dosežke, ki jih pridobe tako posamezni ljudje kot tudi družbene skupine in institucije v revolucijskih dogajanjih.

¹⁶ J.O.yG., O.C. III, str. 108–109. – Ortega meni, da si je mogoče predstavljati revolucijo, ki ne bi prelila niti kaplje krvi. Metafora s časom obiranja sadja sugerira določeno podobnost med nujnostjo poteka revolucijskih spreminb in naravnim determinizmom. Razvoj naj bi potekal v velikih zgodovinskih ciklih.

janji obstaja kakšna povezava, ta po piščevem mnenju nikakor ni historično bistvena. Sam vidi bistveno razliko v naslednjem: upor srednjeveškega človeka, bodisi kmeta bodisi meščana, je bil upor proti tej ali oni *zlorabi* (šp. *abuso*) s strani posvetnega ali cerkvenega plemstva. Prav nasprotno velja za ravnanje revolucionarja: delovanje tega je sicer deloma tudi usmerjeno proti tej ali oni družbeni zlorabi, vendar se bojuje predvsem proti tistemu, kar je družbeno uveljavljeno, običajno, zakonito, kar bi v nasprotju z *zlorabo* lahko (v slovenščini nekoliko nerodno) imenovali *rabo* (šp. *uso*). Pisec kritizira tiste zgodovinarje in historiografe, interprete zgodovine francoske revolucije, ki so kot njene poglavitne vzroke navajali revščino, socialnopolitično brezpravnost in splošno stisko ljudstva ter izkoriščevalstvo, krivičnost in oholost aristokracije. Tako so interpretirali revolucijsko dogajanje predvsem zato, ker niso doumeli specifičnosti strukture in dinamike revolucijskih procesov ter obdobj. Proti takšni poenostavljeni razlagi govori tudi ugotovitev novejšega, natančnejšega zgodovinopisja, da je bil gospodarski, pa tudi politični položaj ljudstva v obdobju neposredno pred začetkom revolucije v marsičem boljši kot v času vladanja sončnega kralja Ludvika XIV. (1661–1715).¹⁷ Vsekakor je morala biti revolucija, kot je ugotavljal Georges Danton, prej koncipirana v glavah, preden se je lahko množično preselila na ulice.¹⁸

Avtor je prepričan, da temeljit analitičen premislek Dantonove metaforično izražene opredelitve omogoča »odkritje fiziologije revolucije«, tj. umevanje revolucije v njenem poteku oz. celoviti dinamiki.

Predvsem karakterizira prave revolucije posebna, povsem določena idejnost, tj. ustrezno formirana individualna in družbena zavest. Ortega omenja »posebno, nezamenljivo razpoloženje duhov, glav«.¹⁹ Avtor opozarja v zvezi s tem na poseben interpretativni vidik sociologije idej: filozofi zgodovine in sociologi kulture naj bi proučili potek tistih velikih zgodovinskih formacij, ki so šle skozi vse faze svojega razvoja. Ta raziskovanja naj bi potrdila njegovo prepričanje, da so v vsakem izmed teh družbenozgodovinskih sistemov ljudje preživljali tri razlikujoče se socialno-psihične oz. duhovne situacije. V svojem psihičnem življenju naj bi človek zaporedoma težil k trem različnim središčnim bivanjskim smotrom. Pisec pri tej razlagi ni povsem dorečen in natančen. Tri različne oblike duševnega mehanizma ali trije razlikujoči se modusi delovanja človekovega psihičnega (predvsem umskega) aparata so: *tradicionalni duh* (šp. *espíritu tradicional*), torej tisti, ki v glavnem vztraja pri izročilih in izkustveno uveljavljenih običajih; *racionalistično duhovno stanje* (šp. *espíritu racionalista*), v katerem je dominanten dejavnik razum, s katerim se človek intelektualno prilagaja novim in spremenjenim oz. spreminjajočim se razmeram; *prevlada mysticizma* (šp. *régimen de misticismo*), kjer gre za to, da se človek intuitivno oz. čutno neposredno in ekstatično poizkuša dvigniti nad socialnopsihične in kulturne danosti, pri čemer naj bi šlo za preseganje

¹⁷ Prim.: J.O.yG., O.C. III, str. 109.

¹⁸ Misleci, ki so ustvarili celotno idejno zasnovo francoske revolucije, so predvsem predstavniki francoskega razsvetljenstva. Tako je bil Voltaire idejni predstavnik višjih slojev meščanstva, Jean-Jacques Rousseau pa plebejskih, malomeščanskih množic. Montesquieu je z delom *Duh zakonov* ustvaril sociološki instrumentarij za boljše umevanje družbenih vprašanj. D'Alembert, Helvétius, Condillac in La Mettrie so razvili posamezne aspekte filozofskih in znanstvenih disciplin, ki jih je z delom *Sistem narave* celovito osmislil Paul Holbach. Svojevtrstna simbolika je v podatku, da je kot zadnji od naštetih umrl Holbach in to leta 1789, tj. prav tedaj, ko se je začela revolucija! - O zgodovinskih in nazorskih vidikih francoske revolucije gl.: Furet, F.: *Misliti francosko revolucijo*, ŠKUC, FF, Ljubljana 1989.

¹⁹ J.O.yG., O.C. III, str. 208. - Tako pojmovana je revolucijska zavest nekaj povsem drugega kot kaka ozka politično-ideološka doktrina te ali one družbene skupine, gibanja ali organizacije. Je zavest, ki kot družbenonazorski dosežek bistveno karakterizira določeno občo družbenoodnošajsko konstelacijo. Njene bolj ali manj izrazite konkretne družbene nosilke oz. protagoniste je mogoče najti v različnih domenah družbenega življenja oz. dogajanja in ne le v kakih ožje ideološko opredeljenih interesnih grupacijah, strankah ipd.

prejšnjih stanj in odnosov.²⁰

Ortegovo povezovanje treh različnih oblik psihičnih mehanizmov oz. treh različnih modusov delovanja človekovega duševnega, predvsem umskega aparata z družbenozgodovinskim razvojem, daje dovolj možnosti za zgodovinsko, sociološko in socialnopsihološko miselno eksperimentiranje.

V nadaljevanju interpretacije se Ortega vprašuje o stanju duha v več stoletij trajajočih obdobjih, ko se oblikujejo in organizirajo velike zgodovinske formacije, kot sta bili antična Grčija in antični Rim, pozneje pa Evropa. Pri svojem odgovoru si poskuša pomagati s podmeno mladosti in starosti ljudstev, za katera gre. Pisec zapiše, da zgodovinska dejstva ponujajo več kot presenetljiv odgovor: »Vidimo namreč, da ima ravno takrat, ko je ljudstvo še mlado in v nastajanju, preteklost najmočnejši vpliv nanj. Sprva smo poskušali sklepati prav nasprotno, da je namreč staro ljudstvo, ki ima za seboj dolgotrajno preteklost, najbolj povezano z minulostjo. A ni tako. Na starajoče se ljudstvo preteklost nima niti najmanjšega vpliva, medtem ko človeška skupnost, ki stoji na začetku, ob vsaki izmed svojih dejavnih odločitev usmeri pogled v preteklost. In to ne v bližnjo preteklost, marveč v tisto močno oddaljeno, katere horizont je zabrisan in katere izvora se nihče več ne more spomniti; skratka, odkar ljudje pomnijo.«²¹

* * *

Obravnavanje tradicionalističnega duhovnega stanja začne Ortega z razmišljanjem o psihologiji ti. naravnih ljudstev, to je tistih, ki so po njegovem mnenju »zaradi tega ali onega vzroka zgodovinske podhranjenosti za zmeraj ostala na stopnji otroštva.«²² Kot primer najbolj primitivnih ljudstev omenja avtor avstralske domorodce. Ti naj bi ob različnih dogajanjih, ki so npr. naravni pojavi, ne iskali razumskih razlag zanje, pač pa se zadovoljili s pojasnili, ki izhajajo iz

²⁰ Pisec se je nedvomno zavejal, da bi bilo morebitni kritični bralci v tej triadi z lahkoto prepoznali *neumsko filozofsko modo*, ki nima nujno dosti skupnega z realnostjo človekove duševnosti in družbenosti. Zato se je od tridelne sheme sam distanciral z ugotovitvijo, da bi bilo »v obilobju popolnega historičnega cikla mogoče razlikovati dosti več modifikacij človeške psihe«. Šlo naj bi torej le za naslonitev na tri skrajne oblike duševne evolucije, ki nudijo avtorju obilo primerjalnih oporišč za razlago olravnanege, izredno ohsežnega in kompleksnega kulturnozgodovinskega fenomena. Če pa hi se mislec lotil manj obsežnega pojava oz. problema, bi se bržčas moral bolj približati *zgodovinskemu prostoru* – tj. množstvu konkretnih zgodovinskih podatkov o dogodkih, odnosih, osebnostih, vsakršnih vplivih, težnjah itn. –, zaradi česar hi se ti trije kategorialni okvirji ustrezno razdelili na več manjših oz. ožjih. Ortega meni, da imamo pri mišljenju prav tako kot pri vidni zaznavi opravka z *zakonom perspektive*. »Pojme, ki se ujemajo z realnostjo, kadar jo opazujemo iz določene razdalje, moramo nadomestiti z drugimi, kadar se razdalja skrajša.« (J.O.y.G., O.C. III, str. 209–210.) – Ortegaov teoretični diskurz je pri interpretaciji tega tematskega sklopa dokaj zapleten zaradi kombiniranja ciklizma, psihologizma in perspektivizma.

²¹ J.O.y.G., O.C. III, str. 210. – Toda zdi se, da je ta razlaga pustila v dvomih tudi njenega pisca samega in zato je v opombi opisal še en način, na katerega lahko preteklost vpliva na ljudi, način, ki uasprotuje v besedilu opisanemu in ima negativen značaj. Za zrelega človeka so značilne številne izkušnje, zbirane v uspešnih pa tudi neuspešnih dejavnostih, stikih, olnosih ipd. Prav zaradi množstva izkustev neuspešnosti starejši ljudje vse težje najdejo način ali vzorec delovanja, ki še ne bi bil povezan s takšno ali drugačno slabo izkušnjo; vedno težje najdejo nove načine, s katerimi si zagotovijo vsaj iluzijo o uspehu, če že ne morejo biti dejansko uspešni. Življenjsko izkustvo vsebuje dolgo vrsto svaril in zato je vpliv preteklosti negativen. Več ko je izkušenj, manj je uparja. In ljudstva so temu vplivu preteklosti, tako Ortega, še bolj podvržena kot posamezniki. Zgodovinski spomin postavlja pod vprašaj ali diskvalificira vse mogoče vzorce vsakdanjega življenjskega, gospodarskega, političnega idr. vedenja ter delovanja.

²² J.O.y.G., O.C. III, str. 210. – Ortega naravna ljudstva običajno imenuje *primitivna*, njihove pripadnike pa *primitive*. Njegov interes za to problematiko je izhajal že iz tega, ker se je vedno trudil, da hi družbene pojave in procese razumel iz njihovih zgodovinskih korenin, historično-izvorno. Na Ortegove nazore so zelo verjetno vplivala dela: Vierkanit, A.: *Naturvölker und Kulturvölker*, Berlin 1896; Lévi-Bruhl, I.: *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*, Paris 1910; Durkheim, É.: *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris 1912. Spisek knjig, člankov in poročil o tej tematiki, ki bi lahko direktno ali posredno vplivali na pisca, bi bil lahko zelo obsežen. O pojmu arhaičnih družb gl.: *Sociologija II*, Gurviteh, G. (ur.), Naprijed, Zagreb 1966, str. 447 id.

mitičnih pripovedi. Npr.: tri velike skalnate gmote, ki se dvigajo nad ravnino, ti. *alčeringi*, naj bi nastale v pradavnini tako, da so okameneli trije možje-kenguruji. »Prav zato, ker ta razlaga ne vsebuje nič dokazljivega, zadovoljuje razum Avstralca. Moč dokaza bi temeljila na tem, da bi ga individualni razum ostvaril iz sebe samega, in sicer – ali povsem na novo ali pa iz podoživljanj in opazanj, ki so v njem vsebovane. Odločilno za vrednost dokaza bi tedaj bilo prepričanje, ki bi ga lahko ta dokaz izzval v individuū.«²¹ Toda prav tu je prag, ki ga avstralski domorodec ni mogel prestopiti: individualnost. Ali tega občutja, namreč, da je sam svoj, avtonomen, sploh ni imel, ali pa je doživljal nekaj takega kot otrok, ki ostane sam oz. izgubi varno zavetje družine. Ortega misli s tem na nekakšno infantilno občutje zapuščenosti, osame in bojazni, ki se s takšno bivanjsko situacijo povezuje. Pisec močno poudari, da *primitivec*, torej naravni človek, vse osebno doživlja kot nemoč in nezadostnost. Moč, varnost in gotovost mu daje skupnost.²⁴

Za pisca je to tradicionalistično duhovno stanje, za katerega je značilen mitični način mišljenja, kljub vsem razlikam, v principu enako v družbeni skupnosti avstralskih črncev, v grški antični družbi do 7. stoletja pr.n.št., v starem Rimu do 3. stoletja pr.n.št. in v evropskem srednjem veku. Šlo naj bi za isti tip socialno-psihičnega mehanizma. Individuum se s svojim delovanjem prilagaja kolektivnim obrazcem, ki koreninijo v določenih obveznih, posvečenih tradicijah. In spet primerja avtor tako mislečega in delujočega človeka z otrokom. Srednjeveškemu človeku je dejanje in misel *očetov* nekako tako vzor, kot je za otrokovo mnenje in vedenje odločilno stališče ter ravnanje staršev.

K tematiki tradicionalističnega duhovnega stanja pri Ortegi je treba opozoriti še na naslednje vidike:

V družbah, v katerih prevladuje tradicionalistično duhovno stanje, dominira običajno pravo. Pravni razlog je dejstvo starodavnosti in pravni temelj ni pravica, pač pa iracionalno dejstvo starosti.

Enako velja za politično ureditev. Gre za spoštljivo prilagajanje obstoječemu stanju. Celo v primeru, če se pojavijo kake nove potrebe, interesi in vrednote, ne pride do preнове ali bistvene reforme obstoječe strukture, pač pa novost nekako umestijo v tradicionalni sistem.

Ortega povezuje dobo tradicionalističnega duhovnega stanja z nastajanjem narodov. Po začetni fazi, ko je narod obrnjen k internim problemom svojega obstoja in strukturiranja, sledi obdobje vitalnega vzpona in ekspanzije.²⁵

Avtor opozori še na nujnost razlikovanja tu obravnavanega realno obsto-

²¹ J.O.yG., O.C. III, str. 211. - Prim.: *Bild der Völker – Die Brockhaus Völkerkunde I*, F.A. Brockhaus, Wiesbaden 1974, str. 40 il.

²⁴ Avtor na tem mestu opisuje bivanjsko situacijo in mentaliteto naravnega človeka na ravni socialnopsiholoških dognanj tistega časa: »Trdnosti in gotovosti je deležen v skupnosti, ki obstaja prej kot katerikoli posameznik, in jo ta najde že gotovo, ko se prebudi v življenje. Ker se je to isto zgodilo starim ljudem v rodu, je skupnost videti kot nekaj, kar izvira iz časov, ki jih nihče ne pomni. Skupnost je ta, ki misli za vsakogar, s svojim zakladom mitov in legend iz izročila; skupnost je tisto, kar ustvarja pravne in družbene norme, obrede, plese, gibe. Avstralec verjame mitični razlagi prav zato, ker je ni iznašel sam, zato, ker nima posebnega smisla za racionalnost. Ob naključjih življenja ujęgov um ne reagira s samostojnim premislekom, pač pa le ponavljata določene prej sprejete oblike. Misli, hoteti, čutiti je za te ljudi toliko, kot gihati se po prej izohlikovanih tirnicah, poučevati v sebi zastareli katalog ravnanj. Tisto, kar je samohotno v tem načinu bivanja, je podrejanje in prilagajanje sprejetemu, izročilu, in vanj pogreznjen živni individuum, za katerega je realnost nesprejemljiva.« (J.O.yG., O.C. III, str. 211).

²⁵ J.O.yG., O.C. III, str. 212. – Ko gre za omembo določene zveze med tradicionalističnim duhovnim stanjem in nastankom naroda, se pisec niti ne poskuša poglobiti v katerikoli aspekt problematike naroda, ker to v tem kontekstu niti ni potrebno. Ko pa piše o vitalnem vzponu in razsipnosti ter o ekspanziji, misli seveda na historično uveljavljene narode, ki so ustvarili uspešne državne tvorbe, ohranjali ali celo širili svoja ozemlja, si podrejali ali celo uničevali manjše, šibkeje etnije ipd. Seveda pa je vseskozi obstajalo mnogo ljudstev in narodov (vsakršni *nezgodovinski, nerazviti, podrazviti* ipd. narodi), katerih pripadniki nikoli niso mogli računati s kakršnokoli ekspanzijo; vse njihove energije in zmogljivosti so bile potrebne za zagotovitev gola obstoja, preživetja.

ječega tradicionalističnega duhovnega stanja, ki obvladuje in uravnava življenje ljudi v določenih obdobjih, od sodobnega ideološkega tradicionalizma, ki je le politična in filozofska doktrina.

Še zadnje, kar bi bilo treba omeniti v zvezi s tradicionalističnim duhovnim stanjem, je zelo pomembna socialnoantropološka konsekvence: zaradi gospostva tradicije so vsi ljudje umeščeni v mehanizem kolektivnega bivanja; vsak sam zase ne pomeni nič; ni odgovoren protagonist lastnega delovanja; njegova osebnost ponavlja in reflektira osebnosti drugih pripadnikov skupnosti – pri vseh je vse enako, od hotenj in misli, do čustev, fantazijskih predstav in spominov. Zato, po Ortegi, v obdobjih prevlade tradicionalizma skorajda ni možnosti, da bi se pojavile pomembne, kreativne, samosvoje, originalne osebnosti. Družba je homogena; njeni pripadniki se razlikujejo le po sposobnostih, družbenih položajih in službah, po stanovskih in razrednih pripadnostih. Kar odstopa od homogenosti in enoumja, velja za nenormalno, odklonsko, zaradi česar je nezaželeno, družbeno nesprejemljivo.

* * *

Prehod od tradicionalizma, od *tradicionalistične mehanike duše*, k nasprotni, *racionalistični*, ne poteka hitro in vnanje opazno. Preusmeritev se začneja znotraj prej obravnavane kolektivne, z mitičnimi izročili in s podobno vsebino napolnjene psihike. Polagoma se pri posameznikih začnejo pojavljati težnje, nasprotne tistim, ki so značilne za tradicionalistično stanje duha. Ti momenti in težnje, ki so najprej neizraziti ter nepovezani, so v svojem bistvu občutje individualnosti, ki se bo vse bolj povezovalo s posameznikovo razumsko aktivnostjo.

Kar na začetku obravnave racionalističnega duhovnega stanja pisec razčisti eno bistvenih podmen te problematike: teza, da je zavest o lastni individualnosti prvotna in da se človek najprej počuti posameznika, je zmotna. Res je ravno nasprotno: *mi* je pred *jazom*; oseba se najprej doživlja kot neločljiv del skupine, šele pozneje postopoma razvija zavest o tem, da je nekaj posebnega, ločenega od celote kolektiva. Posamezni človek odkriva in uveljavlja svojo posebno individualnost, ko se kritično sooča s kolektivom in z izročili. Kristalizaciji individualnosti botrujeta spor in nestrinjanje, ugovarjanje. »Individualizem in antitradicionalizem sta ista psihična sila.«³⁶

Ortega o prehodu od tradicionalističnega k racionalističnemu duhovnemu stanju piše skorajda literarno, z več metaforami. Za publicistični način obravnavanja tematike ni to nič nenavadnega, vendar so pri tem mogoči nesporazumi pri umevanju vsebinskih nians, če poskušamo to vsebino adekvatno izraziti v strokovno-znanstvenem jeziku.

V tradicionalistični psihiki se polagoma začne razvijati jedro individualne zavesti. To postaja nekakšna kontrapozicija še zmeraj prevladujočemu tradicionalizmu. Pisec meni, da je tradicionalistični način razumskih reagiranj v tem, da se ljudje predvsem spominjajo sporočil, ki jih prevzemajo od prejšnjih rodov. Ta tradicionalistična razumska reagiranja, po Ortegi, še ni mogoče imeti za *misli* oz. za *mišljenje* v polnem pomenu te besede.³⁷ Prav nasprotno je mogoče ugotavljati o individualističnem subjektu in njegovi zavesti. Ta zavrača izročilo in si prizadeva uveljaviti svojo misel, ki je vsebinsko izvirna in pristna, neposredno življenjska, intelektualno aktualna in učinkovita; pri tem ne gre za izročilo oz. spomin, pač pa za dejanje razuma.

Tradicionalistična psihika naj bi po piščevi razlagi imela samo eno počelo, ki je tudi pglavitni izvor osmišljanja vseli aspektov človekovega sveta in življenja, namreč – tradicijo. Ko pa se začne uveljavljati intelekt, v psihiki ljudi ne dominira več en sam dejavnik, pač pa dve nasprotujoči si sili oz. počeli, kar

³⁶ J.O.yG., O.C. III, str. 213.

³⁷ Stališče Ortege je logično: misel je produkt mišljenja, avtonomnega človekovega razumskega snovanja, ne pa ta ali ona vsebina iz kolektivnega spomina, ki jo posamezniki preprasto sprejmejo takšno, kot je, ali pa jo kvečjemu domišljjsko tako ali drugače spremenijo.

pomeni tudi svojevrstno napetost, ki lahko predstavlja izvor spreminjavalne dinamike. Psihično življenje posameznika je lahko tako vse bolj področje mišljenjskih, afektivnih, voljnih in imaginativnih notranjih protislovij in konfliktov, kar ima neogibno tudi številne medosebne, medskupinske in družbene posledice. Če je tradicionalistična zavest naravnega človeka sprejemala svet takšen, kakršnega je pač našla, pa že sam nastanek racionalne individualnosti vključuje tendenco negacije danega sveta. Odklanjanje tradicij namreč *via facti* zahteva produciranje novega sveta oz. njegove podobe, pri čemer igra odločilno vlogo prav razum.

Ta zahteva predstavlja močan stimulanjski razvoj človeškega duha. Za takšna zgodovinska obdobja je značilen literarni razvoj mišljenja pa tudi drugih psihičnih procesov. Najboljši primer za to je čas prehoda od mitičnega k filozofskemu razumskemu mišljenju v stari Grčiji. To je čas nastanka antične filozofije, začetnega, kozmološkega obdobja razvoja filozofske misli. V tem sorazmerno kratkem obdobju je nastala cela vrsta izvirmih filozofij.²⁸

Potem, ko človek bolj ali manj preseže svojo odvisnost od mitičnih in drugih izročil ter se usposobi za znanstveno in filozofsko pojmovanje sveta, obsežno razvije svoje teoretične sposobnosti. Postane mojster izumljanja oz. izvirmega ustvarjanja idej in logičnega manipuliranja z njimi. Iz te uveljavitve intelekta vznikne tudi človekovo prepričanje, da je skorajda spoznavno vsemogočen, da lahko odkrije tudi zadnje bistvo stvari; ta zmožnost naj bi bila neodvisna od empirije, vsakršnega življenjskega izkustva, ki lahko zaradi nenelnih sprememb ogrozi dokončnost spoznanj in vednosti o bistvenem. To imenitno umsko sposobnost je Descartes poimenoval *raison* ali *pure intellection*, Kant pa bolj precizno *reine Vernunft*.²⁹ Ortega pojasni, da *čisti um* ni pamet, pač pa neki ekstremni način njenega funkcioniranja. Za ilustracijo tega uporabi avtor zgovorno publicistično metaforo Robinsona na samotnem otoku. Ko se brodolomec opre na svojo inteligentnost in vednost, da bi razrešil probleme preživetja v neprijaznem okolju, tega ne počne s *čistim umom*. Njegova pamet mora najti odgovore na nunoštvo posameznih, povsem izkustvenih vprašanj prilaganja težavni bivanjski situaciji, medtem ko je *čisti um* tista intelektualna sposobnost, ki iz sebe same, iz svojih osnov ustvarja eksaktne in rigorozne rešitve; namesto da bi se opiral na stvari, se ukvarjal s stvarnostjo, sledi *čisti um* izključno le svojim lastnim notranjim zakonitostim. Pisec kot vzorno kreacijo *čistega uma* opiše matematiko: njeni pojmi so trajni, saj jih stvarnost ne more demantirati ali kakorkoli spremeniti, ker niso povzeti iz nje. V matematiki je vse jasno in razločno, ker je ekstremno. »Veliko je neskončno veliko, majhno je absolutno majhno. Premica je povsem ravna, krivulja je brez napake ukrivljena.«³⁰

Skratka, *čisti um* se izraža z absolutnostjo in s superlativi; je neprizanesljivi dosleden in operira s popolnimi atributi; miselni proces, ki ga obvladuje, poteka dosledno do končnega sklepa, saj ga pri tem ne ovira nič vnarjega.

Kar zadeva družbeno in politično problematiko, narekuje *čisti um*, po

²⁸ Jonski naravoslovci (Tales, Anaksimander in Anaksimenes) so vsak po svoje koncipirali nastanek sveta, vesoljne urejenosti vsega obstoječega; naravo so pojasnjevali iz njenih lastnih vzrokov in ne iz mitov (kozmogonijo zamenja pri njih kozmologija). Pitagora koncipira kot pravo bit dušo, kot temeljno počelo pa števila oz. številska razmerja (podarek je na kvantiteti); pri pitagorejcih se tako skozi religiozno-mistična pojnovanja uveljavlja racionalnost znanstvenega, matematičnega mišljenja. Atomista (Leukip in Demokrit) uveljavljata nauk, da svet, makrokozmos, sestavlja neskončno število nedeljivih, elementarnih delcev materialne biti, atomov, ki se v nebiti, v praznem prostoru, gibljejo urejeno, ker celotno dogajanje obvladuje vesoljna zakonitost oz. nujnost (determinizem). Eleati (Ksenofan, Parmenid in Zenon) so uveljavili ekstremni racionalizem in popolnoma zanikali vlogo čutnosti in izkustva v spoznanju; njihova zamisel sveta je skrajno abstraktna, daleč od kakršnekoli mitične predstave: bit je, nebiti ni; bit je ena, omejena in okrogla. – Ortega tehi filozofiji posebej ne navaja, pač pa opozori na ti. *sedem modrih*, ki naj bi »odkrili um, logos, nasproti izročilu, *mitosu*«, ter na Hekatejo iz Mileta, ki naj bi grške mitične pripovedi označil kot »nasprotujoče si in smešne«. (J.O.y.G., O.C., III, str. 223) – O filozofih kozmološkega obdobja grške filozofije prim.: Sovrč, Anton: *Predskratiki*, SM, Ljubljana 1946; Diels, Hermann: *Predskrotovci II*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 410.

²⁹ Gl.: J.O.y.G., O.C. III, str. 214.

³⁰ J.O.y.G., O.C. III, str. 214.

Ortegi, civilno strukturo in pravno ureditev, ki naj bi bili najbolj popolni in zato tudi dokončni. Takšna uporaba uma, mišljenja *more geometrico*, se pogosto ne znajde najbolje v soočenjih z neskončno mnogotero in zapleteno človeško ter družbeno stvarnostjo.

Pisec na koncu razlage *čistega uma* predlaga smiselno izrazoslovno dopolnilo: to čisto rabo uma običajno imenujejo *racionalizem*, Ortega pa meni, da bi bil bolj primeren izraz *radikalizem*.³¹

Tako si Ortega pripravi izhodišče za interpretacijo družbenozgodovinskih fenomenov in procesov revolucije, pri čemer pa ne pozablja na njene antropološke, psihosociološke in etične aspekte.

* * *

Avtor se vprašuje o pomenu opredelitve revolucije kot *političnega radikalizma*. Najprej ugotovi, da pri tem ne gre za neko izvirno ravnanje oz. vedenje, pač pa za posledico *radikalnega mišljenja*. To razlikovanje, ki se sprva zdi povsem nepomembno, je vendarle bistveno za natančno opredelitev revolucijskega fenomena.

Opazovalci revolucijskih dogajanj ne morejo prezreti manifestacij zanosa, ki jih običajno spremljajo. Iz tega bi bilo mogoče sklepati, da bi kazalo poreklo revolucije iskati v psihični sferi emotivnosti, v strasteh. Podobno naj bi eksplozije civilnega poguma spodbudile in povzročile ta ali oni bistveni družbenozgodovinski premik. Ortega takšnemu pojmovanju postavi nasproti eno izmed znanih Napoleonovih sentenc: »Nečimrnost je izpeljala revolucijo; svoboda je bila le izgovor.«³² Pisec sicer ne dvomi, da si mnogi udeleženci revolucijskih dogajanj poskušajo zagotoviti občudovanje in pozornost, kar je v osnovi egoistična emotivnost, hkrati pa v revolucijah tudi ni mogoče prezreti pojavora množičnega svobodoljubja in poguma, ki pomenita strastni altruizem. Toda niti prvo niti drugo ni dovolj za revolucijo; zanjo je, po Ortegi, potrebna posebna duhovna, intelektualna motivacija in aktivnost, *čisti um*, ki uveljavlja svoj historični projekt.

Avtor pojmuje zgodovino kot proces velikih historičnih ciklov. V vsakem od teh pride do faze, ko se aktivira revolucijski proces. Mislec je prepričan, da gre v načelu povsod – od antične Grčije in Rima do Anglije in kontinentalne Evrope – za isto dogajanje: razum, ki se normalno razvija, na določeni stopnji dozori do tiste moči in sposobnosti, da lahko začne ustvarjati obsežne, izvirne teoretične konstrukcije. Takšne odločilne, prelomne tvorbe *čistega uma*, ki so najbolj zaznamovale zahodno civilizacijo, so bile: omenjeni grški predsokratski filozofski sistemi v 7. in 6. stoletju pr.n.e., Kepplerjeva, Galilejeva in Descartesova mehanika, ki je pomenila osnovo razvoja novoveške znanosti in tehnike, naravno pravo 17. in 18. stoletja, ki je temelj moderne pravno-politične ureditve družbe. Za te dosežke intelektualnega razvoja je značilna eksaktnost, rigoroznost, sistemska doslednost in celovitost. Po Ortegi so to profesionalne vrline in vrednote razumnštva, ki dobijo družbenozgodovinsko priložnost za svojo uveljavitev takrat, ko začnejo izgubljati privlačnost vrednote, kot so zvestoba in stanovitnost, čast, mistična vnema, tradicionalna kontinuiteta in moč. »... Ko privrejo na dan velike racionalne stvaritve, so ljudje že nekoliko utrujeni od onih zadev. Nove kvalitete razumske vrste z ognjevito ekskluzivnostjo privlačijo duhove. Nenadoma pride do nenavadnega zaničevanja dejstev; ljudje jim obrnejo hrbet in se zagledajo v ideje kot take ... Pozabijo, da je poslanstvo ideje navsezadnje v tem, da se ujema s stvarnostjo, katera je z njo mišljena.«³³ Na tej osnovi izpelje avtor zaključek o svojevrstnem popolnem preobratu – eno ključnih splošnih osmislitev v domeni

³¹ Gl.: J.O.yG., O.C. III, str. 215.

³² Napoleon Bonaparte je s tem stavkom povedal predvsem nekaj o sebi: mladi častnik armade, ki naj bi uveljavljala in branila pridobitve revolucije, se je pozneje prelevil v monarha, ki je demonstriral največjo mero *nečimrnosti*, na *svobodo*, ki je bila glavni cilj in vrednota revolucije, pa se ni več spomnil.

³³ Gl.: J.O.yG., O.C. III, str. 216.

sociologije idej: če naj bi bile dotlej ideje instrumenti, ki tako ali drugače urejajo zadovoljevanje človeških bivanjskih potreb, pa je odslej življenje tisto, ki naj bo podrejeno idejam, ki naj bo torej v funkciji njihovega udejanjanja. Ta preobrat v domeni odnosov med človeškim življenjem in sfero idej je po mislečevem mnenju »pravo bistvo revolucionarnega duha.«³⁴ Torej so za revolucijo bistvene manifestacije in momenti nove individualne ter družbene zavesti in njene specifične ideologije. Vsi ti psihični, duhovni, predvsem pa mišljenjski in ideološki instrumentariji predstavljajo dominantne dejavnike poteka ter urejanja človekovega in družbenega življenja v pogojih revolucionarnih sprememb.

Kot primer iz zgodovine srednjega veka navede pisec značilnosti meščanskih in kmečkih gibanj. Ta naj bi si ne postavljala za cilj bistvene spremembe družbene in politične ureditve, pač pa si prizadevala le za delne, zase ugodne spremembe znotraj obstoječega sistema: zagotovitev posebnih pravic in koristi oz. privilegijev ter odpravo tega, kar so s svojega zornega kota njihovi protagonisti ocenjevali kot zlorabe. Tako so v Španiji uveljavljali mestne ustave, ti. *fueros*.³⁵

Tem mestnim ustavam oz. statutom, ki so bili upravno-pravna sredstva politike srednjeveških meščanov, mestnih korporacij in komun, bi težko pripisovali izrazit značaj demokratičnosti ali celo kake revolucijske težnje. S tem, ko so meščani sebi zagotovili določene gospodarske in politične prednosti ter svoboščine, je bilo njihove svobodoljubnosti in demokratičnosti tudi že konec. Nasproti okoliškemu prebivalstvu, prišlekom in drugim ljudem, ki niso sodili v krog stalnih prebivalcev določenega mesta, so bili izrazito sebični, ozkosrčni in nezaupljivi, celo bolj kot fevdalna gospoda. Medtem ko se je vaško prebivalstvo množilo, pa je bila za mesta značilna populacijska stagnacija. Mestne oblasti so namreč na vse mogoče načine preprečevale naseljevanje tujcev. Tako tudi svojega pravnega sistema ter institucij niso širile na podeželje, pač pa so le skrbno varovale svoje pridobljene pozicije. Pogosto so meščani svobodnemu okoliškemu prebivalstvu vsiljevali svojo nadvlado. Skratka, demokracija posebnih pravic oz. privilegijev je popolno nasprotje demokracije v modernem pomenu. Čeprav so v srednjem veku obstajali razumniki, ki so zastopali nazore o demokratični vladavini – Ortega posebej omenja kanonika Jeana Hogsena iz Liègea –, in čeprav so nekateri predstavniki sholastike formalno priznavali suverenost ljudstva in njegovo pravico, da uveljavlja svojo vladavino, tega meščanski oblastniški dejavniki niso hoteli akceptirati.³⁶

Pisec po vsem navedenem zatrjuje, da moderna demokracija izvorno ni povezana s starimi pojavnimi oblikami demokracije. Morda je prevzela nekaj izrazja in vnanjih manifestacij, toda njena vsebina je nekaj povsem drugega. Za srednjeveška demokratična prizadevanja so bile značilne korekcije vladanja, sprotna prirejanja in prilagajanja. V moderni dobi pa se dogaja družbeni progres z revolucijami, kar avtor na kratko opredeli tako, da ne gre za prilagajanje družbenopolitičnega delovanja in novih institucij obstoječi družbeni stvarnosti,

³⁴ J.O.y.G., O.C. III, str. 216. – Ta osnovna opredelitev nazorno pokaže, kako mislec fenomen revolucije že kar izhodiščno ohranjava interdisciplinarno – zgodovinsko, socialnopsihološko in sociološko. Ta pristop sugerira širši in bolj vsestransko zamišljen odnos do te problematike, kot je upoštevanje predvsem zgodovinskega in političnega aspekta, pri čemer pridejo pri interpretiranju takšnih dlogajanj preveč do izraza politično-ideološke pristranosti. Ortega motri revolucijo filozofsko pogljljivo, *kulturološko*, kot civilizacijski historični proces.

³⁵ Španska beseda *fueros* ima poleg pomenov »(mestni) zakon, odredba, predpis, pravilo, statut« tudi pomen »privilegij, posebna pravica, svoboščina«. *Fueros* so v okvirih delovanja tradicionalnih oblasti zagotavljali podrožje omejene svobode za nastajajoče meščanstvo, ki je proti posebnim pravicam plemstva uveljavljalo svoje posebne pravice, interese in koristi.

³⁶ Gl.: J.O.y.G., O.C. III, str. 216-217. – Ortega je to tematiko deloma citiral, deloma povzel iz knjige tedanjega najboljšega poznavalca mestnega življenja v srednjem veku. To je bil belgijski zgodovinar Henri Pirenne (1862-1935), čigar knjiga *Les Anciennes Démocraties des Pays-Bas* je v mnogočem spremenila prejšnje ocene družbenozgodovinske vloge meščanstva in mest v razvoju zahodnoevropske družbe nasploh in evropske meščanske demokracije še posebej.

pač pa si družbenopolitični dejavniki prizadevajo družbeno stvarnost uskladiti z določenimi lastnimi idealnimi projekti.³⁷

Ortega tesno povezuje revolucijo z racionalizmom; tako piše celo o racionalističnem temperamentu, ki zahteva, da naj se družba povsem prilagodi pojmovni mreži, ki jo je ustvaril njegov *čisti um*.³⁸ Poudarek v revolucionarnjavi zavesti in aktivnosti je na zakonitosti. Revolucijski zakoni so pogosto naravnani proti obstoječemu družbenemu redu. Zato se revolucionar redko sprašuje o skladnosti svojih stališč in smotrov z življenjsko stvarnostjo. Ustrezen zakon, ustrezna usmeritev, ki jo daje, je pozitivna sama po sebi, kot čista ideja. Iz tega Ortega izpelje sklep, da je zato bila evropska politika od zadnje četrtine 18. stoletja dalje izključno *politika idej*, kot neustrezno oz. nenormalno pa so v družbenopolitično zainteresirani ter dejavni javnosti obravnavali vsako manifestacijo *realne politike*, to je takšne, ki ni vključevala prizadevanj za udejanjanje idej – ključnih vsebin in imperativov določenih ideologij. Pri tem avtor tudi ni zašel v moralistično idealiziranje, pač pa je opozoril na pogostost zahrbtnje politične prakse koristolovstva in karierizma. Pri tem pa si mora politika pomagati s ponujanjem različnih idealov in s kamuflažjo, ki prikriva dvomljive namere.³⁹

V nadaljnjem razglabljanju o revolucijah tehta Ortega splošni pojem utopije oz. utopičnega. Šlo naj bi za idejo, ki je zasnovana samo z namenom, da bi bila popolna *kot ideja*, neglede na to, kakšno in kolikšno je njeno neskladje s stvarnostjo. V tem splošnem pomenu so utopični geometrični liki, kateri nikjer v stvarnem svetu niso uresničeni v svoji popolnosti oz. absolutnosti, prav tako kot absolutne ideje oz. idealni pravzori v Platonovem svetu idej. Utopično je tisto, kar glede družbe in odnosov v njej domisli *čisti um*. »Racionalizem, radikalizem, misliti *more geometrico* – so utopije. V znanosti, ki je kontemplativna funkcija, ima bržkone utopičnost nujno in trajno poslanstvo.«⁴⁰ Politični praksi je utopija tuja. Posebna nagnjenja ter tendence v političnem vsakdanu in udejanjanja konkretnih političnih ciljev so v glavnem nezdržljiva z utopičnimi vizijami. Skratka, utopični duh mislecev je, po Ortegi, v nasprotju s pragmaticističnim ravnanjem politikov in drugih ljudi, ki se iz dneva v dan ukvarjajo z vsakršnimi konkretnimi nalogami na vseh področjih družbenega življenja.

Mislec poskuša povezati svoje splošno pojmovanje revolucije z utopičnos-

³⁷ Ortega pogosto razmišlja idealno-tipsko: v sretnjem veku se je nekaj ilogajalo *tako*, v novem pa povsem *drugače* ... Pri tem je lahko razlikovanje pretirano, lahko pa tudi močno problematično. To velja tudi za primerjanje sretnjeveškega kolona, ki su mu aristokratski lovci uničili posevek, z današnjim državljanom, ki mu je nekdo stopil na žulj ... Prvi bi se bil, po Ortegi, pripravljen maščevati nesramnežem ali pa se preu njimi kakorkoli zavarovati, ne prišlo pa bi mu na misel, da bi zaradi takšnega ilogodka bilo treba temeljito spremeniti družbeni sistem. Drugi je tudi jezen, ventlar ne na nogo, ki ga je pohodila, pač pa na celotni sistem, v katerem je kaj takega mogoče. Tu gre za razlikovanje med konkretnim nasprotovanjem zlorabi (šp. *abuso*) in načelnim nasprotovanjem sistemu, v katerem se kaj takega lahko zgodi. Pri tem, po Ortegi, nimamo več opravka le z nasprotovanjem *zlorabi*, temveč *rabi* (šp.: *uso*). Toda če to sicer smiselno razlikovanje prav premisljivo, tudi danes velika večina ljudi razmišlja in reagira na konkretni ravni nasprotovanja *zlorabi*, ilosti manj pa je ljudi, ki so se sposobni s celovitim kritičnim premislekom ilukopati ilo prikritih, posrednih vzrokov za tegobe, ki so njihove lastne, ventlar hkrati tudi sploše, družbene.

³⁸ Gl.: J.O.y.G., O.C. III, str. 218. – Nekoliko preseneča izraz *temperamento racionalista*. Španska beseda *temperamento* pomeni približno isto kot v slovensčini. Morda je pomenski obseg v španščini nekoliko širši – v smeri karakterja in moralnega čuta (*čud*, *nrav*, *značaj*). Racionalizem pa je gnoseološka, spoznavnoteoretična pozicija oz. nišljenjska usmeritev, ki jo je konaj mogoče povezovati s temperamentom, kateri je osebnostna psihična značilnost, ki zadeva prvotne oblike in načine čustvenega in voljnega reagiranja ljudi. Pisec je s to povezavo najbrž želel močnejše ponariti svjevstni racionalizem kot eno pglavitnih sestavin družbene zavesti revolucionarne osebnosti. Zvrsti temperamenta, ki se povezujejo z močnimi čustvi (prelivem s ti. strastni), lahko zelo okrepiju tudi miselnostna, nazorska, spoznavna in druga polubna prizadevanja ljudi.

³⁹ Gl.: J.O.y.G., O.C. III, str. 218. – S tem, ko je omenil te moralno ilvumljive in nesprejemljive viiike politike, je avtor hkrati opozoril tudi na negativno plat političnih ideologij, kot oltujene, sprevrnjene zavesti v službi manipulacije in demagogije.

⁴⁰ J.O.y.G., O.C. III, str. 219.

tjo. Njegovo besedilo izzvenci ironično: »Dejansko si vsaka revolucija postavi kot svoj cilj prazno izničitost, da bi uresničila neko bolj ali manj popolno utopijo. Poizkus neogibno doživi polom. Polom pa povzroči pojav, ki je dvojček vsake revolucije in njena antiteza. Zanimivo bi bilo pokazati, kako ta ni kaj manj utopična kot z njo bojujoča se sestra, tudi kadar je manj prepričljiva, plemenita in razumna ...«⁴¹

Avtor revolucijske programe in projekte označi za izmišljive, ki so nujno neuspešne. Ta neuspešnost revolucije povzroči pojav nasprotnega reagiranja – tezi sledi (ali se ji notranje zoperstavi) antiteza. To protislovno dogajanje bi bilo mogoče razumeti tako, da revolucijski proces, če ga motrimo celostno, vključuje momente *kontrarevolucije*. V konkretnem tovrstnem družbenozgodovinskem in političnem dogajanju je neredko težko razlikovati ene in druge tendence ter momente, še posebej zato, ker se kontrarevolucionarji pogosto demagoško predstavljajo kot revolucionarji, protagonisti diktature in avtoritarnosti pa kot nosilci demokracije ipd.

Toda z omenjeno antitezo se družbenozgodovinski in politični proces, ki zaradi poraza ne bili demoralizirani. Sprožijo drugo oz. naslednjo revolucijo s prenovljeno utopično ideološko platformo. Toda tudi ta je poražena od nove nasprotnne akcije ... In tako se protislovna dinamika revolucijskega obdobja nadaljuje z novimi in novimi akcijami in reakcijami, zmagami in porazi, ideološkimi osmišljanji in nasprotnimi kritičnimi zavračanja.

Nova faza razvoja nastopi tedaj, ko misleči historični subjekt (Ortega ga poimenuje *družbena zavest*, šp. *conciencia social*) razvije dvonovsko pozicijo: neuspešnosti revolucijskega delovanja naj bi ne bil kriv *sovražnik*, temveč protislovje v samem načrtu in cilju. Družbenopolitični obrazci, tj. ključne ideje revolucije, začnajo izgubljati svojo privlačnost in vse manj je v njih prepričljivosti, ki bi lahko pritegnila in animirala ljudi. Kritično misleci posameznikov, ki v idejni platformi revolucije odkrivajo vsakršne poenostavitve, nedoslednosti in celo nesmisle, momente demagogije in dvomljivega populizma, je vse več. Utopični program, ki so ga ljudje doživljali kot napoved ostvaritve nove, boljše in bogatejše družbe, postopoma razkrije sebi imanentni formalizem in vsebinsko revščino v primerjavi z avtentičnim življenjem. Revolucijsko obdobje se zaključí brez kakih posebnih vianjih manifestacij. Novi senzibilnosti in mentaliteti ljudi preprosto več ne ustrezajo njegove značilnosti, njegovo specifično vzdušje. Predvsem pa *politiko idej*, utopičnih vizij in smotrov, nadomesti *politika konkretnih stvari in vsakdanjih živih ljudi*. Udejanja se preobrat v umevanju odnosa med življenjem in njegovo idejno oz. nazorsko osmišlitvijo: če je poprej veljalo, da se mora življenje podrežati ideji, bivanjska stvarnost ideološkim smernicam revolucijskega subjekta, pa sedaj obvelja, da morajo idejne usmeritve, institucije, odnošajske norme ustrezati in služiti potrebam ter interesom konkretnih ljudi.⁴²

Medtem ko je politično delovanje v revoluciji umeščeno v samo središče človekovega bivanja, njegovih prizadevanj in stisk, pa v postrevolucijskih razmerah izgubi slovesni patos in se polagoma spremeni iz poslanstva v bolj ali manj normalno službo, sicer potrebno, toda ne več takšno, ki bi z veliko težo kake prelomne zgodovinske situacije pritiskala na ljudi in njihove odnose.

Ortega je izrazil prepričanje, da je prav odnos do smrti najboljši kazalec človekovega vrednotenja življenja: največ vredno naj bi bilo v človekovem življenju tisto, za kar naj bi bil ta pripravljen umreti. Pripravljenost modernega človeka, da svoje življenje zavestno žrtvuje za revolucionarne cilje, dokazuje, da je od takšne politike pričakoval udejanjenje srečnega življenja, če že ne zase, pa za soljudi, ki ga bodo dočakali. Ko nastopi zaton revolucij, se zdi ljudem strast

⁴¹ Ibid., str. 219.

⁴² Prim.: J.O.yG., O.C. III, str. 207, 219. – Evangeljski moto, ki ga je Ortega zapisal na sam začetek eseja, da je namreč sobota zaradi človeka in ne obratno, se izkaže kot temeljna resnica za humano osmišljanje institucionalnih struktur.

prejšnjih rodov emotivna zabloda, nekakšna prenapetost, fanatizem. Politika, četudi racionalna in radikalna, naj bi ne zaslužila tolikšne mere človekovega zaupanja in spoštovanja. Pisec ugotavlja, da je ti. racionalistična duša od politike pričakovala preveč in je prav s tem porušila njeno notranje ravnotežje. Obdobje revolucij, politika idej in boj za pravičnost se končajo v tej družbenozgodovinski in politični negotovosti.⁴¹

* * *

Z zornega kota *treh različnih splošnih oblik psihičnih mehanizmov, treh duhovnih mehanik*, se kaže Ortegi evropska duhovna situacija tako: po tem, ko je *racionalistično* duhovno stanje v glavnem izrinilo *tradicionalističnega* in se namesto njega uveljavilo v individualni in družbeni zavesti, pa se v najnovjšem obdobju in razmerah izražajo najrazličnejši dvomi glede obstoječe splošne nazorske in duhovne situacije ter usmeritve. Pisec je na začetku eseja kot naslednji, tretji socialno-psihični in duhovni mehanizem, omenil »nekakšen režim misticizma«. ⁴² Toda zdi se, da ga ta opredelitev ni popolnoma zadovoljila oz. se mu je z vidika nekaterih konkretnih dogajanj zdela delno neprimerna.

Ortega ugotavlja, da se začenja protirevolucionarno obdobje, vendar meni, da nikakor ne gre za začetek vesplošne reakcije. Reakcionarna gibanja in kontrarevolucije so po njegovem samo prehodni prevrati oz. parcialna vmesna prevladovanja regresivnih momentov in teženj, ki nimajo širšega družbenozgodovinskega zaledja in definitivnih dolgoročnih učinkov, pač pa so v glavnem odmevi na konkretne revolucionarne dogodke in ukrepe. »*Reakcija ni nič drugega kot parazit revolucije. Na južnem obrobju Evrope se je že začela in je zelo verjetno, da se bo kmalu razširila na velika ljudstva centralne in severne Evrope.* Toda vse to bo bolj minljivo, in bolj kot kaj drugega materialni pretres, ki je vedno predhodnik novega ravnotežja ...«⁴³

Ce presojamo Ortegovo razlago z zornega kota začetka 21. stoletja, se zdi vsaj v nečem sprejemljiva: celotna konfliktna dinamika dveh totalitarizmov (komunizma in nacifašizma) v prvi polovici 20. stoletja ter blokovska konfrontacija (realsocialističnega Vzhoda in kapitalističnega Zahoda) v drugi polovici 20. stoletja, se zdita dandanes odmakrjeni epizodi, seveda s številnimi posledicami, ki bodo – vsaj nekatere – še precej časa zaznamovale mednarodno svetovno dogajanje. Niti v prvem niti v drugem primeru ni šlo za kake izrazite progresivne ali celo odločilne revolucijske procese, pač pa za obsežna in zapletena meddržavna oz. mednarodna konfliktna dogajanja z različnimi komponentami, tako progressa kot nazadovanja, pri čemer pa so momenti reakcije in kontrarevolucije – v nekaterih deželah in kratkoročno – gotovo prevladovali. Seveda bi bilo nemogoče Ortegovo celotno zamisel dosledno in dobesedno aplicirati na evropsko ali svetovno dogajanje. Gre bolj za ugotovitve, ki jih je v interpretaciji številnih konkretnih pojavov in procesov mogoče uporabiti oz. upoštevati *cum grano salis*. Vsekakor v tem primeru ne gre za dokazano in preverjeno teorijo, temveč za publicistično historiografsko interpretacijo.

Še ena zanimiva Ortegova konsekvence, ki je izrazil npravstvenorelevantni

⁴¹ Prim.: J.O.yG., O.C. III, str. 219–220. – Ortegova razlaga sama kaže določeno negotovost, saj se je pisec v obdobju po prvi svetovni vojni in oktobrski revoluciji soočal s hudo zapleteno družbenozgodovinsko in politično situacijo. Svoje mnenje poudari z uporabo retoričnih vprašanj: »Potek je bil zmeraj isti: v Grčiji, Rimu, Evropi. Zakoni začenjajo biti učinek potreb in noči ali dinamičnih kombinacij, toda potem se spremenijo v izraz praznili slepil in želja. Ali so pravne oblike kdaj nudile srečo, ki so jo od njih pričakovali? Ali so kdaj razrešile probleme, ki so bili njihov povod?« Pa vendar publicist na določen način pušča to problematiko tudi odprto.

⁴² Prim.: J.O.yG., O.C. III, str. 210.

⁴³ J.O.yG., O.C. III, str. 220. – Ali je to besedilo mogoče razumeti kot dokaj realno sociološko-politično prognozo? Reakcionarna oz. kontrarevolucionarna gibanja, kot fašizem v Italiji (južno obrobje Evrope) ali nacizem v Nemčiji (centralna Evropa) in druge podobne idejnopolične formacije po prvi svetovni vojni, Ortega ne ocenjuje kot neko trajno, substancionalno komponento družbenozgodovinskega dogajanja, pač pa kot »parazite revolucije«, torej kot nekaj akcidentalnega v dolgoročnem zgodovinskem oziru.

psihologizem: »Revolucionarni duši nikoli ni sledila reakcionarna duša, pač pa – bolj preprosto – razočarana duša.«⁴¹ Revolucionarni družbeni nazori se po avtorjevem mnenju nanašajo predvsem na čase, v katerih dominirata racionalizem in idealizem, vezana zlasti na politično in etično tematiko. Šlo naj bi za obdobja, v katerih je zaupanje ljudi vase naraščalo. Vendar Ortega ironično opozarja na posebno značilnost tega družbenega vzdušja, ko omeni »prijance utopije in iluzije«.⁴²

Ti projekti za izboljšanje družbene in državne ureditve, likrati pa tudi za vzgajanje, npravstveno dviganje in predvsem osvobajanje človeka, naj bi se pojavljali v vseh družbah z omenjeno družbenonazorsko in duhovno situacijo.⁴³ Toda utopična pričakovanja se prej ali slej, v večji ali manjši meri, izkažejo za jalove iluzije. Pogosto so prav pripadniki tistih družbenih skupin, ki so bile poglavitne nosilke in predstavnice interesov, vrednot in tendenc v okvirih določenega utopičnega projekta, najprej deležni izkustev neuspehov, ki imajo za posledico razočaranja.

* * *

Ortegovo psihologistično pojmovanje »duhovnega fenomena revolucije« oz. »obče sheme revolucionarnega duha« temelji na argumentih, ki jih pisec povzema iz evropske družbenozgodovinske razvojne dinamike. Od tradicionalizma k radikalizmu oz. od tradicionalistične k revolucionarni duš(evnost)i se, tako meni Ortega, vzpenja vsak narod; in ta psihična oz. mentalna pojavnost poteka revolucije naj bi imela značilnost splošnega historičnega zakona, katerega delovanje je podobno determinističnemu dogajanju procesov v naravi. Avtor trdi, da se je prav ista shema kot v evropski zgodovini, udejanjala tudi v drugih historičnih ciklih, kar poizkuša dokazati na primerih starogrške in starorimske družbe ter kulture.

Ortega je dovolj dobro poznal antično zgodovino, da je na osnovi dognanj pomembnih zgodovinarjev lahko izpeljal historične posplošitve, ki so skladne z njegovo shemo dogajanja revolucijskega procesa, katerega pojmuje kot splošno etapo zgodovine. Kot filozof zgodovine je pisec kritično tehtal zgodovinska spoznanja o antiki: izvir nekaterih zmot je odkril v preprostem dejstvu, da je marsikateri raziskovalec nasedel okoliščini, da je v določenem obdobju grške ali rimske zgodovine obstajalo mnoštvo virov oz. podatkov; in to obdobje se mu je zaradi tega kazalo kot izjemno pomembno, likrati pa je podcenjeval pomembnost obdobja, o katerih je obstajalo manj sporočil oz. zgodovinskega gradiva. Skratka, zgodovinar je »neobstoj podatkov pomešal z neobstojem dejstev«.⁴⁴

Upoštevati je treba, da obstaja velika količina pisnih virov iz obdobja, v

⁴¹ J.O.yG., O.C. III, str. 220. – Razočaranje je brzkone ena poglavitnih socialnih emocij postrevolucijskih in njim podobnih kriznih družbenih razmer. Etos razočaranja vključuje različne pojave oz. težnje demoralizacije, dehumanizacije in depersonalizacije.

⁴² Na problematiko ideoloških iluzij in utopičnih snovanj je pisec opozoril v dvajsetih letih, to je prav takrat, ko se je s temi vprašanji poglobljeno ukvarjal Karl Mannheim, tedaj najprej privatni docent v Heidelbergu, potem pa profesor sociologije v Frankfurtu. Njegovo delo *Ideologie und Utopie*, čigar druga izdaja je izšla leta 1929 v Bonnu, je Ortega tedaj gotovo poznal, saj ga je omeril v spisu *No ser hombre de partido* (J.O.yG., O.C. IV, str. 82), objavljenem v publikaciji *La Nación*, v Buenos Airesu, 15.5.1930. Mannheimova pojmovanja seveda še niso mogla vplivati na Ortego v času pisanja *Zatona revolucij*. Opozoriti je treba samo na njuno približno sočasno ukvarjanje s to pomembno tematiko sociologije idej. Prim.: Mannheim, Karl: *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd 1968.

⁴³ Ortega se podrobneje s kakim utopistom moderne dobe ni ukvarjal. Od starejših predstavnikov je omeujal Thomasa Morusa (*Utopija*) in Francis Bacona (*Nova Atlantida*), od novejših pa Saint Simona, Fouriera in Cabeta. Seveda po Ortegovi opredelitvi med utopične mislece, radikalne racionaliste, nedvomno sodita tudi Marx in Engels, pa tudi številni drugi družboslovci in filozofi, ki so kakorkoli snovali udejanjanje takšnih ali drugačnih idealnih družbenopolitičnih projektov. Sicer pa vsak filozof, ki napoveduje model družbenosti, ki faktično ne obstaja, tvega, da bo deležen oznake utopizma, pa tudi dogmatizma.

⁴⁴ J.O.yG., O.C. III, str. 221. – Kar zadeva prehod od posameznega in posebnega k splošnemu: medtem ko je zgodovinarjev glavni napor, kadar gre za dokaj odmaknjena obdobja, usmerjen predvsem v iskanje in preverjanje podatkov ter v selekcioniranje dejstev glede na njihovo pomembnost, pa neredko ne posveti dovolj pozornosti celostnemu sistematičnemu razporejanju in osmišljanju razvojnih faz ter modelov dogajanja, kar pa od raziskovalca terjaja že tudi bolj zaltevno makrosociološko ali celo kompleksno interdisciplinarno metodologijo.

katerih se v določeni družbi že pojavijo zgodovinarji in zgodovinarji. Ti pa imajo seveda že povsem določeno družbenokulturno funkcijo oz. nalogo – ohraniti zgodovinski spomin na določena dogajanja, odnose, osebnosti itd. Izrazita prisotnost historiografskega interesa in ustvarjalnosti v določeni družbi pa, po Ortegi, pomeni, da ta družba gotovo ni več v svoji zgodnji fazi, pač pa se že preveša v zrelost in starost. Pisec se tudi glede tega izrazi z zgovorno metaforo: »Zgodovina je kakor grozdje – slast jeseni.«⁶⁰

Avtor tako ocenjuje zgodovinsko vedo, pri čemer posveča posebno pozornost temu, kar lahko poimenujemo vidik historične vitalnosti. Tisti del grške in rimske zgodovine, ki ga je evropsko razumništvo v največjem obsegu proučevalo in občudovalo od humanizma in renesanse dalje, je že faza pojema-joče vitalnosti stare Grčije in Rima.

V zvezi s tem omeni pisec dva pomembna nemška avtorja: Eduarda Meyerja in Theodorja Mommsena.⁶¹ Prvi je na nov način zasnoval grško zgodovino, drugi rimsko.

Eduard Meyer je koncipiral grško zgodovino tako, da je imela svoj lastni stari, srednji in moderni vek. Če pa je tako, da je v zvezi z vsako posebno družbo oz. etnično kulturo, kot je npr. grška, mogoče ugotavljati posebno historično periodizacijo, potem to pomeni, da Meyer odklanja od 17. stoletja dalje dominantno splošno svetovno periodizacijo zgodovine na stari, srednji in novi vek. Ortega sprejema Meyerjavo etnično in kulturno diferencirano periodizacijo zgodovine, pri čemer pa se njegova naklonjenost metaforiki izrazi z biologičnim poantranjem te tematike. Meyerjevo razpravljanje o grškem srednjem veku je, po Ortegi, »potegnilo za sabo prenos treh dob na vsak nacionalni historični cikel ... S to rabo se povsem spremeni pomen tradicionalne periodizacije, ti trije stadiji pa nehalo biti vnanje, konvencionalne ali dialektične etikete ter si naprtijo dosti bolj stvaren, domala biološki pomen. So otroštvo, mladost in zrelost vsakega ljudstva.«⁶²

Meyerjeve osnovne ugotovitve o starogrški družbi, na katere se opira Ortega, so naslednje:

Srednji vek se v Grčiji konča v 7. stoletju pr.n.e. V tem času je srednjeveška družbena ureditev že v razsulu: gospostvo aristokracije je povsem destabilizirano in neučinkovito; skupnost, ki temelji na krvnem sorodstvu, že razpada; individuum, iniciativni in samozavestni človek, se socialno ter duhovno osamosvaja; ljudje niso več odločilno vezani na ožjo domovino, pač pa so že možne migracije (stigma tujstva popušča); denarni in dohodkovni posli se vse širše uveljavljajo; ob plemstvu in kmetih se pojavijo še družbeni razredi obrtnikov, industričev in trgovcev⁶³; večajo in krepijo se mesta; konfliktnost v družbi narašča, kajti revnejši sloji se bojujejo proti gospodarskemu zatiranju, bogati ljudje si poizkušajo zagotoviti čim več oblasti, priseljenci pa zahtevajo izenačenje svojih pravic s pravica-mi domačinov ipd.

Srednje in nižje plasti prebivalstva tvorijo ti. *demos*, ki je glede na gospo-

⁶⁰ J.O.y.G., O.C. III, str. 221. – Enako kot za družbo v celoti velja tudi za posamezne dele družbe, npr. za institucije, organizacije, gibanja. Tudi pri teh poudarjanje njihove zgodovine, ki se pogosto stopnjuje do ostrih ideoloških apologij ali polemik, kaže na njihovo starost ali celo na usihanje njihovega postanstva. To je pomembna tematika sociologije idej.

⁶¹ Nemški zgodovinar Eduard Meyer (1855–1930) je napisal delo *Geschichte des Altertums* (I–V, 1884–1902). Nemški klasični filolog, zgodovinar in pravni teoretik Theodor Mommsen (1817–1903) je napisal delo *Römische Geschichte* (I–III, 1854–1856) in še nekatera dela o rimskem pravu ter denarništvu. Ortega ga je še posebej cenil kot enega najuglednejših idejnih utemeljiteljev in politično dejavnih predstavnikov liberalizma v Nemčiji.

⁶² J.O.y.G., O.C. III, str. 222. – Kar zadeva grško zgodovino prim.: Sethe, Paul: *Epohe svjetske istorije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1963, str. 26 id.

⁶³ Omenjanje industrije in industričev v gospodarstvu stare Grčije zahteva pojasnilo: gre za pojav industrializacije obrtniških podjetij. Gl.: Sovrè, Anton: *Stari Grki*, Družba sv. Mohorja, Celje 1939, str. 453–454. Prim. tudi: Neurath, Otto: *Istorija antičke privrede*, Kultura, Beograd 1957, str. 47 id. – Kar zadeva uporabo kategorije *razred* v tej zvezi, seveda ne gre za kake do kraja izdiferencirane oz. osnovne razrede, temveč kvečjemu za prehodne razredne grupacije.

darski položaj svojih pripadnikov in glede na njihove politične ter družbene smotre močno heterogen, druži ga le nasprotovanje (*naj*)*boljšim* (šp. *los mejores*), tj. aristokraciji.⁵⁴

Kar zadeva vojskovanje, ti. *promahijo*, tj. boj moža proti možu, zamenja taktični korpus pehote, ti. *falanga hoplitov*.

Namesto srednjeveške ločenosti Grkov od mesta in od pokrajine do pokrajine se začne uveljavljati skupno ime *Heleni* in v zvezi z njim novo občutje sorodnosti.

Predsokratski misleci odkrijejo filozofski kategoriji *bit* (*prapočelo*) in *logos* (*univerzalno kozmično zakonitost*), s čimer je presežena raven mitičnega mišljenja.

Kolektivni naivni realizem, ki temelji na izročilu, se začne umikati pred racionalizmom modrijanov, ki si upajo misliti z lastno glavo.⁵⁵

Kliten Akneonid je ustvaril in uveljavil v Atenah demokratično ustavo, ki naj bi imela v mišljenjskem pogledu dosti skupnega z aritmetično filozofsko špekulacijo. Njegova reforma družbene ureditve je tipičen revolucijski pojav, ki je zanj značilen filozofski radikalizem oz. manifestiranje *čistega uma*. Ta radikalizem je tudi nasilen v tem pomenu, da si njegov tvorec in protagonist prizadeva vsiliti stvarnemu svetu tisto, kar naj bi bilo logično dokazano kot smiselno in primerno.⁵⁶

* * *

V eseju *Zaton revolucij* je revolucijsko dogajanje v veliki meri povezano z umsko dejavnostjo ljudi določenili obdobj. Poglavitni družbeni nosilec in izvajalec umske dejavnosti pa je razumništvo, inteligenca, še posebej humanistična. Od intelektualnega razvoja in ustvarjalnosti določenega ljudstva oz. naroda, še zlasti pa od njegove inteligence, so, po Ortegi, v veliki meri odvisni načini, intenziteta ter raven revolucijskega dogajanja.

Ko je obravnaval vzroke za francosko revolucijo, je Hippolyte Taine opozoril tudi na problematiko vloge razumništva in njegove civilizacijsko ter politično relevantne kreativnosti. Toda mislil je, da je ta duhovni potencial, ta psihična sposobnost, le specifikum Francozov.⁵⁷ Ortega odklanja to frankofilsko patriotsko zablodo in poudarja, da gre za splošen družbenozgodovinski pojav, vsaj kar zadeva zahodno kulturo. Po njegovem so *racionalistični stadij* dosegli vsi narodi Zahoda, ki niso bili bistveno nasilno ovirani v svojem razvoju.⁵⁸ Pisec je prepričan, da se revolucijski proces začne avtomatično takrat, ko racional-

⁵⁴ Prim.: J.O.yG., O.C. III, str. 223. – Ortega posebej opozarja na določeno niero podobnosti grškega *demos*a s *tretjim stanom* (fr. *le tiers état*) v času francoske revolucije.

⁵⁵ Prim.: J.O.yG., O.C. III, str. 223–224. – Posebej je omenjen grški zgodovinar in popotnik Hekataj iz Mileta, ki naj bi trdil, da so mitične pripovedi Grkov *po njegovem mnenju* protislovne in smešne. Individuum zoper častitljivi starodavni mitični kolektivni spomin!

⁵⁶ Kar zadeva osebnost Klitena in vsebino njegove reforme, je Ortega povzel mnenje klasičnega filologa Ulrieha von Wilamowitz-Möllendorfa (1848–1931), pri čemer je citiral njegovo delo *Staat und Gesellschaft der Griechen* (1910).

⁵⁷ Francoski kulturni in umetnostni zgodovinar ter filozof Hippolyte Adolphe Taine (1828–1893) se je s to tematiko ukvarjal v delih *De l'intelligence* (I–II, 1870) in *Origines de la France contemporaine* (I–III: *L'ancien régime, La révolution, Le régime moderne*; 1871–1894).

⁵⁸ Prim.: J.O.yG., O.C. III, str. 225. – Narodi, ki so močno ovirani v svojem gospodarskem, političnem, intelektualnem in duhovnem razvoju, se lahko prav zaradi tega med seboj močno razlikujejo. Nekateri so zaradi kolonialističnega ali podobnega gospodarskega, političnega in kulturnega zatiranja močnejših držav vsestransko zaostali in nerazviti, spet drugi, ki jih lahko opredelimo kot podrazvite, so se sicer razvijali, toda vseskozi v odnosih podrejenosti od močnejših, dominantnih nacij, kar tudi ni brez negativnih posledic za intelektualni razvoj. Nekateri narodi so izpostavljeni različnim oblikam kulturocida oz. etnocida, ki ga izvajajo tuji gospodarji, da bi zavrl njihovo osamosvajanje, spet drugi so lahko žrtve pojavov in teženj antiintelektualizma, čigar protagonisti so lastni narodovi oblastniški in eksploatatorski dejavniki. Namerno oviranje in preprečevanje kulturnega in še zlasti intelektualnega razvoja narodov, z namenom, da bi zavrl njihov razvoj v demokracijo, je značilnost tistih političnih sil in konceptov, ki veljajo za nehumane, izkoriščevalske, avtoritarne ipd.

istična idejnost postane dominantna v družbeni zavesti in nazorih ljudi določene družbene skupine. Tako naj bi revolucije ne povzročalo niti zatiranje in izkoriščanje nižjih družbenih plasti, niti hotenje revolucionarjev, da bi uveljavili višjo raven svobode in pravičnosti, pa tudi ne moč in zmožnost kakega novega družbenega razreda, da bi premagal stari vladajoči razred in se polastil dominantnega položaja v družbi. Ortega meni, da omenjene okoliščine torej niso odločilne, lahko so kvečjemu spremljevalni pojavi revolucijskega dogajanja.

Poglavitna je vsekakor intelektualna potencia revolucijskih sil, pobud in tendenc. Pisec postavlja uspešnost, radikalnost in globino revolucijskih sprememb v neposredno odvisnost od umskih sposobnosti razumništva določenega naroda oz. celo od nivoja inteligentnosti določenega prebivalstva: nizka inteligentnost – šibko revolucijsko dogajanje in skromni dosežki revolucionarnih prizadevanj ...

Ortega si kot publicist lahko dovoli takšna posplošenja, kot je tisto, ki zadeva njegovo domovino Španijo. V njej naj bi ne bilo revolucionarnega duha. Narodova inteligenca naj bi bila vedno slabotna in naj bi se zato tudi ne razvijala normalno. Prevratnega, revolucionarnega temperameta (psihologizem!) naj bi bilo pri Špancih le toliko, kolikor so ga spodbudili kulturnopolitični vplivi iz tujine. Ortega v zvezi s tem pripominja, da je zelo podobno tudi s španskimi umskimi dosežki: kolikor jih je, so v glavnem prevzeti iz drugih kultur.⁶⁰

Takšen družboslovno-psihološki pristop, ki temelji na prepričanju, da je možno ugotavljati tovrstne posplošene sodbe o določenem narodu oz., da je mogoče opredeliti nravnost, karakter, temperament in še druge družbeno-odnošajske ter psihične značilnosti te ali one etnične grupacije, seveda ne sodi v znanost. Tovrstna poljudnoznanstvena in literarna publicistična besedila so bolj nekakšni miselni eksperimenti, ki močno presegajo možnosti znanstvenega dokazovanja, so pa lahko izredno zanimiva in predvsem spodbudna za sociološko ter psihološko imaginacijo.⁶¹

Tako Ortega na podoben način kot o Španiji razmišlja tudi o Angliji. »Ni mogoče reči, da je angleško ljudstvo kdove kako inteligentno. Pa ne, ker bi mu primanjkovalo inteligentnosti, pač pa zato, ker je nima preveč. Ima je prav toliko, kolikor je rabi za življenje – in to tiste ustrezne. Prav zato je bilo angleško revolucionarno obdobje najbolj umirjeno in zmeraj nekoliko konservativno obarvano.«⁶² Že površna primerjava pokaže, da je pisec v svojem opusu posvečal neprimerno več pozornosti naukom francoskih in nemških filozofov kot pa pojmovanjem angleških empiristov. Sicer pa je pripisoval intelektualni Angliji

⁶⁰ Prim.: J.O.y.G., O.C. III, str. 225. – Pisecu je takšno porazno oceno španskega intelekta in duhovne kulture gotovo narekovalo tudi špansko družbenoekonomsko in kulturnopolitično zaostajanje, ki je nekdanjo gospodarico mnogih čezmorskih ozemelj in svetovnih morj v treh ali štirih stoletjih privedlo v položaj periferne države z minimalnim vplivom na svetovno dogajanje.

⁶¹ Med novjšimi slovenskimi tovrstnimi publikacijami je treba omeniti knjigi: Trstenjak, Anton / Ringle, Erwin: *O slovenskem človeku in koroški duši*, Mohorjeva družba, Celovec-Ljubljana-Dunaj 1992. In Trstenjak, Anton: *Slovenska poštenost*, Institut A. Trstenjaka, Ljubljana 1995. V obeh knjigah najdemo številna nevloučno točna opažanja, modre razlage in humana stališča, vendar gotovo ne gre za znanost, kot jo opredeljujejo sodobni avtorji, pač pa za lucidno in spodbudno publicistiko na tromeji *književnosti, znanosti* (antropologije, sociologije, psihologije) in *filozofije* (etike). – Kar zadeva opredelitev znanosti nasploh gl.: Flere, Sergej: *Sociologija*, Pravna fakulteta, Maribor 2000, str. 16–20.

⁶² J.O.y.G., O.C. III, str. 225. – Citirano besedilo bi lahko imeli za dokaj problematično, celo žaljivo, če ne li šlo v bistvu za uško povsem preprosto, nedomišljeno publicistično primerjavo: francuska razsvetljenska filozofija in espi francoske literature nasploh sta se bržkone zdela Ortegi prav tako visoko nad angleškimi empirizmi in zdravorazumarstvom, kot se mu je zdelo francosko revolucijsko dogajanje dosti bolj načelno vzvišeno in radikalno od angleškega kompromisarskega. Sama od sebe se mu je tozadevno vsiljevala tudi primerjava med mišljenjsko in domišljjsko gibelnimi Grki ter prakticističnimi, teoretično nezainteresiranimi Rimljani ... Publicistika takšne stereotipe in posplošena etiketiranja še nekako prenese, če so spretno formulirana, medtem ko jih znanstveno raziskovanje odločno odklanja.

nekakšno socialnopraktično inteligentnost, ki naj bi jo obvladovala *prava mera*; to modro samooomejevanje naj bi obvarovalo Angleže pred pretiranim revolucionarnim radikalizmom, ki neredko destabilizira družbo.

Zaton revolucij sklenejo Ortegovi pogledi na tiste aspekte zgodovine starega Rima, ki sodijo v kontekst revolucijske problematike. Pisec se je pri tem naslanjal na dognanja Theodorja Mommsena, omenja pa tudi delo A. Rosenberga *Geschichte der römischen Republik - Einleitung und Quellenkunde zur römischen Geschichte* (1921).

Avtorjeva interpretacija vključuje naslednje pglavitne elemente:

Rimljanom ni mogoče pripisovati vrhunske intelektualne ustvarjalnosti, ki bi lahko bila temelj izvernih filozofskih in znanstvenih dosežkov. Zanje je bila predvsem značilna izredna vitalnost, volja do osvajanj in uveljavljanja svojega gospostva. Šele helenizem – širjenje grškega duha na negrška področja – je odločilno duhovno kultiviral Rim. Ortega posredno in previdno izrazi svoje mnenje, da naj bi predvsem grške filozofske, znanstvene, npravstvene in druge koncepcije odločilno prispevale k začetkom revolucijskih premikov v Rimu.⁶²

Po piščevem mnenju se revolucijsko obdobje v Grčiji dogaja v 7. in 6. stol.pr.n.e., v Rimu se začne v 2. stol.pr.n.e., v Franciji pa v 18. stol.n.e. Ortega tvega naslednjo posplošitev: v vseh treh omenjenih družbah naj bi prišlo do »polnosti notranjega razvoja«. ⁶³ Vse tri družbe so v tej svoji razvojni fazi začele z velikimi osvajanji oz. ekspanzijami. Grki so se lotili Perzije, Rimljani Kartagine, Francija je skupaj z Anglijo obvladala Španijo. Tisto, kar je Rim bistveno razlikovalo od Grčije in Francije, je bil, po Ortegi, vidik intelekta. Če sta bili stara Grčija in Francija domovini vrhunske duhovne kulture, pa je bil Rim rustikalno pragmatičen in celo antiintelektualen.

Toda po piščevem mnenju je okorna rimska pamet, skupaj s svojim prezirrom do umetniškega ustvarjanja in filozofskega mišljenja, morala popustiti pred zahtevo historičnega cikla. Po Ortegovem prepričanju sicer ni mogla postati duhovno kreativna, zato pa se je vsaj odprla in postala sprejemljiva za umske kulturne dobrine drugih ljudstev, predvsem Grkov. Tako je okoli leta 150 pr.n.e. nastal razumniški krog, ki je predstavljal jedro helenističnega gibanja v Rimu. Scipion Emilijan, zavojevalec Kartagine in Numancije, je bil prvi rimski plemič, ki se je naučil grščine, da bi razširil svoje intelektualno in duhovno obzorje, tako v vojaški stroki kot v filozofskih, umetnostnih in znanstvenih vednostih. Njegova sogovornika sta bila filozof stoik Panajtij z Rodosa in zgodovinopisec Polibij iz Megalopolisa. V tem krogu naj bi najprej v Rimu bilo slišati geslo humanega kozmopolitizma »Homo sum: humani nihil a me alienum puto« (Ter., *Heaut.* 77).⁶⁴

Središčni osebnosti revolucijske faze rimske zgodovine sta bila brata Tiberij Sempronij Grakh in Gaj Sempronij Grakh. Njuna mati Kornelija, hči Scipiona starejšega ter hkrati tašča in sestrična Scipiona mlajšega⁶⁵, je bila ena najbolj izobraženih žensk tistega časa. Oba brata sta bila tako kot njuna mati vzgojena v prej omenjenem helenističnem krogu razumnikov. Tiberij Grakh je prijateljaval z dvema izrazito helenističnima mislecema, z epikurejcem Blossijem iz

⁶² Tako so se tri pglavitne rimske filozofske šole oz. usmeritve začele v Grčiji. Začetnik *stoične filozofije*, ki se je v Rimu najbolj uveljavila s Seneko, Epiktetom in Markom Avrelijem, je bil Zenon iz Kitija na Cipru. Nauke grških *epikurejcev* je v Rimu v sijajni pesnitvi *O naravi stvari* izpovedal Tit Lukrecij Kar. Ideje grškega Pironovega *skepticizma* je v Rimu poučeval Sekst Empirik. Gl.: Bošnjak, Branko: *Filozofija od Aristoteta da renesanse*, MH, Zagreb 1957. Prim. tudi: Sharples, R.W.: *Stoiki, epikurejci in skeptiki*, Aristej, Maribor 2000.

⁶³ J.O.yG., O.C. III, str. 226.

⁶⁴ Banič, Stanko: Latinski pregovori, izreki in izrazi, DZS, Ljubljana 1996, str. 182. Popularni stavek iz Terencijevega dela *Ileautontimorumenos* (Mučitelj/kaznovalec samega sebe): »Človek sem in nič človeškega mi ni tuje«, je bil nekakšen moto humane etične države v antiki, znova pa so ga odkrili francoski razsvetljeni. Ortega vidi v tem geslu nujno vsebinsko komponento vsakega revolucionarnega duha ... Nehumano je s tega vidika reakcionarno oz. kontrarevolucionarno.

⁶⁵ Scipion Emilijan (Scipion mlajši) je izhajal iz rodu Pavlov Emilijanov (lat. *Paullus Aemilianus*), rod Scipionov pa ga je posvojil.

Kume in z učiteljem retorike Diofantom iz Mitilene.⁶⁶

* * *

Po Ortegi so torej potekali revolucijski procesi v Grčiji, Rimu in Franciji po istem temeljnem vzorcu. Pomembno vlogo v tem zgodovinskem dogajanju so imeli zmeraj razumniki, filozofi, ki so si prav v teh dinamičnih, radikalnih fazah historičnih ciklov pridobili največji ugled. Bili so tvorci visoko abstraktnih idej in definicij, ki lahko posredno inspirirajo ljudi za rušenje obstoječih organizacij, inštitucij in nazorskih duhovnih struktur izročila.

Pisec omenja v zvezi s to ideološko dejavnostjo inteligence primer abstraktne definicije človeka, ki so jo ustvarili in vsestransko osmislili francoski enciklopedisti, misleci francoske revolucije.

Toda ne ostane le pri tem primeru, temveč omeni še *zadnji, socialistični poskus*: tudi ta izhaja iz abstraktne opredelitve človeka. To je Marxov *proletarec*, »čisti delavec« (šp. *obrero puro*).⁶⁷

Ortega sklene esej z misljo, da »ob zatonu revolucij ideje nehajo biti primaren historični dejavnik, kakor tudi niso bile v tradicionalistični dobi«. ⁶⁸ Družbeno življenje naj bi se ustalilo. Ne bi naj več potrebovalo političnih, ekonomskih in drugih ideologij, ki morajo v revolucionarnih obdobjih sproti osmišljati družbena dogajanja in človeške aktivnosti.

⁶⁶ Prim.: Maškin, Nikolaj Aleksandrovič: Istorija starog Rima, Naučna knjiga, Beograd 1951, str. 183. – Ortega je oba označil kot »zaneserjaka politične ideologije in tvorca utopij«. Po tragičnem koncu Tiberija Grakha je Blossij odšel v Malo Azijo, kjer je kneza Aristonuka nagovoril, da je skupaj s svojimi koloni in sužnji ustanovil utopično skupnost Sončno državo (lat. *Civitas Solis*). – Gl.: J.O.yG., O.C. III, str. 227.

⁶⁷ J.O.yG., O.C. III, str. 227. – Marx in Engels sta v svojih delih obsežno in vsestransko obravnavala delavski razred, njegov družbeni položaj in zgodovinski razvoj ter vlogo. Za njima tudi marksisti, najrazličnejši predstavniki historičnega materializma. Toda navkljub vsem dognanjem in dosežkom marksističnega družboslovja je središčna Marxova ideja ventilarle ostala radikalna, racionalistična utopija.

⁶⁸ J.O.yG., O.C. III, str. 227. – V »tradicionalistični dobi« so poglavni družbeni dejavnik starodavne človeške izkušnje, ki so izšle iz prakse skupnega življenja, proizvodjanja, vodenja in drugih povsem vsakdanjih izkušenj ljudi, iz njiluvoga zgodovinskega spomina, vsega prežetega z mit.

Literatura

- Banič, Stanko: *Latinski pregovori, izreki in izrazi*, DZS, Ljubljana 1996.
- Bild der Völker – Die Brockhaus Völkerkunde I*, F. A. Brockhaus, Wiesbaden 1974.
- Diels, Hermann: *Predsokratovci, I-II*, Naprijed, Zagreb 1983.
- Filipović, Vladimir: *Filozofijski rječnik*, MH, Zagreb 1984.
- Furet, François: *Misliti francosko revolucijo*, ŠKUC – FF, Ljubljana 1989.
- Hodel-Hoernes, Sigrid: *Life and Death in Ancient Egypt*, Cornell University Press, London 2000.
- Kangrga, Milan: *Etika ili revolucija*, Nolit, Beograd 1983.
- Mannheim, Karl: *Ideologija i utopija*, Nolit, Beograd 1968.
- Maškin, Nikolaj Aleksandrovič: *Istorija starog Rima*, NK, Beograd 1951.
- Meyer, Eduard: *Geschichte des Altertums, I-V*, Cotta, Stuttgart 1953-1958.
- Mišić, Anto: *Rječnik filozofskih pojmova*, Verbium, Split 2000.
- Mommsen, Theodor: *Römische Geschichte, I-VI*, RKM-Buch-und-Medien-Vertrieb, Rheda - Wiedenbrück 2000.
- Ortega y Gasset, José: *Eine Interpretation der Weltgeschichte – Rund um Toynbee*, Gotthold Müller Verlag, München 1964.
- Ortega y Gasset, José: *Gesammelte Werke (GW), I-VI*, Deutsche-Verlagsanstalt, Stuttgart 1996.
- Ortega y Gasset, José: *Geschichte als System. Über das Römische Imperium*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1943.
- Ortega y Gasset, José: *History as a System and other essays toward a philosophy of history*, W.W. Norton & Co. Inc., New York 1941-1962.
- Ortega y Gasset, José: *Obras Completas (OC), I-XII* (tomo I-1993, t. II-1993, t. III-1994, t. IV-1994, t. V-1994, t. VI-1997, t. VII-1997, t. VIII.-1994, t. IX-1997, t. X-1994, t. XI-1994, t. XII-1997), Alianza Editorial – Revista de Occidente, Madrid 1993-1997.
- Sethe, Paul: *Epohe svjetske istorije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1963.
- Sociologija, I- II*, Gurvitch, Georges (ur.), Naprijed, Zagreb 1966.
- Sovrè, Anton: *Predsokratiki*, SM, Ljubljana 1946.
- Sruk, Vida: *Kulturnosociološka in socialnopolitična pojmovanja J. Ortege y Gasseta*, magistrsko delo, FF, Ljubljana 2001.
- Sruk, Vlado: *Leksikon politike*, ZO, Maribor 1995.
- Trstenjak, Anton / Ringle, Erwin: *Misli o slovenskem človeku in koroški duši*, MD, Celovec - Dunaj – Ljubljana 1992.
- Wallis Budge, E.A.: *Egipatska knjiga mrtvih – Anijev papirus*, B. Stanić, Beograd 1989.
- Zgodovina marksizma, I-III*, Hobsbawm, Eric J. (ur.), CZ, Ljubljana 1984-1988.

Vida Sruk

DIE BEGRIFF DER REVOLUTION BEI JOSÉ ORTEGA Y GASSET

Zusammenfassung

Der Unzufriedenheit mit dem seines Erachtens beliebigen Gebrauch und der verschwommenen Definition des Begriffs »Revolution« wegen, welche diese in den verschiedenartigsten Erscheinungsformen von gesellschaftlichen Handlungen, Ereignissen und Prozessen vermuten, verfaßte Ortega Mitte der zwanziger Jahre die Schrift *El ocaso de las revoluciones*. Er weist darauf hin, daß sogar Definitionen bzw. Interpretationen von Sozialwissenschaftlern, anstatt eine gründliche historische und kulturelle Analyse zu erstellen und sich genau mit den

subtilen Unterscheidungen solcher gesellschaftlich-historischer Prozesse zu befassen, viel zu viel Beachtung den äußeren Manifestationen von Gewalt und Konflikten schenken.

Für echte, wirkliche Revolutionen, solche, die es »ihrem Wesen nach« sind, solle Gewalt, nach Ortega, noch am wenigsten charakteristisch sein. Der Wesenskern von Revolutionen sei ein gewisser adäquater Geisteszustand. Der Denker legt dar, wie die revolutionären Prozesse dreier großer Geschichtszyklen: des griechischen, des römischen und des abendländischen bzw. europäischen – verliefen. Es handle sich um zwei- bis dreihundert Jahre dauernde revolutionäre Perioden, in denen sich die betreffende Gesellschaft jeweils wesentlich verändert habe.

Der erwähnte Geisteszustand ist eine gesellschaftlich bedingte Denkart, das heißt, ein entsprechend formiertes individuelles und soziales Bewußtsein, »eine besondere, einmalige Geistesverfassung«, wie Ortega sagt. Die Revolution habe sich »bevor sie auf die Straße ging ... bereits in den Köpfen vollzogen« (Ortega y Gasset, O.C. III, 209). Das so verstandene revolutionäre Bewußtsein ist keine streng festgelegte, eng konzipierte politisch-ideologische Doktrin einer bestimmten gesellschaftlichen Gruppe oder Institution, sondern ein Ideengebilde, das als weltanschauliche und existenzielle Qualität eine gewisse allgemein-kulturelle Konstellation sozialer Beziehungen charakterisiert und dessen konkrete gesellschaftliche Träger bzw. Protagonisten man in den verschiedensten Domänen des sozialen Lebens und Geschehens finden kann.

Ortega konzipiert ein besonderes triadisches Interpretationssystem sozialpsychologischer bzw. geistiger Allgemeinsituationen. Jeder Mensch durchlaufe in seinem psychischen Leben drei verschiedene Geisteszustände. Nacheinander strebe er drei zentrale Lebensschwerpunkte an. Diese drei Modi bzw. drei unterschiedliche Formen des seelischen Mechanismus oder gar drei verschiedene Funktionsweisen des menschlichen Verstandesapparates sind: *die traditionalistische Geisteshaltung* (sp.: *espíritu tradicional*), die hauptsächlich an der Überlieferung und den bereits durch Lebenserfahrung etablierten Bräuchen, Sitten und Lebenshaltungen festhält; *die rationalistische Geisteshaltung* (sp.: *espíritu racionalista*), deren bedeutendster Wesenszug der Verstand ist, mit dem sich der Mensch den Umweltbedingungen und den Veränderungen dieser anpaßt; *die mystische Geisteshaltung* (sp.: *régimen de misticismo*), mit der vor allem die intuitiven bzw. sinnlich-unmittelbaren, ekstatischen Versuche des Menschen die sozialpsychologischen und kulturellen Gegebenheiten, also die etablierten Zustände und Beziehungen zu überwinden, gemeint ist. Vor allem der zweite und dritte Modus sind für die Dynamik des revolutionären Bewußtseins und der revolutionären Aktivität relevant.

Ortega begreift die Geschichte als einen Prozeß großer Zyklen, in denen es jeweils zu jener Phase kommen solle, in der der Revolutionsprozeß aktiviert würde. Immer schon – vom antiken Griechenland bis zur westeuropäischen Zivilisation – solle es sich um dasselbe Geschehen gehandelt haben: die Vernunft, welche sich normal entwickle, reife an einer bestimmten Stufe zu jener Fähigkeit heran, daß sie im Stande sei, umfangreiche, originelle theoretische Konstruktionen, umwälzende Schöpfungen der reinen Vernunft zu entwerfen ... Nach Ortega bestellt in dieser totalen Umdrehung des Verhältnisses von Leben und Ideen »recht eigentlich das Wesen des revolutionären Geistes« (Ortega y Gasset, O.C. III, 216). Das Leben müsse sich in Revolutionszeiten den Ideen unterwerfen. Genau daraus erwachse das utopische Moment, welches für Revolutionsgeschehnisse so kennzeichnend sei.

Beim Untergang bzw. Ende von Revolutionen hören die Ideen auf, die hauptsächlich Gesellschaftsfaktoren zu sein. Das soziale Leben stabilisiert sich. Es bedarf keiner ökonomischen, politischen, moralischen und anderen Ideologien, die zuvor in den revolutionären Verhältnissen dem menschlichen Handeln und dem Gesellschaftsgeschehen einen Sinn verleihen mußten.

Das Befassen mit Ortegás Reflexionen bezüglich seiner Revolutions- und Geschichtsauffassung bildet einen interessanten Ausgangspunkt für weitere kritische Erörterungen von Umbruchereignissen, sowohl zeitlich entfernter, als auch zeitgenössischer Geschichtsepochen.

ZAPISI - NOTES

OTROŠKI SPOMINI NA PRVE DNI MAJA 1945

Alojz Krivograd*

To so spomini 11-letnega dečka, zapisani v letu 2004/2005, na zadnje dni 2. svetovne vojne v Mežiški dolini, kjer sem takrat živel pri starših na mali kmetiji Spodnji Konečnik na Koroškem Zelovcu št. 11. V spominih zajemam prostor od Dobrij do Poljane in do Dravograda in Otiškega vrha. Ta okoliš smo lahko s pogledom zajeli s svojega posestva. Do Dravograda smo videli, ko smo se podali okoli Konečnikovega vrha proti zahodu in smo se ustavili na našem zadnjem travniku, blizu kmetije Jelen. Te spomine sem razporedil po datumih, ker se še spominjam, kaj se je dogajalo po posameznih dnevih. Opisujem svoja doživetja, ki jih deloma vežem na dejstva, ki jih lahko najdemo v obstoječi literaturi.

3. maj

Zvečer, ko se je začelo mračiti - ravnokar je prenehalo deževati - je za Konečnikovim vrhom zaropotal mitraljez, čez trenutek smo že nad tem vrhom zaslišali in zagledali nizko letečo lovsko letalo in v istem trenutku je proti njemu izza gozda švignil roj žarečih svinčenk in ni bilo videti, da bi ga dosegle. Brez škode je odletelo proti jugu v smeri Uršlje gore. Ta prizor mi je še sedaj živo pred očmi.

Ta dogodek je bil po mojem mnenju povezan s pripravo Šercerjeve brigade za napad na Dravograd z desnega brega Drave, ki se je začel ob 22. uri tega dne (Spomeniki in znamenja NOB v Mežiški dolini, Ravne na Koroškem 1990, str. 20). Lahko da se je to zgodilo slučajno. Verjetno je bilo izvidniško letalo jugoslovanske vojske, saj je imela svoje letalstvo že od aprila 1944. leta. Ljudje so jih poimenovali "tifliger" po nemški besedi Tiefflieger za nizko leteča lovška letala. To ime je veljalo samo za tista letala, ki so na okupiranem ozemlju napadala posamezne cilje, največkrat mostove in vlake, kajti nemških že dolgo ni bilo videti.

Čez nekaj časa, ko je bilo že temno, verjetno je bilo blizu 22. ure, je na dravograjski strani začelo silovito pokati (mitraljezi in topovi). Oče je iz radovednosti tekkel po kolovozu okoli Konečnikovega vrha na dravograjsko stran, s tamkajšnjega travnika se je lepo videlo na Dravograd, seveda podnevi. Jaz sem mu takoj sledil. Toda Dravograd in njegova okolica sta bila zavita v temo. Videla sva le štrene žarečih izstrelkov, ki so se iz dravograjske smeri poševno dvigale v zrak proti šentjanski smeri. Oglašali so se mitraljezi, posamezni poki in lahki topovi, ki so jih Nemci imeli v bunkerjih ob mostovih. Takrat je bilo v Dravogradu šest mostov. Kmalu sva zaslišala težka motorna vozila, ki so hrumela iz ravenske strani proti Dravogradu in so bila brez luči. Bržkone so se peljali nemški vojaki na pomoč svojim kolegom. (Glej: Franci Strle, Veliki finale na Koroškem, Ljubljana 1977, str. 36 - 42)

* Alojz Krivograd, muzejski svetovalec, v pokoju, SI-2390 Ravne na Koroškem

Kot posledica zgoraj omenjenih dogodkov je bil naslednji prizor: Drugi dan med 10. in 11. uro sem z istega travnika videl precej dolg tovorni vlak, ki je stal na progi od Arnetove čuvajnice proti Podklancu. Lokomotiva je bila na ravenjski strani. Iz zadnjih dveh ali treh vagonov se je sukljal dokaj skromen dim, slišali so se pa posamezni poki, kakor bi kdo streljal s puško. Pozneje so pripovedovali, da je gorela municija in so se vneli posamezni naboji. Kako je bilo z vlakom, ne vem.

9. maj - sreda

Zjutraj ob sedmih sem se zbudil, ko je na dvorišču zakričal Pušnikov Lojz (Alojz Rener - sosed): "Flor (ime mojega očeta), vojne je konec". Vrglo me je iz postelje, pohitel sem v kuhinjo, ki je bila prazna. V kotu sem zagledal Lojzovo vojaško puško. Ker sta se z njim pred hlevom pogovarjala starša o čudovitem dogodku, sem seveda moral vzeti puško v roke, zavrtel sem zapiralec, ga potegnil nazaj, naboj je skočil iz ležišča. Nisem ga znal spraviti nazaj, zato sem ga dal v žep. Puško pa poslonil nazaj v kot.

Tisto jutro sem moral iti k sosedu Korenu pomagat orat. Treba je bilo namreč voditi vole. Korenov sin (Andrej Matajdl) je kak dan prej prišel iz skrivališča in se je takoj odločil, da bo kar na dan kapitulacije tretjega rajha šel na njivo. Kajti njegova ostarela mati je bila 1944/1945 sama doma in ni bilo nič kaj posejanega. Bil je namreč od jeseni 1944 pri partizanih, ki so ga mobilizirali. V času hude stiske za koroške partizane pozimi 1944/1945 je prišel domov in se skrival pred Nemci. Ali se je moral vsaj nekaj časa skrivati tudi pred partizani, tega ne vem. Da bi razumeli, nekaj besed o skrivanju odnosno o "skrivaštvu", ki je nekak stranski "proizvod" NOB. Poleti in jeseni 1944 je partizansko vodstvo začelo mobilizirati novince v partizansko vojsko. Leto prej 1943 je bila prva prisilna partizanska mobilizacija na Koroškem, ko so se partizani in njihovi zavezniki pripravljali na italijansko kapitulacijo, do katere je prišlo 8. septembra tega leta. Približno mesec pred tem so partizani odpeljali Bernarda Langusa (bil hlapec pri Vrhnjaku na Koroškem Zelovcu), Antona Kričaja (Grubarjev tudi s Kor. Zelovca, po vojni je sam živel pri Tajhtarju v istem kraju) in Rudolfa Šaterja - Rožijev z Brdinj. Prvi in tretji sta padla kot borca.

Leto 1944, julija ali avgusta, morebiti septembra so morali iti k partizanom ob spremstvu borcev naslednji domačini: Ivan Merc in njegov pastorek Franc Gostenčnik (Mežnarjeva z Vrh), Franc Gostenčnik (Mrak), Franc Skok (Konečnik), Ernest Šuler (stanoval v Konečnikovi bajti), Ernest Šuler II. (Pokeržnik), Andrej Matajdl (Koren) in Peter Krajncan (stanoval pri Potočnikovi bajti), vsi s Koroškega Zelovca. Vsi ti in še kdo iz širše okolice so bili stari poprečno okoli 40 let in z nastopom izredno hude zime, kot smo že rekli, in izgube osvobojenega ozemlja v gornji Savinjski dolini decembra 1944 so obupali zaradi partizanskega trpljenja, zato so večinoma pobegnili, nekateri so bili odpuščeni iz partizanskih enot in so se zatekli na svoje domove. Tisti, ki so pobegnili, so se morali skrivati vsaj nekaj časa pred partizani in pred Nemci, oni, ki so bili odpuščeni, pa samo pred Nemci. Ker so skoraj vsi bili doma na hribovitih kmetijah, so jih lahko skrivale in oskrbovale njihove družine vse do dneva nemške kapitulacije.

Da se povrnemo k tekočim dogodkom. Ta dan sem Andriju pomagal orati na spodnji Korenovi njivi in opazila sva, da so po železnici na Dobrihah proti Ravnam začeli voziti tovorni vlaki v presledkih 20 do 30 minut. Videla sva, da so na cesti, ki je ob železnici, eksplodirale dimne granate med ljudmi, ki so šli po cesti. Ko so se razkadili raznobarni dimi, ljudem ni bilo nič in so šli dalje proti Ravnam. Istočasno so se pri Korenu znašli trije partizani, ki so hiteli proti Dobrihah. Nekdo, ki je takrat šel peš na Ravne, je povedal, da so se na vlakih vozili nemški vojaki z bojno opremo, na odprtih vagonih so videli topove in motorna vozila. Bili so veseli in so kričali: "Krieg ist fertig!" in metali dimne

Ujeti kvizlinški vojaki na železniški postaji Dravograd, fototeka Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec.

bombe. Ko so z enega od vlakov vojaki zagledali omenjene tri partizane, so vpili: "Unsere Kamaraden, Krieg ist fertig!" Vrgli so jim tudi neko dobrino, piškote ali komis. Tisti dan sem slišal nekoga, ki je povedal, da so partizani, ki so bili na Ravnah že od jutra, nekaj čez 11. uro nedaleč od ravnanskega postajališča proti Prevaljam pretrgali železniški tir. Spominjam se, ko sva z Andrejem prišla nekaj pred 12. uro domov h Korenu, so prenehali voziti vlaki.

Doma pri Korenu je bilo v veži polno ljudi in vsi so bili izredno veseli, da je konec morije. Med njimi so bili skrivači - "zabitneki" - kakor smo jih po domače imenovali. Eden takih je bil prisoten Peter Kranjčan. Korenova mati se je bridko jokala, ker med njimi ni bilo njenega najmlajšega sina Rudija. Moral je v nemško vojsko, na ruski fronti je bil ranjen, prišel je domov na okrevanje, ni se vrnil, kot bi moral, ampak se je doma skrival. Nemška policija ga je odkrila, odpeljala in se ni vrnil.

10. maj - četrtek

Ta dan je bil cerkveni praznik (križevo) in popoldan se je oče odpravil mimo Jelena in Skrinarja proti Dravogradu. Pred stopnicami, ki so se vzpenjale na brv, ki je bila speljana po jezu Golove elektrarne na Meži, je srečal nekaj ljudi, ki so bili obloženi z emajlirano posodo. Ker so bile stopnice ozke, je nekim ženskam pomagal spravljati posodo, da so lažje stopile na varna tla, zato so mu dale dve majhni skledi. Od njih je zvedel, da na dravograjski železniški postaji stoji tovorni vlak in z njega ljudje jemljejo razno trgovsko blago. Ker takrat v Dravogradu ni bilo nobene oblasti, so ljudje lahko plenili, kar se je dalo. Tako se je dogajalo ob vseh prevratih.

Ko je prišel h Kovtrovem mostu, je naletel na vojaško kolono, ki se je po vsej širini ceste pomikala iz slovenjegraške smeri proti Dravogradu. To je bila

unikajoča se nemška vojska z bojno opremo in tudi z vprežnimi vozovi in tovornjaki, ki so bili polni trgovskega blaga. Vmes pa so tudi bili srbohrvaško govoreči uniformiranci. Večina je šla peš, vmes so bili jezdec in tovorni konji, vojaki so sedeli na vprežnih vozovih in motornih vozilih.

Cesta proti Ravnam je bila prazna. Stal je na praznem mostu in opazoval unikajočo se vojaštvo, nenadoma se je ob njem znašla skupina oboroženih slovenskih partizanov. Toda kmalu se je kolona pretrgala in konjske vprege so zavile na most proti Ravnam. Partizani so jih zaustavili in se pogovarjali z nemškimi oficirji. Ker je oče dokaj dobro razumel nemško govorico, je ugotovil, da so jim partizani povedali, da višja jugoslovanska komanda ne dovoli prehoda proti Ravnam. Vprege so se obrnile proti Dravogradu.

Oče se je podal preko mostu proti trgu. Takoj je naletel na srbsko govorečega uniformiranca, ki je bil brez orožja, imel pa je na povodcu dokaj velikega prašička. Ponudil mu ga je za nekaj mark. Ker pa je bil oče po naravi malo skopuh in se tudi ni zavedal nevarnosti ob tujih vojakih, je kupil pujska in ga s povodcem spravil k bližnji luši, da bi drugi dan prišel po njega.

Ko se je ob koloni prerinil do železniške postaje, je ugotovil, da se je z mari-borske strani po cesti valila druga kolona nemške vojske in obe sta se na severni strani mostu zlivali v eno reko vojaštva, ki se je valila skozi trg proti Labodu in seveda naprej proti zahodu.

Na železniški postaji je opazil nekaj vagonov, kjer je nekaj ljudi pobiralo zadnje ostanke. V enem so bile strgane papirnate vreče in po tleh je bilo razsutega sladkorja za en čevelj. Kmalu se je odaljil praznih rok in ob mostu preko Drave, kakor je sam dejal, pasel "zījale". V trenutku je nizko priletelo lovsko letalo in se je nad mostom obrnilo in odletelo preko pohorskih hribov. Vprašal je nekega nemškega vojaka, čigavo naj bi bilo to letalo, in je odgovoril: "Das ist Herr Tito". Pozno popoldne se je vrnil domov s posodama, ki ju je dobil od ženske pri Golovi elektrarni.

Dejstvo je, da se je tega dne (10. maja) nemška vojska umikala skozi Dravsko in Mislinjsko dolino neovirano.

11. maj - petek

Tega dne sva z očetom bila že ob 8. uri pri Blatniku na Dobrijah, da bi šla po prašička, ki ga je dan prej kupil pri Kovtrovem mostu pri Dravogradu. Tik pred prelazom čez železniške tise sva naletela na nemško vojsko, ki se je brez orožja pomikala proti Ravnam. Večina je pešačila, del njih so bili jezdec, precej se jih je vozilo na vozovih s konjsko vprego.

Bila sva v zadregi, kaj storiti, kajti ni bilo misliti, da bi v taki gneči s kravjo vprego prišla do Podklanca. Toda oče se je odločil in šel do Cestnika, si tam sposodil samotezni voziček in se z njim prerinil do hiše v Podklancu, kjer je bil shranjen pujske. Seveda danes to dejanje presojam skorajda kot norost. Verjetno ga je v to gnala njegova skopost, ki mu ni dovolila, da bi pustil pujska, ki ga je dobil za drobiž. Bil pa je tudi naiven ali pa se ni zavedal nevarnosti, kajti vsakdo bi ga lahko tudi brez strelnega orožja pokončal, če bi mu bil v napoto. Res pa je, da naša družina, sorodniki in znanci in sploh prebivalci naših krajev se nismo bali nemške vojske, ker z njo nismo imeli skoraj nobenih težav. Poznali smo pa nasilje in zločine predvsem policije nad ljudmi, ki jih je sumila ali zvedela, da so bili kakorkoli povezani s partizanskim gibanjem. Ob eni uri pa je le privlekel s pujskom natovorjeni voziček čez Blatnikov klanec. Prašička sva pretovorila v najin zaboj. Voziček s sposojenim zabojem pa je odpeljal nazaj k Cestniku.

Približno ob 12. uri se je kolona začela redčiti in kmalu so po cesti proti Ravnam tavale posamezne skupine vojakov in tudi posamezniki, ki so bili videti zelo izčrpani. Povedal bom, kaj sem si do danes zaponnil od tistih 5 ur, ko sem moral s kravjo vprego čakati pri Blatnikovem hlevu. Da so bili nemški vojaki brez

Polje pred Šentjanom pri Dravogradu kak dan po odhodu ustašev v Mežiško dolino, fototeka Koroški pokrajinski muzej Slovenj Gradec.

orožja, sem že povedal. Takoj je bilo videti, da ta vojska ni bila vodena. Posamezne skupine, zlasti jezdeci, so se prehitovali. Ko sva z očetom komaj prišla do ceste, sta se ob naju ustavila dva jezdeca in eden izmed njiju je kar s konja vprašal očeta, seveda po nemško, kako daleč je do avstrijske meje. Oče je odgovoril: »Približno 20 km.« Razveselila sta se, povedala, da sta iz Beljaka, in odbrzela.

Takoj sem opazil, da so vojaki odmetavali svojo prtljago: plašče, bluže, koce, obuvala, z vozov so metali celo konjska sedla. Na obeh straneh ceste se je nabirala razna ropotija. Ob meni se je ustavil konjenik, mož srednjih let, brez kape, podoben mradniku, konja je pustil, da se je pasel. Nazadnje se je usedel v travo in malical. Meni je vrgel iz svoje torbe kos zavitega mila in lepo žlico. Doma sem si jo prilastil in uporabljal, čemur je pač namenjena.

Zivo se spominjam naših partizanov, ki so ob obeh robih ceste divje jezdili v obe smeri ob veliki gneči ponikajočih se nenuških vojakov v razmakih 10 do 15 minut. Vsaj dvakrat je prijezdila meni znana partizanka Danica, ki je pozimi 1944/1945 bila nekajkrat pri nas doma v skupini terencev, ki jih je vodil Anton Vušnik - Rastko.

Kar hitro so se začeli ob cesti potikati posamezni domačini in odnašati odvržene stvari. Spominjam se že nekaj desetletij pokojnega Franca Božanka - Treska s Koroškega Zelovca, ki je na veliko nosil uporabno robo na kup na Blatnikovi njivi, blizu lesenega mostu preko Meže. Pobiral je dele uniform, koce, konjska sedla in še kaj. Prašička sva z očetom srečno pripeljala domov. Po kosilu, nekje ob 3. uri, sva z bratom šla na Dobrije pogledat, če bi bilo še kaj koristnega, pa ni bilo nič. Na oni strani železniškega mostu preko ceste in Meže ob takratni Župančevi žagi je bil precejšen kup robe. Okrog njega je postopal mlad slovenski partizan, ki ni dovolil ničesar vzeti, češ to je last naše vojske. Zapisal sem "slovenski" partizan zato, ker smo drugi dan že srečali partizane, ki so bili doma vzhodno od Sotle. Dodati moram še to, da so takrat na Dobrih domačije Blatnik, Županc, Jurič in Potočnik bile prazne. Blatnikovo družino (9 članov, hčerka Jožica je bila že

prej pri partizanih) so izselili 2. oktobra 1944. Župančevi, Juričevi in Potočnikovi so se v noči z 2. na 3. oktober umaknili na osvobojeno ozemlje v gornji Savinjski dolini. Župančeve in Juričeve so Nemci po ofenzivi na to osvobojeno ozemlje januarja 1945 ujeli, jih poslali v taborišča, moške pa v zapore. Potočnikovim se je uspelo prikriti, češ da so domačini, in so ostali v Savinjski dolini do osvoboditve.

Dejstvo je, da je že od jutra tega dne pri Dravogradu jugoslovanska (partizanska) vojska razoroževala nemške vojake in jih spuščala naprej. Ko so pa za nemško vojsko prišli na vrsto ustaši, četniki, kozaki in drugi kvizlingi, seveda se ti niso dali razorožiti.

12. maj - sobota

Tudi to jutro sem pri Korenu pomagal orati. Okoli 9. ure so začele mimo Spodnjega Konečnika, kjer sem bil doma, in tudi Korena hoditi večje in manjše skupine nemških vojakov, ki so bili brez orožja. Večina med njimi so bili tretje-pozivniki. Nekateri so imeli tako ožuljene noge, da so hodili bos, čevlje so pa skupaj zvezane nosili na ramenih. Ti mimohodi so trajali ves dan. Po mojem so prihajali z območja Šentjana pri Dravogradu preko Zelovca (Grubarjevega in Konečnikovega vrha) in se usmerili proti Dobrijam oziroma Ravnam. Sredi popoldneva je šla skupina srbolhrvaško govorečih partizanov 20 do 30 ljudi. Med njimi sta bili dve partizanki, vsaka s svojo brzostrelko. Imeli so tudi enega tovornega konja. Šli so po isti poti in v isto smer kot premaganci - proti Dobrijam.

Približno ob 7. zvečer sem se znašel na kolovozu, in sicer na ovinku okoli majhnega hribčka ob Korenovem hlevu. Obrnil sem glavo navzgor in tik ob luši zagledal dokajšno skupino nemških vojakov brez orožja, v glavnem so bili starejši možakarji. V trenutku sem se ozrl nazaj po kolovozu, pa sem videl kolono partizanov (okoli 40), ki je htelala proti meni oziroma h Korenu. V trenutku se je na nasprotni strani kolovoza znašla domačinka Frančiška Kričej in prvemu partizanu čveknila: "Tam zgoraj so Nemci". Takoj je snel brzostrelko, se nizko naklonil naprej, pospešil korak, drugi pa za njim. Vzkliknil je: "Guten Tag Kamaraden!" in dvignil najbrž levo roko v vojaški pozdrav. Nemci so dvignili desnice k sencam in več jih je odzdravilo: "Guten Tag Kamaraden"! Mirno so se srečali nasmejani. Nemci so se usedli, okrog njih pa partizani in so čakali do polmraka. Partizani, ki so govorili srbolhrvaško, so začeli malicati. Oficirji so šli v kuhinjo, kjer jim je gospodinja Marija Matajdl dala na mizo krožnike. Odprli so svoje konzerve, prosili za kruh in večerjali, sin Andrej jim je prinesel mošta in so se veselo pogovarjali, kolikor so se pač razumeli. V polmraku so se postrojili, spredaj kolona partizanov, vmes nemški vojaki, zadaj pa druga polovica Jugoslovanov. Odšli so proti Ravnam. Ta dogodek je name naredil ugoden vtis in se ga rad spominjam še danes. Bolj nerodno je bilo to, da so oficirji Andreju odnesli žepni nož, ki jim ga je posodil.

Ti dve skupini južnih partizanov, ki sem jih videl tega dne, sta verjetno bili iz sestava 7. ali 8. brigade 51. vojvodinske divizije, ki sta prejšnji dan 11. maja prišli iz Maribora in prevzeli položaje pri Podklancu na vznožju Tolstega vrha. Seveda tega se danes ne da dokazati. Te skupine neoboroženih nemških vojakov, ki so se ves dan preko od partizanov nezavarovanega Zelovca od Meže pri Plancu do Bukovske vasi pomikale proti Ravnam, so bili ostanki nemške vojske, ki so jih partizani razoroževali ali pa so sami odvrgli orožje. Ustaši, četniki in ruski kozaki se niso hoteli predati in ne razorožiti. Zadrževali so se na območju med Otiškim vrhom in Šentjanom. (Franci Strle, Veliki finale na Koroškem, str. 297 - 316)

13. maj - nedelja

Od prejšnjega večera pa do poldneva tega dne nismo opazili nič posebnega. Po kosilu nekaj ob pol dveh je prišel Alojz Renner - Pušnikov Lojz. Okoli vratu

Ustaši pred triško šolo (danes občina Ravne na Koroškem), foto Silvo Favaj, zjutraj 14. maja 1945, fototeka Koroški muzej Ravne na Koroškem

mi je visel vojaški daljnogled. Predlagal je očetni, naj gremo na "novne" - tako smo imenovali naš zadnji travnik na severni strani Konečnikovega vrha, da bomo videli, kaj se dogaja v Dravogradu. Od tod je bilo videti Dravograd in območje Podklanca in Otiškega vrha. Ko smo se okoli hriba približevali travniku, smo zaslišali streljanje iz lahkega orožja, lajanja topov in minometov. Ne s prostim pogledom, ne z daljnogledom, skozi katerega sem lahko tudi jaz nekajkrat pogledal, ni bilo nikjer videti ljudi. V okolici Sv. Petra na Kronske gori so gorele dve ali tri domačije.

Okoli cerkve sv. Križa, na Otiškem vrhu pod cerkvijo sv. Danijela in drugod so se pasle velike črede konj. Ti tavajoči konji so dobesedno poselili vse hribovito območje koroške krajine, menda zato, ker konj gre rajši navkreber kakor nizdol. Nemška umikajoča vojska jih je namreč začela spuščati od 11. maja naprej, zlasti potni, ko je odložila orožje. Enako so z njimi ravnali ustaši in hrvaški domobrani. Konji so za umikajoče vojake postajali vedno bolj nadležna obveza in naloga. Po nekaj dneh, ko so se razmere uredile, jih je začela zbirati jugoslovanska vojska.

Okoli Dravograda se je pokanje stopnjevalo. Iz trušča so izstopali ostri poki posameznih topov ali minometov na dravograjski strani in takoj zatem je še hujše zagrmelo v bližini Šentjana in enako se je slišalo v obratno smer. Kmalu smo opazili kolono konjskih vpreg, ki so se pomikale po cesti iz smeri Maribora proti Dravogradu in čez nekaj minut je zagrmelo in se je pokadilo nad vpregani in trenutek pozneje spet počilo in se je pokadilo pod cesto v neposredni bližini vpreg. Ko je počilo tretjič, se je zadimilo tam, kjer je bila prva vprega. Ko se je razkadilo, se je videl na cesti temni madež, tudi z daljnogledom ni bilo mogoče ugotoviti, kaj je ostalo od vprege. Razločno smo videli, da so tiste vprege, ki so ostale, se obrnile

in se umaknile za bregove Otiškega vrha, da jih ni bilo več videti. Do danes nisem v literaturi našel nobenega namiga, čigave naj bi bile te vprege. Kolikor vemo o tej bitki, bi te morale biti jugoslovanske, obstreljevali bi jih pa ustaši. Tu je takrat tekla bitka med ustaši, ki so bili nagnjeni okoli Šentjana in vse do Mislinje, in jugoslovansko vojsko, ki je imela zaseden levi breg Drave in na njenem desnem bregu je obvladovala položaje po pobočjih Otiškega vrha do Kovtrovega mostu, po Dobrni in vzhodju Tolstega vrha vse do Meže pri domačiji Poljanec.

To divjanje smo opazovali pol ure, morebiti nekoliko delj. Ko je blizu nad nami v gozdu zaropotala brzostrelka, smo takoj zbežali vsak na svoj dom. Komaj smo se malo oddahnili, je že mimo naše hiše hitela tista partizanska enota z enim tovrstnim konjem in dvema ženskama, ki sem jo prejšnji dan (v soboto) videl pri Korenu. Takoj zatem je od zgoraj po bregu pritekel partizan z rusko brzostrelko in z zvezdo na kapi k naši hiši, se usedel v travo, pot je lil z njegovega lica, v "južnem" govoru je zaprosil za vodo. Ko jo je popil, je nizdol izginitil v gozd. Minilo je morda 15 ali 20 minut, ko nas je zgoraj v sosedovem gozdu prestrašilo streljanje, kričanje in celo ukanje, toda sosedova, Konečnikova družina je že bežala od svojega doma po bregu navzdol. Ko so nas opazili pri hiši, so prišli k nam. V hipu smo zagledali dolgo kolono temno oblečenih vojakov, ki so hiteli od sosedovega hleva po strmini navzdol.

Ko smo se malo opomogli, smo vsi skupaj stopili za naš hlev in takoj na Dobrihah opazili dolgo črno kolono ljudi, ki se je vila kakor kača od Potočnika, preko Blatnikovega mostu, mimo Blatnikove domačije, po klancu mimo razvalin Malgajevoga spomenika in proti Kumru in verjetno po pobočjih Tolstega vrha v smeri proti Sv.Križu. To so morebiti bili tisti, ki so šli mimo Konečnika in so v večernih urah v temi v vzhodju Tolstega vrha pri Podklancu udarili jugoslovanskim enotam v hrbet in jih razbili.

Nekako ob pol petih popoldne je zagrnelo na Poljani, kjer sta se spopadli slovenska 14. divizija z deli vojvodinskih partizanov in nemška 104. lovska divizija. Po mojem spominu je spopad trajal kake pol ure. Slišali smo pokanje težkega orožja in dim se je dvigal v obliki stebra visoko v nebo. (O tej bitki Franci Strle, Veliki finale na Koroškem). Da bi se tega večera še kaj zgodilo v bližini naše domačije, se ne spomnim.

14. maj - ponedeljek

Že zgodaj pred 6. uro sta vstala starša in že ob šestih sem bil z očetom in bratom Adolfom na kolovozu pod Konečnikovim travnikom, ki smo mu rekli "Konečnikov štuk", od koder smo pod seboj imeli odprt razgled na Dobrije in vzhodje Tolstega vrha. Z nami sta bila tudi Konečnika Alojzija in Franc Skok. Na Dobrihah smo zagledali naslednje: cesta, železnica in vse ravnine (travniki in njive) so bile natrpane z ljudmi vse do Lečnikovega viadukta, kjer sedaj stoji Malgajev spomenik. Vsa dolina je bila videti, kakor bi jo kdo pokrila s temno odejo. Zaradi varnosti smo gledali skozi redko razpeto gabrovje. Niti pol ure se nismo tu zadrževali, ko je nekje v dolini zapokalo in mimo nas so švистnile krogle. Takrat sem prvič slišal, kak glas ima vojna smrt. Takoj smo se pobrali domov.

Kaj se je pravzaprav dogajalo, takrat nismo vedeli. Med Otiškimi vrhom in Šentjanom pred Dravogradom so se ustaši zadrževali že od petka (11. maja) naprej. Že v soboto je prišlo med ustaši in partizansko vojsko do hudih spopadov, ker so prvi hoteli priti preko dravskih mostov na levi breg Drave, pa jim ni uspelo. V nedeljo so se boji nadaljevali, tudi tokrat so partizani ustaše zadržali pred Dravogradom in pred Podklancem, da niso mogli v Mežiško dolino. Preko noči jim je uspelo prodreti ob reki Meži vse do Poljane. (Franci Strle, Veliki finale na Koroškem, str. 297- 316; Marjan Linasi, In kaj je svobode cena, Slovenj Gradec 2005, str. 54). Ravno te ustaše smo opazovali izpod Konečnikovega travnika. Približno ob 10. uri je jugoslovanska vojska s topniškim ognjem preprečila umik tistim, ki so še ostali v Podklancu in pri Šentjanu. Ker partizani niso zasedli podnožja Zelovca in Gmajne od Podklanca do Slovenj Gradca, so se ustaši začeli

umikati preko teh dveh hribov po vsej dolžini do Slovenj Gradca in se usmerjali v Mežiško dolino.

Spominjam se, ko smo pritekli domov, se ni zgodilo nič kaj posebnega, razen da smo preganjali neko belo kobilo, za katero je tekalo komaj nekaj ur staro žrebe. Približno ob 10. uri so za Konečnikovim vrhom zagrmeli topovi in ni minilo pol ure, se je že začela od Konečnika mimo naše domačije proti Korenu pomikati nepretrgana kolona vojakov. Kmalu so prihajale kolone po kolovozu z zahodne strani do našega doma in se usmerjale po poti proti Korenu. Ta kolovoz je tekel po ravnem okoli Konečnikovega vrha do našega hleva. Istočasno so prihajale večje ali manjše skupine iz sosedovega gozda nad našo hišo in naprej proti Dobrijam. Skratka, kamor koli si pogledal, si videl moške v uniformah, ki so hoteli v dolino. Nepretrgano so se vlekle verige teninih postav tja do poltretje ure. Nazadnje so hodili v posameznih skupinah in posamič. Toda pozno popoldne (proti večeru) je šla po kolovozu od Konečnika mimo naše hiše proti Korenu dolga kolona ustašev s hitrim korakom v gosjem redu. Njen mimohod je trajal morebiti 20 minut ali celo več. V glavnem so bili v črnih ustaških uniformah. Številni so nosili mitraljeze z verigami municije, mnogi ročne minomete (Panzerfauste), ostali pa skoraj vsi brzostrelke. Videti je bilo, da je šlo za elitno enoto.

Kdo so bili ti ljudje! Vsi so govorili srbohrvaški jezik. Po uniformah jih delim tako, kakor sem jih videl. Tisti, ki so imeli na kapah oznako U in znotraj hrvaško šalovnico, so bili ustaši in so se tudi sami tako imenovali. Videl sem, da so eni nosili črne uniforme, drugi so bili v maskirnih nemških uniformah, ki so bile pisane tako, kakor so tudi današnja šotorska krila, podobno pisane so nekatere uniforme sedanje slovenske vojske. Tretji so imeli siva, rjava, pa tudi temna oblačila nedoločljive barve. Nekateri pa so bili tudi v italijanskih uniformah. Številni so imeli U znake na kapah. Nekaj jih je bilo brez oznak, ker so jih pač odvrgli. Poleg ustašev so še bili pripadniki redne hrvaške vojske, imenovani domobrani, v sivoplavili uniformah. Se ne spomnim, da bi pri njih videl oznake na čepicah ali uniformah, čeprav so nekateri nosili orožje. Ni razumljivo, zakaj so nekateri, ko so vendarle bežali, še nosili na kapah oznake U.

Med uniformiranci smo opazili kar nekaj skupin srbskih četnikov s srbskimi "šubarami" (kučmami), precej je bilo tudi kozakov z okroglimi kučmami. Bile so v obliki kozice: obod je bil krznen, na vrhu pa je bila ravna. Ta ravnina pa je bila prekrita z rdečim ali belim močnim tekstilom. Na rdeči podlagi je bil prišit bel križ po vsej površini, na beli pa rdeč križ enako pritrjen. Vsi kozaki so bili jezdeci, pri četnikih jih je bilo samo nekaj, med ustaši in domobrani so bili bolj redki, tovornih konj pa so imeli kar precej. Vmes so tavalili tudi nemški vojaki brez orožja. Med ustaši in domobrani je bilo videti kar precej civilov: žensk, otrok, dojenčkov, starčkov in tudi mož srednjih let.

Ta bežeča vojska je na nas naredila beden in žalosten vtis, sploh pa če vmes vidiš ženske, otroke in dojenčke. Videti je bilo, da so bili utrujeni, žalostni in preplašeni; mučila jih je lakota in žeja. Bil je vroč majski dan, sicer pozno popoldan se je pooblačilo. Vedeti moramo, da so jim zaloge hrane pošle, v naravi, na njivah in sadovnjakih ni bilo ničesar, ker je bil šele maj.

Sedaj pa nekaj besed o tem, kako je naša družina vse to preživela. Bila je velika sreča, da smo preživeli zdravi in brez škode. Mi o ustaših nismo vedeli nič, šele od njih smo zvedeli, kako se imenujejo. Nekateri so se mimogreda ustavili, se spočili in tudi kaj povedali, predvsem so prosili za hrano, nekateri so jo tudi zahtevali. Večinoma so se kar dostojno obnašali. Vse pa je mučila lakota in žeja, kar sem že povedal.

Ko so šle mimo domačije prve skupine, so se kar v vrsto postavili, da bi pili pri studencu, ki je tekel preko žleba v korito za napajanje živine. Seveda so pili kar iz žleba, nekateri pa iz korita. Oče mi je dal litrski lonec, da sem ga nesel h koritu, da bi laliko bolj dostojno pili. Ko sem prišel tja, mi je eden ukazal: »Toči,« takoj sem mu natočil. Eden za drugim so hoteli piti iz lonca. Eden mi je

puško postavil predme in rekel: »Primi«, se napil in šel dalje. Naenkrat se je ustavil jezdec v črni ustaški uniformi, skočil s konja, začel preklinjati in me je zabodeno gledal, kakor da sem bil česa kriv. Takrat sem prvič čul južnaške kletvice. Takoj sem jo odkuril domov.

Drugi dogodek, ki se mi ga zdi vredno omeniti, je naslednji. H kleti je prišla skupina domobranov, se usedla na hlod, ki je tam ležal. Prosili so za pijačo, oče jim je postregel z moštom, ker je pač bil pri roki. Z očetom so se mirno pogovarjali, eden je potegnil iz torbe nekaj zemljevid in začel razlagati o nekaki hrvaški državi in da "imajo pravo" do nje. Ko sem pozneje spoznal in tudi razumel dogajanje med drugo svetovno vojno na jugoslovanskem ozemlju, se mi je zazdelo in tudi sedaj tako mislim, da je bilo ravnanje tega ubogega vojaka v tistem trenutku groteskno in tragično.

Blížal se je čas kosila. Mati je pripravila veliko skledo solate, ker nas je bilo v družini sedem. Začela je kuhati cmoke, toda s kosilom ni bilo nič. Mimo luhe po kolovozu proti Korenu se je vlekla kolona vojakov. Tu pa tam se je posameznik izvil iz kolone in stopil v kuhinjo in kmalu se je pred štedilnikom nabrala vrsta. Kakor je mati iz lonca jemala posamezne cmoke, tako so prosili "Molim meni jednoga" in jih je razdelila tolikim prosilcem, kolikor je bilo cmokov. Ta delitev se mi je globoko vtisnila v spomin. S skledo solate pa je bilo tako: v kuhinjo je stopil mlad ustaš v pisani nemški uniformi, zakričal nekaj nerazumljivega, vzel skledo solate in vilice in tekel za hlev. Oče je rekel, skledo bo vrgel po bregu, vendar je oboje prinesel nazaj v kuhinjo.

Cez pol ure so prišli z zahodne strani, tj. od Jelena, k našemu skednju trije črnogorski četniki. Dva sta bila starejša v njihovi narodni noši z okroglima kapama na glavi. Tretji pa je bil velikan v vojaški obleki s šajkačo na glavi in nemško brzostrelko. Takoj je zarogovilil očetu: "Daj hleba!" Oče je dejal, da ga nima, ker so ga že drugi pobrali. Klofutnil ga je in porinil proti hiši. Pred kletjo je zatulil: "Daj vina!" Hitro mu je natočil kregl mošta, takoj ga je pogoltnil in še dva zaporedoma. Starejša dva sta se usedla na drva. Medtem je velikan pohitel v kuhinjo, nad materjo je kričal: "Daj hleba, daj masti!" Sam je odprl miznico in vzel pol hleba kruha. Kričaje je tekel v sobo, odkril nahrbtnik, ki ga je pri nas pustila starojugoslovanska vojska, našel še svinjsko salo, zvito v hlebček, uporabno samo za mazanje osi na garah in še velik kos povojene govedine od krave, ki smo jo prejšnjo jesen zaklali na črno, vse skupaj je spravil v nahrbtnik in so odšli. Imeli so velikega, pisanega tovornega konja, ki ga je moral voditi gospodar kmetije Ovčen, ki se razprostira nad sedanjo gramoznico pri Šentjanu in je sedaj opuščena. Kot prisilni konjevodca jih je moral spremljati od doma mimo Skrinjarja, Jelena do naše domačije in proti Korenu, kje so ga spustili, ne vem.

Mi smo imeli kar srečo, prvič in zadnjič je naša družina morala biti ves dan lačna, šele zvečer smo nekaj pojedli - tudi to je bila sreča v primeri z milijonskimi množicami, ki so takrat umirale od lakote. Medtem so pri sosedu Potočnikovi bajti, kjer so živeli gospodar Valentin Kričej, njegov nezakonski sin Peter Krančan z ženo Kristino in hčerko Marijo, pozneje poročeno Grzina, ustaši odpeljali vso živino (dve kravi), odnesli vso lrano in posodje in druge vredne stvari zmetali po bregu navzdol. Pri drugem sosedu Pušniku, kjer sta živel zakonca Alojz in Tereza (bolna zaradi možganske kapi) Rener, so storili enako (imela sta samo dve kravi). Na Zelovcu nad Šentjanom pri Bukovniku so ustaši ustrelili sina, ker je na mostu v skednju pogasil ogenj, ki so ga sami s cigaretnim ogorkom zanetili v senu.

Opisal bom dva dogodka, ki sta se mi globoko vtisnila v spomin. Malo pred tisto "elitno" kolono, o kateri sem že govoril, je vstopilo v našo kuhinjo pet ali šest mladih fantov od 16 do 19 let starih, oblečenih v domobranske uniforme. Niso imeli nobenega orožja, bili so zelo izmučeni in lačni. Lahko rečem, da so "milo" prosili, če jim damo kaj za pod zob. Mati, ki je v kuhinji v tem trenutku bila sama z otroki, je prišla v zadrego. Vsa lrana je bila namreč skrita, tj. kruh, mast, sulo meso, jajca, kolikor jih je sploh bilo. Kajti zavedala se je, če bi šla iskat, bi lahko vse skupaj vzeli in odnesli, kakor se je to zgodilo pri dveh naših sosedih.

Tega takrat še nisimo vedeli. Mati mi je takoj ukazala, da naj s podstrešne sobe prinesem velik glinast lonec suhih češenj, ki so jih z veseljem s koščicami vred pojedli, se zahvalili in odšli. Ti reveži so nas precej čustveno prizadeli in smo se jih večkrat spominjali. Med obema vojnama je še bilo na kmetih v Mežiški dolini v navadi, da so poleg hrušk in jabolk sušili tudi češnje. Zadnjikrat jih je mati sušila leta 1944, pa še te so "Hrvati" pojedli.

Drugi dogodek pa je ta: kmalu po že omenjeni "elitni" koloni, ki je šla mimo naše hiše, smo zagledali v črni uniformi ustaša, ki se je komaj premikal od Konečnika proti naši domačiji, preko travnika proti Korenu. Puška mu je služila za palico. Vsakih nekaj korakov se je zrušil in se mukoma pobral. To je nekajkrat ponovil, preden se je zgubil v sosedovi goščavi. Ta prizor nas je resnično pretresel. Še danes mi je bridko pri srcu, ko se spomnim onemoglega "ustaša", ne glede na to, kaj danes vemo o njihovih ravnanjih.

15. maj - torek

Dopoldan se ni zgodilo nič kaj posebnega. Tu in tam so še hodili mimo domačije posamezni ustaši, domobrani in nemški vojaki, vsi brez orožja. Morebiti je bila vmes še kakšna skupina. Po kosilu sem se odpravil pogledat na naše njive, zahodno od domačije, skozi ozek pas gozda. Tu pa je bilo kaj videti. Preko najlepše njive, kjer je bila rž že dokaj visoka, se je vlekla "cesta", široka za dva kamiona, tako shojena, da je tam bila gola prst in ni bilo niti ene bilke. Sem se razjokal in stekel domov. Z očetom sem se vrnil na njivo, vračala sva se po robu sosedovega travnika, imenovanega Konečnikov "štuk". Pod njim je tekel kolovoz. Sredi roba sva se ustavila in gledala na Dobrije. Nenadoma je zaropotala brzostrelka v gozdu nad nama in mimo najinih ušes so zasikale krogle. Oče je zakričal in bliskovito sva skočila pod rob na kolovoz, tu sva bila v mrtvem kotu. Na njivi niže od "štuka" sva opazila tri nemške vojake brez orožja, ki so tekli po njivi navzdol in na spodnjem robu skočili v gozd, midva pa domov. Še enkrat je zaropotalo in pred nama so vejice padale na tla, ker so jih odsekale svinčenke. Ta dogodek mi leži tako močno v spominu, da ga vsako leto nekajkrat obnovim. Res je, smrt je švistnila tik ob meni. Po domače povedano: "Povohala me je Matilda", tokrat drugič.

16. maj - sreda

Tega dne sem gledal na Dobrije. Cesta mimo Blatnika je bila ves dopoldan temna od človeške črede, ki se je vlekla proti Dravogradu. To so bili zajeti ustaši in domobrani, ki jih je vodila jugoslovanska vojska v ujetništvo. Druga kolona pa se je pomikala od Pliberka mimo Laboda ob Dravi proti Dravogradu. Seveda te nisem videl. Nekateri naši znanci s Prevalj in Raven so pripovedovali, da so ujetniki bili zelo izmučeni in lačni. Posamezni so padali zaradi onemoglosti, nekateri so bruhal. Ob obeh straneh ceste so jih spremljali oboroženi vojaki.

Eno zgodbo mi je čez 40 let pozneje povedal pokojni Erwin Wlodyga. Njemu pa je po 30 letih o njej pripovedoval neki miličnik z Raven. Ta miličnik (policaj) je tiste dni bil poveljnik miličniške postaje Ravne, kajti nova oblast je policijsko službo takoj vzpostavila. Stal je ob križišču pred železarno ob mimojoči koloni. Naenkrat je pred njega iz kolone stopil izmozgan in strgan človek in je slovensko spregovoril "Pomagajte, jaz sem slovenski duhovnik s Koroške in hodim iz nemškega taborišča. Pri Pliberku so me zajeli v kolono, rešite me." Miličnik ga je takoj vzel s seboj, ga odpeljal k Lečniku, kjer je imel svojo postojanko, in ga začasno zaprl v neki prostor. Čez kako uro se je vrnil, se z njim pogovoril in ga spustil. Približno po 30 letih je ta miličnik dobil pismo, v katerem se mu je zahvalil, ker ga je rešil smrti. V 70. in 80. letih je ta duhovnik živel kot upokojenec v vasi Blato pri Pliberku. Danes je že pokojni.

O usodi ustašev smo zvedeli že meseca julija 1945. Oče je pripovedoval, da so mu številni ljudje povedali, da so veliko ustašev pobili v okolici Maribora in Ptuja. Naj dodam še tole: Nekateri ljudje na Ravnali so trdili, da se o nacističnih taboriščih med vojno ni nič vedelo. Še dijaki na ravenški gimnaziji so mi večkrat pri pouku zgodovine o 2. svetovni vojni trdili, da ljudje med vojno niso vedeli za nemška uničevalna taborišča. To ni res. Naša družina in vsi tisti, ki so hoteli vedeti, so vedeli za taborišča. Leta 1941 ali 1942 sem bil z materjo Kristino, rojeno Kresnik, na obisku pri gospe Breznik v Pliberku. Breznikova družina je v Pliberku imela znano gostilno "Breznik" in je bila slovensko zavedna. Ta gospa je materi, ki sta se iz mladosti poznali, pokazala dopisnico iz Dachaua, ki ji je pisal sin ali mož. Mati je zvedela vsaj takrat, če že prej ni vedela, kaj je pomenil Dachau. Večkrat je rekla za kakega suhega človeka, ta je pa tak kot "dahauc". Pojem Dachau, kot ga poznamo danes, je bil znan že med vojno. Pred ljudstvom ni možno prekriti zločinov.

17. maj in nekaj dni pozneje

Po tem dnevu je nastala prava tihota, nikogar ni bilo več k hiši, razen domačinov. Oče je nekoč ob kosilu izjavil: "Sedaj je pravi dolgčas." V šali je še dodal: "Dolga velika noč se je končala." To je bila namreč aluzija na veliko noč pred vojno, ko so na ta praznik streljali z možnarji.

Vsepovsod so bili vidni sledovi in ostanki teh pohodov. Teden ali dva po odhodu te vojske so po gozdovih in poljih tavalji konji posamič ali v tropih. Na srečo jih je še kar hitro polgovila jugoslovanska vojska. To so bile spuščene živali nemške in ustaške vojske. Že na zunaj so se ločili nemški in hrvaški (bosanski) konji. Prvi so bili veliki, tudi oskrbovani, med njimi je bilo videti nekaj mladih lepotev. Drugi so bili majhni, mnogi medli in precej jih je bilo z odprtimi ranami zaradi jermenja. S tem pa ni rečeno, da Hrvati sploh ne bi imeli težkih konj, kakor tudi ni rečeno, da ne bi bili med njimi tudi taki, ki so jih eni ali drugi zaplenili civilnim lastnikom. Večina konj je bila brez opreme in uzd, nekateri so nosili sedla in tudi oprtnike za tovor. Sosed Franc Skok (Konečnik) je nekatere rešil iz neprijetnega objema, ker so se mu smilili.

To konjsko zgodbo naj končam s spodnjima sosedoma Potočnikovim bajtlerjem in Pušnikom. Kakor sem že povedal, pri obeh so ustaši odpeljali živino in odnesli hrano. Čez kak dan sta skupaj zaklala mladega vojaškega konja, meso nasolila, da sta se pretolkla, dokler nista dobila pomoč, od sosedov, pozneje se je pa že v trgovini kaj dobilo. Pridržala sta si tudi vsak po enega za vleko. Obema je vojaška oblast pustila konja kot odškodnino za krave, ki so jih odgnali ustaši. Usoda konja, ki ga je imel Pušnik (Alojz Renner), je bila naslednja: mož je bil nagnjen k pitju. Nekega dne septembra 1945 je prišel domov vinjen, šel spat na skedenj na slamo, zdrknul na tla pred hlev in umrl. Ostala je na pol hroma vdova Tereza Renner (zaradi možganske kapi) s tem konjem. Njo je vzel na svoj dom njen brat, ki je stanoval v Mežici. Konja si je dobesedno prisvojil kmet iz sosesčine, ker se pač Terezin brat ni hotel potegovati zanj. Sestro pa je vzel na dom na svoje stroške. To zgodbo sem si zapomnil zato, ker sem že takrat ugotovil, kako kruti so lahko čisto navadni ljudje do neboljanih soljudi.

Nekaj bi še povedal o odvržnem orožju in opremi. Vsepovsod, kjer so se gibale umikajoče se kolone vojakov, si lahko našel kose orožja, predvsem puške in mitraljeze. Ročniki granat skoraj ni bilo. Pri najvišjem kmetu na Koroškem Zelovcu pri Grubarju sem videl zaboje z granatami za minomete in cilindrične krogle, podobne topovskim z zaobljeno konico. Še sedaj ne vem, za kakšno orožje so bile namenjene. Vse to orožje je bilo v glavnem neuporabno. Vse puške razen ene, ki sva jili našla z bratom Adolfom, so bile z zlomljenim kopitom ali brez zapiracov, prav tako so bili vsi mitraljezi brez njili.

Torej je ta bežeča vojska uničevala svoje orožje, preden ga je odvrгла.

Iz svojega spomina bom navedel čisto drugačno ravnanje čete jugoslovanskih vojakov, ki so bili večinoma Slovenci. Prve dni aprila 1941, preden so Nemci zasedli Meziško dolino, je pri nas na kmetiji bivakirala četa jugoslovanske vojske. Na dan, ko je nemška vojska šla po dolini od Raven proti Dobrijam tako na gosto, da je ves ravninski svet z železnico in cesto vred bil temen zaradi temnosivih uniform, je komandir čete poslal proti njim patrolo, da bi ugotovila, ali gre za jugoslovansko ali nemško vojsko. Nemci so jo zajeli, razorožili in poslali nazaj z naročilom, naj k njim pride vsa četa z orožjem vred. Večina je vzela orožje, ki je bilo uporabno, in se z njim vred predala v nemško ujetništvo.

Pozneje sem se dokopal do spoznanja in še danes tako mislim, da tisti jugoslovanski (slovenski) vojaki niso imeli nobene vojaške morale in ne zavesti. Medtem nemški, ustaški, četniški in drugi kvizlinški vojaki so imeli vsaj to zavest, če si vojno zgubil in bežiš in če ti orožje ne more več služiti, ga uniči preden ga odvržeš, da je za nasprotnika neuporabno. Danes se pa zavedamo še tega, da neuporabno orožje skoraj ne predstavlja nobene nevarnosti, da bi se kdo z njim ponesrečil.

Poleg orožja se je našlo kar precej kosov vojaških oblačil (plaščev, suknjičev, pokrival in koc). Kape so bile nemške, italijanske (te so nosili tudi hrvaški domobranci in ustaši), ustaške raznih različic, četniške "šubare" in kozaške kučme. Po številu so izstopali opasači, našli so se nahrbtniki, razne torbe in vsemogoče drobnarije. Za domače pobiralce je bila precej zanimiva konjska oprema, predvsem sedla, ki so jih pridno zbirali zaradi usnja. Našli smo tudi nahrbtnik, ki je bil poln trgovinskega sukanca in svinčnikov, ki so bili s papirnatim trakom povezani v svežnje. Imeli so cirilski (srbski) napis. Ker pa je bil že oktober, je sukaneč sprhnel, svinčniki so se pa razcepili na dva dela. Med odvrženim stvarmi so bile tudi menažke, na našem zadnjem travniku smo našli kup raztrganih fotografij in pisemskega papirja. Na fotografijah so bili upodobljeni ustaški vojaki in civili od otrok do starčkov. Ta zadnja primera povesta, da so nekateri med njimi do kraja obupali. Kajti tisti, ki odvrže menažko in uniči podobe svojih tovarišev in dragih domačih ljudi, mu je verjetno vseeno, kaj se bo z njim zgodilo.

Za zaključek naj povem tudi to, da je tu in tam kdo izmed njih onemogel za večno. Na Dobrijah na Jugovi njivi med Potočnikom in železnico, pod starojugoslovanskim betonskim bunkerjem, so pokopali nekega vojaka. Mesto, kje je bil pokopan, je pokazal Jugov hlapec Florijan. Ko sem hodil po Jelenovi frati nad kmetijo Jelen, ki leži na pobočju Zelovca nad Podklancem pri Dravogradu, sem sredi nje naletel na podolgovato vdolbino, ki je bila v velikosti odraslega človeka, in je tudi smrdelo po mrhovini. Tu je gotovo počival ali še danes počiva neki človek. Na drugem ovinku ob cesti, ki pelje od ravenske kinodvorane (Jagra) proti Dobrijem, na desni strani tik nad Mežo, nasproti jame, kjer je še v stari Jugoslaviji bil pivski lokal in most čez imenovano reko, je bil neznanec tako plitko pokopan, da so psi izkopali kosti. Nekdo mi je povedal, da ga je pokopal takratni ravenski konjederec Sajovic. Vse tri primere sem videl junija ali julija 1945. leta.

Konec maja ali junija sem šel od doma v Dravograd peš. Ko sem prišel po cesti čez Kovtrov most, sem opazil na njeni desni strani od omenjenega mosta do železniškega viadukta proti Dravogradu večje kupe prsti, kjer so bili pokopani konji, in manjše gomile, v katerih so počivala človeška trupla. Dišalo je po mrhovini, tu in tam so ležali ostanki človeških las in konjskih griv, vmes pa kozaška kučma. To so bile sledi spopadov med ustaši in Titovo vojsko 12. in 13. maja 1945. Mrtve nasprotnike in konje so pokopavali na kraju samem, grobarji so bili dostikrat dokaj malomarni.

OCENE IN POROČILA - REVIEWS AND REPORTS

Sašo Radovanovič, Mariborske ulice, Maribor 2005, 301 str.

Po sedemnajstih letih zbiranja gradiva je Sašo Radovanovič, sicer kustozgodovinar v mariborskem Pokrajinskem muzeju, končal zajetno knjižno delo o mariborskih ulicah. Ideja za pisanje knjige se mu je porodila že v času njegovega službovanja v Pokrajinskem arhivu Maribor, kjer so mu bila v dragoceno pomoč dela Arthurja Mallyja in še posebej mariborskega geodeta Antona Vončine. Po temeljiti obdelavi gradiva je torej zagledala luč sveta knjiga Mariborske ulice, ki ponuja pregled nastanka in razvoja mestnih ulic, njihovih poimenovanj in preimenovanj skozi vsa burna zgodovinska obdobja. Hkrati pa knjiga osvetljuje zanimivosti iz mestnih ulic, ki so tako ali drugače obeležile mestno preteklost. Knjiga o Mariborskih ulicah je namenjena Mariborčanom, da bi lažje spoznali mesto, katerega živi del so, je v krajšem uvodu zapisal avtor Sašo Radovanovič. »Ulice so danes nepogrešljiv del mesta tako v vsakdanjem življenju kot pri obujanju zgodovinske zavesti. Kakor sta nastanek in razvoj ulic pogojena z zgodovinskim razvojem mesta, tako je nastanek uličnih imen odraz nekega časa, dogodkov in ljudi, ki so jih živeli. Na mestnih ulicah se tako zrcali naša preteklost, in le če jo bomo poznali, jo bomo tudi spoštovali«, je prepričan avtor knjige o mariborskih ulicah Sašo Radovanovič.

V prvem delu knjige nam avtor na kratko predstavlja zgodovino imen cest, ulic in trgov v mestu Maribor. Ob tem naniza nekaj splošnih historičnih podatkov o razvoju mesta ob Dravi s poudarkom na važnejših gospodarsko-razvojnih prelomnicah v 19. stoletju. Nagel razvoj mesta je prinesla železnica, ki je leta 1846 Maribor povezala z Dunajem in Trstom. Hiter gospodarski razvoj je terjal tudi znatne spremembe v komunalni opremljenosti in ureditvi mesta. Poglavitna naloga mesta na prelomu 19. in 20. stoletja je bila ureditev, razširitev in posodobitev mreže ulic in cest v mestu. Urejenost mesta pa ni bila enakomerna. Avtor obravnava to problematiko vse do leta 1945, pri čemer se zdi, da bi lahko bili kronološka preglednost in natančnost nekoliko jasnejši in sistematičnejši. Kljub temu je zlasti za tiste, ki tega obdobja mariborske zgodovine ne poznajo, temeljnih informacij ravno dovolj in tudi poglavitni zgodovinsko-razvojni poudarki so primerno izpostavljeni (zanimivi so tudi drobni statistični podatki, ki pričajo o naglem razvoju mesta ob Dravi). Nato si sledijo predstavitev imen ulic, trgov in cest skozi različna obdobja, najprej od srednjega veka do konca 18. stoletja, nato pa od začetka 19. stoletja do leta 1918. Zanimivo je obdobje med leti 1918 in 1941. Z razpadom Avstro-Ogrske in nastankom nove Države SHS oziroma kasnejše Kraljevine SHS, so do tedaj prevladujoči nemški element v mestu zamenjali Slovenci. Ena izmed prioritet nove oblasti je bila tudi nova zunanja podoba mesta. Ker so tudi ulice predstavljale njegovo zunanjo podobo (ta je bila do razpada monarhije popolnoma nemška) je bilo treba dati vsem ulicam slovenska imena. To je razvidno tudi iz priloženega seznama. Vnovično preimenovanje ulic se je zgodilo ob nemški okupaciji in razkazonju Slovenije aprila 1941 leta. Ulice so dobile nemška imena, kot zanimivost pa naj omenimo, da je bil po novih nemških uličnih imenih že jeseni 1941 izdan barvni mestni načrt, ki je bil naslednje leto dopolnjen. Tudi tiskani seznam preimenovanj ulic je doživel dve izdaji, kajti prvi izdaji so bila zaradi pregleda nemškim imenom dodana še stara sloven-

ska imena v slovenščini. Zaradi tega je bil takoj vzet iz prometa in nato izdan samo nemški seznam. V knjigi najdemo seznam preimenovanih ulic leta 1941 in nato novega po osvoboditvi leta 1945, ko so bila po končani 2.svetovni vojni ulicam, trgom in cestam vrnjena slovenska imena iz obdobja Kraljevine Jugoslavije. Do novega preimenovanja in poimenovanja je prišlo leta 1947, kar je prav tako razvidno iz priloženega seznama.

V naslednjem, bolj statistično obarvanem krajšem poglavju je objavljen seznam mariborskih ulic skozi zgodovino po abecednem vrstnem redu. Skupaj je na njem 2069 imen ulic, cest in trgov. Seznam, ki bo mogoče še deležen podrobnejših raziskav in analiz, je zaokrožen z imeni mariborskih ulic leta 2005. Na njem je 810 ulic, cest in trgov v Mariboru in okolici (Bresternica, Kamnica, Košaki, Limbuš, Pekre, Ribniško selo, Dogoše in Razvanje). Temu seznamu je dodan še kratek seznam 16 ukinjenih mariborskih ulic. Zadnji, najboljšežnejši del knjige prinaša poglavje Mariborske ulice skozi čas, poimenovanja in preimenovanja, imena in dejavnosti ljudi, po katerih so bile ulice poimenovane. Avtor se je odločil za abecedni vrsti red ulic, cest in trgov in za različno dolge obrazložitve. Za nekatere manj znane ulice so obrazložitve nekoliko (pre) skope. Avtor se je tako pač odločil in s tem prevzel odgovornost, da zadeve v morebitnem ponatisu ali drugi dopolnjeni izdaji knjige dopolni in popravi. Povsem na mestu pa je njegova odločitev, da na kratko predstavi še ukinjene mariborske ulice iz novejšega obdobja, ko je komisija za poimenovanje ulic ugotovila, da te ne izpolnjujejo minimalnih zakonskih pogojev za imenovanje.

Knjiga prinaša tudi krajši zaključni komentar statističnih podatkov o številu ulic in njihovem poimenovanju oziroma preimenovanju. Skoraj 130-letno obdobje od prvega poimenovanja in označevanja mariborskih ulic nudi danes naslednjo podobo: mesto ima 811 ulic, cest in trgov, od tega jih je 36 starih srednjeveških ulic, iz časa stare Avstrije (pred letom 1918) je 165 ulic, v obdobju Kraljevine Jugoslavije (med leti 1918 - 1941) je nastalo 152 ulic, v času nemške okupacije 1941 - 1945 je mesto dobilo 21 ulic, po 2.svetovni vojni (1945 - 2000) pa je v mestu nastalo 437 ulic. Največ današnjih mariborskih ulic je nastalo v drugi polovici 20.stoletja, kar 53,9 %. Zanimiva je struktura poimenovanj ulic: po politikih, gospodarstvenikih in organizatorjih narodnega gibanja je poimenovanih 57 ulic ali 7%, po pripadnikih NOB je poimenovanih 161 ulic ali 19,9%, po tujih vidnih osebnostih je poimenovanih 58 ulic ali 7,2%, po pisateljih in pesnikih 63 ulic ali 7,8%, po znanstvenih delavcih in izumiteljih 64 ulic ali 7,9%, po krajih (mestih, rekah, pokrajinah, državah) je poimenovanih 101 ulic ali 12,5%; po dogodkih in ljudstvih iz zgodovine 10 ulic ali 1,2%, po športnikih in telesnokulturnih delavcih 3 ulice ali 0,4%, po organizacijah, združenjih in vojaških enotah 22 ulic ali 2,7%, po literarnih junakih je poimenovanih 10 ulic ali 1,2%, po gospodarskih in kulturnih dejavnostih je poimenovanih 52 ulic ali 6,4%, po krajevnih oznakah (krajevna imena) 132 ulic ali 16,3%, po slikarjih, kiparjih in arhitektih 22 ulic ali 2,7%, po skladateljih in glasbenih ustvarjalcih je poimenovanih 14 ulic ali 1,7% in po kulturnih delavcih in igralcih 41 ulic ali 5,1% vseh ulic v mestu Maribor. Med 811 ulicami, trgi in cestami je po Mariborčanih (rojeni v Mariboru ali so se pozneje priselili in se v mestu uveljavili) poimenovanih 129 ulic ali 15,9%. In še tale zanimivost - po ženskah je v mestu poimenovanih le 18 ulic ali 2,2% vseh ulic, vse pa šele po 2.svetovni vojni. Na koncu je dodan obsežni seznam uporabljenih virov in literature, knjigo pa bogati tudi skrbno izbrano slikovno in dokumentarno gradivo iz Pokrajinskega arhiva Maribor.

Ob izidu knjige, ki je dobrodošla in koristna tudi za zahtevnejše bralce, je treba posebej omeniti, da je to prvo takšno delo v Sloveniji in da je Maribor prvo mesto, ki ima svoje ulice, trge in ceste zbrane, popisane in predstavljene v trdo vezani knjigi. Tudi zaradi tega gredo avtorju in založniku čestitke za izvirno knjižno novost, ki bo morda kmalu naletela na posnemanje.

**Dieter Blumenwitz,
OKUPACIJA IN REVOLUCIJA V SLOVENIJI (1941-1946),
Celovec 2005, 186 str.**

Muzej novejšje zgodovine v Ljubljani je pod uredništvom Jožeta Dežmana in Tamare Griesser Pečar jeseni 2005 izdal mednarodnopravno študijo nemškega pravnika Dieterja Blumenwitza, *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941-1946)*. Delo, ki ga je založila Mohorjeva založba iz Celovca, je nastalo na pobudo Jožefa in Marije Bernik ter pod zgodovinarskim vodstvom Tamare Griesser Pečar, saj je avtor svoje poznavanje slovenske zgodovine obravnavanega obdobja temeljil izključno na njenem delu Razdvojeni narod. Griesserjeva je v sprenni besedi študijo označila kot drugi del projekta (njena knjiga je prvi!) »drugačnega, nepristranskega zgodovinskega prikazovanja dogajanj med drugo svetovno vojno v Sloveniji«.

Avtor je delo razdelil v dva dela. V prvem delu, ki obsega štiri poglavja, prikazuje Slovenijo pod oblastjo sil osi, skozi zorni kot vojnega prava, izvajanja okupacijske oblasti v posameznih predelih Slovenije ter odporniških gibanj in državljanske vojne. Drugi del knjige je namenjen obravnavi Slovenije po koncu vojne leta 1945 in zajema šest poglavij, v katerih avtor posebej obravnava tržaško vprašanje, reorganizacijo Jugoslavije pod komunistično vladavino, »omejeno suverenost« posameznih republik, preganjanje kolaboracionistov, ravnanje z varovanimi osebami in kršenje človekovih pravic. Sledi še sklepna beseda, seznam literature in kratek življenjepis avtorja.

Dr. Blumenwitz se v svoji študiji naslanja na Haaško konvencijo o zakonih in običajih vojne na kopnem iz leta 1899, Haaško konvencijo o zakonih in običajih vojne iz leta 1907 in Ženevsko konvencijo o ravnanju z vojnimi ujetniki iz leta 1929. To so pravni temelji, ki formalno veljajo še danes, če pa jih gledamo skozi prizmo občečloveškega, moralnega in tudi pravnega pojmovanja humanosti in vojnih zločinov, pa so že zdavnaj zastareli in od sodobnih pravnih kodifikacij teh vprašanj že neskončno oddaljeni. Zakaj? Vojno dopuščajo, kot legitimno predvidevajo nasilno pokoritev ljudstev na okupiranem ozemlju, dopuščajo jemanje in celo ubijanje talcev in izvajanje drugih nasilnih ukrepov za vzpostavitev reda in miru na okupiranih ozemljih, kaznovanje morebitnih upornikov, nehumano ravnanje z vojnimi ujetniki, deportacije civilistov ipd.

Za vseni temu pravnimi normami pa ni stal noben mednarodni organ, zato je bila njihova razlaga prepuščena samovolji posameznih vojaških poveljnikov, kar je omogočalo nerazumne in zločinske represalije nad civilnim prebivalstvom, ki so bile v kazenskopravnem smislu sankcionirane šele po drugi svetovni vojni (Nürnberg), vsebinsko in pojmovno opredeljena skladno s sodobno človeško zavestjo pa šele pred nedavnim. Vsa sodobna pravna spoznanja in pojmovanja o drugi svetovni vojni, ki jih je dr. Blumenwitz zagotovo poznal, pa v slovenskem primeru zanj niso obstajala. Iz povedanega sledi logičen sklep, da je avtor vztrajal pri barbarskih pravnih izhodiščih 19. in prvih desetletij 20. stoletja zgolj zato, da bi ustregel naročniku in čim bolj relativiziral kolaboracijo slovenskega meščanskega tabora z okupatorji in predvsem postavil t.k.i. boljševidnično revolucijo pred narodnoosvobodilni boj in ožigosal partizansko narodnoosvobodilno gibanje ter s tem tudi stigmatiziral povojni obračun zmagovalcev s poraženci kot izključno revolucionarno in zločinsko dejanje. Vse to pa je seveda daleč od zgodovinske resnice.

Kot zgodovinar bi težko soglašal s trditvijo, ki je zapisana na hrbtni strani platnic, češ da je Dieter Blumenwitz napisal temeljno mednarodnopravno analizo dogodkov v Sloveniji v letih 1941-1946. Najbolj bode v oči, da avtor pri svojem delu ni uporabljal slovenske zgodovinske ali pravne literature, piše pa o naši zgodovini (razen dela Tamare Griesser Pečar!). Zato je v svojih dogrnatih pristranski, kajti tudi v pravnozgodovinskih analizah je potrebno upoštevati vzroke,

ki so do nekega konkretnega dogajanja v določenem zgodovinskem trenutku pripeljali. Slovenski narod je bil z nacistično-fašistično okupacijo (glej okupatorjeve raznarodovalne načrte in ukrepe!) obsojen na fizično uničenje in s tem prisiljen na silobran. To pa pomeni tudi uporabo vseh razpoložljivih obrambnih sredstev v boju za preživetje. Samoobramba ni bila samo pravica slovenskega naroda, ampak moralna nuja, ki nas je v boju z genocidnimi okupatorji tudi odvezovala spoštovanja norm takrat veljavnega mednarodnega vojnega prava.

Najbolj bosa v vsem Blumenwitzovem pisanju je trditev, da so bile vaške straže in domobranci slovensko odporniško gibanje in da so se znašli med dvema frontama. Že od vsega začetka so bili odkrito in zavestno na okupatorjevi strani, zato jim atribut odporniška nikakor ne pritiče, saj so se ves čas borili na strani okupatorja in proti tistim, ki so se v resnici bojevali za osvoboditev Slovencev (partizani). Edino četniki pod vodstvom Draže Mihajlovića, ki so bili zbirališče pripadnikov leta 1941 poražene jugoslovanske vojske, so do jeseni istega leta še ohranjali držo odporiškega gibanja proti okupatorju.

Ravno tako je popolnoma deplasirana trditev, da so slovenski domobranci po septembru 1943 bili deželno združenje za samozaščito. V resnici je šlo za okupatorjevo pomožno vojsko, pod okupatorjevo komando in z okupatorjevo oborožitvijo. Tipičen primer tendencioznega iztrganja iz konteksta je trditev, da so se domobranci v prisegi 20. aprila 1944 obvezali za boj proti komunizmu in za »slovensko domovino kot del svobodne Evrope«. Niti besede pa o »skupnem boju z nemško oboroženo silo, stoječo pod poveljstvom vodje Velike Nemčije, SS četami in policijo proti banditom in komunizmu, kakor tudi njegovim zaveznikom...« Le kakšna bi bila ta »svobodna Evropa« v primeru zmage nacistične Nemčije?!

Nesprejemljivo je tudi avtorjevo navajanje 1.045.000 vojnih žrtev v Jugoslaviji predvsem kot produkta notranje jugoslovanske državljanske vojne, ne navede pa okupatorjevih zločinov niti zločinov okupatorjevih sodelavcev, ki jim v vseh resnično demokratičnih državah pravijo narodni izdajalci (ti pa so po Danteju v najglobljem delu pekla!). Vzrok vsega zla, ki se je dogajalo na jugoslovanskih oziroma slovenskih tleh, je bil v okupaciji in ne v komunističnem odporištvu ali revoluciji, ki sta bili samo reakcija domoljubnih sil na akt okupacije.

Slovenski meščanski tabor je imel leta 1941 vse možnosti in mnoge prednosti pred komunisti, da bi organiziral svoje odporniško gibanje proti okupatorjem. Tega ni storil zaradi svoje nesposobnosti in omahljivosti, zlasti pa škodljive preračunljivosti vodstva, ki se je v trenutku, ko bi bilo treba pokazati vsaj nekaj nacionalnega ponosa in poguma, rajši hlapčevsko vdinjalo okupatorju. Danes kalimerovsko tarnati o komunistični prevari je vnovična popolna potrditev njene nemoči in nemoralnosti do lastnega naroda. Le nekaj sto takratnih komunistov je potegnilo za sabo večino slovenskega naroda, zato je bil njihov prevzem oblasti po koncu vojne povsem legitimen. To so neštetokrat priznali tudi zavezniki. Zavedati se tudi moramo dejstva, da se vsaka politična stranka bori za oblast, saj je bila zato tudi ustanovljena. Zakaj bi morali biti komunisti ob koncu vojne v tem pogledu izjema?!

Tudi teza o brezkompromisnem preganjanju vseh drugače mislečih po letu 1945 ne vzdrži resnejše presoje. Statistični podatki in takratna družbena klima kažejo precej drugačno podobo. Postavljati profesorja teologije Lamberta Ehrlicha in škofa Gregorja Rožmana na piedestal narodnih mučenicov, pa pomeni ne poznati ali pa enostavno zamolčati zgodovinska dejstva, saj gre za glavna protagonista takratne križarske vojne proti komunistom, kar je usodno razdvojilo slovenski narod, povzročilo tisoče in tisoče nepotrebnih in nedolžnih žrtev ter na koncu koncev tudi omogočilo komunistično revolucijo.

Dr. Blumenwitz se skozi vse svoje pisanje sklicuje na Haaški pravilnik o vojskovanju na kopnem, ki je res določal tudi med vojno pravico do življenja, do telesne nedotakljivosti, do svobode veroizpovedi, do osebne svobode, pravico do

lastnine itd. in pri tem zelo načrtno in natančno ob sramotilni steber veže samo komuniste, OF in partizanstvo ter jim podtika celo genocid, ob tem pa zelo blago žigosa okupatorja, medtem ko njegove zveste domače služabnike in sodelavce označuje predvsem kot žrtve komunističnega nasilja, ki so danes upravičene do polnega materialnega in moralnega zadoščenja.

Vsaka vojna je krivična in v vsaki vojni najbolj trpijo nedolžni ljudje, v vsaki vojni se dogajajo zločini in zlorabe in po vsaki vojni zmagovalci obračunavajo s poraženci. Zato napak in krivic, ki se dogodijo v vojni, ni mogoče popravljati, lahko pa se iz njih marsičesa naučimo. Žal pa smo se Slovenci iz grozot druge svetovne vojne naučili samo revanšizma in nestrpnosti, pri tem pa po šestdesetih letih kličemo na pomoč tujce, in to ravno iz dežele, ki nas je skušala kot narod fizično uničiti.

Marjan Žnidarič

Zavezniški letalci v cerkvenjaški zgodovini, *Cerkvenjak* 2005, 63 str.

V okviru praznovanja 60. obletnice konca druge svetovne vojne in zmage nad fašizmom je Slovenskogoriški forum iz Cerkvenjaka izdal krajšo spominsko publikacijo z naslovom »Zavezniški letalci v cerkvenjaški zgodovini«. Uredil jo je Marjan Žmavc, s prispevki pa so poleg njega sodelovali še mag. Ciril Paluc, Edvard Pukšič in mag. Marjan Toš. Lektor je bil dr. Bernard Rajh, za likovno podobo in opremo knjižice pa je poskrbel prof. Mirko Žmavc.

Publikacija je v bistvu nadgradnja okroglega mize iz leta 2004, ki so jo pripravili v okviru 60-letnice sestrelitve in strmoglavljenja ameriškega bombnika Liberator B – 24 spomladi 1944. leta na Vanetini pri Cerkvenjaku. Urednik knjižice Marjan Žmavc je v krajšem uvodniku zapisal, »da se je zgodba iz Vanetine leta 1944 med starejšimi Cerkvenjačani mnogokrat ponavljala, ko je pogovor naneseš na vojne dogodke. Tudi nekateri deli tega letala so se ohranili vse do danes. Naši občani, ki se še živo spominjajo dogodka na »jožefovo« 1944, so nam dali izjave tako, kot so sami doživljali padec tega za njih velikega letala, ki so ga do takrat lahko opazovali le visoko na nebu, ko je v velikih skupinah letelo preko našega kraja.« Med starejšimi domačini je dogodek še vedno živ, ohranjeni so še tudi nekateri deli uničenega letala. Največ dokumentarnega gradiva in izjav očitvidcev je zbral mag. Ciril Paluc, ki je o tem pisal tudi v prvem cerkvenjaškem zborniku iz leta 1964. Takrat še niso bila znana imena vseh ubitih letalcev, po naključju so do zadnjih podatkov prišli šele leta 2003. Avtor je prispevek obogatil z analizo dokumentarnega gradiva in z natančnimi tehničnimi podatki, kar mu daje posebno vsebinsko vrednost. Ilustrativen je predvsem opis dogodka na Vanetini, ki ga na kratko povzemamo:

»Druga svetovna vojna, v nedeljo, 19.marca 1944. Nekaj minut pred šestnajsto uro. Hrup težkih motorjev nad severnim in srednjim predelom Slovenskih goric. Vračajoča se množica ameriških vojaških letal po opravljeni nalogi bombardiranja celovškega in graškega letališča pod udarom priletalskih topov in nenehnim napadanjem nemških lovskih letal. Usodni trenutki za zaostajajoči poškodovani štrimotorni ameriški bombnik, pa tudi za drzno napadajočega nemškega lovca. Poslednji spopad. Strelni zadetki. Odlom krila bombnika ob močni eksploziji. Krožeče padanje zadetega bombnika na Vanetino, medtem pa že padec enega izmed napadajočih nemških letal v Zgornji Senarski. Močan udarec ob tla in delno zaritje nosnega dela bombnika v zemljo. Gost dim. Silovit ogenj. Občasne eksplozije bomb in preostalega streliva v gorečem letalu. Vpitje ljudi. Splošna zmeda.

Strah in radovednost zbrane množice domačinov. Vedra za gašenje ognja. Tvegano približevanje letalu in izgubljeni upi za reševanje letalcev iz gorečega letala. Konec in začetek. Trenutek, ko se začne zgodba o usodi letalcev, zapletih in razpletih, zapisih in pripovedovanjih, spominih in pozabi, spoštovanju in zalivali. Tako opisuje začetek enega od zanimivejših medvojnih dogodkov v cerkvenjaških goricah mag. Ciril Paluc, ki ima še veliko zbranega gradiva in ga namerava dopolniti. Pričevanja očitvidcev je zbral Edvard Pukšič. Vsa so izjemno zanimiva in govorijo o stiskah ljudi, ki so bili ob sestrelitvi v velikem strahu, da letalo na bi treščilo na katero izmed domačij, kar bi imelo še usodnejše posledice. Ta del knjižice je za domačine še posebej zanimiv, saj se v njem zrcalijo njihovi spomini na težka vojna leta. O splošnih razmerah in nemški okupaciji 1941 - 1945 na tem območju piše v strnjenem prispevku mag. Marjan Toš in opozarja zlasti na okupatorjev teror in posledice njegovih ukrepov, med katerimi izpostavlja prisilno nemško mobilizacijo, izgone v Srbijo in na Hrvaško in internacije v koncentracijska taborišča. Tja so Nemci zaprli zlasti vidne sodelavce narodnoosvobodilnega gibanja, ki se je v Cerkvjenjaku začelo že jeseni 1941. Urednik publikacije Marjan Zmavc pa je popisal spomine hčerke enega od ubitih ameriških letalcev na Vanetini, Donite Morrison Troglio. Zanimiva življenjska zgodba, ki je prišla na dan po skoraj 60 letih sestrelitve. S pomočjo njenih informacij in podatkov je postala slika dogodka precej jasnejša. Kljub temu bodo v Slovenskोगoriškem forumu projekt nadaljevali in publikacijo čez čas dopolnili z novimi spoznanji in ugotovitvami. Uredniški odbor je poskrbel tudi za povzetke posameznih prispevkov v angleškem jeziku, ki so delo prof. Petre Novak. Navzven sicer drobna knjižica je zagotovo dobrodošla obogatitev in dopolnitev slovenskega krajevnega zgodovinopisja.

V civilnem združenju Slovenskогoriški forum (SGF) se zavedajo, da je bil to le eden izmed številnih dogodkov 2.svetovne vojne, ki je v Cerkvjenjaku pustil globoke sledi, vendar je šele po 60 letih doživel širšo publiciteto. Nikoli ni prepozno!

Marjan Toš

Maistrov Zavrh 2005, 20 let Maistrovih spominskih prireditev, Lenart 2005, 40 str.

Med organizatorji Maistrovih spominskih prireditev na Zavrhu, ki se odvijajo že od leta 1985 (in so v bistvu še mnogo starejše), je dozorela pobuda (oblikoval in predlagal jo je prof. Aleš Arih), da bi ta čas predstavili v spominski brošuri. V enostavni, drobni knjižici, ki seveda nima namena biti poglobljena znanstvena monografija ali strokovna študija dogajanja na Zavrhu.

To dogajanje (velikokrat spontano in preprosto, a vselej izjemno spoštljivo) je bilo za negovanje in utrjevanje zgodovinskega spomina na pokojnega generala in velikega Slovenca Rudolfa Maistra izjemno pomembno. Čas je že pokazal in ovrednotil napore domačinov iz tega dela Slovenskih goric, ki so bile Maistru naklonjene tudi v času njegovih drznih in pogumnih dejanj v prevratnih letih 1918/1919. Spomnimo naj le na mnoge prostovoljce-borce za severno mejo, ki so se pridružili Maistru, spomnimo se narodno zavednih Lenartčanov, ki so zbirali denar in prehrano za Maistrove vojake- dr. Milan Gorišek, Fran Štupica, dr. Ožbolt Ilanig, Josip Janžekovič, Davorin Polič - in še mnogi drugi pomembni Lenartčani, ki so bili dolga leta preveč pozabljeni. Z Maistrovimi prireditvami so skupaj z generalom in pesnikom Vojanovom dobili zasluženost mesto v zgodovini. Prepričan sem, da bo zgodovinopisje s kritično distanco časa temeljito obdelalo in objektivno ovrednotilo napore Završanov in vseh, ki so zaslužni, da je spomin na Maistra ostal in se krepi. V brošuri o tem govori 8 avtorjev (Aleš Arih, Marjan

Toš, Ivan Vogrin, Stane Kocutar, Marjan Šrmpf, Zlatka Rashid, Anica Šuster in Darko Škerget), vsak iz svojega zornega kota, osebno izpovedno, doživeto in spoštljivo do vseh akterjev dogajanja, ki jih je bilo veliko. Drobna knjižica je obogatena tudi s slikovnim oziroma dokumentarnim gradivom, ki dopolnjuje pričevanje zadnjih dvajsetih let. Na poglobljene študije in analize pa bo treba seveda še počakati, tokratna spominska brošura je samo zbir informacij za vsakdanjo rabo o Maistrovem Zavrh in tukajšnjih naporih za negovanje njegove tradicije in spomina. Zavrh, Lenart in Slovenske gorice so svoj dolg opravile - pošteno in pravično, kot to tudi sicer delajo ljudje v Slovenskih goricah (v ČZN smo o tem že objavili več zapisov izpod peresa mag. Marjana Toša). Projekt Zavrh, za katerega je poleg odločnih in vztrajnih domačinov, ki preprosto cenijo in spoštujejo Maistrova dejanja, izjemno zaslužen zlasti neumorni prof. Aleš Arih, je pravzaprav eno samo spoštovanje do Maistra, njegovih soborcev in odločnih dejanj v usodnih časih, ko se je ustvarjala in pisala slovenska zgodovina. To se je pokazalo tudi na jubilejnih 20. Maistrovih prireditvah, ki so bile 18. novembra na Zavrbu. Tamkajšnje turistično društvo, ki mu gre največja zahvala za negovanje Maistrovega spomina, je ob tej priložnosti dobilo cepič stare trte iz Lenta, ki ga je v Slovenske gorice prinesel mariborski župan Boris Sovič in ga izročil lenarškemu županu Ivanu Vogrinu. Slednji pa v dar in oskrbo članom Turističnega društva Rudolf Maister-Vojanov iz Zavrha, ki bo za potomko mariborske stare trte zgledno skrbelo. Jubilej so dostojno počastili še s svečano akademijo in bogatim kulturnim programom. Poleg množice domačinov so bili na tje številni visoki gostje, predstavniki Slovenske vojske, šolski minister dr. Milan Zver, državni sekretar Aleksander Zorn, člani družine Maister, predstavniki javnega, kulturnega in političnega življenja Lenarta in Maribora, člani mariborskega Društva generala Rudolfa Maistra, pripadniki veteranskih organizacij in mnogi drugi, ki cenijo Završke prireditve in velikega rodoljuba Rudolfa Maistra, ki mu je posvečena tudi drobna spominska brošura. Drobna, a z iskrenim in dobronamernim sporočilom.

V dolgem in neenakomernem procesu nacionalnega osamosvajanja na vojaškem področju je imel Rudolf Maister svoje zelo posebno mesto. Izkazal se je kot eden izmed najbolj uspešnih slovenskih vojščakov vseh časov. V njegovih akcijah so prišle do izraza številne odlike dobrega poveljnika. Bil je odločna vojaška osebnost z velikim vplivom na svoje vojaštvo. Obogatil jo je z izredno odprtostjo do različnih področij umetnosti in znanosti, bodisi kot pesnik, bibliofil, ljubitelj likovne in glasbene umetnosti ali kulturni animator. O vsem tem so govorile tudi Završke prireditve zadnjih dvajsetih let. Dokaj neprijazna razmerja med Rudolfom Maistrom in spominom nanj ter politiko so se zaključila šele v samostojni Sloveniji. Podoba generala Maistra je dobila svoje zasluženno mesto v slovenski zgodovini. In k temu je veliko pripomogel tudi Zavrh s svojimi prizadevanji, ki segajo v šestdeseta leta prejšnjega stoletja in so bila zaokrožena z dogajanjem zadnjih desetletij. O tem priča tudi spominska brošura, ki bo zagotovo služila tudi za promocijo Zavrha, ki ga iz leta v leto obišče več obiskovalcev. Med njimi je vedno več pripadnikov veteranskih organizacij in mladib - to pa je najlepša popotnica in dobra napoved za prihodnost Maistrovega Zavrha.

Marjan Toš

210 portretov znanih in manj znanih Judov vsega sveta: gostovanje razstave dunajskega Judovskega muzeja v mariborski Sinagogi

Od 3. do 28. novembra je bila v obnovljeni nekdanji judovski sinagogi v Mariboru na Židovski ulici 4 na ogled zanimiva razstava Judovskega muzeja iz Dunaja z naslovom »DER AUCH...?(TUDI ON...?).« Na tje je bilo predstavljenih 210 od 400 oljnih portretov znanih in/ali razvpitih Judinj in Judov avtorja Oza Almoga. V

abecednem redu najdemo osupljive junake in nejunake, ki jim je skupno njihovo judovsko poreklo: imena, kot so Baruch Spinoza, Jack Ruby, Bob Dylan in Rosa Luxemburg. Almog je izbiral portretirane osebnosti s širokega zgodovinskega in družbenega spektra: osebe iz Biblije, mitov in pripovedk, Nobelove nagrajence, politike in vojake, humaniste, hollywoodske velikane, svetnike, čudake, gangsterje in morilce – ljudi, ki so pisali zgodovino.

Almog je mednarodni umetnik. Svoje ime si je ustvaril kot človek, ki se oprijema nenavadnih tem. Pri tem uporablja svojo umetnost in znanje kot povečevalno steklo, skozi katerega nenehno in metodično opazuje moderno družbo. Almog označuje svoje najnovejše delo kot »subculture art«. Ne zanima ga umetniška odutitev, želi doseči predvsem prepoznavnostni efekt fotografije za dokumente iz avtomata, želi, da ljudje na njegovih portretih upodobljene osebe prepoznajo. Instalacija predstavlja zbirko univerzalnih ikon, poplavo vizualnih vtisov in informacij, pregled posameznih življenj v obliki »Hochgeschwindigkeitsgemäldes« (»visokohitrostne slike«) skupaj s ključnimi biografskimi podatki. Almog prezačuje prašne kabinete in ustvarja nov način »Trivia Judaica«. S pomočjo platna in besedila postavi v ospredje potankosti o izvoru mnogih znanih osebnosti, ki so se za časa svojega življenja raje kazale na vseh mogočih področjih, nikakor pa ne v luči svoje judovske identitete.

Obsesivna umetnikova predanost projektu združuje metodična raziskovanja s stvarnim, objektivnim slikarskim stilom in se kaže v obsežni zbirki portretov. Iskanje slikovnega materiala in informacij iz ozadja je zanj tudi zasledovanje njegove lastne kulturne mreže. Tako v njegovem projektu ne gre le za posamezne ljudi, temveč tudi za svet, ki so ga le-ti spremenili.

Almogova instalacija pušča ogromno prostora za razprave in debate. Brez dvoma so na izbor portretirancev vplivali njegovi osebni interesi in nagnjenja. Težišče je na zahodni kulturni sferi, ki ji mnogokrat dominira ameriška. Lahko, da osebni favorit opazovalca ni na seznamu. Na drugi strani se bodo nekateri izbori zdeli čudni in nenavadni. Osvetlitev različnih izvornih in kulturnih področij pa nam vendarle razjasni, da »judovstvo« nima obraza, ali boje rečeno, da jih ima veliko, je o njegovih delih zapisal Shlomit Steinber. Še drugače pa Almoga predstavlja Thomas Maurer, ki med drugim poudarja, »da cilj slikarja ni bil predstaviti dosežke judovstva. To bi ne nazadnje spominjalo na razstavo romunskega ministrstva za kmetijstvo, na kateri lahko vidimo, kako gromozansko velike krompirje imajo. Sicer pa z estetskega vidika med sliko gromozansko velikega krompirja in dobrim Adornovim portretom ni pretirano velike razlike. Vendar je del koncepta tudi neki fragmentarno-enciklopedični element, kvazi izražanje pogle-da naroda: Kakšnega Juda želite? Modrega in cenjenega, kot je recimo Sigmund Freud, ali raje lepega in briljantnega, kot je filmska igralka in izumiteljica kodiranja po radijski zvezi Hedy Lamarr? Blaznega, kot je bil serijski morilec David »Son of Sam« Berkowitz? Ali glamuroznega in seksi, kot je frontman rokofske zasedbe T. Rex Marc Bolan oziroma basist skupine Kiss Gene Simmons?

Tudi on?»

Tako se je mimogrede glasil tudi naslov razstave, ki sta jo finančno podprla in omogočila avstrijski kulturni forum veleposlaništva Republike Avstrije v Ljubljani in slovensko zunanje ministrstvo. Zunanji minister dr. Dimitrij Rupel je bil tudi častni pokrovitelj razstave in slavnostni govornik na otvoritvi, ki je privabila lepo število obiskovalcev, med katerimi je bilo tudi veliko uglednih predstavnikov javnega, kulturnega in političnega življenja Maribora in Dunaja. Projekt je podprl tudi avstrijski kulturni forum veleposlaništva republike Avstrije v Ljubljani. Podobne projekte načrtujejo tudi za prihodnja leta, ko naj bi permanentno prezentirali judovsko kulturno dediščino širšega evropskega prostora. Ne slučajno, saj je treba poudariti, da so Judje v zgodovini srednjeveške Evrope odigrali izjenu pomembno vlogo na gospodarskem in kulturnem področju. To velja tudi za močno in vplivno mariborsko srednjeveško judovsko skupnost, ki je v mestu ob Dravi pustila trajne sledove in je vzdrževala živahne kulturne, politične in zlasti gospodarske stike z mnogimi mesti širom Evrope. Osrednji ostanek nji-

hove prisotnosti je obnovljena nekdanja sinagoga, ki od 1. aprila 2001 leta deluje kot nastajajoči kulturno-prireditveni in muzejsko-dokumentacijski center. Njena lastnica je Mestna občina Maribor, ki je dejavnost Sinagoge tudi v celoti financirala.

Z razstavo je mariborska Sinagoga, ki deluje pod okriljem Pokrajinskega muzeja Maribor, nakazala nove dimenzije mednarodnega kulturnega sodelovanja. Zlasti še na področju prezentacije judovske zgodovine in kulture. Pred dunajsko razstavo je gostila razstavo varaždinskega Mestnega muzeja o tamkajšnji judovski skupnosti, ki je bila tako kot slovenska uničena v holokavstu med 2. svetovno vojno. To sta bila dva izvorna projekta z judovsko tematiko, ki nakazujeta nove smeri delovanja Sinagoge kot nastajajočega Centra judovske dediščine Slovenije. Resda v povojih, a pot je sodeč po nekaterih odmevih tudi iz strokovnih krogov pravilna.

Marjan Toš

Po sledih judovske zgodovine in kulture v Varaždinu: gostovanje razstave varaždinskega Mestnega muzeja v mariborski Sinagogi

V mariborski Sinagogi je bila od 20.9. do 22.10. na ogled bogata dokumentarna razstava varaždinskega Mestnega muzeja z naslovom *Po sledih judovske zgodovine in kulture v Varaždinu*. Zasnovala in pripravila jo je muzejska svetnica prof. Magdalena Lončari?, ki je odbrala razstavne eksponate in ostalo gradivo iz obsežnega fonda Mestnega muzeja Varaždin. Slednji je namreč na to temo pred leti že pripravil bogato pregledno razstavo, ki je pritegnila tudi pozornost slovenske javnosti. Zato se je vodstvo mariborske sinagoge oz. Pokrajinskega muzeja, v okviru katerega deluje Sinagoga, odločilo in kolege iz Varaždina povabilo v Maribor. S tem se je potrdilo tudi sicer dobro medmestno sodelovanje na kulturnem področju. Razstavo, ki je naletela na velik odmev zlasti v strokovni javnosti, je spremljala tudi priložnostna zloženka, za katero je pripravila besedilo Magdalena Lončari?. Iz njega med drugim razberemo, da je bila prva organizirana judovska skupnost na področju Banske Hrvške oziroma nekdanje Hrvške in Slavonije ustanovljena leta 1777 v Varaždinu. O tem pričajo članki varaždinskega in zagrebškega časopisja ob proslavi 150. obletnice ustanovitve judovske občine in tudi vabila na proslavo te obletnice.

Varaždinska judovska skupnost ni bila prva samo pri ustanovitvi Bogočastne občine, ampak tudi pri zgodnjem ustanavljanju društev in ustanov: dobrodelnega društva *Ilevra kadiša* (1802), judovske šole (1826), ženskega društva *Gospojinsko društvo* (1827) in društva judovske mladine (1843). Z osnutkom in urejanjem zemljišča za pokopališče (1802) se je judovska skupnost 1812 usmerila h gradnji prve sinagoge in leta 1861 zgradila tudi drugo, veliko in bogato opremljeno sinagogo.

V 19. stoletju so Judje v Varaždinu razvili precejšnjo gospodarsko dejavnost, odprli so različne obrti in ustanovili številna podjetja ter zgradili pomembne gospodarske in stanovanjske zgradbe. Od druge polovice 19. stoletja so enakopravno sodelovali v družbenem, kulturnem in političnem življenju Varaždina in tako prispevali k njegovemu razvoju, zgodovini in kulturi.

Čeprav je bilo Judom na Hrvškem prepovedano naseljevanje že od protireformacije, so se v Varaždinu naselili že ob koncu 17. stoletja. O tem govori sklep hrvaškega sabora iz leta 1689, v katerem sabor kaznuje Varoško občino, ker dovoljuje Judom naseljevanje in gradnjo hiš v Varaždinu. Sklepamo lahko, da mestne oblasti niso povsem spoštovale zakonske prepovedi o naseljevanju Judov. V 18. stoletju so prihajali aškenaški Judje v Varaždin kot potujoči trgovci iz Madžarske. Kljub zakonskim prepovedim so se nekateri naselili za stalno. Ker pa

niso imeli nepremičnin, so lahko bivali le kot podnajemniki. Od takrat so bivali v Varaždinu, kjer so imeli svoja skladišča in trgovali z različnim blagom. Varoško poglavarstvo je leta 1771 sprejelo določbo, s katero se Judom poleg bivanja med sejmom odobri še dodatno tridnevno bivanje v mestu. Leta 1776 so Judje vložili prošnjo za postavljanje šotorov na sejmih, a je bila le-ta zavrnjena. Že v naslednjem letu, štiri leta pred ediktom o verski toleranci, je prvi Jud dobil pravico naselitve v varaždinski Varoši. To leto je bilo kasneje zaznamovano kot leto ustanovitve varaždinske bogočastne občine, je v zloženki o razstavi med drugim zapisala Magdalena Lončari?.

Z ediktom Jožefa II. o verski toleranci (1781) je bila Judom po vsej monarhiji priznana pravica do izpovedovanja lastne vere, vendar jim je bilo še naprej prepovedano pridobivanje nepremičnin, prav tako so morali plačevati t.i. prispevek za toleranco. Iz ohranjenega seznama za leti 1799 in 1800 je razvidno, da je v tem času prispevek plačevalo 16 judovskih družin. Čeprav so Judje na področju Varoši dobili stanovanjsko pravico leta 1781, so enako pravico na področju Tvr?e pridobili šele leta 1794. Leta 1803 najdemo na poglavarstvu prvo resnejšo pritožbo čez Jude, ki so jo sprožili trije varaždinski trgovci. Trgovci so prosili, da potujočim Judom, trgovcem od vrat do vrat, prepovejo prodajo blaga izven sejmskih dni.

Judje so želeli pravno urediti svoje življenjske razmere na mestnem področju, zato so leta 1807, potem pa še enkrat, leta 1811, prosili poglavarstvo za izdajo dokumenta, ki bi določal njihove pravice. Tako sta nastali vsebinsko identični listini, izdani 1807 in 1811, napisani v nemščini, z naslovom Einsiedlungs-Decret für Varasdiner Juden-Gemeinde.

V prvem poglavju dekreta so podatki o številu Judov na področju Varoši in Tvr?e. V obeh občinah je živeo 29 družin, in sicer 23 na področju varoške in 6 na področju Tvr?e. Ob koncu seznama je poudarjeno, da se število Judov ne sme povečati. Naslednja poglavja uredbe govorijo o pravicah in pogojih opravljanja verskih in meščanskih običajev, o meščanskih obveznostih judovskih prebivalcev, o pravicah in dolžnostih predsednika judovske občine in o sankcijah v primeru kršenja določb. Dekret je pravzaprav nagrada poglavarstva varaždinskim Judom za njihovo materialno podporo in prispevek v težkih časih francoske vojne (1800-1809). V Varaždinu je med revolucionarnim gibanjem in ob izbruhu vojne z Madžari v letih 1848 in 1849 prišlo tudi do upora proti Judom. Poglavarstvo je 23. 3. 1848 sklenilo, da se mora 26 Judov s premičnim premoženjem takoj izseliti iz mesta, ostali pa najkasneje do 15. 6. istega leta. Ker je bil proti temu odloku celo ban Jelačič?, je prišlo do dolgotrajnega dopisovanja med banovino in poglavarstvom, ki ga je ban prekinil z imenovanjem svojega zaupnika za reševanje judovskega vprašanja v Varaždinu. Naslednjega leta so bili Judje, ki so prišli iz Madžarske, obtoženi volunjenja, zato jim je banski namestnik Lentulaj prepovedal bivanje na Hrvaškem. V poročilu ob dogodkih v letih 1848 in 1849 je mestni kapitan Franjo Kupak obvestil poglavarstvo, da je velik del »prinujenih Judov« odšel »v tistih nemirnih časih«.

Nekateri so po sklepu poglavarstva odšli, tisti, ki pa so ostali, so se bali kazni. Čeprav bi iz omenjenega poročila lahko skleпали, da se je število Judov v obdobju od 1848 do 1849 v Varaždinu precej zmanjšalo, je iz popisa prebivalstva 1850 razvidno, da je v mestu 43 judovskih družin z 243 člani s stalnim prebivališčem. Po nemirnem letu 1848 Judje v Varaždinu niso imeli večjih težav z meščani in oblastni, njihovo število pa se je večalo. Že v letu 1857 jih je bilo v samem mestu naseljenih 336. S cesarsko zapovedjo so Judje leta 1860 pridobili pravico »v posesti imeti nepremičninske dobrine«, ukinjene pa so bile tudi določbe, ki so jim krajšale pravice družinskega in gospodarskega življenja. Za popolno enakopravnost Judov na Hrvaškem se je v saboru zavzemal tudi varaždinski zastopnik Dragutin Pust, ki je leta 1872 predlagal uzakonitev enakopravnosti Judov z besedami »... mi moramo čim prej našim bratom izraeličanom priznati vsem enakopravnost z nami, mi ne smemo dovoliti, da ta inteligentni del prebivalstva na sebi nosi sramotno oznako, kar je dediščina temnih srednjeveških

nazorov«. Tako so bile po sklepu hrvaškega sabora leta 1873 pravice Judov izenačene s pravicami drugih meščanov. Po tem sklepu se je njihovo število tudi v Varaždinu povečevalo: leta 1870 jih je bilo 486, leta 1880 589, v letu 1890 639 in leta 1900 728. S tem se je krepil tudi njihov položaj in ugled ter vloga v gospodarskem in kulturnem življenju mesta, je med drugim potrdila tudi omenjena razstava v mariborski Sinagogi. Stanje splošnega napredka in vzpona varaždinskih Judov je trajalo do začetka 20. stoletja, ko začne njihovo število upadati zaradi izseljevanja (posebej v prekomorske dežele), kroatizacije in nizke natalitete. Leta 1910 se je število Judov zmanjšalo na 619, leta 1921 na 566 in 1931 na samo 486. To število je upadalo do splošnega trpljenja Židov v holokavstu med drugo svetovno vojno. Ta del razstave je bil po mnenju nekaterih obiskovalcev še premalo poudarjen.

Z ustanovitvijo Neodvisne države Hrvaške (10. 4. 1941) so se začeli pregoni in aretacije Judov na Hrvaškem. Po sprejetju rasnih zakonov je veliko Judov aretiranih in odpeljanih v taborišča. V Varaždinu so največ Judov aretirali poleti 1941. Odpeljali so jih v taborišča na Hrvaškem, kasneje pa v taborišče Auschwitz in v druga evropska taborišča. Nekateri Judje so se uspeli rešiti zaradi svojega ugleda in položaja v mestu ali pa zaradi mešanih zakonskih zvez. Nekateri so prestopili v katoliško vero. Največje število Judov se iz taborišč ni nikoli vrnilo. Podobnost z usodo slovenskih, zlasti prekmurskih Judov, je več kot primerljiva.

Kot povsod na Hrvaškem so Judje tudi v Varaždinu ostali brez svojih hiš, podjetij, zemlje – celotno judovsko premoženje je postalo last države. V takih okoliščinah so tudi njihove ustanove, med njimi bogočastna občina, rabinat in sinagoga prenehali delovati, je v zloženki ob razstavi poudarila avtorica, muzejska svetnica Mestnega muzeja Varaždin Magdalena Lončari?. Vse trditve so bile podkrepljene s tehtnimi argumenti in izbranimi muzejskimi predmeti ter dokumentarnim gradivom, ki ga v varaždinskem Mestnem muzeju skrbno hranijo. Del razstavljenih predmetov je bil tudi iz zasebnih zbirk. Obiskovalcem je bil na voljo tudi izvirni katalog »Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu« iz leta 2003, ko je bila v varaždinskem Mestnem muzeju odprta razstava z istim naslovom. Del nje pa smo torej lahko videli tudi v Mariboru.

Z razstavo je bil narejen še en majhen korak na poti postopnega preraščanja obnovljene nekdanje mariborske judovske sinagoge v manjše muzejsko-dokumentacijsko središče ali center judovske dediščine Slovenije. To bi Mariboru navsezadnje pripadalo, saj je bil v srednjem veku s svojo močno in vplivno srednjeveško judovsko skupnostjo prepoznan po vsej Evropi. In k tej prepoznavnosti so zaradi svoje značilne mobilnosti in gospodarske iniciative največ pripomogli prav Judje. Dokler niso bili izgnani in ko je po njihovem izgonu mariborsko mesto veliko izgubilo v vseh pogledih. A to je že druga zgodba.

Marjan Toš

UREDNIŠKA NAVODILA AVTORJEM

1. Časopis za zgodovino in narodopisje je interdisciplinarna znanstvena revija za humanistiko in družboslovje. Izdajata jo Univerza v Mariboru, Slomškov trg 15 in Zgodovinsko društvo v Mariboru, Ulica heroja Tomšiča 5 (sedež uredništva).
2. V reviji so prispevki objavljeni v slovenskem jeziku, povzetki (summary) v angleškem ali nemškem, izvlečki (abstract) pa v slovenskem in angleškem jeziku.
3. Citiranje virov in literature mora biti v skladu z uveljavljenimi normami posamezne znanstvene panoge; zaželeno je citiranje pod črto.
4. Prispevek oddan uredništvu lahko obsega do 32 enostransko tipkanih strani s po 30 vrsticami na stran (dve avtorski poli ali 57.600 znakov). Prispevek mora biti oddan na disketi (z navedbo urejevalnika) ali na CD in v odtisu (printu).
5. Avtor mora priložiti naslednje podatke: ime in priimek, akademski naslov ali strokovni naziv, delovno mesto, ustanovo zaposlitve, njen naslov in morebitni naslov elektronske pošte.
6. Oddani prispevek mora imeti tudi izvleček (do 12 vrstic) in povzetek (do največ 30 vrstic).
7. Priloge naj bodo označene s pripisi (legendami) in oštevilčeni.
8. Znanstveni prispevki so recenzirani.
9. Za znanstveno vsebino prispevka in točnost podatka odgovarja avtor.
10. Uredništvo prejete prispevke lektorira ter poskrbi za prevod povzetkov in izvlečkov.

ČASOPIS ZA ZGODOVINO IN NARODOPISJE
NOVA VRSTA
(76/41) LETNIK 2005, ZVEZEK 3-4

S sodelovanjem uredniškega odbora uredil Marjan Žnidarič – Izdajata Univerza v Mariboru
in Zgodovinsko društvo v Mariboru

Lektor – Ivan Žigart

Prevodi – Sergej Flere (angleščina), Christiane Kordič (nemščina)

Računalniški prelom Grafična forma Hutter Maribor – Natisnila Dravska tiskarna

OHK - Zgodovina

D 197/2005

39

43000032761,3/4

UNIVERZA V LJUBLJANI - FF

COBISS •

ISSN 0590-5966

9 770590 596009